[illegible]
[illegible]

భర్తృహరిసుభాషితము

సంస్కృతవ్యాఖ్యానాంధ్రపద్యటీకాతాత్పర్య

కీ॥ శే॥ G.C.V. రమణారావు, M.A.
[illegible]
G. సరోజినీబాయి చే
మహాశ్వతము (2003)

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్ వారిచే

1949

Printed by
V. Venkateswara Sastrulu
of V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS,
at the 'Vavilla' Press,
Madras—[illegible].

కీ॥ శే॥ G. C. V. రమణరావు, M.A.
జ్ఞాపకార్థముగా ఎం ఫౌంట్
G. సరోజినీబాయి చే
ఉపాకృతము (2003)

పీఠిక

సుభాషితత్రిశతి యను పేరుగల యీనీతిగ్రంథమును భర్తృహరి యను పేరుగల యోగీశ్వరుఁడు రచించె నని ప్రతీతి కలదు. ఈత్రిశతికి వ్యాఖ్యానము రచించిన శ్రీరామచంద్రబుధేంద్రుఁడు నట్లే చెప్పినాఁడు. ఈభర్తృహరి యెక్కడివాఁడో యెప్పటివాఁడో స్పష్టముగాఁ జెప్పఁ గుదురదు. కాళిదాసాదికవులను బోషించిన విక్రమార్కునకు భర్తృహరి యనుసోదరుఁ డొకఁడు కలఁ డని విక్రమార్కకథలందు వినఁబడుచున్నది. పాణినీయవ్యాకరణమున త్రిపాదికి వివరణమును, వాక్యపదీయమును రచియించిన భర్తృహరియొకఁడు కలఁడు. భర్తృహరి నిర్వేద నాటకమునఁ బ్రస్తుతుఁడగు భర్తృహరి యొకఁడు గలఁడు. వీరందఱు వేర్వేఱు పురుషులో లేక యొక్కరో యెఱుఁగరాదు. విక్రమార్కునిసోదరుఁడే యీకృతికర్త యగు నేని యాతఁడు, క్రీ. పూ. ప్రథమ శతాబ్దినాఁటివాఁ డగును. మొదటి కావిక్రమార్కునిఁగూర్చియే పలు దగవులున్నవి. కొందఱు శూద్రకునికే విక్రమార్కుఁడని నామాంతర మనుచున్నారు అనిశ్చితము లయిన కవిదేశకాలములఁగూర్చి చర్చ యింకఁజాలును.

భర్తృహరి యీత్రిశతికి సంధాతమాత్రమే కాని రచయిత కాఁడని కొంద ఱనుచున్నారు. ఈత్రిశతిలోని శ్లోకములు పెక్కులు భాసనాటకాదులందుఁ గానవచ్చుచున్నవి కావున నట్లనుట యుక్తముగాఁ దోఁచుచున్నది. కొన్నిశ్లోకముల నితరగ్రంథములనుండి సంధానించి మఱికొన్నింటి నాతఁడు రచియించి యీత్రిశతిని గూర్చియుండ వచ్చును.

ఇందలి శ్లోకములన్నియు ననుభవజ్ఞానముతోఁ జెప్పినట్టు చుఱుకుమని హృదయమున సూటిగా నాఁటఁదగినంత విషయపౌష్కల్యము గలిగి పాఠకులచిత్తమును సంస్కరింపఁజాలినవై యున్నవి. నీతిశతకము కామందకీయాది నీతిగ్రంథములసార మనఁదగియున్నది. శృంగారశతక

యమరుకాది శృంగారగ్రంథములకుఁ దీసిపోవనిది. వైరాగ్యశతకము శాంతరసజ్వాలలను గ్రక్కుచు సంసారాంధకారమునఁ గొట్టుకాడుచుండువారికి వెలుఁగు నొసఁగుచున్నది. శృంగారరసము చిప్పిలునట్టు శృంగారశతకము రచియించినవాఁడే సంసారులనందఱను సన్న్యాసులుగాఁ జేయఁజాలునంత శక్తిగల వైరాగ్యశతకమునుగూడ రచించినవాఁడగుట యబ్బురమే యగును!

గీ. యతి విటుఁడుగాకపోవు టెట్లన్న నియు
కావ్యవైరాగ్యవర్ణనాకర్ణనమున
విటుఁడు యతి గాకపోరాదు విన మనీయ
కావ్యశృంగారవర్ణనాకర్ణనమున.

అను సంకుసాల నృసింహకవిపద్య మిప్పట్టున స్మరింపఁదగినదిగా నున్నది. ఇంతకును నీత్రిశతి సంధానగ్రంథమను వాద మొకటి కలదు గదా!

ఏతద్గ్రంథగౌరవమును దెలుపుట కీశ్లోక మొక్కటి చాలును:—

శ్లో. న ధ్యాతం పదమీశ్వరస్య విధివత్సంసారవిచ్ఛిత్తయే
స్వర్గద్వారకవాటపాటనపటుర్ధర్మో౽పి నోపార్జితః,
నారీపీనపయోధరోరుయుగళం స్వప్నే౽పి నాలింగితం
మాతుః కేవలమేవ యౌవనవనచ్ఛేదే కుఠారా వయమ్.

నానాదేశములందు నానాభాషలలోని కీత్రిశతి పరివర్తితమయినది. తెలుఁగునను దీనిని బలువురు పరివర్తించిరి. అందు ముఖ్యులు ముగ్గురు. మహోపాధ్యాయబిరుదాంకుఁడగు ఎలకూచి బాలసరస్వతియు, ఏనుఁగు లక్ష్మణకవియు, పుష్పగిరి తిమ్మకవియు. ఎలకూచి బాలసరస్వతి జటప్రోలు సంస్థానాధీశ్వరుఁ డగు సురభిమల్లభూపాలున కంకితముగా మల్లభూపాలీయ మను పేర దీనిఁ దెనిఁగించెను. "సురభిమల్లా నీతివాచస్పతీ, సురభిమల్లా మానినీమన్మథా" అని ప్రతిపద్యముచివరను కృతిపతిసంబోధనము చేర్చుటచే నాతఁడు చిన్ని శ్లోకమును దెనిఁగించుటకుఁగూడ వృత్తమును బెట్టవలసివచ్చుట, పెద్ద శ్లోకములఁ దెనిఁగించుటలో సరిపోఁదగినవృత్తములోఁ గడపటిచరణమును గోల్పోవలసివచ్చుట యను నసౌకర్యమునకుఁ బాల్పడెను. కావున నాతని తెనిఁగింపు కొన్నిపట్టుల లక్షణవికృతికి వెన్బడుచున్నది. ప్రశస్త

తరముగా నీతిత్రిశతిని దెలిఁగించినలక్ష్మణకవి రామేశ్వరమాహాత్మ్యాదులగు నితరకృతులఁగూడఁ గొన్నింటి రచించినాఁడుగాని వానిలో కవిత బాలసరస్వతి చంద్రికాపరిణయాదికృతులలోని కవితకు మిక్కిలియుఁ దీసిపోవునదిగానే యున్నది. లక్ష్మణకవికృతులలో నీతిత్రిశతి తెలిఁగింపే మిక్కిలి యింపయినదై సుప్రఖ్యాతమయి యున్నది. పుష్పగిరి తిమ్మకవియు నీసుభాషితత్రిశతిని దెలిఁగించినాఁడఁటకాని మాకు నీతిశతకము మాత్రమే చేకూఱినది. రసికు లీయాంధ్రకవుల రచనాభేదములను సవిమర్శముగాఁ జవిచూడఁగల్గుటకై మే మీమూఁడు దెలిగింపులనుగూడ సమముగా ముద్రింపఁదలఁచితిమిగాని తిమ్మకవికృతి సమగ్రముగా దొరకకపోవుటచే దొరకిన నీతిశతకముమాత్రము నిందు ముద్రింపవలసినవార మయితిమి. బాలసరస్వతికృతిని సమగ్రముగా నిందుఁ జేర్చితిమి. సహృదయులు కవితాగుణములను జర్చించుకొందురు గాక.

ఆంధ్రదేశీయుఁడును బహుగ్రంథవ్యాఖ్యాతయునగు శ్రీరామచంద్రబుధేంద్రుని సంస్కృతవ్యాఖ్యానమునకు దెలుఁగు టీకాతాత్పర్యమునుగూడ నిందుఁ జేర్చితిమి.

ఇట్టి గ్రంథములపట్ల నాంధ్రలోకము చూపునాదరమే మాపరిశ్రమకు పరిపోషక మగు నని ప్రతీక్షించుచున్నాము.

తండయార్పేట,
చెన్నపురి.
26-1-26.

ఇట్లు,
వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్సు.

విషయసూచిక

శ్లోకసూచిక

శ్రీరస్తు.

భర్తృహరిసుభాషితము

నీతిశతకము.

వ్యాఖ్యాన పీఠిక.

వన్దేఽహం రఘునన్దనాఙ్ఘ్రిసరసీజాతద్వయీమద్వయా
మన్దానన్దమరన్దబిన్దులహరీసందోహనిష్యన్దినీం,
యత్రేన్దిన్దిరజాతవన్మునిమనోబృన్దం కృతస్వాశ్రయం
శాశ్వచ్ఛిత్తున్దిలతా మఖన్దత పరానన్దావబోధోదయాత్,

శ్రీమాం స్త్రైలిఙ్గదేశే స జయతి విబుధశ్రేణికోటీరకోటీ
కోటీమాణిక్యభూతాగణితగుణగణోఽఖణ్డపాణ్డిత్యశౌణ్డః,
ధీరః శాణ్డిల్యగోత్రః సకలకవికులాహ్లాదిసూక్తిప్రవీణో
వీణోదాహార్యవిద్యావివరణనిపుణో రామచన్ద్రో బుధేన్ద్రః.

వేదాన్తోదన్త చిన్తామతనుత చతురేణాన్తరేణాకుతర్కం
తర్కం చాతర్కయద్యః ఫణిపతివచసాం సారమాదత్త యోగే,
యోగేయః సాంఖ్యసంఖ్యాగమసమయవిధావప్యలం తన్త్రవిద్యా
విద్ యో యామిన్యధీశః స్ఫురతి నిరుపమో పఞ్చవంశామ్బురాశౌ.

విప్రేణాభూతపూర్వం ఫలమధితపసాఽలమ్భి సూర్యప్రసాదా,
ల్లబ్ధ్వా తస్మాత్ స్వయం తత్ ప్రచురతరజరాకఞ్చతాకఞ్చనాఢ్యం,
హిత్వా మోహం స్వకాన్తాస్వతివిమలధియా తం నిషేవ్యాత్తభవ్యో,
యోగీన్ద్రో భర్తృహర్యాహ్వయ ఇహ కురుతేఽధ్యాపి విద్యావిలాసమ్.

సోఽహమేతత్ప్రణీతాయాః సుభాషితకృతేః కృతీ,
కుర్వే సహృదయానన్దిన్యాఖ్యాం వ్యాఖ్యాం సతాం ముదే.

వ్యాకుర్వన్తి నిబద్ధగౌరవభయాన్నైవ స్ఫుటం యుక్తిభి
ర్యే తేఽర్థ్యేతృజనప్రతారణపరాః కా నైపుణీ వా తతః?
వైఖర్యా వచసాం కవీశహృదయం ప్రఖ్యాపయన్నన్వయ
ద్వారైవాహమిహాఖిలం ప్రవివృణోమ్యుక్తిప్రజోజ్జృమ్భితమ్.

ఇహ ఖలు తత్రభవా నశేషవిశేషసారపారదృశ్వా విశ్వాతిశాయిగుణగరిమావతారో భర్తృహరినామా మహాయోగీశ్వరో నిజయోగమహిమానుసారేణ కరతలామలకీకృతాఖిల విరిఞ్చిప్రపఞ్చ స్తృణకణమివ జగజ్జాల మాలోకయన్ పరమకారుణికో లోకవ్యవహారపరిజ్ఞానశూన్యాన్తఃకరణాన్ లోకానుజిఘృక్షయా నీతి శృఙ్గార వైరాగ్య వర్ణన ప్రఖ్యం సుభాషితత్రిశత్యాఖ్యం కంచిత్ ప్రబన్ధం ప్రారంభమాణ స్తత్పరిపన్థినిర్విఘ్నత్వ ద్వారా పరిసమాప్తిప్రచయగమనలక్షణం ఫలమాశాసానః శిష్టాచారపరిప్రాప్తి విశిష్ట పరజ్యోతీరూపేష్టదేవతానమస్కారాకారం మఙ్గళమాదౌ నిబధ్నాతి.

మంగళాచరణము

అవతారిక. గ్రంథాదిని మంగళాచరణమును జేయుంట కవిసంప్రదాయము గు నందున, 'భర్తృహరి' యనుకవి 'భర్తృహరిసుభాషితము' అనుగ్రంథమును రచింప బూని మొదట జ్ఞానానందమయుఁడగు సర్వేశ్వరునకు నమస్కరించుచున్నాఁడు:—

శ్లో. దిక్కాలాద్యనవచ్ఛిన్నానన్తచిన్మాత్రమూర్తయే,
స్వానుభూత్యేకమానాయ నమః శాన్తాయ తేజసే. 1

వ్యా.—దిగితి.— దిశః ప్రాచ్యాది దిక్ప్రదేశాః - కాలాః భూతభవిష్యద్వర్తమానరూపాః - ఆదిశబ్దసంగృహీతాని వస్తూని - తథా చ దిక్కాలా ఆదయో యేషాం తాని దిక్కాలాదీని - తద్గుణసంవిజ్ఞానబహువ్రీహిః - అన్యథా తేషామప్రాధాన్యేన వినాభావే శాస్త్రవిరోధః స్యాత్ - తై రనవచ్ఛిన్నా అపరిచ్ఛిన్నా - విభుత్వాన్నిత్యత్వాదేకత్వాచ్చ దేశతః కాలతో వస్తుతశ్చాపరిచ్ఛిన్నేత్యర్థః - అత ఏ వానన్తాఽపరిమితా త్రివిధపరిచ్ఛేదశూన్యత్వా [illegible]యమా నేత్యర్థః - ఏతేన సజాతీయ విజాతీయ స్వగత భేదత్రయ రాహిత్య మర్థాత్ సూచిత మితి విజ్ఞేయమ్ - ఆనన్దేతి పాఠే ఆనన్దచిచ్ఛబ్దయో ర్ద్వన్ద్వాన్తే శ్రూయమాణో మాత్రశబ్దః ప్రత్యేకం సంబధ్యతే - తథా చానన్దమాత్రా ఆనన్దమయీ చిన్మాత్రా జ్ఞానఘనా చ - చిదేకరసేతి యావత్ - తాదృశీ మూర్తి ర్యస్య తద్రూపాయేత్యర్థః, 'సత్యం జ్ఞాన మనన్తం బ్రహ్మ.' 'ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మ.' 'విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మ.' 'ఆనన్దో బ్రహ్మేతి వ్యజానాత్.' 'ఆనన్దమయోఽభ్యాసాత్.' 'సత్యం జ్ఞానమనన్తం యత్ సానన్దం బ్రహ్మ కేవల మి' త్యాది శ్రుతిస్మృతికదమ్బక మత్ర ప్రమాణ మితి భావః: అత్ర బహువ్రీహి రాశ్రయణీయః. అన్యథా, 'ఇకోఽచి విభక్తౌ' ఇతి నుమి 'మూర్తినే' ఇతి స్యాత్; న చ 'తృతీయాదిషు భాషితపుంస్కం పుంవ ద్గాలవస్యే'తి

పుంవద్భావ ఇతి వాచ్యమ్, మూర్తిశబ్దస్య నియతస్త్రీలిఙ్గత్వే నాభాషితపుంస్కత్వాత్; తస్మా ద్యథాశ్రుత మేవ సాధు మన్తవ్యమ్; భాషితపుంస్కత్వ స్యానిత్యత్వవివక్షాయాన్తు బహువ్రీహివిహితే తదా న కాఽ ప్యనుపపత్తి రితి సర్వం సుస్థమ్; తథా స్వానుభూతి రాత్మానుభవ - ఏవ ఏకం ముఖ్య మద్వితీయం వా - మానం స్వప్రకాశసాధనం - యస్య తస్మై; స్వయంప్రకాశసంవిద్రూపత్వా దస్య ప్రదీపవత్ స్వపరప్రకాశకతయా స్వసాక్షాత్కారే స్వానుభవ ఏవ ప్రమాణం, న ఘటాదేరివ చక్షురాదిప్రామాణికత్వ మితి భావః. ఏతేన వృత్తివిషయత్వమేవ న తు ఫలవిషయత్వమిత్యవధేయమ్; త దుక్త మాచార్యైః—

'స్వబోధే నాన్యబోధేచ్ఛా బోధరూపతయాత్మనః.
న దీపస్యాన్యదీపేచ్ఛా యథా స్వాత్మప్రకాశనే.' ఇతి;

తథా శాన్తాయ అవిద్యాతత్కార్యసమ్బన్ధశూన్యత్వాత్ ప్రసన్నాయ—'నిష్కళం నిష్క్రియం శాన్త మి' త్యాదిశ్రుతేః, తేజసే, జ్యోతీరూపాయ, బ్రహ్మణే, నమః ప్రహ్వీభావః, 'నమః స్వస్తీ' త్యాదినా చతుర్థీ.

అత్ర మఙ్గళాదీని మఙ్గళమధ్యాని మఙ్గళాన్తాని శాస్త్రాణి ప్రథన్తే, వీరపురుషకాణ్యాయుష్మత్పురుషకాణి చ భవన్తి, అధ్యేతారశ్చ ప్రవక్తారో భవన్తీ'తి భగవద్భాష్యకారవచనప్రామాణ్యాత్, 'ఆశీర్నమస్క్రియా వస్తునిర్దేశో వాఽపి తన్ముఖ' మిత్యాది దణ్డివచనాచ్చాదౌ నమస్కారరూప, మన్తే పరబ్రహ్మస్మరణలక్షణం చ, మధ్యే తదుభయాత్మకం చ, మఙ్గళ మాచరిత మిత్యవగన్తవ్యమ్; 'అథ శబ్దానుశాసన మి' త్యాదౌ సర్వత్ర శాస్త్రారమ్భే మఙ్గళార్థత్వేనాథశబ్దప్రయోగదర్శనాత్, తస్య తదర్థకత్వం చ; ని. 'మఙ్గళానన్తరారమ్భప్రశ్నకార్త్స్న్యేష్వథో అథే' త్యభిధానాత్;

'ఓంకారశ్చాథశబ్దశ్చ ద్వావేతౌ బ్రహ్మణః పురా,
కణ్ఠం భిత్త్వా వినిర్యాతౌ; తేన మాఙ్గళికావుభౌ.'

ఇతి స్మరణాచ్చ; తచ్చ నిర్విఘ్నం ప్రారిప్సితపరిసమాప్తికామేనావశ్యం కర్తవ్యమ్, 'పరిసమాప్తికామో మఙ్గళ మాచరే ది' త్యనుమితశ్రుతిబోధిత కర్తవ్యతాకత్వాత్; అనుమానం చ:—మఙ్గళం వేదబోధితకర్తవ్యతాకమలౌకికావిగీతశిష్టాచారవిషయత్వాత్, దర్శాద్యాచారవ, దిత్యన్వయవ్యతిరేకాభ్యామ్. తస్య కారణత్వానిశ్చయాత్ కథ మవశ్యకర్తవ్యతాకత్వమ్? తథా హి, శబరభాష్యాదౌ కృతేఽపి మఙ్గళే సమాప్తే రజాత

త్వాత్, కిరణావళ్యాదావకృతేఽపి జాతత్వా, దితి చేత్, సత్యం, క్వచిద్విఘ్నబాహుల్యేన తత్సమసంఖ్యాకమఙ్గలాభావాత్, క్వచిత్ ప్రాచీనమఙ్గల బాహుల్యేచ్చ, వ్యత్యయ; ఇత్యలమతిప్రసక్తేన.

అత్ర చారుత్వేన యథావద్వస్తువర్ణనాత్ స్వభావోక్తి రలంకారః - 'స్వభావోక్తి రసౌ చారు యథావద్వస్తువర్ణన' మితి లక్షణాత్. శ్లోకాఖ్య మేతదానుష్టుభం వృత్తమ్.

'పఞ్చమం లఘు సర్వేషు, సప్తమం ద్విచతుర్థయోః,
గురుషట్కం చ సర్వేషాం, మేతచ్ఛ్లోకస్య లక్షణమ్.' ఇతి వచనాత్.

టీక. దిక్కా... ర్తయే-దిక్=దిక్కు, కాల=కాలము, ఆది = మొదలగువానిచే, అనవచ్ఛిన్న =నియమింపఁబడని, (అనఁగా: సర్వకాలములందు సంకట వ్యాపించియున్న అనుట.) అనంత=అంతములేని, చిన్మాత్ర=జ్ఞానమే, మూర్తయే = స్వరూపముగాఁగలదియు (లేక, చిన్మాత్ర=జ్ఞానమేఅయిన, మూర్తియే = స్వరూపమును), స్వా... మానాయ-స్వ=తనయొక్క, అనుభూతి=అనుభవమే, ఏక=ముఖ్యమయిన, మానాయ = ప్రమాణముగాఁ గలదియు, శాంతాయ=ప్రసన్నమైనదియు (అగు), తేజసే=జ్యోతికి (అనఁగా: స్వయం ప్రకాశమగు పరబ్రహ్మమునకు), నమః=నమస్కారము.

తా. దేశకాలాది పరిమితి లేక జ్ఞానమాత్రస్వరూపమై అనుభవము చేతనే ఎఱుంగఁదగినదై శాంతమయిన జ్యోతిస్స్వరూపమగుపరబ్రహ్మమునకు నమస్కారము.

క. అచ్ఛము దిక్కాలాద్యన
వచ్ఛిన్నానంతచిద్ఘనంబు నిజ
స్వచ్ఛానుభూతిమానము
సచ్ఛాంతము తేజమే నజస్రముఁ దలఁతున్.

మూర్ఖపద్ధతి

అవ. గ్రంథకర్త నీతిశతకమున మూర్ఖపద్ధతి నారంభించుచు, ముందు "మంచి మాటచెప్పిన వినువారు అరుదు" అనుచున్నాఁడు:—

శ్లో. బోద్ధారో మత్సరగ్రస్తాః ప్రభవః స్మయదూషితాః,
అబోధోపహతాశ్చాన్యే జీర్ణ మఙ్గే సుభాషితమ్. 1

వ్యా.—ప్రబన్ధస్యాస్య వివిధస్వరూపపరిజ్ఞానార్థం తత్తత్పద్ధతి నిబన్ధనతయా చికీర్షితత్వాత్, తత్ర మూర్ఖవిద్వత్పద్ధత్యో ర్వ్యావర్తకభావస్యావిశిష్టేనోభయత్వే నిరూపణే సంప్రాప్తే, ప్రాథమ్యే ముఖ్యప్రసఙ్గసఙ్గత్యో రన్యతరస్యాభావా, దశోకవనికాన్యాయప్రాయత్వా, చ్చాదౌ మూర్ఖపద్ధతిం వర్ణయితు మారభతే. తత్ర ప్రథమం సహృదయాభావాత్ సుభాషితస్య వక్తు మనవకాశ ఇత్యాహ—బోద్ధార ఇతి.—బోద్ధారః పరిజ్ఞాతారః * 'బుధ అవగమనే' ఇత్యస్మాద్ధాతో స్తృచ్, మత్సరే ణాసూయయా పరోత్కర్షాసహనేన - గ్రస్తాః సమాక్రాన్తాః - తే న హృదయాళవః అతో నానుమోదన్త ఇతి భావః, ప్రభవో రాజానః, స్మయదూషితాః గర్వదుర్వినీతాః - న తు వినయప్రహ్వాః - అతో న శృణ్వన్తీతి భావః, అన్యే ఉక్తోభయవ్యతిరిక్త జనాః, అబోధేనాజ్ఞానేన - ఉపహతా నష్టాత్మాన - స్తే న త్వధికారిణః - అత స్తేషా మాకర్ణనయోగ్యతాఽపి నాస్తీతి భావః, తస్మాత్ సుభాషితం సాధుభాషణం - ప్రియవచనమితి యావత్ - నపుంసకే భావే క్తః, అఙ్గేఽన్తరఙ్గే జీర్ణమన్తర్హితం-న త్వద్యాపి బహిః ప్రవృత్తమ్—తథాఽపి వక్ష్యామీతి వాక్యశేషః. వృత్తం పూర్వవత్.

టీ. బోద్ధారః=తెలిసినవారు, మత్సరగ్రస్తాః = (వీఁడును మహాపండితుఁడువలెఁ బ్రసిద్ధిఁబొందనా? యని) అసూయచే నాక్రమింపఁబడినవారు; ప్రభవః = దొరలు, స్మ...తాః=స్మయ = (మాకొకఁడు చెప్పువాఁడును మేము వినువారలమునా? మాకుఁ దెలియదా? యను) గర్వముచే, దూషితాః=చెడఁగొట్టఁబడినవారు, అన్యేచ=మఱితక్కిన వారలో, అబో...తాః-అబోధ = అజ్ఞానముచే, ఉపహతాః = అణఁగఁగొట్టఁబడిన వారలు; సుభాషితం=మంచిమాట, అంగే = అంతరంగము (భావము) నందే, జీర్ణం = క్షయించినది.

తా. తెలిసినవారలు అసూయతోనున్నారు. ప్రభువులు గర్వాంధులు. సామాన్యులకు వినునంతటి తెలివిలేదు. కావున నేను చెప్పఁదలఁచిన సుభాషితము నాయందే అణఁగిపోయినది.

తే. బోద్ధ లగువారు మత్సరసంపూర్ణమతులు
ప్రబలగర్వవిదూషితుల్ ప్రభువు లెన్న
నితరమనుజు లబోధోపహతులు గాన
భావమున జీర్ణ మయ్యె సుభాషితంబు.

అవ. "తెలిసీ తెలియనివాని రంజింపఁజేయుట యశక్యము" అనుచున్నాఁడు:—

శ్లో. అజ్ఞః సుఖమారాధ్యస్సుఖతరమారాధ్యతే విశేషజ్ఞః,
జ్ఞానలవదుర్విదగ్ధం బ్రహ్మాపి నరం న రంజయతి. 2

వ్యా.—నను కీదృశో మూర్ఖః? యత స్తస్య స్వరూపం నిరూప్యతే, తత్రాహ.— అజ్ఞ ఇతి.— న జానాతీత్యజ్ఞః అకించిజ్జ్ఞః మూఢ ఇతి యావత్, సుఖ మక్లేశేన ఆరాధ్యః సమాధేయః - తస్యోపదేశమాత్రేణైవ నిగ్రాహ్యత్వాదితి భావః, విశేషం జానాతీతి విశేషజ్ఞః తత్త్వవేత్తా, సుఖతర మత్యన్తానాయాసేనేత్యర్థః-'ద్వివచనవిభజ్యే' త్యాదినా తరప్ప్రత్యయః, ఆరాధ్యతే సమాధీయతే - తస్యోపదేశః సర్వదా విశేషగ్రహణమాత్రపర్యవసాయా ఇతి భావః, కిం తు, జ్ఞానం శాస్త్రజన్యసంవిత్ తస్య లవేన దుర్విదగ్ధం పణ్డితమానినం, నరం మనుష్య మిత్యర్థః. బ్రహ్మాఽపి కర్తు మకర్తు మన్యథాకర్తుం సమర్థశ్చతుర్ముఖోఽపి - కిము తాన్య ఇతి భావః, న రఞ్జయతి రఞ్జయితుం న శక్నోతి - తన్మనసః సూక్తిసహస్రైరపి సమాధాతుమశక్యత్వాదితి భావః, ఉభయమధ్యస్థో మూర్ఖ ఇతి ఫలితార్థః.

రఞ్జనసంబన్ధే ఽప్యసంబన్ధాభిధానా దతిశయోక్తిర్నేయా. 'అజ్ఞః' 'విశేషజ్ఞ' ఇత్యత్ర చ 'ఆతోఽనుపసర్గే కః' ఇతి కప్రత్యయో, న 'ఇగుపధజ్ఞే' త్యాదినా కప్రత్యయః; అత ఏవాహ భగవాన్ కాత్యాయనః 'ఆతో ఽనుపసర్గాత్ కర్మోపపదో భవతి విప్రతిషేధే నే' తి వార్తికవ్యాఖ్యానే భాష్యకారే ణాజ్ఞ శబ్ద ముదాహృత్యాస్యార్థస్య సమర్థనాత్; ఏతచ్చాస్మదుక్తం మదీయశ్శాస్త్రార్థనాటకేఽపి - 'భక్తిర్జీవనమయం సమయజ్ఞః' ఇత్యాదిషు; ఏవమన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్. ఆర్యావృత్తభేదోఽయమున్నేయః; ఉత్తరత్రాపి భేదాన్తరాణ్యున్నేయాని.

టీ. అజ్ఞః = తెలియనివాఁడు, సుఖం=సులభముగా, ఆరాధ్యః=సేవింప (బోధింప) శక్యమైనవాఁడు, విశేషజ్ఞః=విశేషము తెలిసినవాఁడు, సుఖతరం=మిక్కిలి సులభముగా, ఆరాధ్యతే=సేవింప (బోధింపఁ) బడుచున్నాఁడు, జ్ఞాన...దగ్ధం-జ్ఞాన=తెలివియొక్క, లవ=లేశముచేత(ఇంచుక తెలివిచేత ననుట),దుర్విదగ్ధం=(నేనే పండితుఁడనని)గర్వించిన, నరం=మనుష్యుని, బ్రహ్మాఽపి=బ్రహ్మయును,న రంజయతి=రంజింపఁ (ఒప్పింపఁ) జేయలేఁడు.

తా. తెలియనివానికి సులభముగఁ దెలుపవచ్చును. చక్కఁగఁ దెలిసినవానికి సమాధానముచెప్పుట మఱింత సులభము. స్వల్ప జ్ఞానముకలిగి సర్వజ్ఞుఁడనని గర్వపడువానిని సృష్టికర్తయగు బ్రహ్మయు రంజింపఁ జేయనేరఁడు.

క. తెలియనిమనుజుని సుఖముగఁ
దెలుపం దగు సుఖతరముగ నె దెలుపఁగ వచ్చున్
దెలిసినవానిం దెలిసియుఁ
దెలియనినరుఁ దెల్ప బ్రహ్మదేవునివశమే.

అవ. "మూర్ఖుని మెప్పించుట యశక్యము" అనుచున్నాఁడు:—

శ్లో. ప్రసహ్య మణిముద్ధరేన్మకరవక్త్రదంష్ట్రాన్తరా
త్సముద్రమపి సంతరేత్ప్రచలదూర్మిమాలాకులం,
భుజఙ్గమపి కోపితం శిరసి పుష్పవద్ధారయే
న్నతు ప్రతినివిష్టమూర్ఖజనచిత్తమారాధయేత్ 3

వ్యా.—అథ ద్వాభ్యాం మూర్ఖజనచిత్తస్య దురారాధ్యతా మాహ—ప్రసహ్యేతి—మకరః శింశుమారాఖ్యో జలగ్రాహవిశేషః - తస్య వక్త్రే వదనగహ్వరే - దంష్ట్రాణాం నిశితాగ్రదశనవిశేషాణామ్ - అన్తరాత్ అన్తరాళాత్ - అతిసంకటాదిత్యర్థః, ప్రసహ్య బలాత్కారేణ, మణిం రత్నం - దురుద్ధర మపీతి భావః, ఉద్ధరే దుద్ధర్తుం శక్నుయాత్, జన ఇతి శేషః, కేనచి దవధానే నానయే దిత్యర్థః, తథా ప్రచలన్తో దోలాయమానాః - యే ఊర్మయస్తేషాం - మాలాభిః పరమ్పరాభి రాకులమ్ ఉల్లోలోజ్జృమ్భిత మిత్యర్థః, సముద్రమపి - దుస్తరమ పీతి భావః, సంతరేత్ సమ్య క్తరితుం శక్నుయాత్ - కేనచిత్ప్లవనసాధనేనేతి భావః, లఙ్ఘయేదితి పాఠే హనుమానివ కేనచిచ్ఛక్తివిశేషేణ లఙ్ఘితుం శక్నుయా దిత్యర్థః, తథా కోపితం సంజాతకోపం - కోపవశాత్ సఫూత్కారం జిహ్వయా సృక్వప్రాన్తౌ లేలిహాన మిత్యర్థః - 'తదస్య సంజాతం - తారకాదిభ్య ఇతచ్' తీతచ్ప్రత్యయః - తారకాది రాకృతిగణః, భుజఙ్గం సర్పమపి - దుర్ధరమపీతి భావః. శిరసి కేశపాశే, పుష్పేణ తుల్యం పుష్పవత్ - పుష్పస్రజ మివేత్యర్థః - 'తేన తుల్యం క్రియా చే ద్వతి' రితి వతిప్రత్యయః, ధారయేత్ ధారయితుం శక్నుయాత్ - మణిమన్త్రాదిసాధనే నేతి భావః. కిం తు ప్రతినివిష్ట మభినివేశాక్రాన్తం - దురాగ్రహావిష్టమితి యావత్ - మూర్ఖజనస్య దుర్విదగ్ధస్య - చిత్తం, నారాధయేత్ ఆరాధయితుం సమాధాతుం న శక్నుయాత్ - ఉపాయాభావాదితి భావః, మకరదంష్ట్రాన్తరమణ్యుద్ధరణాదిప్రాయం మూర్ఖజనచిత్తసమారాధనమితి శ్లోకార్థః.

టీ. మకర...తరాత్ - మకర = మొసలియొక్క, వక్త్ర = నోటిలోని, దంష్ట్రా = కోఱలయొక్క, అంతరాత్ = నడుమనుండి, ప్రసహ్య = బలాత్కారముగా (అనఁగా;

మిగుల నొప్పించి యనుట), మణిం = ముత్యమును, ఉద్ధరేత్ = పెకలించినను పెకలించును. ప్రచ...కులం-ప్రచలత్ = మిక్కిలి కదలుచున్న, ఊర్మి = తరంగములయొక్క, మాలా = పంక్తులచే, ఆకులం = కలఁతనొందిన (అనఁగా: ఎట్టి యీతగానికిని ప్రవేశింప నశక్యమనుట), సముద్రమపి = సముద్రమునైనను, సంతరేత్ = దాఁటినను దాఁటవచ్చును. కోపితం = (కఱచి చంపునట్లు) కోపముగ రేఁగింపఁబడిన, భుజంగమపి = పామునైనను, శిరసి = తలయందు, పుష్పవత్ = పుష్పమువలె, ధారయేత్ = ధరించినను ధరింపవచ్చును (కాని) ప్రతి...చిత్తం-ప్రతినివిష్ట = మొండికట్టుపట్టిన, మూర్ఖజన = మొఱకు మానిసియొక్క, చిత్తం = మనస్సును, నారాధయేత్ = సేవింపఁ (ఒప్పింపఁ) జాలఁడు.

తా. మొసలికోఁటిలోని కోఱలనడుమనుండు రత్నము (ముత్యము)నైనను ప్రయత్నించి బయటికిఁ దీయవచ్చును. పెద్ద యలలుగల సముద్రమునైనను దాఁటవచ్చును. కోపముచేత బుసపెట్టు పాము నైనను పూలదండవలె శిరమునఁ దాల్పవచ్చును; కాని దురాగ్రహము చేత మూర్ఖుఁ డయినవానిమనమును సమాధానపెట్టుట సాధ్యముకాదు.

చ. మకరముఖాంతరస్థ మగు మానికమున్ బెకలింప వచ్చుఁ బా
యక చలదూర్మికానికరకైనమహోదధి దాఁట వచ్చు మ
స్తకమునఁ బూవుదండవలెఁ సర్పమునైన ధరింప వచ్చు మ
చ్చిక ఘటియించి మూర్ఖజనచిత్తముఁ దెల్ప నసాధ్య మేరికిన్.

అవ. పైవిషయమునే ప్రకారాంతరముగ వివరించుచున్నాఁడు:—

శ్లో. లభేత సికతాసు తైలమపి యత్నతః పీడయన్
పిబేచ్చ మృగతృష్ణికాసు సలిలం పిపాసార్దితః,
కదాచిదపి పర్యటన్ శశవిషాణమాసాదయే
న్నతు ప్రతినివిష్టమూర్ఖజనచిత్తమారాధయేత్. 4

వ్యా. ఏవం దుర్లభస్తుసాధనే దుష్కరకార్యకరణే చ సంభావనయా శక్తి రుక్తా, న మూర్ఖచిత్తప్రసాధనే, ఇదానీ మత్యన్తదుర్లభవస్తూన్యపి ప్రసాధయే న్న తు తచ్చిత్త మిత్యాహ.—లభేతేతి.—యత్నతః కుతశ్చిత్ప్రయత్నాత్ - పఞ్చమ్యా స్తసిల్, పీడయన్ కేనచి ద్యన్త్రేణ సమ్మర్దయన్, సికతాసు వాలుకాస్వపి - కాలత్రయేఽప్యత్యన్తస్నేహానధికరణభూతా స్వపీతి భావః, తైలం స్నేహం, లభేత లబ్ధుం శక్నుయాత్ - 'స్నేహానే తైల' మిత్యనుశాసనా న్నాత్ర తిలసంబన్ధిత్వాకాఙ్క్ష

జ్కావతార ఇతి ద్రష్టవ్యమ్, తథా పాతుమిచ్ఛా పిపాసా - 'పా పానే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః సన్నన్తాత్ స్త్రియాం మప్రత్యయే టాప్ - తయా అర్దితః పీడితః తృష్ణాతురః సన్నిత్యర్థః, మృగతృష్ణికాసు చ మరుమరీచికాస్వపి వా - జలభ్రమమాత్రదాయినీ ష్వపీతి భావః—మృగతృష్ణాశబ్దాత్ స్వార్థే కప్రత్యయే - 'ప్రత్యయస్థాత్ కాత్ పూర్వ స్యాత ఇ దా ప్యసుప' ఇ తీ కారః, సలిలం జలం, పిబేత్ పాతుం శక్నుయాత్ "పాఘ్రాధ్మా- త్యాదినా పిబతేః పిబాదేశః, తథా పర్యటన్ తత్ర తత్ర వనాన్తరే సంచరన్' కదాచిత్ కస్మింశ్చిత్ సమయే, శశస్య మృగవిశేషస్య-విషాణం శృఙ్గమపి - వాఙ్మాత్రగోచరమపీతి భావః, ఆసాదయేత్ దధిగన్తుం శక్నుయాత్. (న తు ప్రతినివిష్టేత్యాది పూర్వవత్). సికతాత్తైలలాభాదివదత్యన్తదుర్ఘటం మూర్ఖచిత్తసమాధానమితి భావః; మృగతృష్ణికాజలశశవిషాణయోర్గగనారవిన్దవన్ధ్యాపుత్రవదత్యన్తాసంగతత్వముక్తం సురేశ్వరవార్తికే—

'మృగతృష్ణామ్భసి స్నాతః ఖపుష్పకృతశేఖరః,
ఏష వన్ధ్యాసుతో యాతి శశశృఙ్గధనుర్ధరః.' ఇతి.

పద్యద్వయేఽప్యస్మిన్ మణిముద్ధరేదిత్యాదౌ 'శకి లిఙ్చ' తి శక్యార్థే విధిలిఙ్; తథా అపిశబ్దః సముచ్చయే, 'సంభావనాయాం చేత్' తదనువాద ఇతి వివేకః; ఉభయథాఽప్యనుశాసనసంభవాత్, ప్రకృతార్థోపపత్తేశ్చ; యథాహామరసింహః— 'గర్హాసముచ్చయప్రశ్నశఙ్కాసంభావనాస్వపి' తి; అత్ర 'సముద్రమపి లఙ్ఘయే' దిత్యుదాజహార స్వామీ.

అత్ర మణ్యుద్ధరణాద్యసంబన్ధేఽపి తత్సంబన్ధాభిధానా దతిశయోక్తిః.

శ్లోకద్వయమేతత్ పృథ్వీవృత్తమ్; తదుక్తం కేదారేణ వృత్తరత్నాకరే— 'జసౌ జసయలావసుగ్రహయతిశ్చ పృథ్వీ గురు' రితి. అత ఏవ 'సికతాసు తైల' మిత్యత్ర, 'మృగతృష్ణికాసు సలిల' మిత్యత్ర 'మూర్ఖజనచిత్త' మిత్యత్ర చ, అష్టమవర్ణే విహితస్య విచ్ఛేదస్యాభావా ద్యతిభ్రష్టం నామ దోషః. ఇమమేవ కేచి దపస్థయతిం వదన్తి; తదుక్తం విద్యానాథేన—'యత్రస్థానే యతిభ్రంశస్తద్యతిభ్రష్టముచ్యత' ఇతి.

'క్వచిత్పదమధ్యే తు యతిమిచ్ఛన్తి సూరయః,
యత్ర పూర్వాపరౌ భాగౌ స్యాతామేకైకవర్ణగౌ.'

ఇతి దత్తిలవచనమపి సమాధాతుం న శక్నోతి; పూర్వాపరభాగయోరేకవర్ణగతత్వాభావాత్; నిరంకుశాః ఖలు కవయో భవన్తి సర్వ్యకధీనాః ఇత్యలమతిప్రసఙ్గేన.

టీ. యత్నతః=ప్రయత్నమువలన (అనగా: యంత్రములో వేసియేనియు). సికతాసుఅపి = ఇసుకయందు సైతము, తైలం = నూనెను, లభేత=పొందినను పొందును.

(కించ = మఱియు), పిపాసార్దితః = దప్పిచే బీడింపఁబడినవాఁడు, మృగతృష్ణికాసు = ఎండమావులలో, సలిలం = నీటిని, పిబేత్ = త్రాగినను త్రాగును. పర్యటన్ = తిరుగుచు, కదాచిదపి = ఒకానొకవేళ, శశవిషాణం = కుందేటికొమ్మును, ఆసాదయేత్ = పొందినను పొందును. (కింతు = కాని), ప్రతినివిష్టమూర్ఖజనచిత్తం = మొండిపట్టుపట్టిన మొఱకు మానిసి మనస్సును, నారాధయేత్ = మెప్పింపఁజాలఁడు.

తా. ప్రయత్నపడి ఇసుకనుండి కూడ చమురు తీయవచ్చును. ఎండమావులందు సైతము నీరును సంపాదించి త్రాగవచ్చును. తిరిగి తిరిగి కుందేటికొమ్మునైనను సాధింపవచ్చును. కాని దురాగ్రహముగల మూర్ఖుని మనస్సును మాత్రము సమాధానపెట్టుటకు సాధ్యముగాదు.

తే. తివిరి యిసుమునఁ దైలంబుఁ దీయవచ్చుఁ
దవిలి మృగతృష్ణలో నీరు ద్రావవచ్చుఁ
దిరిగి కుందేటికొమ్ము సాధింపవచ్చుఁ
జేరి మూర్ఖులమనసు రంజింపరాదు.

అవ. "మూర్ఖుని సమాధానపఱుప నెంచుటయే యవివేకము" అనుచున్నాఁడు—

శ్లో. వ్యాళం బాలమృణాలతన్తుభిరసౌ రోద్ధుం సముజ్జృంభతే
భేత్తుం వజ్రమణిం శిరీషకుసుమప్రాన్తేన సన్నహ్యతి,
మాధుర్యం మధుబిన్దునా రచయితుం క్షారాంబుధేరీహతే
మూర్ఖాన్యః ప్రతినేతుమిచ్ఛతి బలాత్సూక్తైః సుధాస్యన్దిభిః. 5

వ్యా—అథ మూర్ఖానునయస్యాశక్యత్వాతిశయితామాహ—వ్యాళమితి. అసౌ పుమాన్, వ్యాళం దుష్టగజం - న తు సాధారణజన్తుమిత్యర్థః-వి. 'వ్యాళో దుష్టగజే సర్పే' ఇతి విశ్వః, బాలమృణాలతన్తుభిః కోమలబిసలతాసూత్రైః - ఈషన్నిరోధస్యాప్యనుపయుక్తైరితి భావః, రోద్ధుం నియన్తుం, సముజ్జృంభతే కృతప్రయత్నో భవతీత్యర్థః, తథా వజ్రమణిం హీరాఖ్యమణివిశేషమ్ - [illegible]తి భావః. వి. 'హీరో వజ్రశ్చ కథ్యతే' ఇతి హలాయుధః, శిరీషకుసుమస్య కోమల పుష్పవిశేషస్య - ప్రాన్తేనాగ్రభాగేన, భేత్తుం విదారయితుం, సన్నహ్యతి ఉద్యుంక్తే ఇత్యర్థః, తథా క్షారాంబుధేః లవణార్ణవస్య - న తు స్వల్పజలాశయస్య, మధుబిన్దునా క్షౌద్రవిప్రుషా-న త్వవిచ్ఛిన్న మధుధారాసంపాతేనేత్యర్థః, మాధుర్యం మధురగుణం, రచయితుం సంపాదయితుం ఈహతే కాంక్షతి; కోఽసావిత్యత ఆహ; యః పుమాన్,

బలాద్వాక్యాటవాత్, సుధాస్యన్దిభి రమృతస్యాదుభి రతిమధురై రిత్యర్థః, సూక్తైః ప్రియోక్తిభిః-నపుంసకే భావే క్తః, మూర్ఖాన్ ప్రతినేతుం సమాధాతుం, మిచ్ఛతి సోఽసావితి సంబన్ధః; మృణాలతన్తుభిర్వ్యాళనిరోధ సాదితత్పర ఇవ మూర్ఖానునయపరోఽప్యత్యన్తావివేకీతి భావః, అత్యన్త దుష్కరం మూర్ఖప్రసాదనమితి ఫలితార్థః.

అత్ర, యః ప్రతినేతుమిచ్ఛతి వాఞ్ఛతి అసౌ సముజ్జృమ్భత ఇత్యాది విశిష్టానునయేచ్ఛా విజృమ్భణాది వాక్యార్థయోః ర్బిమ్బ ప్రతిబిమ్బభావేనైకత్వాసంభవాత్ సాదృశ్యలక్షణాయాం మసంభవద్వస్తుసంబన్ధో వాక్యార్థవృత్తి ర్నిదర్శనాభేదః; న చాయం దృష్టాన్తః, వాక్యభేదేన ప్రతిబిమ్బకరణాత్తేషే తస్యోత్థానాత్, అత్ర తు వాక్యార్థే వాక్యార్థ సమారోపాద్వాక్యైకవాక్యతాయాం తదభావ, ఇత్యలంకారసర్వస్వకారః.

శార్దూలవిక్రీడితమ్ = 'సూర్యాశ్వై ర్మసజస్తతాః సగురవః శార్దూలవిక్రీడితమ్' ఇతి లక్షణాత్.

టీ. యః = ఎవఁడు, సుధాస్యందిభిః = అమృతమును స్రవించుచున్న (అనఁగా: వినుటకింపుగానున్న), సూక్తిభిః=మంచిమాటలచేత, మూర్ఖాన్=మూఢులను, బలాత్= బలాత్కారముగా, ప్రతినేతుం=(మంచిత్రోవకు) మరలించుటకొఱకు, ఇచ్ఛతి=కోరునో, అసౌ=ఆ యితఁడు, వ్యాళం = మదపుటేనుఁగును, బాలమృణాలతంతుభిః = లేఁత తామరతూఁటిలోని దారములతో, రోద్ధుం = కట్టుటకు, సముజ్జృంభతే=ప్రయత్నించును. శిరీష... న్తేన-శిరీషకుసుమ = దిరిసెనపువ్వుయొక్క, ప్రాంతేన=అంచుతోడ, వజ్రమణిం=వజ్రమనురత్నమును, భేత్తుం = పగులఁగొట్టుటకు, సన్నహ్యతి = పూనుకొనును. క్షారాంబుధేః=ఉప్పుసముద్రమునకు, మధుబిందునా=(ఒక) తేనెబొట్టుతో, మాధుర్యం= తీపును, రచయితుం = చేయుటకు, ఈహతే = పాటుపడును.

తా. మదపుటేనుఁగును తామరతూఁటిదారముతో బంధింపఁ జూచువాఁడును, దిరిసెనపువ్వుకొనచేత వజ్రమునుగోయఁజూచువాఁడును, లవణసముద్రమునందలి నీరును తియ్యగాఁజేయుటకు సం దొక తేనెబొట్టును విడుచువాఁడును, మంచిమాటలతో మూర్ఖులను సమాధానపెట్టఁదలఁచువాఁడును సమానులు.

మ. కరిరాజున్ బిసతంతుసంతతులచేఁ గట్టన్ విజృంభించువాఁ
డురువజ్రంబు శిరీషపుష్పములచేఁ నూహించు భేదింపఁ దీ
పు రచింపన్ లవణాబ్ధికిన్ మధుకణంబుం జిందు యత్నించు ని
ద్ధరణిన్ మూర్ఖులఁ దెల్పు నెవ్వఁడు సుధాధారానుకారోక్తులన్.

(కించ = మఱియు), పిపాసార్దితః = దప్పిచేత పీడింపఁబడినవాఁడు, మృగతృష్ణికాసు = ఎండమావులలో, సలిలం = నీటిని, పిబేత్ = త్రాగినను త్రాగును. పర్యటన్ = తిరుగుచున్నవాఁడు, కదాచిదపి = ఒకానొకప్పుడు, శశవిషాణం = కుందేటికొమ్మును, ఆసాదయేత్ = పొందినను పొందును. (కింతు = కాని). ప్రతినివిష్టమూర్ఖజనచిత్తం = మొండిపట్టుపట్టిన మొఱకు మానిసి మనస్సును, నారాధయేత్ = మెప్పింపఁజాలఁడు.

తా. ప్రయత్నపడి ఇసుకనుండి కూడ చమురు తీయవచ్చును, ఎండమావులందు సైతము నీరును సంపాదించి త్రాగవచ్చును. తిరిగి తిరిగి కుందేటికొమ్మునైనను సాధింపవచ్చును. కాని దురాగ్రహముగల మూఢుని మనస్సును మాత్రము సమాధానపెట్టుటకు సాధ్యముగాదు.

తే. తివిరి యిసుమునఁ దైలంబుఁ దీయవచ్చుఁ
దవిలి మృగతృష్ణలో నీరు ద్రావవచ్చుఁ
దిరిగి కుందేటికొమ్ము సాధింపవచ్చుఁ
జేరి మూర్ఖులమనసు రంజింపరాదు.

అవ. "మూర్ఖుని సమాధానపఱచుట యసాధ్యము" అనుచున్నాఁడు—

శ్లో. వ్యాళం బాలమృణాలతన్తుభిరసౌ రోద్ధుం సముజ్జృమ్భతే
ఛేత్తుం వజ్రమణిం శిరీషకుసుమప్రాన్తేన సన్నహ్యతి,
మాధుర్యం మధుబిన్దునా రచయితుం క్షారామ్బుధేరీహతే
మూర్ఖాన్యః ప్రతినేతుమిచ్ఛతి బలాత్సూక్తైః సుధాస్యన్దిభిః. 5

వ్యా — అథ మూర్ఖాననునేతుమశక్యత్వమాహ — వ్యాళమితి. అసౌ పుమాన్, వ్యాళం దుష్టగజం - న తు సాధారణహస్తినమిత్యర్థః. 'వ్యాళో దుష్టగజే సర్పే' ఇతి విశ్వః, బాలమృణాలతన్తుభిః కోమలబిసతన్తుసూత్రైః - అనవచ్ఛిన్నరోధస్యాశక్యత్వద్యోతనాయేతి భావః, రోద్ధుం నిరోద్ధుం, సముజ్జృమ్భతే కృతప్రయత్నో భవతీత్యర్థః, తథా వజ్రమణిం హీరాఖ్యమణివిశేషమ్ - ...ఛేద్యత్వమితి భావః. 'హీరో వజ్రశ్చ కథ్యతే' ఇతి హలాయుధః, శిరీషకుసుమప్రాన్తేన శిరీషపుష్పవిశేషస్య - ప్రాన్తైకభాగేన, ఛేత్తుం విదారయితుం, సన్నహ్యతి ఉద్యుఙ్క్తే ఇత్యర్థః, తథా క్షారామ్బుధేః లవణార్ణవస్య - న తు స్వల్పజలాశయస్య, మధుబిన్దునా క్షౌద్రవిప్రుషా-న త్వవిచ్ఛిన్నమధుధారాసంపాతేనేత్యర్థః, మాధుర్యం మధురగుణం, రచయితుం సంపాదయితుం ఈహతే కాఙ్క్షతి; కోఽసావిత్యత ఆహ; యః పుమాన్,

బలాద్వాక్పాటవాత్, సుధాస్యన్దిభి రమృతస్రావిభి రతిమధురై రిత్యర్థః, సూక్తైః ప్రియోక్తిభిః-నపుంసకే భావే క్తః, మూర్ఖాన్ ప్రతినేతుం సమాధాతు, మిచ్ఛతి సోఽసావితి సంబన్ధః; మృణాలతన్తుభిర్వ్యాళనిరోధనాదితత్పర ఇవ మూర్ఖానునయపరోఽప్యశక్యస్థానివేశీతి భావః. అత్యన్త దుష్కరం మూర్ఖప్రసాదనమితి ఫలితార్థః.

అత్ర, యః ప్రతినేతుమిచ్ఛతి వాఞ్ఛతి అసౌ సముజ్జృమ్భత ఇత్యాది విశిష్టానునయేచ్ఛా విజృమ్భణాది వాక్యార్థయో ర్బుద్ధి ప్రైకత్వాసంభవాత్ సాదృశ్యలక్షణాయాం మసంభవద్వస్తుసంబన్ధో వాక్యార్థవృత్తి ర్నిదర్శనాభేదః; న చాయం దృష్టాన్తః, వాక్యభేదేన ప్రతిబిమ్బకరణాక్షేపే తస్యోత్థానాత్, అత్ర తు వాక్యార్థే వాక్యార్థసమారోపాద్వాక్యైకవాక్యతాయాం తదభావ, ఇత్యలంకారసర్వస్వకారః.

శార్దూలవిక్రీడితమ్ = 'సూర్యాశ్వై ర్మసజస్తతాః సగురవః శార్దూలవిక్రీడితమ్' ఇతి లక్షణాత్.

టీ. యః = ఎవఁడు, సుధాస్యందిభిః = అమృతమును స్రవించుచున్న (అనఁగా: వినుటకింపుగానున్న), సూక్తిభిః=మంచిమాటలచేత, మూర్ఖాన్=మూర్ఖులను, బలాత్= బలాత్కారముగా, ప్రతినేతుం=(మంచిత్రోవకు) మరలించుటకొఱకు, ఇచ్ఛతి=కోరునో, అసౌ=ఆ యితఁడు, వ్యాళం = మదపుటేనుఁగును, బాలమృణాలతంతుభిః = లేఁత తామరతూఁటిలోని దారములతో, రోద్ధుం = కట్టుటకు, సముజ్జృంభతే=ప్రయత్నించును. శిరీష... స్తేన-శిరీషకుసుమ = దిరిసెనపువ్వుయొక్క, ప్రాంతేన=అంచుతోడ, వజ్రమణిం=వజ్రమనురత్నమును, భేత్తుం = పగులఁగొట్టుటకు, సన్నహ్యతి = పూనుకొనును. క్షారాంబుధేః=ఉప్పుసముద్రమునకు, మధుబిందునా=(ఒక) తేనెబొట్టుతో, మాధుర్యం= తీపును, రచయితుం = చేయుటకు, ఈహతే = పాటుపడును.

తా. మదపుటేనుఁగును తామరతూటిదారముతో బంధింపఁ జూచువాఁడును, దిరిసెనపువ్వుకొనచేత వజ్రమునుగోయఁజూచువాఁడును, లవణసముద్రమునందలి నీరును తియ్యగాఁజేయుటకు నం దొక తేనెబొట్టును విడుచువాఁడును, మంచిమాటలతో మూర్ఖులను సమాధానపెట్టఁదలఁచువాఁడును సమానులు.

మ. కరిరాజన్ బిసతంతుసంతతులచేఁ గట్టన్ విజృంభించువాఁ
డురువజ్రంబు శిరీషపుష్పములచే నూహించు భేదింపఁ దీ
పు రచింపన్ లవణాబ్ధికిన్ మధుకణంబుం జిందు యత్నించు ని
ద్ధరణిన్ మూర్ఖులఁ దెల్పు నెవ్వఁడు సుధాధారానుకారోక్తులన్.

అవ. "మూర్ఖులకు మౌనమే భూషణము" అనుచున్నాఁడు.—

శ్లో. స్వాయత్తమేకాన్తహితం విధాత్రా
వినిర్మితం ఛాదన మజ్ఞతాయాః,
విశేషతః సర్వవిదాం సమాజే
విభూషణం మౌనమపణ్డితానామ్. 6

వ్యా.—అథైషాం గతిమాహ—స్వాయత్తమితి.—విధాత్రా బ్రహ్మణా కర్త్రా స్వాయత్త మాత్మాధీనం - న తు పరోపదేశసాపేక్షం - వి. 'అధీనో నిఘ్న ఆయత్త' ఇ త్యమరః, ఏకాన్తహితమత్యన్తహితకారి - స్వావగుణాచ్ఛాదకత్వాదితి భావః, తథా విశేషతో విశేషాకారేణ = సార్వవిభక్తికస్తసిః, సర్వవిదాం సమాజే సర్వజ్ఞసభాయాం, విభూషణమలఙ్కారహేతుభూతత్వాద్భూషణప్రాయం, మౌనం తూష్ణీమ్భావః కర్మ వా 'ఇగన్తాచ్చ లఘుపూర్వాది' త్యణ్, అపణ్డితానా మవిదుషాం సమ్బన్ధిన్యాః, అజ్ఞతాయాః, మౌర్ఖ్యస్య, ఛాదన మాచ్ఛాదకం, సత్, వినిర్మితం రచితమ్, అతోఽ పణ్డితైర్నిజమౌర్ఖ్యసఙ్గోపనార్థం మౌనేనైవ వర్తితవ్య మిదమేవైతేషాం గతిః - అన్యథా పరిహాస్యాస్పదతా స్యాదితి భావః, 'ఏకాన్తకృత' మితి పాఠే తు, కృతం కర్మ-భావే క్తః - ఏకాన్తకృతం రహస్యానుష్ఠితం కర్మ - అజ్ఞతాయాః ఛాదనం సన్నివిర్మిత మపణ్డితానాం మౌనం భూషణం సన్నివిర్మితమితి ప్రత్యేక మన్వయో ద్రష్టవ్యః, అజ్ఞతాచ్ఛాదనార్థమేకాన్త ఏవ కర్మ కర్తవ్యం - మపణ్డితైర్మౌనిభిరేవ స్థాతవ్య మన్యథా స్వరూపప్రకాశనేనాపహాస్యాస్పదతా స్యాదితి భావః.

ఉపజాతివృత్తమ్ - 'ఇన్ద్రోపేన్ద్రవజ్రమి'తి లక్షణాత్: తౌ ద్వౌ కివృత్తథా?
'స్యాదిన్ద్రవజ్రా యది తౌ జగౌ గః, ఉపేన్ద్రవజ్రా జతజాస్తతో గౌ,
అనన్తరోదీరితలక్ష్మభాజః పాదా యదీయా ఉపజాతయ స్తాః.'

ఇతి వృత్తరత్నాకరే ఉక్తత్వాత్.

టీ. విధాత్రా=బ్రహ్మచేత, అపండితానాం = మూర్ఖులకు, స్వాయత్తం=స్వాధీనమయినదియు, అజ్ఞతాయాః (తమ) తెలివిలేమికి, ఛాదనం=మూఁతయు, విశేషతః=ముఖ్యముగా, సర్వవిదాం = సమస్తమును దెలిసినవారియొక్క, సమాజే = సభయందు, భూషణం=ఆభరణమైన, మౌనం=పలుకకుండుట, వినిర్మితం=ఏర్పరుపఁబడినది.

తా. బ్రహ్మ మూఢులు తమమూఢత్వమును దాఁచుకొనుటకుఁగాఁ దమకు స్వాధీనమైయుండునట్లు మౌనమును సృజించెను, పండితుల యెదుట మౌనముగనుండుటయే మూఢుల కలంకారము.

తే. స్వవశము హితంబు మూఢతాచ్ఛాదనంబు
గాఁగ నీగతి నిర్మించెఁ గమలభవుఁడు
సర్వవిదు లగుసుజనులు సభలలోన
మౌనమె విభూషణము మూఢమానవులకు.

అవ. ఒకపండితుఁడు పరులఁజూచి "తెలివిలేనప్పుడు గర్వము గలుగును. తెలివి గలిగిన పిమ్మట గర్వము పోయి వినయము గలుగును" అని స్వానుభవమును బ్రకటించు చున్నాఁడు:—

శ్లో. యదా కించిద్జ్ఞోఽహం గజ ఇవ మదాన్ధః సమభవం
తదా సర్వజ్ఞోఽస్మీత్యభవదవలిప్తం మమ మనః,
యదా కించిత్కించిద్బుధజనసకాశాదవగతం
తదా మూర్ఖోఽస్మీతి జ్వర ఇవ మదో మే వ్యపగతః. 7

వ్యా.—అథ కశ్చిదనుభవినః పరాన్ ప్రతి స్వానుభవప్రకారమాహ.— యదేతి.—అకించిజ్జ్ఞః అల్పజ్ఞస్సన్, యదా యస్మిన్ సమయే, గజ ఇవ, మదేన దర్పేణాన్ధః కర్తవ్యాకర్తవ్యవివేకశూన్యః, సమభవం జాతోఽస్మి, తదా తస్మిన్ సమయే, సర్వజ్ఞః అశేషజ్ఞోఽస్మీతి మమ మనో, ఽవలిప్తం గర్వితమభవత్ -'అల్పవిద్యో మహాగర్వీ'తి న్యాయాదల్పజ్ఞత్వస్యైవ గర్వహేతుత్వాదితి భావః, వి. 'అవలేపస్తు గర్వే స్యాల్లేపనే దూషణేఽపి చే'తి విశ్వప్రకాశః, యదా బుధజనసకాశాద్విద్వజ్జనముఖాదిత్యర్థః - 'ఆఖ్యాతోపయోగ' ఇత్యపాదానత్వాత్ పఞ్చమీ, కించిత్కించిత్ స్వల్పం స్వల్పం - శాస్త్రబోధితాచారాదికమితి శేషః, అవగతం జ్ఞాతం, తదా, మూర్ఖో మూఢోఽస్మీతి, మే మమ, మదో జ్వర ఇవ, వ్యపగతో నిర్గతః, అభూదితి శేషః, జ్వరవద్వికారకారిత్వాదస్యైతత్సామ్యమిత్యవగన్తవ్యమ్, 'ఆచార్యవాన్పురుషో వేదే'తి శ్రవణాదాచార్యాదవగతవిద్యస్యైవ వివేకసంభవాదితి భావః; అల్పజ్ఞోఽపి సన్ యస్సర్వజ్ఞమాత్మానం మనుతే స ఏవ మూర్ఖః, యస్తు సర్వజ్ఞోఽపి మూఢమానీ భవతి స ఏవ విద్వానితి వివేకః. మదో గర్వహేతు, ర్గురుశుశ్రూషాదిర్వినయహేతురితి ఫలితార్థః, యద్వా ఏతావన్తం కాలం మదవశాన్మూర్ఖోఽస్మి, ఇదానీం గురుశిక్షావశాద్వివేకావగతిరితి వా యోజనీయమ్.

శిఖరిణీవృత్తం-'రసై రుద్రైశ్ఛిన్నా యమనసభలా గః శిఖరిణీ' తి లక్షణాత్.

టీ. అహం=నేను, యదా=ఎప్పుడు, కించిజ్జ్ఞ(జ్ఞః)=కొంచెము తెలిసినవాఁడనై, ద్విపఇవ=ఏనుఁగువలె, మదాన్ధః=గర్వముచే కన్నుగానని వాఁడను (అనఁగా: జ్ఞానహీనుఁడను)గా, సమభవం= ఉంటినో, తదా=అప్పుడు, సర్వజ్ఞః=సర్వము నెఱిఁగినవాఁడను, అస్మి ఇతి=అయితినని, మమ=నాయొక్క, మనః=మనస్సు, అవలిప్తం=గర్వించినది, అభవత్= ఆయెను. యదా=ఎప్పుడు, కించిత్ కించిత్=కొంచెముకొంచెము, బుధ...శాత్=బుధజన=పండితజనులయొక్క, సకాశాత్ = సమీపమునుండి, అవగతం = తెలిసికొంటినో, (తదా = అప్పుడు)మూర్ఖః అస్మి ఇతి=మూర్ఖుఁడను అయితినని,(తెలిసికొని) జ్వర ఇవ=జ్వరమువలె, మే=నాయొక్క, మదః=గర్వము, వ్యపగతః=పోయినది.

తా. నేను కొంచెముగఁ దెలిసికొనియుండుకాలమున మదగజమువలె మదించి నేనే సర్వజ్ఞుఁడనని తలంచితిని. పిదప పెద్దలవలన కొద్దికొద్దిగ ఎప్పుడు తెలిసికొంటినో అప్పుడు నేను మూర్ఖుఁడననియు నాకేమియుఁ దెలియదనియు తలంచి జ్వరమును వదలి సుఖించినట్లు నన్నుఁ బట్టియున్న గర్వమును విడిచి సుఖించితిని.

చ. తెలివి యొకింత లేనియెడఁ దృప్తుఁడనై కరిభంగి సర్వముం
దెలిసితి నంచు గర్వితమతిం విహరించితిఁ దొల్లి యిప్పు డు
జ్జ్వలమతులైన పండితుల సన్నిధిఁ గొంచెము బోధశాలినై
తెలియనివాఁడనై మెలఁగితిం గతమయ్యె నితాంతగర్వమున్.

అవ. "నీచునకు నీచపుకృత్యములందే సిగ్గనుట లేదు ప్రపంచమ"ని దృష్టాంతపూర్వకముగఁ జెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. క్రిమికులచితం లాలాక్లిన్నం విగన్ధి జుగుప్సితం
నిరుపమరసప్రీత్యా ఖాదన్నరాస్థి నిరామిషమ్,
సురపతిమపి శ్వా పార్శ్వస్థం విలోక్య న శఙ్కతే
నహి గణయతి క్షుద్రో జన్తుః పరిగ్రహఫల్గుతామ్. 8

వ్యా.— మూర్ఖస్యాతినైచ్యం దృష్టాన్తముఖేనాహ.— క్రిమికులమితి — శ్వా శునకః, క్రిమికులైః అమేధ్యమధ్యోత్పన్నసూక్ష్మజన్తుభిః చితం వ్యాప్తం, లాలాక్లిన్నం వసాపూరార్ద్రం - యద్వా - లాలా సృణీకా వస్త్రాన్తర్జలమితి యావత్ - వి. 'సృణీకా స్యన్దినీ లాలే' త్యమరః - తయా క్లిన్నం భావనయా తస్యాస్తత్ర స్రవణాదితి భావః, దుర్గన్ధి - అత్ర విశబ్దస్య పూతిపర్యాయత్వ..., గన

స్యే' త్యాదినా సమాసాన్త ఇకారో ఽన్తాదేశః - యద్వా - విగన్ధ ఆమగన్ధో ఽస్యాస్తీతి విగన్ధి. అత ఏవ, జుగుప్సితం హేయం, తదపి, నిరామిషం మాంసలేశశూన్యం, తదపి, ఖరాస్థి రాసభకీకసం, నిరుపమః - ఉపమానరహితో - యో రసః స్వాదః-తత్ర యా-ప్రీతిః ప్రేమా తయా, ఖాదన్ భక్షయన్, పార్శ్వస్థ మన్తికస్థం - 'సుపిస్థ' ఇతి క ప్రత్యయః, సురపతి మిన్ద్రమపి - కిముతాన్యమితి భావః, విలోక్య, న శఙ్కతే న లజ్జతే. తథాహి—క్షుద్రో జన్తుః - నీచజన్తుః - పరిగ్రహే స్వీకృతవస్తుని - ఫల్గుతాం తుచ్ఛత్వం, న గణయతి న మనుత ఇత్యర్థః, జుగుప్సితకర్మాచరణతత్పరో మూర్ఖో ఽప్యేవం న మహాన్విగర్హణా ద్బిభేతీతి భావః, ని. 'పత్నీపరిజనాదానమూలశాపాః పరిగ్రహాః' ఇత్యమరః ఫల్గు తుచ్ఛ మసారం చే' తి యాదవశ్చ.

అత్రాప్రస్తుతవృత్తాన్తకథనాత్ ప్రస్తుతమూర్ఖజనవృత్తప్రతీతే రప్రస్తుతప్రశంసాలంకారః

'అప్రస్తుతస్య కథనాత్ ప్రస్తుతం యత్ర గమ్యతే,
అప్రస్తుతప్రశంసేయం సారూప్యాదినియన్త్రితా.' ఇతి లక్షణాత్,

హారిణీవృత్తం - 'భవతి హరిణీ న్సౌ మ్రౌ స్లౌ గో రసామ్బుధివిష్టపైః' ఇతి లక్షణాత్.

టీ. శ్వా=కుక్క, క్రిమికులచితం=పురుగులగుంపుచేఁ బొదువుకొనఁబడినదియును, లాలాక్లిన్నం=జొల్లుచేఁ దడిసినదియును, విగంధి=దుర్వాసనగలదియును, జుగుప్సితం=రోఁతఁ బుట్టించునదియు, నిరామిషం=మాంసములేనిదియునగు, ఖరఅస్థి=గాడిదయెముకను, నిరుపమరసప్రీత్యా=సాటిలేనిరుచియందలి ప్రేమతో (అనఁగా: మంచిరుచిగల పదార్థమునందుండఁదగిన ప్రీతితోననుట), ఖాదన్=కొఱుకుచు, పార్శ్వస్థం=ప్రక్కనున్న, సురపతిం అపి=దేవేంద్రునయినను, విలోక్య=చూచి, న శంకతే=సంశయింపడు (సిగ్గుపడదు). (ఏలయనఁ:) క్షుద్రః జంతుః=నీచప్రాణి, పరిగ్రహఫల్గుతాం=(తాను) కైకొనిన దానియందలి తుచ్ఛత్వమును, న గణయతిహి=లెక్కింపదుగదా.

తా. కుక్క పురుగులు గలిగినదియు జొల్లుచేత తడిసినదియుఁ గంపుకొట్టుటచే రోతపుట్టించునదియు మాంసము లేనిదియు నగు గాడిద యెముకను అతిప్రీతితో కొఱుకుచు తనసమీపమునకు దేవేంద్రుండు వచ్చి నిలిచినను చూచి సిగ్గుపడదు. నీచప్రాణి తాను గ్రహించినవస్తువు తుచ్ఛమా కాదా యనువిషయమును లెక్క చేయదుగదా!

చ. క్రిమిసముదాయసంకులముగ కేవలనింద్యము పూతిగంధహే
యమును నిరామిషంబును ఖరాంగభవం బగు నెమ్ముc గుక్క దా
నములుచుc జెంత నున్న సురనాథునిc గన్గొని సిగ్గుc జెంద ద
ల్పమని నిజస్వభావముc దలంపదు నీచపుc బ్రాణి యెయ్యెడన్.

అవ. "తెలివిలేనివానికి వచ్చునవంతయును ననర్థసంపదయు" యని సన్నిష్టాంత ముగ నిరూపించుచున్నాడు:—

శ్లో. శిరశ్శార్వం స్వర్గాత్పశుపతిశిరస్తః క్షితిధరం
మహీధ్రాదుత్తుఙ్గాదవనిమవనేశ్చాపి జలధిం,
అధో గఙ్గా సేయం పదముపగతా స్తోక మథవా
వివేకభ్రష్టానాం భవతి వినిపాతః శతముఖః 9

వ్యా.—అథావివేకస్యానర్థానేకహేతుత్వాత్ వివేకస్యావశ్యకత్వం ప్రదర్శ యతి—శిర ఇతి.—అత్రోత్తరవాక్యే తచ్ఛబ్దస్య ప్రయుజ్యమానత్వాత్ పూర్వవాక్యే యచ్ఛబ్దోఽధ్యా హార్తవ్యః - యత్తదోర్నిత్యసంబన్ధాత్ - ఉత్తరవాక్యస్థయచ్ఛబ్దస్యైవ పూర్వ వాక్యే తచ్ఛబ్దానపేక్షితత్వనియమాత్; తథా చ యా గఙ్గా స్వర్గాత్, శర్వస్యేదం శార్వం మైశ్వరం-ని. 'ఈశ్వర శ్శర్వ ఈశాన' ఇత్యమరః - తస్యేదమిత్యణ్ప్రత్యయః. శిరశ్శీర్ష ముపగతేతి సర్వత్రానుషజ్యతే, ప్రాపతేతి శేషః, తతః, పశుపతేశ్శర్వ స్య-శిరస్తశ్శిర్షాత్ - పఞ్చమ్యాస్తసిల్, ధరతీతి ధరః - పచాద్యచ్ - క్షిత్యాః ధరః క్షితిధరః - తం హిమవన్తం, ముపగతా, మహీం ధరతీతి మహీధ్రః - మూలవిభు జాదిత్వాత్ కప్రత్యయః-యథాహ వామనః—'మహీధ్రాదయో మూలవిభుజాదిదర్శ నాది' తి-అత ఏవ-ని. 'మహీధ్ర శిఖరి క్ష్మాభృద్' ఇత్యమరః, ఉత్తుఙ్గాదున్నతాత్, హిమాద్రిమవదాఖ్యక్షితిధరాత్, అవనిం భువ, ముపగతా, అవనేశ్చాపి, జలధిం సముద్ర ముపగతా - 'నదీనాం సాగరో గతి' రితి 'గఙ్గా సాగరపూర' మితి వచనాదితి భావః, అథో అనన్తరం - ని. 'మఙ్గలానన్తరారమ్భప్రశ్నకార్త్స్న్యేష్వథో అథ' ఇత్య మరః-సేయం పరిదృశ్యమానా గఙ్గా మన్దాకినీ, స్తోక మల్పం యావత్, పదం స్థానమ్, ఉపగతా ప్రాప్తా, యద్వా - ఉత్తరత్ర పాతాళే వా - పదమితి యోజనా - అథ వా తథా హీత్యర్థః—పక్షాన్తరే వా - వివేకభ్రష్టానాం వివేకశూన్యానాం-స్థానభ్రష్టానాం చ, శతముఖో బహుప్రకార నిపాతో భఙ్గః - అధోఽధః పతనం చ, భవతి, వివేకయుక్తానాం తు నైవమ్, అతో

వివేకాన్న భ్రంశితవ్యమితి భావః. యత స్సకలలోకమహితాయా అపి గఙ్గాయా భ్రంశవశా దీదృగవస్థాపత్తిః, కిముతాన్యేషామితి వివేకస్యాత్యన్తావశ్యకత్వ మిత్యవగన్తవ్యమ్. పురా కిల తత్రభవాన్ భగీరథోఽశ్వమేధీయాశ్వాన్వేషణతత్పరతయా పాతాళ ముపగతానాం కపిలవిలోచనానలభస్మీకృతానాం సగరకుమారాణా మూర్ధ్వలోకప్రాప్త్యర్థం స్వర్లోకాత్ సురసరిత మవతారయామాసేతి పౌరాణికీకథాఽత్రానుసంధేయా.

అత్రానేకస్మిన్నాధారే క్రమేణైకస్యా ఆధేయభూతాయాః గఙ్గాయాః స్థితికథనాత్ పర్యాయాఖ్యోఽలంకారః; తదుక్తం విద్యానాథేన:—

'క్రమేణైకమనేకస్మిన్నాధారే వర్తతే యది
ఏకస్మిన్నథవాఽనేకే పర్యాయాలంకృతిర్మతా.' ఇతి.

శిఖరిణీవృత్తం-లక్షణం తూక్తమ్.

టీ. సా ఇయం గంగా = ప్రసిద్ధయగు యీగంగానది, స్వర్గాత్=స్వర్గమునుండి, శార్వం=శివునిదగు, శిరః = శిరస్సును, పశుపతిశిరస్తః = శివునిశిరస్సునుండి, క్షితిధరం = (హిమాలయ) పర్వతమును, ఉత్తుంగాత్=ఎత్తైన, మహీధ్రాత్= (ఆ) కొండనుండి, అవనిం=భూమిని, అవనేః చ అపి = భూమినుండియు, జలధిం=సముద్రమును, అధః=క్రింద (పాతాళమునందు), స్తోకం=కొంచెము, పదం=చోటును, ఉపగతా = పొందినది. అథవా= అట్లనఁగానేల! వివేకభ్రష్టానాం = తెలివిమాలినవారికి, శతముఖః=నూఱుత్రోవలుగల, వినిపాతః=అధోగతి, భవతి=కలుగుచున్నది.

తా. గంగానది ప్రథమమున నాకాశమునుండి ఈశ్వరునితలమీఁదను, అచ్చటినుండి హిమవత్పర్వతముమీఁదను, ఆపర్వతమునుండి భూమిమీఁదను, భూమినుండి సముద్రమునకును, అచ్చటనుండి పాతాళమునకు వచ్చెను. గొప్పస్థితినుండి తొలఁగినవారి కిదేవిధంబుగ బలువిధంబులగుపాట్లు సంభవించును.

శా. ఆకాశంబుననుండి శంభునిశిరం బందుండి శీతాద్రి సు
శ్లోకంబైనహిమాద్రినుండి భువి భూలోకంబునందుండి య
స్తోకాంభోధిఁ బయోధినుండి పవనాంధోలోకముం జేరె గం
గాకూలంకష పెక్కుభంగులు వివేకభ్రష్టసంపాతముల్.

అవ. "మూర్ఖుని మూర్ఖత్వమును దొలఁగించుటకు శాస్త్రములేదు. ఉపాయము లేదు." అని చెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. శక్యో వారయితుం జలేన హుతభుక్ఛత్రేణ సూర్యాతపో
నాగేన్ద్రో నిశితాఙ్కుశేన సమదో దణ్డేన గోగర్దభౌ,
వ్యాధిర్భేషజసఙ్గ్రహైశ్చ వివిధైర్మన్త్రప్రయోగైర్విషం
సర్వస్యౌషధమస్తి శాస్త్రవిహితం మూర్ఖస్య నాస్త్యౌషధమ్. 10

వ్యా.—అథాగ్న్యాదీనాం వినివారణే శాస్త్రప్రతిపాదితజలాదిరూపహేతూన్ ప్రతిపాద్య మూర్ఖస్య నివారణే శాస్త్రాభావం హేత్వభావం చ స్ఫుటీకుర్వన్నాహ:—శక్య ఇతి.—హుతభుక్ - హుతం హోమద్రవ్యం హవిః పురోడాశవపాది భునక్తీతి హుతభుక్ వైదికాగ్నిః - అత్ర తు గృహాదిదాహకృత్ లౌకికోఽగ్నిరితి మన్తవ్యం, జలేన ఉదకేన, వారయితుం నివారయితుం, శక్యః, ఏవం రీత్యా, సూర్యాతప - సూర్యస్య రవేరాతపః, ఛత్రేణ వారయితుం శక్య ఇతి పదద్వయస్యోత్తరత్రాప్యనుషఙ్గ ఇతి మన్తవ్యం, సమదః మదసహితః, నాగేన్ద్రః గజశ్రేష్ఠః, నిశితాఙ్కుశేన తీక్ష్ణాఙ్కుశేన, గౌః వృషభః గర్దభో రాసభశ్చ, దణ్డేన, వ్యాధిః కుష్ఠాదిరోగః, భేషజసంగ్రహైః ఔషధసంగ్రహణైశ్చ, అత్ర చకారాత్ మహామన్త్రజప హోమ సురార్చన దానాదిక మపి గృహ్యతే - 'తచ్ఛాన్తిరౌషధైర్దానైర్జపహోమ సురార్చనై రి'తి స్మరణాత్, విషం కాలకూటాది, వివిధైర్నానావిధైః, మన్త్రైః మన్తారం త్రాయన్తే రక్షన్తీతి మన్త్రాః - తైర్మన్త్రైః ప్రణవాదిభిః - వివిధైః ప్రయోగైశ్చ, నివారయితుం శక్యమిత్యర్థః, తస్మాత్ సర్వస్య ప్రాణిహింసాకారణీభూతదుష్టజన్తుజాతస్య, శాస్త్రవిహితం శాస్త్రవిధిచోదిత, మౌషధం జలాదిరూపభేషజమ్, అస్తి, మూర్ఖస్య తు, ఔషధం సుభాషితాదిరూపం నాస్తి శాస్త్రవిహితం న వర్తతే.

టీ. హుతభుక్=నిప్పు, జలేన=నీటిచేత, వారయితుం=అడ్డగించుటకు, శక్యః=అలవియగునది; సూర్యాతపః=సూర్యునియెండ, ఛత్రేణ=గొడుగుచేత, వారయితుం...శక్యః- సమదః=మదముతోఁగూడిన, నాగేన్ద్రః=గజోత్తమము, నిశిత...శేన-నిశిత=వాఁడియగు, అఙ్కుశేన=అంకుశముచేత, వారయితుం...శక్యః. గౌః=ఎద్దు, గర్దభః=గాడిద, దండేన=కఱ్ఱచేత, వారయితుం...శక్యౌ=అలవియగునవి. వ్యాధిః=రోగము, భేషజసంగ్రహైః చ=మందులసంగ్రహించుటలచేతను, వారయితుం...శక్యః. విషం=విషము, వివిధైః=అనేకవిధములయిన, మన్త్రప్రయోగైః=మంత్రముల ప్రయోగించుటచేత, వారయితుం...శక్యః, (ఇట్లు) సర్వస్య=సమస్తమునకును, శాస్త్రవిహితం=శాస్త్రమునందు విధింపఁబడిన, ఔషధం=మందు, అస్తి=కలదు. మూర్ఖస్య=మొండివానికి, నాస్తి=లేదు

తా. అగ్నికి జలంబును, ఎండకు గొడుగు, మదగజంబునకు అంకుశంబును, ఎద్దు గాడిద మొదలగుజంతువులకుఁ గఱ్ఱయు, రోగంబునకు వివిధంబులగు మందులును, సర్పవిషంబునకుఁ బలువిధంబులగు మంత్రంబులును శాస్త్రములందు నివారకములుగ చెప్పఁబడియున్నవి. కాని మూర్ఖునిమూర్ఖత్వమును పోఁగొట్టునట్టియౌషధ మేశాస్త్రమునందును చెప్పఁబడ లేదు.

చ. జలముల నగ్ని ఛత్రమునఁ జండమయూఖుని దండతాడనం
బుల వృషగర్దభంబులను బొల్పగుమత్తకరీంద్రముఁ సృణిం
జెలఁగెడురోగ మౌషధముచే విషముం దగుమంత్రయుక్తి ని
మ్ములఁ దగఁ జక్కఁజేయనగు మూర్ఖునిమూర్ఖత మాన్పవచ్చునే.

ఇది నీతిశతకమునందు మూర్ఖపద్ధతి వర్ణనమను

ఒకటవదశకము.

విద్వత్పద్ధతి

అవ. మూర్ఖపద్ధతిని నిరూపించినపిదప విద్వత్పద్ధతిని ప్రారంభించుచున్నాఁడు:—

శ్లో. శాస్త్రోపస్కృతశబ్దసున్దరగిరః శిష్యప్రదేయాగమా
విఖ్యాతాః కవయో వసన్తి విషయే యస్య ప్రభోర్నిర్ధనాః,
తజ్జాడ్యం వసుధాధిపస్య సుధియస్త్వర్థం వినాఽపీశ్వరాః
కుత్స్యాః స్యుః కుపరీక్షకైర్న మణయో యైరర్ఘతః పాతితాః 11

వ్యా.—అథ మూర్ఖపద్ధతివైలక్షణ్యేన విద్వత్పద్ధతిం వర్ణయతి; యద్వా, యదుక్తం వివేకస్యాత్యన్తావశ్యకత్వం. తస్య శాస్త్రపరిజ్ఞాన సాధ్యత్వాత్, తస్య చ, విద్వదధీనత్వాత్, తత్పద్ధతివర్ణనమిదానీమారభతే.—శాస్త్రేతి.—శాస్త్రైః కాణాద గౌతమీమాంసాదిభి-రుపస్కృతాః అలంకృతా-స్తథా శబ్దేన వ్యాకరణేన-సున్దరాః=గిరో వాచో - యేషాం తే తథోక్తాః - అత్ర యద్యపి శాస్త్రపదగ్రహణేనైవ సర్వేషాం శాస్త్రాణాం సంగ్రహాత్ పార్థక్యేన శబ్దశాస్త్రగ్రహణే పౌనరుక్త్యం దూషణం స్యాత్ - తథాఽపి గోబలీవర్దన్యాయేన సమాధేయం - యద్వా 'సర్వశాస్త్రముఖం వ్యాకరణమ్' ఇతి తస్య ప్రాధాన్యాత్ పార్థక్యేన నిర్దేశః - అథ వా ఇతరేషాం

శాస్త్రాణాముపస్కారహేతుభూతత్వమాత్రమేవ - అస్య తు 'వాణీ వ్యాకరణేన ఇతి స్వేనైవోత్తరత్ర వక్ష్యమాణత్వాత్ తదేతాన్తసౌందర్యావహత్వేన పృథగ్గ్రహణ మితి మన్తవ్యమ్, తథా శిష్యేభ్యో ఽన్తేవాసిభ్యః - ప్రదేయాః వ్యాఖ్యానరూపేణ ప్రదాతుం యోగ్యాః - ఆగమాః శాస్త్రాణి యేషాం తే తథోక్తాః - సమ్యక్ శిక్షాపాటవాత్ ప్రబుద్ధాఖిలశాస్త్రసిద్ధాన్తత్వేన శిష్యద్వారా వ్యాఖ్యాతనిఖిలాగమా ఇత్యర్థః- యద్వా శిష్యేభ్యః ప్రదేయాః వినియోగార్హాః న తు కుహకతయా గర్భ ఏవ జీర్ణీకృతా ఇత్యర్థః - తథా భూతా ఆగమా యేషాం తే తథోక్తాః = ని. 'ఆగమః శాస్త్ర ఆయతౌ' ఇతి విశ్వః. అత ఏవ విఖ్యాతాః సర్వత్ర ప్రసిద్ధాః, కవయో విద్వాంసః, నిర్ధనాః ధనహీనాః సన్తః, యస్య ప్రభోః రాజ్ఞః, విషయే దేశే సన్నిధౌ వా, వసన్తి నివసన్తి, తన్నిర్ధనత్వే నావస్థానం, తస్య వసుధాధిపస్య ప్రభోరేవ, జాడ్యం మాన్ద్యం మౌర్ఖ్యమితి యావత్ * 'గుణవచన బ్రాహ్మణాదిభ్యః కర్మణి చే' తి ష్యఞ్ప్రత్యయః, సుధియః విద్వాంసస్తు, అర్థం ధనం, వినాఽపి - 'పృథగ్వినా నే' త్యాదినా వికల్పా ద్ద్వితీయా, ఈశ్వరాః సమర్థాః పూజ్యా ఇత్యర్థః - విద్యయా ఏవ తేషాం మహత్త్వా దితి భావః కిం తు, యైః కుపరీక్షకైః రత్నశాస్త్రపరిజ్ఞానాభావాత్ కుత్సితపరీక్షానిపుణైః, మణయః అమూల్యా అపి ఇతి భావః, అర్ఘతః మూల్యతః, పాతితాః యది బహుమూల్యా మణయో ఽల్పమూల్యాః కృతా ఇత్యర్థః, కుత్స్యాః స్యుః కిం, న స్యురేవేత్యర్థః. అయమర్థః - విద్వద్భిః ప్రభుసమాశ్రయేణైవ స్థాతవ్యం, 'సదాశ్రయేణ శోభన్తే పణ్డితా వనితా లతా' ఇతి న్యాయాత్ ; తత్ర న తే యది విద్వన్నో ఽధనా భూయేయుః తర్హి రాజ్ఞ ఏవ కుత్సితత్వం, విద్వాంసస్తు కుపరీక్షకోపహతమణయ ఇవ న కుత్స్యా ఇతి; అతః శ్రేయస్కామైః ప్రభుభిః తన్మనోరథపూరకైరేవ భవితవ్య మితి తాత్పర్యమ్. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం—లక్షణం తూక్తమ్.

(టీ.) శాస్త్ర...గిరః=శాస్త్ర=(తర్కము వ్యాకరణము మొదలుగాఁగల) శాస్త్రములచే, ఉపస్కృత=సంస్కరింపఁబడిన; శబ్ద=శబ్దములచే, సుందర=అందమైన, గిరః=వాక్కులుగలవారును, శిష్య...గమాః-శిష్య=శిష్యులకు, ప్రదేయ=ఈయఁదగిన (నేర్పఁదగిన), ఆగమాః=శాస్త్రములు గలవారును, విఖ్యాతాః=(అంతట) ప్రసిద్ధులునగు, కవయః=పండితులు, నిర్ధనాః=ధనహీనులై, యస్య=ఏ, ప్రభోః=రాజుయొక్క, విషయే=దేశమునందు, వసన్తి=ఉందురో, తత్=అది (కట్టు పండితులు ధనహీనులై యుండుట),వసుధాధిపస్య=(ఆ)రాజుయొక్క, జాడ్యం=మాంద్యము; సుధియస్తు=బుద్ధిమంతులన్ననో, అర్థం వినా అపి=ధనములేకయు, ఈశ్వరాః = సమర్థులు; మణయః = రత్నములు, యైః=ఏ

కుపరీక్షకైః = మదింపు తెలియనివారిచే, అర్ఘతః = వెలనుండి, పాతితాః = తగ్గింపఁబడినవో, తే = వారు (అనఁగా: మదింపుగాండ్రు), కుత్స్యాః = నిందింపఁదగినవారు, మణయః = రత్నములు, న = కావు.

తా. వ్యాకరణాది శాస్త్రపఠనముచేత నిర్దుష్టముగను మనోహరంబుగను పలుకుచు విద్యార్థులకు శాస్త్రంబుల బోధించుచు సుప్రసిద్ధులయిన పండితులు ఏప్రభువు నొద్దనైనను ధనవిహీనులయియుండిరేని అది ఆప్రభువుయొక్క తెలివిలేమినే తెలుపును. రత్నపరిజ్ఞానములేనివర్తకుఁడమూల్యమణులను తక్కువవెలగలవానినిగా చెప్పినంతమాత్రముచేతనే ఆరత్నంబులకు లోపము రాదుగదా!

చ. సకలకలావిభూషితులు శబ్దవిదుల్ నయతత్త్వబోధకుల్
ప్రకటకవీంద్రులే నృపతిపజ్జను నిర్ధనులై చరింతురా
వికృతపుజాడ్య మాదొరది; విత్తము లేకయు వారు పూజ్యులం
ధకజనదూషితంబులు ఘనంబులు గావె యమూల్యరత్నముల్.

అవ. "ధనవంతులకన్నను బండితులే రాజులచే నాదరింపఁదగినవా" రని చెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. హర్తుర్యాతి న గోచరం కిమపి శం పుష్ణాతి యత్సర్వదా
హ్యర్థిభ్యః ప్రతిపాద్యమానమనిశం ప్రాప్నోతి వృద్ధిం పరాం,
కల్పాన్తేష్వపి న ప్రయాతి నిధనం విద్యాఖ్యమన్తర్ధనం
యేషాం తాన్ప్రతి మానముజ్ఝత నృపాః కస్తైస్సహ స్పర్ధతే. 12

వ్యా.—అథ విద్యాధనస్య ప్రసిద్ధధనవైలక్షణ్యవర్ణనద్వారా విదుషాముత్కర్షమాపాదయన్నేతేషు గౌరవేణ విశ్వాసోత్పాదనార్థం నృపాన్ సంబోధయతి; హర్తురితి.—యద్విద్యాఖ్యం ధనం, హర్తుశ్చోరాదేః-'హర్తుమితి' తుమున్నన్తపాఠే అపహర్తు మిత్యర్థః; గోచరం న యాతి విషయతాం న ప్రాప్నోతీతి-భావప్రధానో నిర్దేశః-తస్యాత్యన్తదుర్గ్రహత్వాదితి భావః, తథా సర్వదా కాలత్రయేఽపి, కిమప్యనిర్వాచ్యం, శం సుఖం, పుష్ణాతి వర్ధయతి - 'అర్థానా మార్జనే దుఃఖ'మితి స్మరణాత్-ప్రసిద్ధం తు నైవమితి భావః, అనిశం సర్వదా, అర్థిభ్యో విద్యార్థిభ్యః యాచకేభ్యశ్చ, ప్రతిపాద్యమానం వ్యాఖ్యాయమానం దీయమానమపి చ, పరా ముత్కృష్టాం-వృద్ధి మభ్యుచ్ఛ్రియం, ప్రాప్నోతి-విద్యాయా వ్యాఖ్యానేనాభివృద్ధిసంభవాదితి భావః, తథా కల్పాన్తేషు ప్రళయేష్వపి, నిధనం నాశం - న ప్రయాతి న నశ్యతీత్యర్థః.

కల్పాన్తేష్వపీతి బహువచనగ్రహణం విద్యాధనస్యాత్యన్తవినాశాభావ ప్రకాశనార్థం ప్రసిద్ధం తూక్తవిపరీతమితి భావః - తదుక్తం.—

'న భోగహార్యా, న చ బన్ధుహార్యా, న భ్రాతృహార్యా, న చ రాజహార్యా,

స్వదేశమిత్రం, పరదేశబన్ధుర్విద్యాసుధాం యే పురుషాః పిబన్తి.' ఇతి, తద్విద్యాఖ్యం విద్యాభిధానం. యత్తదో ర్నిత్యసంబన్ధా త్తచ్ఛబ్దస్యాధ్యాహారః, అన్తర్ధన మభ్యన్తరస్థవిత్తం, యేషాం పురుషాణా మస్తీతి శేషః, అత స్తాన్విద్యాధనా న్ప్రతి, హే నృపాః రాజానో, మానం కోపం దురాగ్రహమితి యావత్, ఉజ్ఝత, త్యజత, తైర్విద్వద్భిస్సహ, కః పుమాన్-స్పర్ధతే నిగృహ్ణాతి-న కోపీత్యర్థః, తత స్తే సర్వదా గౌరవేణ బహుమాననీయా ఇతి భావః.

అత్రోపమానాత్ ప్రసిద్ధ ధనా దుపమేయస్య విద్యాధనస్యాధిక్యకథనాద్వ్యతిరేకాలంకారః—'ఉపమానాద్యదన్యస్య వ్యతిరేకస్స ఏవ స' ఇతి కావ్యప్రకాశకారలక్షణాత్. వృత్తం పూర్వవత్.

టీ. యత్=ఏది (అనఁగా: విద్యాధనము), హర్తుః=అపహరించినవానికి, గోచరం=వశమును, నయాతి=పొందదో (అనఁగా విద్యాధనము నపహరించువాని చేతికిదొరకదనుట, అర్థేః, సర్వదా=ఎల్లప్పుడు, కిమపి=చెప్పనలవికాని, శం=సుఖమును, పుష్ణాతి = పెంచునో; అనిశం=ఎల్లపుడు, అర్థిభ్యః=యాచకులకు, ప్రతిపాద్యమానమపి=ఈయఁబడుచున్నప్పటికిని, పరాం=అతిశయమగు, వృద్ధిం=పెంపును, ప్రాప్నోతి=పొందుచున్నదో, కల్పాంతేషు అపి=ప్రళయకాలములయందు సైతము, నిధనం=నాశమును, న ప్రయాతి = పొందదో, (తత్=అ,) విద్యాఖ్యం = విద్యయనుపేరుగల, అంతర్ధనం = లోపలనున్నద్రవ్యము, యేషాం = ఎవరికి. (అస్తి=కలదో,) తాన్ ప్రతి= (విద్యాధనముగల) వారియెడల, హే నృపాః=ఓదొరలారా ! మానం=గర్వమును, ఉజ్ఝత=విడువుఁడు. కః=ఎవఁడు, తైః సహ= వారితోడ; స్పర్ధతే=మచ్చరించును.

తా. విద్యాధనమును దొంగలు హరింపలేరు. అది (ధనమువలెగాక) ఎల్లప్పుడు సుఖమునే కలుగఁజేయును; కోరినవారికెల్లనప్పు డిచ్చుచుండినను మఱింత వృద్ధినందును. ప్రళయకాలమప్పుడును నశింపదు. ఇట్టివిద్యాధనముగలవారియెడ సామాన్యధనముగలరాజులు దురాగ్రహ ముడుగవలయును. వారి నెదుర్కొనుట కెవ్వరును జాలరు.

ఉ. హర్తకుఁ గాదు గోచర మహర్నిశముఁ సుఖపుష్టిసేయు స

త్కీర్తి ఘటించు విద్య యనుదివ్యధనం బఖిలార్థికోటికిం

ూర్తిగ నిచ్చినన్ బెరుఁగుఁ గాని పోదు యుగాంతపువేళనైన భూ
భర్తలు తద్ధనాధికులతోఁ బట్టున గర్వము మానుటొప్పుగున్.

అవ. "పండితులు సంపదకు కట్టువడరు" అనుచున్నాఁడు:—

శ్లో. పరిగతపరమార్థాన్ పణ్డితాన్ మాఽవమంస్థా
స్తృణమివ లఘు లక్ష్మీర్నైవ తాన్ సంరుణద్ధి,
అభినవమదరేఖాశ్యామగణ్డస్థలానాం
న భవతి బిసతన్తుర్వారణం వారణానామ్. 13

వ్యా. అథ త్వదీయలక్ష్మీర్న తేషాం ప్రతిబన్ధికా, అతస్తేషు బహుమానాచరణ తత్పరేణైవ భవితవ్యమితి సదృష్టాన్తం రాజానం సంబోధయతి; పరీతి—హే నృప, పరిగత పరమార్థాన్ విజ్ఞాతతత్త్వార్థాన్-'సర్వే గత్యర్థాః జ్ఞానార్థా' ఇతి న్యాయాత్ అథవా ప్రాప్తపురుషార్థాన్, పణ్డితాన్ విదుషో, మాఽవమంస్థాః మావమానయ-మన్యతే రవపూర్వాల్లుజి థాసి 'న మాఙ్యోగ' ఇత్యట్ప్రతిషేధః. యత స్తృణ మివ లఘు నిస్సారా-లక్ష్మీస్త్వదీయసంపత్తిః-ని. 'శోభా సంపత్తి పద్మాసు లక్ష్మీః శ్రీరివ గీయత' ఇతి విశ్వః, తాన్ పణ్డితాన్, నైవ సంరుణద్ధి ఈష దపి నిరోద్ధుం న శక్నోతీత్యర్థః; తత్ర దృష్టాన్తః. అభినవ-మదరేఖాభిః దానధారాభిః-శ్యామాని గణ్డస్థలాని యేషాం తేషాం, వారణానాం మత్తేభానాం, బిసతన్తు మృణాళసూత్రం, వారణం ప్రతిబన్ధక భూతం, న భవతి; అతః పణ్డితేషు బహుమానాచరణతత్పరత్వేనైవ వర్తితవ్యమిత్యర్థః.

అత్ర దృష్టాన్తాలంకారః—

'యత్ర వాక్యద్వయే బిమ్బప్రతిబిమ్బతయోచ్యతే,
సామాన్యధర్మో వాక్యజ్ఞైః స దృష్టాన్తో నిగద్యతే.'

ఇతి లక్షణాత్; స చోక్తోపమయాఽఙ్గేన సంకీర్యతే.

మాలినీవృత్తం-'ననమయయయుతేయం మాలినీ భోగిలోకై'రితి లక్షణాత్.

టీ. పరి...ర్థాన్-పరిగత = పొందఁబడిన, పరమ=శ్రేష్ఠమైన, అర్థాన్ = పదార్థములగల (అనఁగా: తత్త్వవేత్తలయిన), పండితాన్=విద్వాంసులను, మాఽవమంస్థాః=అవమానము చేయకుము. (ఏలయనఁగా:) తృణమివ = గడ్డిపోఁచవలె, లఘు = అల్పమైన లక్ష్మీః=(నీ)సంపద, న ఏవ సంరుణద్ధి=అడ్డగింపనే అడ్డగింపదు. (ఎట్లనః) అభి...స్థలానాం-అభినవ=మిక్కిలి క్రొత్తలైన, మదరేఖా = మదపుచారలచే, శ్యామ = నల్లనైన

గండస్థలానాం = చెక్కిళ్లప్రదేశములుగల, వారణానాం = ఏనుఁగులకు, బిసతంతుః = తామర తూఁటినూలు, వారణాయ = అడ్డగించునది, న భవతి = కాదు.

తా. ఓయీ! యథార్థ మెఱిఁగినపండితుల నవమానింపకుము. నీసంపదను చూచి నీమాటల భరింతురని తలఁచెదవేమొకాని వారు నీ సంపదను గడ్డిపోఁచవలె చూతురు. నూతనముగ మదధారకారుట చేత నలుపెక్కిన చెక్కిళ్లుగల మదగజంబుల తామరతూఁటిచేతఁ గట్టి వేయుట సాధ్యమగునా?

తే. ప్రభులు పండితు లగువారిఁవలన గర్వ
కలన మానుఁడు వారు మీఁకలిమి తృణము
లీలఁ బోలింప లేమి మృణాళగుణము
భూరిమదవారణములకు వారణంబె. 13

అవ. "రాజు ఒకవేళఁ గోపించునేని పండితులను దన యాస్థానమునుండి పొమ్మనఁగలఁడే కాని వారిపాండిత్యమును గీర్తిని బోఁగొట్టలేఁడు" అని చెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. అమ్భోజినీవనవిహారవిలాసమేవ
హంసస్య హన్తి నితరాం కుపితో విధాతా,
న త్వస్య దుగ్ధజలభేదవిధౌ ప్రసిద్ధాం
వైదగ్ధ్యకీర్తిమపహర్తుమసౌ సమర్థః 14

వ్యా.—కిం బహునా బ్రహ్మాఽపి తదీయవైదగ్ధ్యాపహరణే న శక్త ఇతి దృష్టాన్త ముఖేనాహ—అమ్భోజినీతి.—విధాతా బ్రహ్మా, కుపితః కేనచిద్ధేతునా క్రుద్ధ స్సన్, హంసస్య నిజయానమరాళస్య, అమ్భోజినీవనే పద్మినీవనే - యో విహారః క్రీడా-స ఏవ విలాసః లీలా-తమేవ న త్వన్యత్, నితరామ్ అతిశయేన, హన్తి నాశ యతు, 'విలాస మేక' మితి పాఠే - ఏకం కేవలం విలాసమిత్యన్వయః, అమ్భోజా కరసంశోషణేన తత్ర విహారభఙ్గమాత్ర మేవ కర్తుం శక్నోతీత్యర్థః, కిం త్వసౌ విధాతా, అస్య హంసస్య, దుగ్ధజలయోః క్షీరనీరయో - ర్భేదవిధౌ విభాగకరణే విషయే, ప్రసిద్ధాం ప్రఖ్యాతాం, వైదగ్ధ్యకీర్తిం వైదగ్ధ్యేన 'కృత్యవస్తుషు చాతుర్యం వైదగ్ధ్యం పరికీర్త్యతే' ఇత్యుక్తలక్షణనైపుణ్యేన - ప్రయుక్తా యా కీర్తి స్తాం, మప హర్తుం న శక్నోతి. హంసో హి క్షీరమిశ్రితే నీరే నీరం విహాయ క్షీరం గృహ్ణాతీతి ప్ర

సిద్ధిః. ఏవం కుపితో రాజా స్వవిషయవాసాదిభఙ్గమాత్రమేవ కర్తుం శక్నోతి, న తు తేషామశేషవిద్యాపరిశీలనజనితచాతుర్యభఙ్గ, మతో నిష్కాసేన భవితవ్యం విద్వత్సు రాజ్ఞేతి తాత్పర్యమ్.

అత్రాప్రకృత విధాతృవృత్తాన్త కథనాత్ ప్రస్తుత రాజవిద్వజ్జన వృత్త ప్రతీతే రప్రస్తుతప్రశంసాలంకారః - లక్షణం తూక్తమ్.

వసన్తతిలకావృత్తమ్—'ఉక్తా వసన్తతిలకా తభజా జగౌ గ' ఇతి లక్షణాత్.

టీ. విధాతా=బ్రహ్మ, కుపితః = కోపించినవాఁడై, హంసస్య = (తనవాహనమగు) హంసయొక్క, అంభో...లాసంఏవ - అంభోజినీవన=తామరతంపరలయందలి, విహార= విహరించుటలయొక్క, విలాసంఏవ = సొంపునుమాత్రమే, హన్తు = పాడుచేయును గాక. (కిం)తు = అంతయేకాని, అసౌ=ఈతఁడు (బ్రహ్మ), అస్య = దీనియొక్క (హంస యొక్క), దుగ్ధ...విధౌ-దుగ్ధ = పాలయొక్కయు, జల=నీటియొక్కయు, భేదవిధౌ= వేఱుచేయుటయందు, ప్రసిద్ధాం = పేరొందిన, వైదగ్ధ్యకీర్తిం = నేర్పుయొక్క కీర్తిని, అపహర్తుం=అపహరించుటకు, సమర్థః న=నేర్పరిగాఁడు.

తా. బ్రహ్మకు హంసమీఁద కోపమువచ్చునేని పద్మసరోవరము లందు విహరింపకుండునటుల చేయఁగలఁడుగాని నీరక్షీరంబుల వేఱు పఱుచుటయందుఁగలనేర్పును తీసివేయఁజాలఁడుగదా?

చ. వనజభవుండు కోపమునఁ దన వాహనమైనమరాళభర్తకు
వనజవనీవిహారకలనంబు దొలంగఁగఁ జేయుఁగాని గుం
భనమున దుగ్ధజీవనవిభాగవిధాననిరూఢనైపుణీ
జనితమహాయశోవిభవసారము హంసకు మాన్పఁ జాలునే.

అవ "పురుషునకు విద్యయే యాభరణముగాని వేఱుగాదు" అనుచున్నాఁడు:—

శ్లో. కేయూరాణి న భూషయన్తి పురుషం హారా న చన్ద్రోజ్జ్వలా
న స్నానం న విలేపనం న కుసుమం నాలఙ్కృతా మూర్ధజాః,
వాణ్యేకా సమలఙ్కరోతి పురుషం యా సంస్కృతా ధార్యతే
క్షీయన్తేఽఖిలభూషణాని సతతం వాగ్భూషణం భూషణమ్. 15

వ్యా. అథ విదుషాం తావద్విద్యైవ భూషణరూపసంపత్తిరిత్యాహ ద్వాభ్యాం— కేయూరాణీతి— కేయూరాణ్యఙ్గదాని - యద్యపి కేయూరయోర్బ్రాహుజ భుజశిరోభూషణత్వేన ద్విత్వమేవ వక్తవ్యం - తథాఽపి తద్విశేషవివక్షాయాం బహు

వచన ప్రయోగ ఇతి మన్తవ్యం, పురుషం జనం, న భూషయన్తి నాలంకుర్వన్తీతి యథాయోగం సంబధ్యతే, చన్ద్రవదుజ్జ్వలా ధవళతరాః, హారా ముక్తాహారాశ్చ, న భూషయన్తి, స్నానమభిషేకోఽపి, న భూషయతి, విలేపనం ఘనసార కస్తూరీ గన్ధసార చర్చాఽపి, న భూషయతి కుసుమం మల్లికా మాలతీ చమ్పకాది పుష్పమపి-జాతా వేకవచనం, న భూషయతి అలంకృతా అభ్యఙ్గపుష్పమాల్యాదినా సమ్యక్ప్రసాధితా, మూర్ధజాః శిరోరుహాః, అపి న భూషయన్తి పురుషమితి సర్వత్రానుషఙ్గః కిం త్వేకా కేవలా, వాణీ, పురుషం, సమలంకరోతి సమ్యగ్భూషయతి, కేయం వాణీత్యత ఆహ — యా సంస్కృతా వ్యాకరణాదిపరిశుద్ధా, ధార్యతే స్వాయత్తీక్రియతే, నిత్యధార్యత్వాభ్యాసత్వేన సంబన్ధః; నను కేయూరాదీనాం విభూషణత్వేన ప్రసిద్ధత్వాత్తన్నిషేధే ప్రత్యక్షబాధః స్యాదిత్యాశఙ్క్య తేషాం క్షయిష్ణుత్వాన్న తథాత్వమిత్యాహ—అఖిలభూషణాని కేయూరాద్యుక్తాశేషభూషణాని, క్షీయన్తే కాలక్రమేణ నశ్యన్తి-'క్షీయన్తే ఖలు' ఇతి పాఠే ఖలుశబ్దో వాక్యాలంకారే, వాగ్భూషణం సంస్కృతవాగ్రూపభూషణం తు, సతతం భూషణం నిత్యభూషణం - కదాఽపి న నశ్యతీత్యర్థః.

వ్యతిరేకాలంకారః - లక్షణం తూక్తమ్.

ఏతదాదిశ్లోకచతుష్టయం శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్.

టీ. పురుషం=మనుష్యుని, కేయూరాణి=భుజకీర్తులు, న భూషయంతి=అలంకరింపవు; చంద్రోజ్జ్వలాః=చంద్రునివలెఁ బ్రకాశించునట్టి, హారాః = ముత్యాలహారములు, న భూషయంతి; స్నానం=జలకము, న భూషయతి=అలంకరింపదు. విలేపనం=(పచ్చకర్పూరము కస్తూరి కుంకుమపువ్వు మొదలగువాని పూసినచే గమగమలాడు) మైపూఁత, న భూషయతి; కుసుమం=పుష్పము, న భూషయతి; అలంకృతాః=ఉంచుకొనఁబడిన, మూర్ధజాః=శిరోజములు. న భూషయంతి; (ఇఁక నేమనిన;) యా = ఏది, సంస్కృతా=(వ్యాకరణము మొదలగు శాస్త్రములచే) చక్కఁజేయఁబడినదై, ధార్యతే = ధరింపఁబడుచున్నదో, (సా=అది,) ఏకా వాణీ = ఒక వాక్కుమాత్రమే, పురుషం = మనుష్యుని, సమలంకరోతి=బాగుగ నలంకరించుచున్నది. అఖిలభూషణాని = (తక్కిన) ఆభరణము లన్నియు, క్షీయంతే=క్షయించును. వాగ్భూషణం (తు) వాక్కనెడు నాభరణమన్ననో, సతతం=ఎల్లప్పుడు, ఆభరణము. (శాశ్వతమైన ఆభరణమనుట.)

ఈ పురుషునకు భుజకీర్తులు, సూర్యహారములు, చంద్రహారములు, మొదలగుసొమ్ములుగాని, స్నానము, చందనము పూసికొనుట, పూలు

ముడుచుకొనుట, కురులుదువ్వుకొనుట మొదలగువానిలో నేదియుగాని యలంకారము నియ్యఁజాలదు. శాస్త్రసంస్కారముగలవాక్కు ఒకటియే అలంకారమును కలుగఁజేయును. సువర్ణమయాదిభూషణములన్నియు నశించును. వాగ్భూషణ మొక్కటియే నశించనిభూషణము.

ఉ. భూషలు గావు మర్త్యులకు ◊ భూరిమయాంగదతారహారముల్
భూషితకేశపాశమృదు ◊ పుష్పసుగంధజలాభిషేకముల్
భూషలు గావు పూరుషుని ◊ భూషితుఁ జేయుఁ బవిత్రవాణి వా
గ్భూషణమే సుభూషణము ◊ భూషణముల్ నశియించు నన్నియున్.

అవ. "విద్యయనునదియే సర్వోత్తమమనియు, విద్యరానివాఁడు పశుప్రాయుఁ" డనియుఁ జెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. విద్యా నామ నరస్య రూపమధికం ప్రచ్ఛన్నగుప్తం ధనం
విద్యా భోగకరీ యశస్సుఖకరీ విద్యా గురూణాం గురుః,
విద్యా బన్ధుజనో విదేశగమనే విద్యా పరా దేవతా
విద్యా రాజసు పూజ్యతే నహి ధనం విద్యావిహీనః పశుః. 16

వ్యా.—విద్యా నామేతి.—రూపం నామ కుణ్డలహారనూపురాఙ్గదాదిచతుర్విధ భూషణాభావేఽపి విభూషితవ ద్భాసమాన ఆకారవిశేషః-తదుక్తం భావప్రకాశే—

'అవేధ్యారోప్యవిక్షేప్యబన్ధనీయైరభూషితం,
యద్భూషితమివాభాతి తద్రూపమితి కథ్యతే.' ఇతి.—

విద్యా నామ వేదశాస్త్రాద్యాత్మికా విద్యైవ, నరస్య పుంసో ఽధికం భూయిష్ఠం, రూప ముక్తలక్షణాకారవిశేషః - తద్వల్లోకరఞ్జకత్వాదితి భావః, తథా ప్రచ్ఛన్నం నిగూఢం యథా తథా - గుప్తం రక్షితం, ధనం విద్యైవేతి సంబన్ధః - తద్వ త్కాలాన్తరే షూపకారకత్వాదితి భావః, విద్యా భోగాన్ కరోతీతి భోగకరీ స్రక్చన్దనాదిభోగ్య వస్తులాభహేతుః తథా యశ స్సమాఖ్యా-సుఖ మిన్ద్రియతర్పణమ్- ఏతత్కరీ ఏతద్ధేతుశ్చ = ఉభయత్రాపి * 'కృఞో హేతుతాచ్ఛీల్యానులోమ్యేష్వి'తి టప్రత్యయే టిత్వాత్ ఙీప్, తథా విద్యా, గుణ స్త్యుపదిశన్తీతి గురవస్తేషాం హితా హితోపదేష్టౄణా మాచార్యాణామపి - గురు రుపదేష్టృభూతా - తథా పరమార్థ బోధకత్వాదితి భావః, విదేశగమనే ప్రవాసే, బన్ధుజనః సుహృజ్జనః - తద్వద్వి శేషోపచారసంపాదకత్వాదితి భావః - తదుక్తం—'స్వదేశమిత్రం పరదేశబన్ధుం విద్యా సుధాం యే పురుషాః పిబన్తి', విద్యా, పరా దేవతా పరమాత్మభూతా - మోక్షదాయ

కత్వాదితి భావః - యద్వా పరా దేవతా స్వాభీష్టదేవతా - తథా ఐహికాముష్మికఫల దత్వాదితి భావః - విద్యా, రాజసు రాజమధ్యే, పూజ్యతే ప్రశస్యతే - గౌరవసంపన్న త్వాద్రాజపూజ్యా భవతీత్యర్థః - యద్వా విద్యాశబ్దేన విద్యావాన్ లక్ష్యతే రాజశబ్దేన చ తత్సభా లక్ష్యతే తథా చ విద్యావాన్ రాజసభాసు పూజ్యతే పురస్క్రియతే సంభావ్యత ఇతి యావత్, ధనం ద్రవ్యం తు న పూజ్యత్వప్రకారం న భవతీత్యర్థః, తస్మాద్విద్యయా ఉక్తరూపయా - విహీనః పుమాన్ జనః, పశుః పశుప్రాయః - కర్త వ్యాకర్తవ్య వివేకరాహిత్యాదితి భావః, తతో బహూపకారకత్వా ద్విశిష్టవిద్యైవ ప్రధానం న ధనస్యేతి తాత్పర్యమ్.

అత్ర విద్యాయాః రూపధనాద్యాకారేణ బహుధా నిరూపణా న్నిరవయవ మాలారూపకాలంకారః.

టీ. విద్యానామ = విద్యయనునది, నరస్య = పురుషునకు, అధికం=అతిశయమైన రూపం=అందము; ప్రచ్ఛన్నగుప్తం = చాటుగా దాఁచిపెట్టఁబడిన, ధనం = ద్రవ్యము; విద్యా=విద్య, భోగకరీ=భోగములను గలిగించునది; సుఖకరీ = సుఖములను గలిగించునది; విద్యా=విద్య, గురూణాం గురుః = గురువులకుగురువు; విద్యా=విద్య, విదేశగమనే=పరదేశ మునకుఁ బోవునప్పుడు, బంధుజనః=చుట్టము, విద్యా=విద్య, పరా = ఉత్కృష్టమైన, దేవతా=దేవత; విద్యా=విద్య, రాజసు=రాజులయందు, పూజ్యతే = పూజింపఁబడుచున్నది. ధనం=ధనము, నహి=కాదుగదా? (పూజింపఁబడదు అనుట.) విద్యావిహీనః = విద్యలేని వాఁడు, పశుః=పశువు, (నీచుఁ డనుట.)

తా. పురుషునకు విద్యయే రూపము. విద్యయే రహస్యముగ దాఁచి పెట్టఁబడినధనము. విద్యయే సకలభోగములను కీర్తిని సుఖమును కలుగఁ జేయును. విద్యయే గురువునకు గురువై అన్నియు బోధించును. పరదేశమునందు జుట్టములవలె సహాయము చేయును. విద్యయే పరమాత్మ. విద్యయే రాజ పూజితము. ధన మిట్టిది కాదు. కట్టి విద్యలేనివాఁడు పశుతుల్యుఁడు.

ఉ. విద్య నిగూఢగుప్తమగు విత్తము రూపము పూరుషాళికిన్
విద్య యశస్సు భోగకరి విద్య గురుండు విదేశబంధుఁడున్
విద్య విశిష్టదైవతము విద్యకు సాటి ధనంబు లేదిలన్
విద్య నృపాలపూజితము విద్య నెఱుంగనివాఁడు మర్త్యుఁడే.

అవ. "విద్యయుండినఁ గ్షాంతియుండవలె" ననుచున్నాఁడు:—

శ్లో. క్షాన్తిశ్చేత్కవచేన కిం కిమరిభిః క్రోధోఽస్తి చేద్దేహినాం
జ్ఞాతిశ్చేదనలేన కిం యది సుహృద్దివ్యౌషధైః కిం ఫలం,

కిం సర్పైర్యది దుర్జనాః కిము ధనైర్విద్యాఽనవద్యా యది
వ్రీడా చేత్కిము భూషణైస్సుకవితా యద్యస్తి రాజ్యేన కిమ్. 17

వ్యా.—అథ లోకహితాహితవర్ణనప్రసంగాత్తస్యా ఏవ ప్రకృష్టైశ్వర్యభావమాహ.—క్షాన్తిరితి.—దేహినాం ప్రాణినాం - క్షాన్తిః తితిక్షా-పరిభవాదిష్వాపద్యమానేషు క్రోధప్రతిబన్ధక ఇతి యావత్, అస్తి చేత్తర్హి, కవచేన వర్మణా, కిం ఫలమితి సర్వత్రానుషజ్యతే న కించిదపీత్యర్థః - తస్యా ఏవారున్తుదానా మనవకాశప్రదత్వాదితి భావః. క్రోధశ్చిత్తక్షోభో, ఽస్తిచేత్, అరిభిః శత్రుభిః కిం, తస్యైవాత్మశత్రుత్వా దుపద్రవహేతుత్వాచ్చేతి భావః, జ్ఞాతిర్దాయాదోఽస్తి చే, దనలేనాగ్నినా కిం, తస్యైవ సర్వార్థనిర్మూలననిదానత్వాదితి భావః, సుహృత్ సన్మిత్ర మస్తి యది * 'సుహృద్దుర్హృదౌ మిత్రామిత్రయో' రితి నిపాతనాత్సాధుః, దివ్యౌషధైః సిద్ధౌషధైః, కిం ఫలం న కించిదపి-తస్యైవారోగ్యకరత్వాదితి భావః, దుర్జనాః ఖలాః, సన్తి యది, సర్పైః రాశీవిషైః కిం, తేషామేవ ప్రాణాపహారత్వాదితి భావః, అనవద్యా నిర్దుష్టా * 'అవద్యపణ్యే'త్యాదినా నిపాతనాత్సాధుః, తతో నఞ్ సమాసః - తస్మాన్నుడచీతి నుడాగమః, విద్యా వేదవేదాఙ్గాద్యాత్మికా, అస్తి యది, ధనైః కిం తస్యా ఏవాఖిలభోగసాధకత్వాదితి భావః, వ్రీడా అకార్యప్రవృత్తౌ మనస్సంకోచలక్షణలజ్జాఽస్తి చే, ద్భూషణైః కిము హారనూపురాద్యలంకరణైః కిం-తస్యా ఏవ లోకోత్తరభూషణత్వాదితి భావః, సుకవితా సత్పాణ్డిత్యం-ని. 'సంఖ్యావాన్ పణ్డితః కవి'రిత్యమరః-యద్వా కవయతి వర్ణయతి రసోల్లసితశబ్దార్థసంఘటనాం కరోతీతి కవి- స్తస్యభావస్తత్తా-యది, రాజ్యేన భూమణ్డలాధిపత్యేన కిం-తస్యా ఏవ సకలలోకవశీకరత్వాదితి భావః - రాజ్ఞో భావః కర్మ వా రాజ్యం ప్రజాపరిపాలనాత్మకం - పురోహితాదిత్వాద్యక్ప్రత్యయః.

టీ. దేహినాం = ప్రాణులకు, క్షాంతిః=ఓర్పు (అనఁగా: ఇతరులు తన్ను బాధించుచున్నను కోపింపక సహించియుండుట), అస్తిచేత్ = కలదేని, కవచేన = కవచముచేత, కింఫలం=ఏమిలాభము? ('ఫలమ్' అనుపదమును 'కిం' పదములన్నిటితోడను అన్వయించుకొనునది) క్రోధః = చిత్తక్షోభము. అస్తిచేత్, అరిభిః=శత్రువులచే, కింఫలమ్; జ్ఞాతిః = దాయాది, అస్తిచేత్, అనలేన=నిప్పుచే, కింఫలమ్; సుహృత్=మిత్రుఁడు, అస్తియది = కలఁడేని, దివ్యౌషధైః=సిద్ధౌషధములచే, కింఫలం, దుర్జనాః - దుర్మార్గులు, సంతిచేత్ = కలరేని, సర్పైః = పాములచే, కింఫలం; అనవద్యా = దోషరహితమైన, విద్యా = విద్య, అస్తియది, ధనైః = ద్రవ్యములచే, కింఫలం; వ్రీడా = సిగ్గు, అస్తిచేత్, భూషణైః =

నగలచే, కింఫలం; సుకవితా = మంచికవిత్వము, అస్తియని, రాజ్యేన = ప్రభుత్వముచేత, కిం ఫలమ్.

తా. ఓర్పున్నయెడల కవచములక్కఱలేదు. కోపమున్నయెడల (ఉపద్రవము గలుగఁజేయుటకు) శత్రువు లక్కఱలేదు. దాయాది యున్నయెడల వేఱె నిప్పు అక్కఱలేదు. మిత్రముండెనేని సిద్ధౌషధము లక్కఱలేదు. దుర్జనులుండి రేని సర్పము లక్కఱలేదు.

చ. క్షమ కవచంబు క్రోధ మది శత్రువు జ్ఞాతి హుతాశనుండు మి
త్రము దగుమందు దుర్జనులు దారుణపన్నగముల్ సువిద్య వి
త్తము చితలజ్జ భూషణ ముదాత్తకవిత్వము రాజ్య మీక్షమా
ప్రముఖపదార్థముల్ గలుగుచుండఁగఁ దక్కవచాదు లేటికిన్.

అవ. "విద్యాంసులవల్లనే లోకము చక్కఁగ నిలిచియున్న"దని చెప్పుచున్నాఁడు:-

శ్లో. దాక్షిణ్యం స్వజనే దయా పరిజనే శాఠ్యం సదా దుర్జనే
ప్రీతిః సాధుజనే నయో నృపజనే విద్వజ్జనే చార్జవం,
శౌర్యం శత్రుజనే క్షమా గురుజనే కాన్తాజనే ధృష్టతా
యే చైవం పురుషాః కలాసు కుశలా స్తేష్వేవ లోకస్థితిః. 18

వ్యా.—అనేకవిధాం గుణసద్భావమూలకం లోకవ్యవస్థాపకత్వమాహ—దాక్షిణ్య మితి.—స్వజనే బన్ధుజనేష్విత్యర్థః దాక్షిణ్యం [illegible] - ఏవ ముత్తర త్రాపి - దాక్షిణ్యం ఛన్దానువర్తనమ్ - అన్యథా నిందింతే గాంచిరితి భావః - ని. 'దక్షిణ స్సరలో దారపరచ్ఛన్దానువర్తిష్వి'తి, పరిజనే భృత్యజనేషు విషయే, దయా దాక్షిణ్యాదికపర ప్రయోజనేచ్ఛా - అన్యథా విజహ్యురితి భావః, దుర్జనే ఖలజనేషు విషయే, సదా శాఠ్యం విప్రియాచరిత్వమ్ - అన్యథా అభిభవేయు రితి భావః, సాధుజనే సజ్జనేషు విషయే, ప్రీతిః స్నేహః-అపర ఇతి యావత్ -అన్యథా ఉపేక్షేరన్నితి భావః, నృప జనే రాజసు విషయే, నయో నీతిః - అనువర్తనచాతుర్యమితి యావత్ - అన్యథా దణ్డ యేయురితి భావః, విద్వజ్జనే పణ్డితజనేషు విషయే, ఆర్జవ మవక్రతా-అన్యథా నిషి ధ్యేరన్నితి భావః, శత్రుజనే శత్రుజనేషు విషయే, శౌర్యం విక్రాన్తత్వం - అన్యథా నిపాతయేయు రితి భావః, గురుజనే పిత్రాదిషు విషయే, క్షమా సహిష్ణుత్వం - అన్యథా శపేరన్నితి భావః, కాన్తాజనే నారీజనేషు విషయే, ధృష్టతా ప్రాగల్భ్యంచ - అన్యథా వశీపర్యురితి భావః; ఇత్యేవముక్త విధాసు, కలాసు శిల్పేషు - ని. 'కలా శిల్పే

కాలభేదే చద్వాంశే కలనా క' శేతి వైజయన్తీ. యే చ పురుషాః, కుశలాః నిపుణాః, తేషు పురుషేష్వేవ, లోకస్థితిః లోకమర్యాదా, అస్తీతి శేషః, త ఏవ లోకవ్యవస్థా సంస్థాపకాః న తూక్తగుణరహితా ఇత్యర్థః. ఏవం భూతాస్తు విద్వాంస ఏవ న త్వన్య ఇతి హృదయమ్.

టీ. స్వజనే=తనవారియందు, (ఇచ్చట: జనే=జాత్యేకవచనము) దాక్షిణ్యం= మొగమోటము, పరిజనే = సేవకజనమునందు, దయా = కనికరము, దుర్జనే = దుష్టుని యందు, శాఠ్యం = రహస్యముగా నప్రియముచేయుట, సాధుజనే= మంచివారియందు, ప్రీతిః=ప్రేమ, నృపజనే=రాజులయెడ, నయః=నీతియు, విద్వజ్జనే=పండితులయెడ, ఆర్జవం=తిన్నదనము, శత్రుజనే=శత్రువులయెడ, శౌర్యం=పరాక్రమము, గురుజనే= గురువులయెడ, క్షమా=ఓర్పు, కాంతాజనే=స్త్రీలయెడ, ధృష్టతా=దిట్టతనము, ఏవం = ఇట్లు, కలాసు=విద్యలయందు, యేచపురుషాః=ఏపురుషులు, కుశలాః=నేర్పరులో, తేష ఏవ=వారియందే, లోకస్థితిః=లోకమర్యాద, (అస్తి=ఉన్నది)

తా. బంధువులయందు దాక్షిణ్యముతో నుండుటయు(దాక్షిణ్య మనఁగా వారియిష్టానుసారము నడచుట), సేవకులయందు దయ, దుర్జనులయందు కఠినముగ నుండుట, సజ్జనులయందుఁ బ్రీతియు, రాజులయందు అనుసరణమును, విద్వాంసులయందుఁ గ్రమప్రవర్తన మును, శత్రువులయందుఁ బరాక్రమమును, పెద్దలయందు ఓర్పును; స్త్రీలయందు దిట్టతనమును ఏపురుషులు గనఁబఱతురో అట్టివారలే లోకస్థితికిఁ గారణభూతులు.

చ. పరకృప భృత్యులందు నిజవర్గమునం దనుకూలవృత్తి కా
పురుషులయందు శాఠ్యము సుబుద్ధులయం దనురక్తి దాల్మిస
ద్గురువులయందు గౌరవము కోవిదులందు నయంబు రాజులం
దరిజనులందు శౌర్యము మృగాక్షులయందుఁ బ్రగల్భభావ మి
పరుసఁ గళాప్రవీణు లగువారలయందు వసించు లోకముల్.

అవ. "సజ్జనసాంగత్యము మిక్కిలి గొప్పది" యనుచున్నాఁడు:—

శ్లో. జాడ్యం ధియో హరతి సిఞ్చతి వాచి సత్యం
మానోన్నతిం దిశతి పాప మపాకరోతి,
చేతః ప్రసాదయతి దిక్షు తనోతి కీర్తిం
సత్సఙ్గతిః కథయ కిం న కరోతి పుంసామ్ 19

వ్యా. ఇత్థం విద్వజ్జనానాం సమునర్థత్వ సంప్రతి సత్సంగతేః శ్రేయస్కరత్వ మాహ.—జాడ్యమితి.—ధియః బుద్ధేః, జాడ్యం మాన్ద్యం, హరతి నిరస్యతి, వాచి వచనే, సత్యం సూనృతభావం, సిఞ్చతి ఆస్థాపయతి, మానోన్నతిం బహుమానాతిశయం, దిశతి ప్రయచ్ఛతి, పాపం కిల్బిషం, అపాకరోతి నాశయతి-నిర్మూలనే సాధనేతి భావః, కథా చేతః, ప్రసాదయతి నిర్మలయతి- స్వాత్మకల్యాణే సాధనేతి భావః దిక్షు వక్ర కీర్తిం, తనోతి విస్తారయతి, ఏవం సత్సంగతి సజ్జనసమాగమః, పుంసాం కిం శ్రేయో న కరోతి కథయేతి పృష్టవక్తృకబోధనమ్- సర్వమపి శ్రేయః కరోత్యేవేత్యర్థః. అత స్సైరేవ సంగతిః కర్తవ్యా న తు దుర్జనైరితి తాత్పర్యమ్.

అత్ర శ్లోకానాం బహూనాం "సమాప్తిరేతద్వృత్త పూర్వాదితః— 'గురుత్రయాద్యా గకారాన్తం సముచ్చయం ఉదాహృతః' ఇతి లక్షణాత్.

వసంతతిలకా వృత్తం - లక్షణం తు.

టీ. సత్సంగతిః=మంచివారితోడి సహవాసము, పుంసాం=పురుషులకు, ధియః= బుద్ధియొక్క, జాడ్యం=మాంద్యమును, హరతి = పోఁగొట్టును. వాచి = వాక్యమందు, సత్యం=నిజమును, సిఞ్చతి=చల్లును (అనఁగా కల్గునట్లు చేయును.) మానోన్నతిం= గౌరవముయొక్క యాధిక్యమును (మిక్కిలి గౌరవమును). దిశతి=ఇచ్చును. పాపం= పాపమును, అపాకరోతి=పోఁగొట్టును. చేతః = మనస్సును, ప్రసాదయతి=నిర్మలము చేయును. దిక్షు=దిక్కులయందు; కీర్తిం=యశస్సును, తనోతి=విస్తారము చేయును కిం= దేనిని, న కరోతి=చేయదు, కథయ=చెప్పుము.

తా. సత్సహవాసము బుద్ధిమాంద్యమును పోఁగొట్టును. సత్య వాక్యములనే పలుకఁజేయును. మంచి గౌరవము నిచ్చును. పాపములఁ బోఁగొట్టును. మనస్సు బాగు చేయును. దిక్కులయందును గీర్తిని వ్యాపింపఁ జేయును. వేయేల? అది చేయఁజాలని మంచి పని యొకటియును లేదు.

తే. సత్యసూక్తి ఘటించు ధీజడిమ మాన్చు
గౌరవ మొసంగు జనులకుఁ గలుష మడఁచుఁ
గీర్తిఁ బ్రకటించు చిత్తవిస్ఫూర్తిఁ జేయు
సాధుసంగంబు సకలార్థసాధనంబు.

అవ. "మహాకవులు మృదులమనసు కీర్తిశాలులయి ప్రసిద్ధియై యుందురు" అని చెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. జయన్తి తే సుకృతినో రససిద్ధాః కవీశ్వరాః,
నాస్తి తేషాం యశఃకాయే జరామరణజం భయమ్. 20

వ్యా.—అథ తేషామసాధారణమహిమాస్పదత్వాల్లోకోత్తరత్వం వర్ణయన్నిగమయతి—జయన్తీతి.—సుకృతినో ధన్యాః—ని. 'సుకృతీ పుణ్యవాన్ ధన్య' ఇత్యమరః, రససిద్ధాః సిద్ధశృఙ్గారాదిరసాః సిద్ధపారదఘుటికాశ్చ * 'వాఽఽహితాగ్న్యాదిష్వి'తి నిష్ఠాయాః పరనిపాతః, తే ప్రసిద్ధాః పూర్వోపపత్తితా వా, కవీశ్వరాః కవిసార్వభౌమాః పణ్డితోత్తమా ఇతి వా, జయన్తి సర్వోత్కర్షేణ వర్తన్తే-అద్యాఽపీతి శేషః; యద్వా - రససిద్ధాః సిద్ధరసాః-బ్రహ్మసాక్షాత్కారవన్త ఇత్యర్థః-'రసో వై స' ఇతి శ్రుతేః,

'శృఙ్గారాదౌ విషే వీర్యే పారదే బ్రహ్మవర్చసే,
వేతస్యాస్వాదనే హేమ్ని నిర్యాసేఽమృతశబ్దయోః—రసః.'

ఇత్యభిధానాచ్చ, కవీశ్వరాః కవయః క్రాన్తదర్శిన స్తేషామీశ్వరాః కాలత్రయాభిజ్ఞా బ్రహ్మవిద్యావిశారదా ఇత్యర్థః, జయన్తి. కుత స్తేషాం కవీశ్వరాణాం, యశఃకాయే కీర్తి శరీరే, జరామరణాభ్యాం జాతమ్-ఇతి తజ్జోక్తం, భయం నాస్తి; రససిద్ధానాం భౌతిక శరీర ఏవ జరామరణభయం నాస్తి, యశశ్శరీరే తు కిం వక్తవ్యం? తస్య కల్పాన్త స్థాయిత్వాదితి భావః.

అత్ర రససిద్ధపదార్థస్య విశేషణగత్యా భయాభావపదార్థం ప్రతి హేతుత్వా త్కావ్యలిఙ్గ భేదః. వృత్తముక్తమ్.

టీ. సుకృతినః = మంచిగ్రంథములను రచించినవారును (పుణ్యవంతులును అని యర్థాంతరము), రససిద్ధాః = సిద్ధించినశృంగారాదిరసములుగలవారును (సిద్ధించిన పాదరసములుగలవారును), (అయిన), తే= ప్రసిద్ధులగు, కవీశ్వరాః = కవీంద్రులు (కాలత్రయ వేదులగు యోగులు), జయన్తి=సర్వోత్కృష్టులైయున్నారు. తేషాం=వారి (కవీశ్వరుల యోగుల) యొక్క, యశఃకాయే=కీర్తియనెడు శరీరమునందు, జరామరణజం = ముదిమి చేతను చావుచేతను పుట్టిన, భయం=వెరపు, న అస్తి=లేదు.

తా. తత్తద్రసానుగుణముగ వర్ణించుటకై పుణ్యముండుటచేత ధన్యాత్ములగు కవీశ్వరులు జరామరణములు లేని తమకీర్తిశరీరములచేత సిద్ధౌషధసేవచే జరామరణముల నతిక్రమించిన యోగులవలె సర్వదా ప్రకాశించుచుందురు.

క. సుకృతాత్ములు రససిద్ధులు
సుకవీంద్రులు విజయనిధులు సుమ్ము తదీయా
ధికకీర్తిశరీరంబులు
ప్రకటజరామరణజన్మభయరహితంబుల్.

ఇది నీతిశతకమునందు విద్వత్పద్ధతివర్ణన మను రెండవపద్ధతి.

మానశౌర్యపద్ధతి

అవ. విద్వత్పద్ధతిని నిరూపించిన యనంతరము విద్వాంసులకు సైతము మానశౌర్యము లావశ్యకము లగుటవలన, నిక మానశౌర్యపద్ధతి నారంభించుచున్నాడు:—

శ్లో. క్షుత్క్షామోఽపి జరాకృశోఽపి శిథిలప్రాయోఽపి కష్టాం దశా
మాపన్నోఽపి విపన్నదీధితిరపి ప్రాణేషు నశ్యత్స్వపి,
మత్తేభేన్ద్రవిభిన్నకుమ్భపిశితగ్రాసైకబద్ధస్పృహః
కిం జీర్ణం తృణమత్తి మానమహతామగ్రేసరః కేసరీ, 21

వ్యా.—అథ విద్వన్మహిమానం మానశౌర్యగౌరవాపేక్షితత్వాద్విద్వత్పద్ధతినిరూపణానన్తరం మానశౌర్యపద్ధతిం నిరూపయతి—క్షుత్క్షామ ఇతి —క్షుధా క్షామః క్షీణోఽపి * 'క్షాయో మ'ఇతి మత్వం, జరయా విస్రసయా-కృశః జీర్ణోఽపి. 'విస్రసా జరే' త్యమరః, శిథిలప్రాయః విశ్లథాఙ్గతయా బలహీనః [illegible], కష్టాం దశా మాపదం [illegible], మాపన్నః ప్రాప్తోఽపి. 'దశావస్థా' [illegible] విశ్వః. అత ఏవ విపన్నదీధితి [illegible] ప్రాణేషు [illegible], [illegible] మత్తేభేన్ద్ర [illegible] ప్రాప్తే [illegible] మత్తేభేన్ద్రస్య [illegible] విభిన్నో విదారితో - యః కుమ్భః కుమ్భస్థలం-తత్ర యత్పిశితం 'పిశితం మాంసం-తద్గ్రాస [illegible] ముఖ్యం యథా తథా-బద్ధా [illegible] యస్య [illegible] ఇతి [illegible], [illegible] మానమహతామధ్యే [illegible] * '[illegible]' [illegible] ప్రత్యయః, [illegible] జీర్ణం తృణం [illegible] ఇతి [illegible] నిదర్శనమిత్యాహ.

అత్ర యద్యపి [illegible]

ప్రవృత్తిం ద్యోతయతి. తథాఽప్యుక్తాఖిలవిశేషణవిశిష్టోఽపి గజేన్ద్రమేదఃకబళనవిహితప్రతిజ్ఞః కేసరీ న నీచవస్తుని ప్రవర్తత ఇతి మహతీ మానశౌర్యపరకాష్ఠోక్తిరితి మన్తవ్యమ్.

'ప్రాణానపి పరిత్యజ్య మానమేవాభిరక్షయేత్,
ప్రాణాస్తరఙ్గచపలా మానమాచన్ద్రతారకమ్.'

ఇతి వచనాన్మానశౌర్యసంపన్నేన భవితవ్యం యశస్కామేనేతి భావః.

అత్ర ప్రకరణే కుత్రచిన్మానస్య కుత్రచిచ్ఛౌర్యస్య కుత్రచిదుభయస్య చ ప్రాధాన్యకథనమపి ద్రష్టవ్యమ్. కులక్రమాగతోత్తమశీలపరిపాలనం మానం-సహాయమనపేక్ష్య శత్రుసంహరణసామర్థ్యం శౌర్యమితి వివేకః.

అత్ర ప్రాయేణాప్రస్తుతప్రశంసాలంకారోఽనుసంధేయః.

శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం-లక్షణం తూక్తమ్.

టీ. మత్తే...స్పృహః - మత్త=మదించిన, ఇభఇంద్ర=మంచియేనుఁగులయొక్క, విభిన్న=బాగుగ చీల్పఁబడిన, కుంభ కుంభస్థలమునందలి, పిశిత = మాంసముయొక్క, గ్రాస=తిండియందు, ఏక=ముఖ్యముగా, బద్ధ=కూర్పఁబడిన, స్పృహః=కోరికగలదియగు (దీనిచే శౌర్యము తెలుపఁబడెను), మానమహతాం=మానముచే నధికులగువారిలో (అతిమానవంతులలో), అగ్రేసరః=మొదటివాఁడైన, కేసరీ=సింహము, క్షుత్ క్షామః అపి=ఆఁకలిచే బక్కచిక్కినవాఁడైనను, జరాకృశః అపి=ముదిమిచే కృశించినవాఁడైనను, శిథిలప్రాయః అపి=ఇంచుమించుగా కీళ్లుసడలినవాఁడైనను, కష్టాం=కఠినమైన, దశాం=అవస్థను, ఆపన్నః అపి=పొందినవాఁడైనను, (అందువలన) విపన్నదీధితిః అపి=చెడిన కాంతిగలవాఁడైనను, ప్రాణేషు=ప్రాణములు, నశ్యత్సు అపి=పోవుచున్నవైనను, జీర్ణ=చీఁకిన, తృణం=గడ్డిపోఁచను, అత్తికిం=తినునాయేమి? (దీనిచే మానము తెలుపఁబడినది.)

తా. శూరాగ్రణియగు సింగము ఆఁకలిచే డస్సినను, ముదిమిచేఁ జిక్కినను, కష్టస్థితిని బొందినను, కాంతివిహీనమయినను, ప్రాణములు పోవుచున్నను మదించిన యేనుఁగుయొక్క కుంభస్థలమును పగులఁగొట్టి యందలి మాంసమును భుజింపఁ దలఁచునే కాని ఎండుగడ్డిని తినునా యేమి!

ఉ. గ్రాసము లేక స్రుక్కిన జరాకృశమైన విశీర్ణమైన సా
యాసమునైన నష్టరుచియైనను బ్రాణభయార్తమైన ని
స్త్రాసమదేభకుంభపిశితగ్రహలాలసశీలసాగ్రహా
గ్రేసరభాసమాన మగు కేసరి జీర్ణతృణంబు మేయునే!

అవ. "అందఱును వారివారి శక్తికిఁ దగిన ఫలమునే కోరుదురు" ఠను చున్నాఁడు:—

శ్లో. స్వల్పస్నాయువసావసేకమలినం నిర్మాంసమప్యస్థి గోః
శ్వా లబ్ధ్వా పరితోషమేతి న చ తత్తస్య క్షుధాశాన్తయే,
సింహో జమ్బుకమఙ్కమాగతమపి త్యక్త్వా నిహన్తి ద్విపం
సర్వః కృచ్ఛ్రగతోఽపి వాఞ్ఛతి జనః సత్త్వానురూపం ఫలమ్. 22

వ్యా. క్షుద్రజన్తుస్తు నైవమితి ఉక్తమేవార్థం భఙ్గ్యన్తరేణాహ—స్వల్పేతి.— శ్వా శునకః, స్వల్పయోః లేశమాత్రయోః - స్నాయు - వసయోః-స్నాయుర్వస్ను సాఖ్యనాడీభేదః - వసా మేదః - తయోః - రవసేకేన మేళనేన - మలినం మల దూషితమపి - ని. 'వస్నసా-స్నాయుః స్త్రియాం' హృన్మేదస్తు వపావసా' ఇత్యమరః, నిర్మాంసం మాంసలేశశూన్యమపి, గోః పశోః,

ని. 'స్వర్గేషు పశువాగ్వజ్రదిఙ్నేత్రఘృణిభూజలే,
లక్ష్యదృష్ట్యా స్త్రియాం పుంసి గౌః' ఇత్యమరః,

అస్థి కీకసం, లబ్ధ్వా, పరితోషమేతి సంతుష్యతి, తచ్ఛ గవాస్థి తు, తస్య శునః క్షుధా *'అశనం చైవ పాలస్త్వా నా మి'తి వచనా ట్టాప్ - తస్యాః శాన్తయే క్షున్నివార ణాయ, న పర్యాప్తం న భవతీత్యర్థః - అస్తిగ్భవన్తీపరోఽప్రయుజ్యమానోఽప్య స్తీతి భాష్యకారవచనాత్ - భవన్తీతి లటః పూర్వాచార్యాణాం సంజ్ఞా - నీచజన్తు రితి భావః, సింహస్తు, అఙ్కం సమీప - మాగతమపి - సమీపవర్తినమపీత్యర్థః- ని. 'అఙ్కస్సమీప ఉత్సఙ్గే చిహ్నే స్థానాపవాదయో' రితి విశ్వః, జమ్బుకం క్రోష్టారం' త్యక్త్వా అనాదృత్యాలక్ష్యీకృత్యేతి యావత్. ద్విపం గజమేవ దూరస్థ మపీతి భావః. నిహన్తి విదారయతి; తథా హి—కృచ్ఛ్రగతోఽప్యతిసంకటస్థోఽపి, సర్వోఽశేషో జనః, సత్త్వానురూపం స్వశక్త్యనుగుణం, ఫలం లాభం, వాఞ్ఛతి; న తు దుర్బలః ప్రకృష్టఫలకాఙ్క్షీ ప్రబలో నికృష్టలాభకాఙ్క్షీ చ భవతి; అతః శ్వసింహ దృష్టాన్తేన నీచానీచవస్తుపరిహారపరిగ్రహతత్పరేణ భవితవ్యమాయుష్మ తేతి భావః.

వృత్తం పూర్వవత్.

టీ. శ్వా=కుక్క, స్వల్పస్నాయుం = కొంచెపాటిసన్నవరములగలదియును, వసా... మలినం - వసా=క్రొవ్వుయొక్క, అవసేక = తడుపుట చేత, మలినం = మురికియైనదియును నిర్మాంసం = మాంసము లేనిదియును, అపి=అయినను, గోః=ఎద్దుయొక్క, అస్థి=ఎముకను, లబ్ధ్వా=లంకించుకొని, పరితోషం=సంతోషమును, ఏతి=పొందును; తత్ చ=అది (ఎముక)

యో, తస్య=అసక్కుయొక్క, క్షుధాశాంతయే=ఆఁకలినిజల్లార్పుట కొఱకు, న=కాదు; సింహాః=సింహము, అంకం=ఒడిని, గతంఅపి=పొందినదాన్నైనను, జంబుకం=నక్కను, త్యక్త్వా=వదలి, ద్విపం=ఏనుఁగును, హంతి=చంపును; కృచ్ఛ్రగతః అపి=కష్టమునుపొందిన దైనను, సర్వః జనః=ఎల్లజనము, సత్త్వ అనురూపం=(తన) సత్త్వమునకుఁదగిన, ఫలం=లాభమును, వాంఛతి=కోరును.

తా. కుక్క మాంసహీనమై సన్నని నరములు క్రొవ్వు స్వల్పముగ నుండిన మలినమైనయెముకఁ దొరకినంతనే సంతోషము నొందునుగాని అయ్యది దానియాఁకలిని దీర్పదు. సింగము తనయెదుట జంబుకములు చరించుచుండినను వాని వదలి వనంబంతయుఁ గ్రుమ్మరి గజరాజమును చంపును. కావున జనులు కష్టకాలమునందును తమశక్తికిఁ దగినలాభమునే కోరుదురుగాని ఎచ్చుతక్కువలుగఁ గోరరు.

ఉ. స్నాయువసావశేషమలినమ్మగు నెమ్ము గ్రహించి జాగిలం
బాయతమోదమందుఁ జనిదాఁకలి దానికిఁ జెంత నున్న గో
మాయువు దానిఁ జూచి పరిమార్పక సింగము దంతిఁ గూల్చు నే
చాయల నెల్లవారు నిజసత్త్వసమానఫలార్థులే కదా.

అవ. నీచులయొక్కయుం నుత్తములయొక్కయుం నడవడిలోని తారతమ్యమును సూచించుచున్నాఁడు:—

శ్లో. లాఙ్గూలచాలనమధశ్చరణావఘాతం
భూమౌ నిపత్య వదనోదరదర్శనం చ,
శ్వా పిణ్డదస్య కురుతే గజపుఙ్గవస్తు
ధీరం విలోకయతి చాటుశతైశ్చ భుఙ్క్తే. 32

వ్యా — అథ క్షుద్రజన్తోశ్చేష్టావిశేషమాహ — లాఙ్గూలేతి. — శ్వా సారమేయః, లాఙ్గూలచాలనం పుచ్ఛవివర్తనమ్, అధః భూతలే చరణావఘాతం పాదేన విధారణం చ, భూమౌ, నిపత్య స్వయమేవ పతిత్వా, వదనోదరదర్శనం వక్త్రకుక్షిప్రదర్శనం చ, పిణ్డదస్య పురస్తాదితి శేషః, కురుతే నిజనీచచేష్టామావిష్కరుత ఇత్యర్థః, పుమాన్ గౌః పుంగవో వృషభః-విశేషణసమాసః * 'గోరతద్ధితలుకి' ఇతి సమాసాన్తష్టచ్ - స ఏవ పుంగవః శ్రేష్ఠ ఇత్యర్థః - ని. 'శ్రేష్ఠార్థేషు తు పుంగవా' ఇతి వైజయన్తీ - గజపుంగవో గజేన్ద్రస్తు, ధీరం గమ్భీరం, విలోకయతి పశ్యతి - పిణ్డదసన్నిధావితి భావః, అథ చాటుశతైరనేకప్రియోక్తిభిః - అనూనవాక్యైశ్చ వా,

భుఙ్క్తే - అభ్యవహరతి - గుడశష్కులాదికమితి శేషః * 'భుజోఽనవనే' ఇత్యాత్మనేపదమ్, ఇమావేవ నీచానీచజనయోః దృష్టాన్తావితి భావః.

వసన్తతిలకావృత్తం - లక్షణం తూక్తమ్.

టీ. శ్వా=కుక్క, పిండదస్య=కూటిముద్ద వేయువానియెదుట, లాంగూలచాలనం = తోఁకనాడించుటను, అధః=క్రింద, చరణావపాతం = కాళ్లతోఁ గొట్టుటను భూమౌ=నేలయందు, నిపత్య=(వెల్లకిల)బడి, వదనోదరదర్శనంచ=నోటినికడుపునుజూపుటను, కురుతే=చేయును; గజపుంగవః తు=ఏనుఁగు అన్ననో, (పిండమును) ధీరం బెట్టుగా, విలోకయతి=చూచును; చాటుశతైః=మంచి మాటలయొక్క వందలచేత, భుఙ్క్తే=తినును.

తా. కుక్క తనకు పిడికెడు నన్నము పెట్టువానియెదుట తోఁక నాడించుట కాలితోనే భూమియందుఁ బడి నోరు కడుపుఁ జూపించుట మొదలగునీచకృత్యము లెన్నియో చేయును. గజశ్రేష్ఠము ధైర్యముతోఁ జూచుచు మావటివానిచేత ప్రియవాక్యములచేత లాలింపఁ బడుచు నాహారమును గ్రహించును.

ఉ. వాలముఁ ద్రిప్పు నేలఁ బడి వక్త్రముఁ గుక్షియుఁ జూపుఁ గ్రిందటం
గాలిడుఁ ద్రవ్వుఁ బిండదునికిన్ శునకంబు భద్రకుం
డాలము శాలితండులగుళంబులు చాటువచశ్శతంబుచే
నోలి భుజించు ధైర్యగుణయుక్తిగఁ జూచు మహోన్నతస్థితిన్.

అవ. "శౌర్యమానాదులుగల పురుషుఁడే సఫలజీవనుఁడు" అనుచున్నాఁడు:—

శ్లో. పరివర్తిని సంసారే మృతః కో వా న జాయతే,
స జాతో యేన జాతేన యాతి వంశస్సమున్నతిమ్. 2

వ్యా.—అత్ర మానశౌర్యసంపన్నతయా వంశకరస్యైవ జనస్య సత్తా సాఫల్యమిత్యాహ—పరివర్తినీతి.—పరివర్తిని ధర్మాధర్మవశాత్ పునఃపునర్జన్మ వర్తమానే, సంసారే జననమరణరూపే సంసారచక్రే, కో వా పుమాన్, మృతః సన్, న జాయతే = పునః నోత్పద్యతే, అపితు సర్వోఽపి భవతీతి శేషః - యద్వా - కో వా పుమాన్ మృతః సన్ న జాయతే అపితు జాయత ఏవ - సర్వేఽప్యుత్పద్యన్తే మృతశ్చ పునర్భవన్తీత్యర్థః - జాతస్య హి ధ్రువో మృత్యుః ధ్రువం జన్మ మృతస్య చ ఇతి భగవద్వచనాదితి భావః, తతః కిమత ఆహ—స పుమాన్, జాతః ఉత్పన్నః జన్మలాభవా

నితి యావత్, కోఽసావిత్యత ఆహ—యేన జాతేనోత్పన్నేన పుంసా, వంశోఽన్వవాయః, సమున్నతిం మహదౌన్నత్యం, యాతి ప్రాప్నోతి; వంశోద్ధారకో యః పుమాన్ స ఏవ జన్మలాభవాన్, నేదం భూతత్వం చ మానశౌర్యసంపన్నస్యైవ న త్వన్యస్య, అతః కిమన్యైరజాగళస్తనవదుత్పన్నైర్నశ్వరవద్వినష్టైశ్చేతి భావః.

అనుష్టుభం వృత్తమ్.

టీ. పరివర్తిని=తిరుగుచుండు, సంసారే=చావు పుట్టుకలవరుసలో, మృతః=చచ్చిన వాఁడు, కః వా=ఎవ్వఁడు, న జాయతే = పుట్టఁడు ? యేన జాతేన = ఏపుట్టినవానిచేత (ఎవఁడు పుట్టుటచేత), వంశః=కులము, సమున్నతిం=గొప్పతనమును, యాతి=పొందునో, సః=వాఁడు, జాతః=పుట్టినవాఁడు.

తా. చావు పుట్టుక లనునవి యెప్పుడునుగల యీసంసారచక్రమునఁ జచ్చినవారందఱును బుట్టువారే. అట్లు పుట్టినవారిలో నశింపని వారెవరు? ఎవనిపుట్టుకవలన వంశము కీర్త్యాదులచేత వాసిగాంచునో వాఁడే జన్మించినవాఁడు. వానిజన్మయే గణనీయము.

తే. ప్రాణిలోకంబు సంసారపతిత మగుట
వసుధపైఁ గిట్టి పుట్టనివాఁడు గలఁడె
వానిజన్మంబు సఫల మెవ్వానివలన
వంశ మధికోన్నతి వహించి వన్నె కెక్కు.

అవ. మానవంతుని వర్తనమును జెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. కుసుమస్తబకస్యేవ ద్వయీ వృత్తిర్మనస్వినః,
మూర్ధ్ని వా సర్వలోకస్య శీర్యతే వన ఏవ వా. 25

వ్యా.—ఇత్థంభూతస్య పురుషస్య వ్యాపారమాహ— కుసుమేతి.—కుసుమస్తబకస్యేవ పుష్పగుచ్ఛస్యేవేత్యేకం పదం, మనస్వినో ధీరస్య - మాన శౌర్యశాలినః పుంస ఇత్యర్థః, ద్వయీ ద్వివిధా, వృత్తిర్వ్యాపారః, 'ద్వే గతీ హీ'తి పాఠే స్పష్టోఽర్థః - తృతీయా తు నసంభవతీత్యర్థః, కిం తద్వృత్తిద్వయమిత్యత ఆహ:—సర్వలోకస్య సర్వేషాం జనానామిత్యర్థః, మూర్ధ్ని శిరస్యున్నతస్థానే చ. స్థీయత ఏవేతి శేషః, అథవా వన ఏవారణ్యే, శీర్యతే వా జీర్యతే వా - భావే లట్, ఏవముభయీ వృత్తిః = శౌర్యాదున్నతస్థానస్థితిస్తదలాభే మానాదరణ్యే జీర్ణతా వా ఇతి వివేకః, ఇయమేవ పుంసాం శ్రేయస్కరీ వృత్తిరితి భావః.

కుసుమస్తబకస్యేవేత్యత్ర సమాసః — శ్రౌతీ పూర్ణోపమాలంకారః, ఇవశబ్దేన సహ సమాసస్య సంభవాత్ - తథా చ వార్త్తికమ్ *'ఇవేన సహ నిత్యసమాసో విభక్త్యలోపః, పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వం చే'తి. వృత్తం పూర్వవత్.

టీ. కుసుమస్తబకస్య ఇవ = పూలగుత్తివలె, మనస్వినః = గొప్పబుద్ధిగలవానికి (మానము శౌర్యముగలవానికి), వృత్తిః = నడవడి, ద్వయీ = రెండువిధములయినది; (ఎట్లనఁగా:) సర్వలోకస్య = సమస్తజనముయొక్క, మూర్ధ్ని = శిరస్సునందు (అనఁగా పైగ యుండని స్తబకపరము. అందఱికన్నను పైవాఁడై అని మనస్విపరము.) (స్థీయతే : ఉండుట) వా = అట్లుగాదేని, వనే ఏవ = అరణ్యమందే, శీర్యతే వా = శీర్ణించుటయో.

తా. మాననీయుఁడగు విద్వాంసునకు పువ్వుగుచ్ఛమునకుఁ బోలె ఎల్లఱిచేత శిరసావహింపఁబడుటయో, లేక అరణ్యముననే క్రుంగుటయో ఈ రెండుగతులే తక్క వేఱువిధము లేదు.

తే. కుసుమగుచ్ఛంబునకుఁ బోలెఁ గొనఁగ శౌర్య
మానవంతున కివి రెండు మహితగతులు
సకలజనమస్తకప్రదేశముల నైన
వనమునం దైన శీర్ణభావంబుఁ గనుట.

అవ. మానశౌర్యవంతుఁడు శక్తి గలిగినను గొప్పకార్యములనే చేయఁబూను కొనును:—

శ్లో. సన్త్యన్యేఽపి బృహస్పతిప్రభృతయస్సమ్భావితాః పఞ్చషా
స్తాన్ప్రత్యేష విశేషవిక్రమరుచీ రాహుర్న వైరాయతే,
ద్వావేవ గ్రసతే దివాకరనిశాప్రాణేశ్వరౌ భాస్వరౌ
భ్రాతః పర్వణి పశ్య దానవపతిశ్శీర్షావశేషాకృతిః. 26

వ్యా —పురస్ఫూర్తియుగః వైశిష్ట్యస్య పౌరుష్యపుష్టతామాహ.— సన్తీతి.— ఆకాశే వక్ష్యమాణయోర్గ్రహయో రితరే, బృహస్పతిప్రభృతయః బృహస్పతిప్రముఖాః - ప్రభృతిశబ్దేన బుధశుక్రాదయోఽపి గృహ్యన్తే, పఞ్చ షడ్వా పఞ్చషాః (గ్రహాః) * 'సంఖ్యా ఽవ్యయ' త్యాదినా బహువ్రీహిః* 'బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయే డజబహుగణా' దితి సమాసాన్తో డచ్ప్రత్యయః, సంభావితాః ప్రాశస్త్యేనోపస్థితాః బహుమతా వా, సన్తి వర్తన్తే, తాన్ ప్రతి బృహస్పతిప్రభృతీన్ లక్ష్యీకృత్యేత్యర్థః, విశేషు విశిష్టేషు తేజోమహాత్స్వితి యావత్ - విక్రమే పరాక్రమే - రుచిః ప్రీతిర్యస్య స తథోక్తః - దేఽష్వధికప్రతాప కలహోపరణతత్పర ఇత్యర్థః,

ఏషః ఉపరాగకర్తృత్వేన ప్రసిద్ధో, రాహుః సైంహికేయః. న వైరాయతే వైరం న కరోతి - అలక్ష్యత్వాత్తత్కృఛ్ఛళనతత్పరో న భవతీత్యర్థః * 'శబ్దవైరకలహాభ్రకణ్వమేఘేభ్యః కరణే' ఇతి క్యఙ్ * 'అకృత్సార్వధాతుకయో ర్దీర్ఘః,' ఇతి దీర్ఘః-విక్రమరుచీ రాహురిత్యత్ర * 'రో రి' ఇతి రేఫలోపే *'ఢ్రలోపే పూర్వస్య దీర్ఘోఽణః' ఇతి దీర్ఘః. కిం తు, భాస్వరౌ తేజస్వినౌ * 'స్థేశ భాస' ఇత్యాదినా వరచ్ప్రత్యయః, ద్వావుభౌ, దివాకరనిశాప్రాణేశ్వరౌ సూర్యాచన్ద్రమసావేవ - అన్యయోగవ్యవచ్ఛేదార్థోఽయమేవకారః, శీర్షమేవావశేషో యస్యాస్సా శీర్షావశేషా ఆకృతిర్యస్య శిరోమాత్రావశిష్టగాత్ర ఇత్యర్థః- 'శీర్షావశేషీకృత' ఇతి పాఠేఽప్యయమేవార్థః పరిణమయితవ్యః, దానవపతిర్దానవేశ్వరః పూర్వోక్తో రాహుః, పర్వణి దర్శపౌర్ణమాసీప్రతిపత్సంధౌ, గ్రసతి, గిళతి, హే భ్రాతరిత్యాదరేణ పృథగ్జనసంబోధనం, పశ్యేత్యత్ర వాక్యార్థః కర్మ.—యతశ్శిరోమాత్రావశిష్ట ఏవాయమిదృక్క్రూరాచరణతత్పరోఽభూత్సంపూర్ణాఙ్గశ్చేత్కిం కరిష్యతి న జానీమ ఇతి భావః. ఏవం మానశౌర్యశాలినో హి నిజాఙ్గవైకల్యం న పరిగణయన్తి కిం తు మహత్కార్యమేవ కర్తుం వ్యవస్యన్తీతి తాత్పర్యమ్ —పురా కిల దేవానామమృతప్రదానసమయే విష్ణుచక్రేణ ఛిన్నశీర్షత్వాచ్ఛిరోమాత్రావశిష్టగాత్రోఽభూత్సైంహికేయ ఇతి పౌరాణికీ కథాఽత్రానుసంధేయా. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్.

టీక. అన్యే = ఇతరులు, బృహస్పతి ప్రభృతయః=బృహస్పతి (బృహస్పతి శుక్రుఁడు, శని, అంగారకుఁడు, బుధుఁడు) మొదలయినవారు, పంచషాః=అయిదాఱు గురు, సంభావితాః=పూజితులై (అనఁగా: గ్రహింపఁదగినవారలై.] సంతి=ఉన్నారు. తాన్ ప్రతి=వారినిగుఱించి, విశేష...రుచిః—విశేష=గొప్పవారిమీఁద, విక్రమ=పరాక్రమమందు, రుచిః=ప్రేమగల (అనఁగా: గొప్పవారితోఁ డీకొనుటకు నిశ్చయించు); ఏషః = ఈ, రాహుః = రాహుగ్రహము, న వైరాయతే = పగఁబెట్టుకొనఁడు. భాస్వరౌ=ప్రకాశించు, దివాకరనిశాప్రాణేశ్వరౌ=సూర్యచంద్రులను, ద్వావేవ=ఇద్దఱియందుమాత్రమే, శీర్షావశేషాకృతిః—శీర్ష=తల మాత్రము, అవశేష=మిగతగాఁగల, ఆకృతిః=ఆకారముగలవాఁడు (అయినను), దానవపతిః = రాక్షసరాజు (రాహువు), పర్వణి=పర్వమునందు (అనఁగా: సూర్యుని అమావాస్యయందు, చంద్రుని పూర్ణిమయందు), గ్రసతే=మ్రింగును. (హే)భ్రాతః=(ఓ) అన్నా! పశ్య=చూడుము.

తా. బృహస్పతి మొదలగు గణనీయములైన అయిదాఱు గ్రహములున్నను పరాక్రమశీలుఁడగు రాహువు వారి తెరువు బోక

శీర్షావశిష్టులై యుండియు తేజోవంతు లగుదివాకరనిశాకరు (సూర్య చంద్రు) లనుమాత్రమే పర్వకాలములందుఁ బీడించుచున్నాఁడు.

మ. గురుముఖ్యుల్ గలరెవ్వరాత్మురు శుభాంశగుల్ ఖేచరుల్ వారిలో
వరవిక్రాంతవిహారి రాహు వెపుడున్ వైరంబు సేయండు భా
స్వరులన్ భాస్కరయామినీచరులనే బాధించుచున్నాఁడు ద
త్పరతన్ మస్తకశేషమూర్తి యగుచున్ దైత్యుండు గర్వంబునన్.

అవ. "మహాత్ములమహిమ యనంత" మని చెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. వహతి భువనశ్రేణిం శేషః ఫణాఫలకస్థితాం
కమఠపతినా మధ్యేపృష్ఠం సదా స చ ధార్యతే,
తమపి కురుతే క్రోడాధీనం పయోధిరనాదరా
దహహ! మహతాం నిస్సీమానశ్చరిత్రవిభూతయః. 27

వ్యా.—అథ మహతాం మాహాత్మ్యమాహ—వహతీతి.—శేషః, ఫణా సహస్రసంఖ్యాకాః స్ఫుటాః ఫలకానీవ తేషు - స్థితాం, భువనశ్రేణిం పాతాళాది చతుర్దశవిష్టపపఙ్క్తిం; వహతి ధారయతి - 'స్ఫుటాయాం తు ఫణా ద్వయోః' ఇత్యమరః, స చ శేషః కమఠపతినా ఆదికూర్మేణ *'పతి స్సమాస ఏవ' ఇతి ఘిసంజ్ఞాయా 'ఆఙో నాఽస్త్రియా' మిత్యాఙో నాభావః. పృష్ఠస్య మధ్యే మధ్యేపృష్ఠం నిజభర్పరో పరిప్రదేశ ఇత్యర్థః * 'పారే మధ్యే షష్ఠ్యా వే' త్యవ్యయీభావః - తత్సన్నియోగా దేదన్తత్వం చ మధ్యశబ్దస్య, సదా నిరన్తరం, ధార్యతే, ఉహ్యతే, తమపి కమఠపతి మపి, పయోధిః సముద్రః. అనాదరాత్ అనాయాసాత్, క్రోడాధీనమ్ అధివక్షో ఽయత్తం కురుతే - ప్రళయకాలే పాతాళకమఠభూమణ్డలస్యాపి వరాహావతారే విష్ణునా నిజదంష్ట్రయా సముద్ధృతత్వాదితి భావః, అతో మహతాం మా హాత్మ్యశాలినాం మహానుభావానాం సంబన్ధినః, చరిత్రవిభూతయో మాహాత్మ్య సంపదో, నిస్సీమానో నిర్మర్యాదా - అవాఙ్మనసగోచరా ఇతి యావత్, అహహే త్యాశ్చర్యే - ని. 'అహహేత్యద్భుతే ఖేద' ఇత్యమరః.

అత్ర పూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్తరగుణోత్కర్షావహత్వాత్సారాలఙ్కారాభ్యుదయ కారః - తదుక్తం విద్యానాథేన.—

'యదా తు పూర్వపూర్వస్య సంభవేదుత్తరోత్తరం,
ప్రకర్షావహత్వం తత్సారాలఙ్కార ఉచ్యతే.' ఇతి.

హరిణీవృత్తం - లక్షణం తూక్తమ్.

టీ. శేషః=ఆదిశేషువు, ఫణాఫలకస్థితాం=పలకలవంటి (వేయి) పడగలమీఁద ఉన్నదానినిగా (ఉంచుకొని), భువనశ్రేణిం-భువన = లోకములయొక్క, శ్రేణిం = వరుసను, వహతి=మోచుచున్నాఁడు; సః చ=అతఁడు (ఆదిశేషుఁడు)ను, కమఠపతినా=తాఁబేటిరాయునిచే, మధ్యేపృష్ఠం=వీఁపునడుమ, సదా=ఎల్లప్పుడు, ధార్యతే=మోయఁబడుచున్నాఁడు; తం అపి=అతనిని (కూర్మరాజును) గూడ, పయోధిః=సముద్రముఁ అనాదరాత్ = అనాయాసముగా, క్రోడ = ఆదివరాహమునకు, ఆయత్తం = ఆధీనునిగా, కురుతే=చేయుచున్నది. అహహ = ఔరౌరా! మహతాం=గొప్పవారియొక్క, చరిత్రవిభూతయః = నడవడియొక్క వైభవములు, నిస్సీమానః=మేరలేనివి.

తా. ఆదిశేషుఁడు పదునాలుగులోకములను తనపడగలచేత మోయుచున్నాఁడు. అతనిని ఆదికూర్మమూర్తి మూఁపున వహించుచున్నాఁడు. ప్రళయకాలసముద్రుఁ డట్టియాదికూర్మమును ఆదివరాహునికి లోఁబడినవానినిగాఁ జేయుచున్నాఁడు. కావున మహాత్ముల మహిమకు మేరలేదు.

మ. భువనశ్రేణి వహించు శేషుఁడు ఫణాభోగంబుపై సంతతం
బవలీలన్ ధరియించుఁ బృష్ఠమునఁ గూర్మాధీశ్వరుం డాతనిన్
ధవళక్రోడవశాత్ముఁ జేయు నతనిన్ వారాశి యశ్రాంతిచే
నవురా! ధీరచరిత్రసంపద లసంఖ్యాతప్రభావోన్నతుల్.

అవ:—"మానశౌర్యములుగలవాఁడే గొప్పవాఁడుగాని యవిలేనివాఁడు గాఁ". డని మైనాకుని దృష్టాంతముగఁ గైకొని చెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. వరం ప్రాణోచ్ఛేదః సమదమఘవన్ముక్తకులిశ
ప్రహారైరుద్గచ్ఛద్బహులదహనోద్గారగురుభిః,
తుషారాద్రేః సూనోరహహ! పితరి క్లేశవివశే
న చాసౌ సంపాతః పయసి పయసాం పత్యురుచితః. 28

వ్యా.—మానశౌర్యశాలిన ఏవోత్తమవిధమహత్త్వం న తు తద్విహీనస్యేతి మైనాకం దృష్టాన్తీకృత్యాహ— వరమితి.— తుషారాద్రేస్సూనోర్హిమవత్పుత్త్రస్య మైనాకస్య, ఉద్గచ్ఛన్ను జ్జృమ్భమాణో - బహులో భూయిష్ఠశ్చ - యో దహన శిలాసంఘర్షణజనితవహ్నిః - తస్యోద్గారైర్నిస్సరణైః - గురుభిః దుస్సహైః, సమదేన సదర్పేణ - మఘవతా దేవేన్ద్రేణ - ముక్తస్య ప్రయుక్తస్య - కులిశస్య వజ్ర

యందస్య - ప్రహారైర్విదారణైః, ప్రాణోచ్ఛేదో మరణమిత్యర్థః, వరం మనాక్ప్రియం-ని. 'దైవాద్వృతే వరః శ్రేష్ఠే త్రిషు క్లీబం మనాక్ప్రియే,' ఇత్యమరః, కుతః? అహహేతి ఖేదాతిశయద్యోతనార్థోఽయమవ్యయః. పితరి హిమవతి, క్లేశేన వజ్రప్రహారజనితదుఃఖేన - వివశే వివ్యాకులే సతి, అసావద్యాప్యుపలభ్యమానః, పయసాం పత్యుస్సముద్రస్య - అత్రాపరమానత్వేన సురక్షాభావాత్ * 'ఆర్యత్వాత్పరస్యే'తి కృతయణాదేశాత్త్రికర్యాత్పరస్య ఇనోఽకారస్య ఉకారాదేశః, పయసి సలిలే సంపాతః ప్రవేశః - నిజప్రాణసంరక్షణార్థం నిమజ్జ్యావస్థానమిత్యర్థః, ఉచితో న్యాయ్యో. న చ న భవతి హి, అపి తు నేతి శేషః, యతో మానశౌర్యధనుష్మ్యస్య ప్రాణః. స్వప్రాణమాత్రపరిత్రాణతత్పరతయా స్వ బిడ్డనిమావస్థానమేవాత్యన్తాయశస్కరమ్, కిముత పితరి క్లేశవివశే; అతః ప్రాణపరిత్యాగేనాపి మానశౌర్యే ఏవ ప్రతిష్ఠాపనీయే, అన్యథా మహానపవాదస్స్యాదితి భావః. అత్రోదారకత్వస్య గౌణత్వాన్న ప్రాధ్యుతాదోషః, ప్రత్యుత సౌన్దర్యాతిశయమేవాపాదయతి, తదుక్తం దణ్డ్యాచార్యైః—

> 'నిష్ఠ్యూతోద్గీర్ణవాన్తాది గౌణవృత్తివ్యపాశ్రయం,
> అతిసున్దరమన్యత్ర గ్రామ్యకక్ష్యాం విగాహతే.' ఇతి.

పురా కిల భూమణ్డలోపద్రవకారిణాం పక్షవతాం పర్వతానాం శతమన్యునా పక్షచ్ఛేదోద్యతే శక్రే భయవిహ్వలో మైనాకః సముద్రమధ్యే నిమజ్జ్యాతిష్ఠదితి పౌరాణికీ కథాఽత్రానుసన్ధేయా. శిఖరిణీ వృత్తమ్.

టీ. తుషారాద్రేః = మంచుకొండ (హిమవంతము) యొక్క, సూనోః = కుమారునికి (అనగా: మైనాకునికి), ఉద్గచ్ఛ...భిః - ఉద్గచ్ఛత్ = పైకి వెడలుచున్న, బహుల = అధికమైన, దహన = నిప్పులయొక్క, ఉద్గార = క్రక్కుటవలన, గురుభిః = ఓర్వరాని, సమద...రైః - సమద = గర్వముగల, మఘవత్ = ఇంద్రునిచేత, ముక్త = విడువబడిన, కులిశ = వజ్రాయుధముయొక్క, ప్రహారైః = దెబ్బలచేత, ప్రాణోచ్ఛేదః = ప్రాణముపోవుట, వరం = కొంతమేలు. అహహ! = అయ్యో!, పితరి = తండ్రి క్లేశవివశే = (వజ్రాఘాతపు దెబ్బల) నొప్పిచే, వివశే = మైమఱచియుండగా, పయసాంపత్యుః = సముద్రుని ([illegible]) యొక్క, పయసి = నీటియందు, సంపాతః = పడియుండుట, ఉచితః = తగినది, న = కాదు

తా. హిమవంతుని కుమారుడగు మైనాకునికి, దేవేంద్రుడు తనబలిమికొలది వేయు నిప్పులు గ్రక్కుచు నోర్వరాని పిడుగులబడు

కులిశము యొక్క ధారాహతిచేఁ జచ్చుటే కొంచెము మంచిదిగాని, ఆపాటుచే మూర్ఛనొందిన తనతండ్రిని వదలి తనప్రాణముల రక్షించుకొన సముద్రముఁ జొచ్చి దాగియుండుట తగునా?

చ. సమధికభీషణజ్వలనజాలవినిర్గమదుస్సహంబుచే
సమదసురేంద్రముక్తకులిశక్షతిచే నుచితంబు ప్రాణఘా
తము హిమవత్కుమారునకుఁ గదండ్రి నిశాతశతారపాతఖే
దమున మునుంగుచున్నతఱిఁ గా జలరాశిఁ జొరంగ నర్హమే.

అవ. మానవంతులు పరులతిరస్కారము నోర్వరని సదృష్టాంతముగ చెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. యదచేతనోఽపి పాదైః స్పృష్టః ప్రజ్వలతి సవితురినకాన్తః,
తత్తేజస్వీ పురుషః పరకృతనికృతిం కథం సహతే? 29

వ్యా.—అథ మానినాం పరనికారాసహనం సదృష్టాంతమాహ—యదితి—యద్యస్మాత్కారణా; దచేతనః చేతనరహితః నిర్జీవోఽపీతి యావత్-పాషాణత్వాదితి భావః, ఇనకాన్తస్సూర్యకాన్తమణిః, స్సవితుస్సూర్యస్య, పాదైః రశ్మిభి-రఙ్ఘ్రిభిశ్చ, స్పృష్టః సంవళితస్తాడితశ్చేతి ధ్వన్యతే, ప్రజ్వలతి జాజ్వల్యమానో భవతి - కోపోద్రిక్తశ్చేతి గమ్యతే, తత్తస్మాత్కారణాత్, తేజస్వీ తేజశ్శాలీ మానశౌర్యసంపన్నః పురుషః సచేతన ఇతి శేషః, పరైశ్శత్రుభిః, కృతనికృతిం విహితాపకారం, కథం సహతే క్షమతే న కథంచిదిత్యర్థః; మైనాకస్తు నైవమితి భావః-ని. 'పాదారశ్మ్యఙ్ఘ్రితుర్యాంశా' ఇత్యమరః ఆర్యావృత్తభేదః.

టీ. యత్ = ఎందువలన, అచేతనః అపి = ప్రాణములేనిదయ్యును, ఇనకాంతః= సూర్యకాంతము, సవితుః = సూర్యునియొక్క, పాదైః = కిరణములచేత (కాళ్లచేతనని యర్థాంతరము), స్పృష్టః=తాఁకఁబడినదై, (తన్నఁబడినదై అనియుం), ప్రజ్వలతి=మండునో (కోపించునో)అనియు, తత్ =అందువలన, తేజస్వీ= తేజస్సుగల (అనఁగా మానశౌర్యములుగల), పురుషః=పురుషుఁడు, పర...కృతిం-పర=ఇతరులనే, కృత=చేయఁబడిన, నికృతిం= ధిక్కారమును, కథం సహతే=ఎట్లు సహించును?

తా. సూర్యకాంతమణి అచేతనమయినను సూర్యునిపాదములు (కిరణములు) తనకు సోఁకినంత మాత్రనే మం(డిప)డును. కావున తేజోవంతులు పరులు చేయుపరిభవమును సహించి యూరకుండరు.

తే. అర్కకాంత మచేతనం బయ్యు సవితృ
పాదములు సోఁకినంతనె ప్రజ్వరిల్లుఁ
గాన నభిమానవంతుఁ డెం దైన శత్రు
కృతతిరస్కార మెట్లు స హింప నేర్చు.

అవ. "తేజస్వంతుల పరాక్రమమునకు వయస్సు కారణముగా" దనుచున్నాఁడు

శ్లో. సింహః శిశురపి నిపతతి మదమలినకపోలభిత్తిషు గజేషు,
ప్రకృతిరియం సత్త్వవతాం న ఖలు వయస్తేజసాం హేతుః. [illegible]

వ్యా॥... విక్రాన్తత్వే వయోఽపి న హేతురితి విశదయతి—సింహ ఇతి.- శిశుర్బాలోఽపి విక్రాన్తత్వయోగ్యతారహితావస్థోఽపీత్యర్థః, సింహః మదమలినా దానీపయః కపోలాః-కపోలాః భిత్తయ ఇవ యేషాం తేషు గజేషు-మాతఙ్గేషు, నిపతతి కుంభస్థలవిదారణార్థమితి భావః, ఇయం బాల్యేఽపి విక్రాన్తతా, సత్త్వవతాం బలాఢ్యానాం, ప్రకృతిః స్వభావః, ఖలు నిశ్చయేన వయః బాల్యాది, తేజసాం ప్రతాపశాలినామితి-తేజస్వినో రభేదాధ్యవసానాత్ తేజస్విత్వప్రకాశనార్థః, హేతుః కారణం-న భవతి ఖలు - 'తేజసాం హి న వయః సమీక్ష్యతే' ఇతి న్యాయాదితి భావః - 'వయః పక్షిబాల్యాదౌ' విశ్వనరః, ఆర్యావృత్తభేదః.

టీ. సింహః=సింహము, శిశుః అపి=పిల్ల అయినను, మద... భిత్తిషు-మద = మదజలముచే, మలిన=మలినమైన, కపోలభిత్తిషు=గోడలవంటి చెక్కిళ్లుగల, గజేషు=ఏనుగులమీఁదికి, నిపతతి = దూఁకును. ఇయం=ఇది (ఇట్లు పరాక్రమించుట), సత్త్వవతాం బలముగలవారికి, ప్రకృతిః=స్వభావము; వయః=వయస్సు, తేజసాం = (ఇచట తేజస్సమనగ తేజస్సుగలవారని యర్థము, తేజస్సనగ తేజస్సుగలవారికి అభేదముగ చెప్పుటవలన మిక్కిలి తేజస్వులు (తేజోరూపులే) అని తోఁచుచున్నది) తేజముగలవారికి హేతుః=కారణము, న=కాదు.

తా. సింగము బాల్యదశయందుండినను మదధారలు స్రవించుటచే మలినములయిన గోడలవంటి చెక్కిళ్లుగల మదగజంబులమీఁదఁ దుముకును. ఇది బలవంతుల స్వభావము. పరాక్రమప్రకటనమునకు వయసు మొదలగునవి పనిలేదు.

క. విదళింప నుఱుకు సింగపుఁ
గొదమయు మదమలినగండ కుంజరములపై
నిది బలశాలికి నైజము
గద తేజోనిధికి వయసు కారణ మగునే.

ఇది నీతిశతకమునందు మానశౌర్యపద్ధతివర్ణన మను
మూఁడవదశకము.

అర్థపద్ధతి.

అవ. ఇట్లు మానశౌర్యపద్ధతిని నిరూపించినపిదప, ఆమానశౌర్యములకు నర్థమే మూలమగుటవలన, అర్థపద్ధతిని ఆరంభించుచు మొదట ద్రవ్యతత్పరులచరిత్రమును దలఁచుకొని చెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. జాతిర్యాతు రసాతలం గుణగణస్తత్రాప్యధో గచ్ఛతాత్
శీలం శైలతటాత్పతత్వభిజనస్సందహ్యతాం వహ్నినా,
శౌర్యే వైరిణి వజ్రమాశు నిపతత్వర్థోఽస్తు నః కేవలం
యేనైకేన వినా గుణాస్తృణలవప్రాయాస్సమస్తా ఇమే. 31

వ్యా —మానశౌర్యయోరప్యర్థమూలత్వాత్ తన్నిరూపణానన్తరమర్థపద్ధతిం నిరూపయతి —తత్ర ప్రథమమర్థైకతత్పరాణాం మతమభిసంధాయ తమాహ—జాతిరితి.—

జాతిః బ్రాహ్మణత్వాదిః, రసాతలం నామాధోలోకం, యాతు గచ్ఛతు భ్రశ్యత్విత్యర్థః, గుణగణో ధైర్యౌదార్యగాంభీర్యాదిగుణసమూహః, తత్రాపి రసాతలాపేక్షయాఽధః పాతాళలోకం, గచ్ఛతాత్ ప్రాప్నుయాత్, శీలం సత్స్వభావః శైలతటాత్, పతతు విశీర్ణం భవత్విత్యర్థః; అభిజనో వంశః - ని, 'అభిజనాన్వయౌ వంశౌ' ఇత్యమరః వహ్నినా, సందహ్యతాం భస్మీక్రియతాం, వైరిణి సంక్షోభకారిత్వాచ్ఛత్రుభూతే, శౌర్యే శూరత్వమూర్ధ్నీత్యర్థః, ఆశు శీఘ్రం, వజ్రమశని - ర్నిపతతు - అశనినిపాతేన తదపి విధ్వస్తం భవత్విత్యర్థః, ఏవం పూర్వోక్తజాతికులోచితాభిమానశౌర్యాదినాశేఽప్యస్మాకం న కించిదపి ఛిన్నమితి భావః, తథాఽపి కిం యుష్మదభిలషితమిత్యత ఆహ, నోఽస్మాకమ్, అర్థః కేవలం విత్తమేవ, వాస్తు సంభవ - త్వయమేవాస్మాకం పరమార్థ ఇతి భావః, సముత్కర్షావహత్వేన, ప్రసిద్ధానాముక్తగుణానాంవిధ్వంసమఙ్గీకృత్య ఏకేన

వినైవ కిం కరిష్యతీతి సాకాంక్షణీయం - యత స్త్వయా తేషామస్మత్ప్రాణానాం చిత్కారత్వ మేవేత్యాహుః, ఏకేన కేవలేన - ని. 'ఏకే ముఖ్యాన్య కేవలా' ఇత్యమరః, యేన అర్థేన వినా - * 'పృథగ్వినా' ఇత్యాదినా వికల్పాత్ తృతీయా, ఇమే పూర్వోక్తాః, సమస్తా అపి గుణాః జాతికులశీలాభిజాతాదయః, తృణకణకల్పాస్తద్వన్నిస్సారా ఇత్యర్థః, అతో గుణ - మహాత్మ్యా అప్యేతస్మాలకల్పోఽయ మేవ సంపాదనీయ ఇతి భావః.

'ధనమార్జయ కాకుత్స్థ ధనమూలమిదం జగత్,
అన్తరం నాభిజానామి నిర్ధనస్య మృతస్య చ.'

ఇతి లక్ష్మణవాక్యమేవ సిద్ధాన్తయన్త్:

'అర్థానామర్జనే దుఃఖమర్జితానాం చ రక్షణే,
రక్షితానాం వ్యయే దుఃఖం ధిగర్థం దుఃఖభాజనమ్.'

ఇతి మనుస్మరణాత్ తత్ర ద్వివిషయం మన్తవ్యమిహ ఇతి తాత్పర్యమ్.

శార్దూలవిక్రీడితం - లక్షణం [illegible] క్తమ్.

టీ. జాతిః = (బ్రాహ్మణత్వాదులగు) జాతి, రసాతలం = పాతాళమునకు, యాతు = పోవుగాక. గుణగణః = (శౌర్యధైర్యాదు) గుణముల సమూహము, అధః గచ్ఛతాత్ = అడుగునకు పోవుగాక! శీలం - మంచి నడవడి, శైలతటాత్ = కొండదరి నుండి, పతతు = పడుగాక! అభిజనః = వంశము, వహ్నినా = అగ్నిచే, సందహ్యతాం = బాగుగఁ గాలఁ బెట్టఁబడునుగాక! వైరిణి = (దుర్జనుఁ బాదించునటు) పరాక్రమము నందు, శౌర్యే - శౌర్యమునందు, ఆశు = శీఘ్రముగ, వజ్రం = పిడుగు, పతతు = పడుగాక. యేనైకేన వినా = ఏదియొకటి లేక, ఇమే = ఈ (పైనచెప్పఁబడిన), సమస్తాః = అన్నిగుణములు, తృణలవప్రాయాః = గడ్డిపోఁచవంటివో, (అట్టి), అర్థః కేవలం = ద్రవ్యమొక్కటియే, నః = మాకు, అస్తు = కలుగుఁగాక!

తా. జాతి పాతాళమునకుఁ బోయినను, సద్గుణము లంతకంటెఁ గ్రిందఁబడినను, శీలము కొండమీఁదినుండి క్రిందఁబడినను, వంశము తగులఁబడినను, శౌర్యమునందుఁ బిడుగుపడినను, మాకేమియు లోపము లేదు. మాకు ద్రవ్య మొక్కటియున్నఁ జాలును. ఆద్రవ్యము లేక పోవునేని పైనచెప్పినవి యుండియు గడ్డిపోఁచకైనను కొఱగావు.

ఉ. జాతి దొలంగఁ గాక గుణసంతతి రసాతలమునకుం జనుం
గాక కులంబు బూది యగుఁ గాక నగంబుననుండి శీలముం
బాతముఁ జెందుఁ గాక బహుభంగుల విత్తమె మాకు మేలు నీ
ఖ్యాతగుణంబు లెల్లఁ దృణకల్పము లొక్క ధనంబు లేమిడిన్.

అవ. "గుణములన్నియుం గాంచనమునుబట్టియే యుండు" ననుచున్నాఁడు.-

శ్లో. యస్యాస్తి విత్తం స నరః కులీనః స పణ్డితస్స శ్రుతవాన్ గుణజ్ఞః,
స ఏవ వక్తా సచ దర్శనీయః సర్వే గుణాః కాఞ్చనమాశ్రయన్తి.

వ్యా. నను తథాఽపి గుణాభావేఽపి కేవలవిత్తస్య కించిత్కరత్వమేవేత్యాశఙ్క్య తస్యైవాశేషగుణావహత్వం తావదాహ—యస్యేతి.—యస్య నరస్య, విత్తమస్తి సంభవతి, స నరః, కులే జాతః కులీనః మహాకులప్రసూతః * 'కులాత్ ఖః' ఇతి ఖప్రత్యయః, స ఏవ పణ్డితో విద్వాన్, స ఏవ శ్రుతవాన్ శాస్త్రజ్ఞః-యద్వా-శ్రుతం శ్రవణం నపుంసకే భావే క్తః - తదస్యాస్తీతి శ్రుతవాన్ ధర్మశాస్త్రాద్యాకర్ణనచతురోఽపీత్యర్థః, స ఏవ గుణజ్ఞో గుణగ్రాహీ-అత్ర * 'ఆతోఽనుపసర్గే కః' ఇత్యాదివ్యాఖ్యాతం ప్రాక్, సఏవ, వక్తా వాగ్మీ, స చ స ఏవ' దర్శనీయస్సున్దరశ్చ - ఉక్తగుణరాహిత్యేఽపీతి భావః, నన్వేవం చేత్పురుషస్యైకేన విత్తేన కథం గుణసాకల్యసంపన్నత్వం కుత ఇత్యాశఙ్క్యాహ—సర్వే గుణాః పూర్వోక్తకులీనత్వాదయః, కాఞ్చనం విత్త, మాశ్రయన్తి, అతోఽనేనైవ సకల గుణసంపత్తిసంభవే కిమన్యైః ప్రత్యేకప్రయాససాధ్యైరితి భావః.

అత్ర విత్తస్యైతావద్గుణసంపాదకత్వాసంబన్ధేఽపి తత్సంబన్ధాభిధానాదసంబన్ధే సంబన్ధరూపాతిశయోక్తిః. వృత్తముపజాతిః.

టీ. యస్య=ఎవనికి, విత్తం=ధనము, అస్తి=కలదో, సః=ఆ, నరః=మనుష్యుఁడు, కులీనః = గొప్పకులమునఁ బుట్టినవాఁడు, సః = అతఁడు, పండితః = విద్వాంసుఁడు, సః, శ్రుతవాన్ = శాస్త్రము తెలిసినవాఁడు (లేక, ధర్మాధర్మముల వినికిగలవాఁడు), గుణజ్ఞః = గుణములనెఱింగినవాఁడు, సః, ఏవ = అతఁడే, వక్తా=వాగ్మి, సః, దర్శనీయః చ = చూడఁదగినవాఁడును (అందగాఁడనుట), సర్వే=అన్ని, గుణాః=గుణములు, కాంచనం = బంగారమును, ఆశ్రయన్తి = ఆశ్రయించును.

తా. లోకమునందు ధనముగలవాఁడే కులీనుఁడనియు, పండితుఁడనియు, శాస్త్రజ్ఞుఁడనియు, గుణావగుణముల నెఱింగినవాఁడనియు, చక్కని వాగ్ధోరణికలవాఁడనియు, చూడఁదగినవాఁడనియు, రూపవంతుఁడనియుఁ జెప్పఁబడును. ధన మొకటుండునేని పై గుణములు లేకపోయినను వానియం దీగుణము లున్నవని జనులు తలంతురు.

క. ఏనరునకు విత్తముగల, దానరుఁడు కులీనుఁ డధికుఁ డార్యుఁడతండే
ధీనిధి ధన్యుఁడు నేర్పరి, నానాగుణగణము కాంచనంబుననిలుచున్.

అవ, ద్రవ్యనాశనమునకుఁ గారణములను నిరూపించుచున్నాఁడు:—

శ్లో. దౌర్మన్త్ర్యాన్నృపతిర్వినశ్యతి యతిస్సఙ్గాత్సుతో లాలనా
ద్విప్రోఽనధ్యయనాత్కులం కుతనయాచ్ఛీలం ఖలోపాసనాత్,
హ్రీర్మద్యాదనవేక్షణాదపి కృషిః స్నేహః ప్రవాసాశ్రయా
న్మైత్రీ చాప్రణయాత్సమృద్ధిరనయాత్త్యాగాత్ప్రమాదాద్ధనమ్,

వ్యా.—అథ ద్రవ్యస్య వినాశప్రకారమాహ—దౌర్మన్త్ర్యాదితి.— నృపతిః రాజా, దుష్టో న సుశ్లిష్టః ప్రయుక్తో మన్త్రః షాడ్గుణ్యాదిమన్త్రణం యస్య తస్య దుర్మన్త్రస్య భావో దౌర్మన్త్ర్యం తస్మాద్ధేతోః, వినశ్యతి వినష్టో భవతి - మన్త్రవైకల్యే సకలసామన్తనాశసంభవాత్ రాజ్యహరణాదితి భావః - యద్వా - దుష్టా మన్త్రిణః ప్రధానాని యస్య తస్య భావస్తస్మాద్వినశ్యతి - అదణ్డ్యదణ్డనాద్యుత్పాదిత లక్ష్మ్యాది రహితో భవతీత్యర్థః—

'సన్మన్త్రిణా వర్ధయతే నృపాణాం లక్ష్మీర్మహీధర్మయశస్సమూహాః,
దుర్మన్త్రిణా నాశయతే తథైవ లక్ష్మీర్మహీధర్మయశస్సమూహాః.'

ఇతి నీతావచనాదితి భావః; యతిర్యోగీ, సఙ్గాత్సంయోగమాత్రాద్వినశ్యతి - సఙ్గస్య కామక్రోధాదిహేతుత్వాత్ - యతిర్భ్రష్టయోగో భవతీత్యర్థః-

'సఙ్గాత్సఞ్జాయతే కామః కామాత్క్రోధోఽభిజాయతే
క్రోధాద్భవతి సంమోహః సంమోహాత్స్మృతివిభ్రమః.'

ఇతి గీతావచనాదితి భావః; సుతో లాలనా, ద్వినశ్యతి గుణహీనో భవతి-

'లాలనాద్బహవో దోషాస్తాడనాద్బహవో గుణాః,
తస్మాత్పుత్రం చ శిష్యం చ తాడయేన్న తు లాలయేత్.'

ఇతి చాణక్యోక్తేరితి భావః, విప్రో బ్రాహ్మణః, అనధ్యయనాత్ వేదశాస్త్రాధ్యయనాభావాత్, వినశ్యతి పతితో భవతి-

'వేదవేదాఙ్గతత్త్వజ్ఞో విప్రస్సర్వత్ర పూజ్యతే,
అనధీతశ్రుతిర్విప్రః సభామధ్యే న శోభతే.' ఇతి;

కులం వంశః, కుతనయాత్కుపుత్రాద్వినశ్యతి-

'కోటరాస్థేన వహ్నినా ద్రుమకం దహ్యతి,
కుపుత్రస్తు కులే జాతః స్వకులం నాశయత్యరమ్.'

ఇతి న్యాయాత్, శీలం సత్స్వభావః, ఖలోపాసనాద్దుర్జనసమాగమాత్, వినశ్యతి - తేషాం దుష్టస్వభావసఙ్క్రమణాదితి భావః-

ఛాదయిత్వాఽఽత్మభావం హి చరన్తి శఠబుద్ధయః,
ప్రహరన్తి చ రన్ధ్రేషు సోఽనర్థస్సుమహాన్భవేత్.'

ఇతి వాక్యాత్; హ్రీః లజ్జగుప్సితకర్మాచరణాన్నివృత్తిః, మద్యాత్ మద్యపానా, న్నశ్యతి-

'అయుక్తం బహు భాషన్తే యత్ర కుత్రాపి శేరతే;
నగ్నా విక్షిప్య గాత్రాణి తే బాల్యా ఇవ మద్యపాః.'

ఇత్యుక్తత్వాత్, కృషిస్స్వయమనవేక్షణా న్నశ్యతి - నిత్యమపరామర్శాన్నశ్యతి -

'కృషిం చ పత్నీమనవేక్ష్య యః పుమానన్యాని కార్యాణి సమాచరేచ్చ,
తే ద్వేవమేవం చ సమాకులే ద్వే తథేతి బాధాంనిచయం చ యాతః.'

ఇతి స్మరణాత్; స్నేహః పుత్రదారాదిష్వాత్మనో మోహః, ప్రవాసాశ్రయాద్దేశాన్తర సంచార సమాశ్రయణాన్నశ్యతి-

'సుతాఙ్గనాబన్ధుషు సోదరేషు నృపేషు భృత్యేషు చ జాతమోహః,
ప్రవాసమాత్రేణ హి నశ్యతేఽఖిలం, చిరం ప్రవాసేనహరత్యశేషమ్.'

ఇతి వచనాత్; మైత్రీ మిత్రభావః, అప్రణయాదననురాగా, న్నశ్యతి-

'మృద్ఘట ఇవ సుఖభేద్యో దుస్సంధానశ్చ దుర్జనో భవతి,
సుజనస్తు కనకఘట ఇవ దుర్భేద్యశ్చాశు సంధేయః.'

ఇతి వచనాత్, సమృద్ధిస్సంపత్తి, రనయాన్నీతిరాహిత్యా, న్నశ్యతి.

'రక్షాయాం స్వమతిర్విపత్యధికరం శిక్షాగుణైర్లభ్యతే
విద్వేష్టి స్వజనం త్యజత్యవనతిం మృద్నాతి మార్గస్థితాన్,
ఖ్యాతిం నేచ్ఛతి యోజనాత్ప్రతిభయం దుర్వృత్తతాం గచ్ఛతి
క్రూరాగ్రం వినయాఙ్కుశం న సహతే భూపాలమత్తద్విపః.'

ధనం తు త్యాగాదర్థిసాత్కరణాత్ - 'ద్యూతా ది' తి పాఠే - ద్యూతా దక్షక్రీడాయాః - ప్రమాదా దనవధానతయా నానశ్యతి 'క్రుతినిష్పీడనాచ్చైవ చార్థానక్షతియాన్నృణామ్' ఇతి - ప్రమాదాన్నాశస్త్వనుభవసిద్ధ ఏవ - దానాన్నాశస్సమనన్తరశ్లోక ఏవ వక్ష్యతే - 'శిష్టానాం గర్హణాన్నాశః సదాచారవివర్జనాత్.' శార్దూలవిక్రీడితమ్.

టీ. నృపతిః = రాజు, దుర్మంత్రాత్ = చెడుమంత్రులుగలవాఁడగుటవలన, వినశ్యతి=చెడును. యతిః=యోగి, సంగాత్ = (స్త్రీలం మున్నగువారి) సాంగత్యమువలన, వినశ్యతి; సుతః=కుమారుఁడు, లాలనాత్=బుజ్జగించుటవలన, వినశ్యతి; విప్రః=బ్రాహ్మణుఁడు, అనధ్యయనాత్=వేదము చదువకపోవుటవలన, వినశ్యతి; కులం=వంశము, కుత

నయాత్ = దుష్పుత్త్రునివలన, వినశ్యతి; శీలం=మంచినడత, ఖలోపాసనాత్ =చెడ్డవారి యొక్క సేవవలన (దుర్మార్గులను గొలుచుటవలన), వినశ్యతి; హ్రీః =లజ్జ, మద్యాత్ =కల్లు, లేక సారాయివలన, వినశ్యతి; కృషిః = సేద్యము, అనవేక్షణాత్ = పైవిచారణ లేకుండుటవలన, వినశ్యతి; స్నేహః=కూర్మి, ప్రవాసాశ్రయాత్ = ఎడఁబాటు నొందుట వలన (అనఁగా: స్వదేశము విడుచుటవలన), మైత్రీ = చెలిమి, అప్రణయాత్ = నమ్మకము లేకపోవుటవలన, వినశ్యతి; సమృద్ధిః = సంపద, అనయాత్ = అన్యాయమువలన, వినశ్యతి; ధనం = ద్రవ్యము, త్యాగాత్ = (అతి) దానమువలన, ప్రమాదాత్ =పరాకు వలనను, వినశ్యతి.

తా. దుర్మంత్రివలన రాజును, సంగమువలన యతియు, లాలించుటచేఁ బుత్త్రుండును, బ్రాహ్మణుఁడు వేదాధ్యయనము లేమిచేతను, కుపుత్త్రుని వలన వంశమును, దుర్మార్గులసేవవలన సదాచారమును, మద్యపానము వలన లజ్జయు, వ్యవసాయము తఱచుగఁ జూడకపోవుటచేతను, దేశాంతరసంచారముచేత స్నేహమును, అనురాగము లేమిచేత మైత్రియు, నీతిలేమిచేత సంపదయు, అపాత్రదానముచేత ధనంబును నశించును.

మ. యతి సంగంబున బాలుఁ డాదరముచేఁ జ్యాభర్త దుర్మంత్రిచే
శ్రుతిహానిన్ ద్విజుఁ డన్వయంబు ఖలుచేఁ గ్రూరాప్తిచే శీలము
ద్ధతిచే మిత్త్రత చూపులేమిఁ గృషి మద్యప్రాప్తిచే సిగ్గు దు
ర్మతిచే సంపదలున్ నశించుఁ జెడు సఖ్యంబుల్ ప్రవాసంబునన్.

అవ. "డబ్బుకు మూఁడుపోకడలున్న" వనుచున్నాఁడు:—

శ్లో. దానం భోగో నాశస్తిస్రో గతయో భవన్తి విత్తస్య,
యన్న దదాతి న భుఙ్క్తే తస్య తృతీయా గతిర్భవతి. 34

వ్యా.—అథ విత్తస్యోత్తమాదిభేదేన త్రైవిధ్యమాహ—దానమితి.—దానం సత్పాత్రత్యాగః, భోగం స్రక్చన్దనాదిద్వారాఽనుభవః, నాశః దానధర్మాద్యభావే చోరాదినా విలయశ్చ - తదుక్తమ్—

'చత్వారో ధనదాయాదా ధర్మాగ్నినృపతస్కరాః,
తేషాం జ్యేష్ఠావమానేన త్రయః కుప్యన్తి సోదరాః,' ఇతి.

ఏవముత్తమమధ్యమాధమభేదేన విత్తస్య, గతయో గమనోపాయాః, భవన్తి; తత్ర యః పుమాన్ న దదాతి అర్థిభ్యో న ప్రయచ్ఛతి విత్తమితి శేషః, అథ

వా న భుఙ్క్తే- నానుభవతి, తస్య దానభోగాభ్యాం విత్తవ్యయమకుర్వతః పురుషస్య సంబన్ధినో విత్తస్యేతి శేషః, తృతీయా గతిర్నాశావస్థా భవతి - సా శ్వశ్చ నశ్యతీత్యర్థః. అయమత్ర నిష్కృష్టోఽర్థః-విత్తస్య దానేన గతిరుత్తమా, ఆత్మభోగేన మధ్యమా, చోరాదినా నాశగతిరధమేతి: అతో దానశౌణ్డేనైవ భవితవ్యం ధనాఢ్యేనేతి భావః. ఆర్యాభేదః.

టీ. దానం=ఇచ్చుట, భోగః=అనుభవించుట, నాశః=పోవుట (పరాధీనమగుట), (అని) విత్తస్య = ధనమునకు, తిస్రః = మూడును, గతయః = పోకడలు, భవంతి=కలవు. యత్=దేనిని (ఏధనమును), న దదాతి=ఈయఁడో, న భుఙ్క్తే=అనుభవింపఁడో, తస్య= దానికి (ఆధనమునకు), తృతీయా=మూఁడవదగు, గతిః=పోకడ, (అనఁగా: నాశము), భవతి=కలుగును.

తా. ధనవ్యయమునకు సత్పాత్రదానము, తా ననుభవించుట, దొంగలు మొదలగువారలు హరించుట, అని మూఁడుదారులు గనంబడు చున్నవి. ఎవఁడు సత్పాత్రమున కియ్యక తా ననుభవింపక యుండునో వానిధనమునకు మూఁడవదారియే (అనఁగా చోరులు మొదలగువారు హరించుట) అగును.

క. దానము భోగము నాశము
పూనికతో మూఁడుగతులు ల భువి ధనమునకున్
దానము భోగము నెఱుఁగని
దీనునిధనమునకు గతి దృతీయమె పొసఁగున్.

అవ. "దానమువలన నొకవేళ పేదఱికము గలిగినను, అయ్యది దాతకు గౌరవ మునే కలిగించు" ననుచున్నాఁడు:—

శ్లో. మణిశ్శాణోల్లీఢః సమరవిజయీ హేతిదలితో
మదక్షీణో నాగః శరది సరిదాశ్యానపులినా,
కలాశేషశ్చన్ద్రః సురతమృదితా బాలవనితా
తనిమ్నా శోభన్తే గలితవిభవాశ్చార్థిషు నరాః. ౩౫

వ్యా.—అథ దానశీలస్య విత్తవ్యయజనితతనుత్వమపి శోభావహమేవేత్యాహ— మణిశ్శాణ ఇతి—శాణశ్శస్త్రోత్తేజనసాధనోపలవిశేషః-తేనోల్లీఢః సంఘృష్టో, మణిశ్చ, హేతిదళితః శస్త్రక్షతః, సమరవిజయీ రణశూరశ్చ * 'జిదృక్షి' త్యాదినా ఇనిః - ని. హేతిశ్శస్త్రే తు నృస్త్రియోరి'తి కేశవః, మదేన దానవర్షేణ పరిక్షీణః, కృశో, నాగశ్చ-

ని '(గ్రహాభా)హింగజా నాగా' ఇతి వైజయన్తీ, శరది శరత్కాలే, ఆశ్యానాని శుష్కప్రాయాణి-పులినాని సైకతాని-యస్యాస్సా, సరిత్ నదీ చ, *'సంయోగాదేరాతో ధాతో ర్యణ్వతః' నిష్ఠానత్వం, కలా శేషః షోడశాంశమాత్రావశిష్ట, శ్చన్ద్రశ్చ-ని. 'కలా తు షోడశో భాగ' ఇత్యమరః - 'ప్రథమాం పిబతే వహ్నిరి' త్యాదీతిహాసక్రమేణేతరకలానా మగ్న్యాదిదేవైర్నిగిళితత్వాదితి భావః, సురతేన రతిరణేన - మృదితా విహ్వలీకృతా, బాలవనితా ముగ్ధాఙ్గనా చ-జారవనితేతి పాఠే వేశ్యా చోచ్యతే, తథా, అర్థిషు విషయే - గళితవిభవా వ్యపగతార్థసంపదః - నిశ్శేషమర్థిసాత్కృతధనా ఇత్యర్థః-ని. 'అర్థరై విభవా అపి' త్యమరః, నరా దాతృజనాశ్చ, తనిమ్నా తనుత్వేనైవ *పృథ్వాదిభ్య ఇమనిచ్, శోభన్తే-ఏవంభూతతనుత్వస్యైవ శోభాహేతుత్వాదితి భావః.

అత్ర ప్రస్తుతానాం నరాణాం చ సామస్త్యేన శోభారూపతుల్యధర్మేణౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వాద్దీపకాలంకారః-

'ప్రస్తుతానాం తథాఽన్యేషాం సామస్త్యే తుల్యధర్మతః,
ఔపమ్యం గమ్యతే యత్ర దీపకం తన్నిగద్యతే.'

ఇతి లక్షణాత్-శిఖరిణీవృత్తమ్.

టీ. శాణోల్లీఢః = సానచే ఒరయఁబడిన (సానఁబెట్టఁబడిన,) మణిః = రత్నము, హేతిదళితః = ఆయుధములచేఁ జీల్పఁబడిన (ఆయుధముల దెబ్బలుతినిన), సమరవిజయీ = యుద్ధమున గెలుపుగలవాఁడును, మదక్షీణః = మద (జల)ము (కాఱుట)చేత చిక్కిన, నాగః = ఏనుఁగు, శరది = శరదృతువునందు, ఆశ్యానపులినా = కొంచెముగ నెండిన యిసుకదిబ్బలుగల, సరిత్ = నది, కలాశేషః = (ఒక) కళమిగిలిన, చన్ద్రః = చంద్రుఁడును, సురత... తా - సురత = సంభోగమునందు, మృదితా = నలిపి వేయఁబడిన, బాలవనితా = లేఁబ్రాయపుయువతియు, అర్థిషు = యాచకులయందు (యాచకులకిచ్చి), గళితవిభవాః = పోయిన యైశ్వర్యము గల (ఉన్న ధనమునంతయుఁ నర్థులకిచ్చివేసిన), నరాః చ = జనులును, తనిమ్నా = కృశత్వముచేత, శోభంతే = ప్రకాశించుచున్నారు.

తా. సానబెట్టఁబడినమణియు, ఆయుధక్షతములు గలిగియున్న శూరుఁడును, మదజలస్రావముచేతఁ జిక్కినగజంబును; శరత్కాలమున ఎండిన యిసుకతిన్నెలుగల నదియు, కళామాత్రావశిష్టుఁడగుచంద్రుఁడును, రతిక్రీడచే డస్సిన నవయౌవన యగుబాలయు, సత్పాత్రదానముచేత నైశ్వర్యమును గోలుపోయినరాజులును విశేషముగఁ బ్రకాశింతురు.

ఉ. శాణవిఘృష్టరత్నమును శస్త్రహతుం డగుశూరుఁడున్ మద
క్షీణగజంబు సైకతవిశిష్టశరన్నదియున్ నవక్షపా
ప్రాణవిభుండు చండసురతాలస బాలికయున్ ధనైకవి
శ్రాణనశూరులుం గడుఁ గృశత్వమునం బ్రభఁ గాంతు రిద్ధరన్.

అవ. "ఒకవస్తువు నాదరించుటయు ననాదరించుటయుఁ గలిమిలేములనుబట్టియే యుండు" ననుచున్నాఁడు:—

శ్లో. పరిక్షీణః కశ్చిత్ స్పృహయతి యవానాం ప్రసృతయే
స పశ్చాత్సమ్పూర్ణః కలయతి ధరిత్రీం తృణసమాం,
అతశ్చానేకాన్తా గురులఘుతయాఽర్థేషు ధనినా
మవస్థా వస్తూని ప్రథయతి చ సంకోచయతి చ. 36

వ్యా.—అథ పుంసాం ధనాభావతత్సద్భావసమయావస్థామాహ—పరిక్షీణ ఇతి.—కశ్చిద్ధనికః పుమాన్, యవానాం శితశూకాఖ్యధాన్యానాం ప్రసృతయే స్పృహయతి ప్రసృతిమాత్రయవాన్ గురుతయా కాఙ్క్షత ఇత్యర్థః, * స్పృహేరీప్సిత, ఇతి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ - సు. 'శిత శూకయవౌ సమా'విత్యమరః, స పరిక్షీణః పుమాన్, పశ్చాదనన్తరం - కాలాన్తర ఇత్యర్థః, సంపూర్ణో దైవవశాద్ధనసంపన్నస్సన్, ధరిత్రీం భువం, తృణసమాం తృణకల్పాం తద్వల్లఘ్వీమిత్యర్థః; కలయతి మనుతే - ధనమదేన తథాఽఽలోకయతీత్యర్థః. - కవీనాం కలిః, కామధేనుః, అతశ్చాత ఏవ హేతోః, రర్థేషు, యవధరిత్ర్యాదిషు వస్తుషు విషయే, గురులఘుతయా మహత్త్వాల్పత్వభావేన, అనేకాన్తాఽప్రతినియతా - సర్వథా గురుణి గురుత్వమేవ లఘుని లఘుత్వమేవేతి నియమాభావవతీత్యర్థః, ధనినాం సంబన్ధి, అవస్థా వ్యాపారః, వస్తూని యవధరిత్ర్యాద్యల్పమహత్తర వస్తూని, ప్రథయతి చ ధనాభావదశాయాం నీచమపి వస్తు గురూకరోతీత్యర్థః, తథా సంకోచయతి చ తత్సద్భావదశాయాం మహదపి వస్తు నిరాకరోతీత్యర్థః. నిర్ధన ధనికయోరిత్థంభూతాఽవస్థా ప్రత్యక్షసిద్ధా; అతో వివేకినా నైవం విపర్యస్తబుద్ధినా భవితవ్యమితి భావః. శిఖరిణీవృత్తం - లక్షణం తూక్తమ్.

టీ. (యః=ఏ) కశ్చిత్ = ఒకానొకఁడు, పరిక్షీణః=మిక్కిలి పేదపడినవాఁడై, యవానాం=బియ్యముయొక్క, ప్రసృతయే = చేరెఁటికొఱకు (అనఁగా: చేరెఁడు బియ్యమునకొఱకు), స్పృహయతి=ఆశపడుచున్నాఁడో, సః=వాఁడు, పశ్చాత్=పిదప, సంపూర్ణః=సమృద్ధిగలవాఁడై (ధనవంతుఁడై), ధరిత్రీం=భూమిని, తృణసమాం=గడ్డిక

పోఁచవఁటిదానినిగా, కలయతి=తలఁచును. అతః చ=అందువలననే, అర్థేషు=ధనముల యందు, గురులఘుతయా=హెచ్చుతగ్గులు అగుటచేత (గలిమిలేములచేననుట), అనే కాంతాః=నానావిధములుగల, ధనినాం = ధనవంతులయొక్క, అవస్థాః=దశ; వస్తూని= పదార్థములను, ప్రథయతి చ = గొప్పవానినిఁగాఁ జేయును. సంకోచయతి చ = తక్కువ వానినిగాను చేయును.

తా. దారిద్ర్యము ననుభవించునప్పుడొక గుప్పెడుధాన్యము నపేక్షించునతఁడే కాలాంతరమున ఐశ్వర్యమునందు నేని భూమండలము నంతయును గడ్డిపరకవలెఁ గాంచును. కాఁబట్టి సమయము ననుసరించి వస్తువులు అధికములనియును నల్పములనియుఁ జెప్పఁబడును. ఒకప్పుడు అల్పమైనది మఱొకప్పు డధికముగను, అదియే మరల నల్పమైనదిగను తోఁచును.

ఉ. చేరి యొకండు నెవ్వఁబడి చిక్కుచుఁ జేరెడుశాలిధాన్యమే
కోరు నతండు పిమ్మట నకుంఠధనోన్నతుఁ డై వసుంధరం
బూరికి సాటిగాఁ దలఁచు భూరిధనాఢ్యులచొప్పనేకమై
గౌరవముం లఘుత్వమును గైకొనువస్తువులందు నెల్లెడన్.

అవ. రాజులకు ధనము వృద్ధిఁబొందుమార్గములను జెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. రాజన్ దుధుక్షసి యది క్షితిధేనుమేతాం
తేనాద్య వత్సమివ లోకమముం పుషాణ,
తస్మింశ్చ సమ్యగనిశం పరిపుష్యమాణే
నానాఫలం ఫలతి కల్పలతేవ భూమిః. 37

వ్యా.—అథ రాజానం సంబోధయంస్తస్యార్థసాధనోపాయమతిదిశతి— రాజన్నితి—హే రాజన్ త్వమితి శేషః - అన్యథా* 'శేషే ప్రథమ' ఇతి ప్రథమ పురుషః స్యాత్' ఏనామేతాం త్వదధీనగతామిత్యర్థః *అత్రాన్వాదేశాభావాదేనా దేశశ్చిన్త్యః, క్షితిర్ధేను రివేత్యుపమితిసమాసః - న తు క్షితిరేవ ధేనురితి రూప కం - వత్సమివేతి స్పష్టోపమాలిఙ్గాత్, తాం క్షితిధేనుం, దుధుక్షసి యది దోగ్ధు మిచ్ఛసి చేత్ - అర్థమితి శేషః *దుహేస్సన్నన్తాత్ సిచ్ *దుహ్యాదేర్ద్వికర్మకత్వ నియమాత్, తర్హి తేన దుధుక్షాహేతునా, అద్యేదానీముపలభ్యమానం, లోకం జనం, వత్సం తర్ణకమివ ని. 'శకృత్కరిస్తు వత్సే వత్సతర్ణకే శకృదాదికః' ఇతి వైజయన్తీ- పుషాణ పోషయ - ని 'లోకస్తు భువనే జనే' ఇత్యమరః - వత్సనాశే క్షీరస్యేవ

లోకనాశేఽర్థస్యాసంభవాదితి భావః, పోషణఫలమాహ—తస్మిన్ లోకే, చానిశం సర్వదా, సమ్యగసంబాధం, పరిపుష్యమాణే పరిపాల్యమానే సతి, భూమిః క్షితిః, కల్పలతేవ కల్పవృక్షశాఖేవ ని. - 'సమే శాఖాలతే' ఇత్యమరః-యద్వా కల్పయ త్యభీప్సితానీతి కల్పా-సా చ సా లతా చ * 'స్త్రియాః పుంవ' దిత్యాదినా పుం వద్భావః - సేవ కల్పవల్లీవ, నానావిధఫలం ధనధాన్యాది బహురూపఫలం, ఫలతి నిష్పాదయతి - 'ఫలనిష్పత్తౌ' ఇతి ధాతోర్లట్. యతో లోకపరిపాలనవ్యతిరేకేణ న తేఽర్థః సంభవిష్యతి-తద్ద్వారైవ భూమేరఖిలఫలదోగ్ధృత్వాత్-తస్మాదశేష లాభార్థం తత్పరిపోషణమావశ్యకమితి భావః.

అత్ర పూర్వవాక్యస్థోపమయా నిరూఢ్యుత్తరవాక్యస్థోపమేత్యనయోరఙ్గాఙ్గి భావేన సంకరః. వసంతతిలకావృత్తమ్.

టీ. రాజన్=ఓరాజా! ఏతాం=ఈ, క్షితిధేనుం=ఆవువంటిభూమిని, దుధుక్షసి యది=పిదుకఁ గోరుదువేని, తేన=దానికై, అద్య = ఇప్పుడు, అముం=ఈ, లోకం=జన మును, వత్సమివ=దూడనువలె, పుషాణ = పాలించుము, (కిం చ=మఱియు), తస్మిన్ = అజనము, అనిశం=ఎల్లపుడు, సమ్యక్=బాగుగా, పరిపుష్యమాణే = పోషింపఁబడుచుం డఁగా, భూమిః=భూమి, కల్పలతేవ=కల్పవృక్షముయొక్క కొమ్మవలె, నానాఫలం = అనేకవిధములైనఫలమును, ఫలతి = ఫలించును.

తా. రాజా! భూమియను గోవునుండి ధనమును పితుకఁదలఁచితివేని ఆవుదూడను పోషించినవిధంబుగ జనులఁ బోషింపుము. ఆ జనులఁ జక్కఁగ నీవు పోషించితివేని భూమి కల్పవల్లివలెఁ గోరినవాని నన్నింటిని ఫలింపఁజేయును.

తే. ధరణి ధేనువుఁ బిదుకంగఁ దలఁచితేని
జనులఁ బోషింపు మధిప వత్సములమాడ్కి
జనులు పోషింపఁబడుచుండ జగతి కల్ప
లతకైవడిఁ బొసఁగు సకలఫలంబు లొసఁగు.

అవ. "రాజనీతి యనేకరీతుల నున్నది" యనుచున్నాఁడు:—

శ్లో. సత్యాఽనృతా చ పరుషా ప్రియభాషిణీ చ
హింస్రా దయాళురపి చార్థపరా వదాన్యా,
నిత్యవ్యయా ప్రచురనిత్యధనాగమా చ
వారాఙ్గనేవ నృపనీతిరనేకరీతిః. 38

వ్యా.—యతో రాజానం సంబోధితవాన్, నపి తన్నీతిః కీదృశీత్యాకాఙ్క్షాయాం తస్యా బహువిధత్వమిత్యాహ—సత్యేతి—సత్యా యథార్థభాషిణీ, అనృతా అసత్యవాదినీ చ, తథా పరుషా కఠోరభాషిణీ, ప్రియభాషిణీ మధురాలాపినీ చ, తథా హింస్రా ఘాతకా - ని. 'శరారు ర్ఘాతుకో హింస్ర' ఇత్యమరః, * 'నమి కమ్పి' త్యాదినా రప్రత్యయః దయాళురపి కారుణికా చ - ని. 'స్యాద్దయాళుః కారుణిక' ఇత్యమరః * 'స్పృహి గృహి' త్యాదినా ఆళుచ్ప్రత్యయః, తథా అర్థపరా ధనలుబ్ధా, వదాన్యా దానశౌణ్డా చ, కుత్రచిద్విషయ ఇతి సర్వత్రాప్యధ్యాహార్యం - ని. 'స్యుర్వదాన్య స్థూలలక్ష దానశౌణ్డా బహుప్రద' ఇత్యమరః. తథా నిత్యం ప్రతిదినం - వ్యయో ధనత్యాగో యస్యాస్సా తథోక్తా, ప్రచురనిత్యధనాగమా - ప్రచురం ప్రభూతం యథాతథా - నిత్యం - ధనస్య - ఆగమః ప్రాప్తిర్యస్యాస్సా తథోక్తా చ, అతో వారాఙ్గనా వేశ్యేవ - ని, 'వారస్త్రీ గణికా వేశ్యే' త్యమరః. నృపనీతిః రాజవృత్తిః, అనేకరూపా బహుప్రకారా - న త్వేకాన్తికీత్యర్థః; వారాఙ్గనాయామపి విశేషణాని సమాని.

అత్ర సత్యానృతేత్యాది పదశ్రవణమాత్రేణ ఝటితి విరోధః స్ఫురతి, తస్య స్వాభావ్యేనాభాసీకరణాదలంకారస్సఙ్గ, వారాఙ్గనేవే త్యుపమయాఽఙ్గాఙ్గిభావేన సంకీర్యతే.

టీ. నృపనీతిః = రాజనీతి, వారాంగనా ఇవ = భోగముపడుచువలె, (ఆయా వేళలకుఁదగినట్లు) సత్యా=సత్యముఁగలదియు, అసత్యా=అబద్ధముగలదియు, పరుషా = నిష్ఠురత్వముగలదియు, ప్రియభాషిణీచ = ఇచ్ఛకములఁ బలుకునదియు, హింస్రా = చంపునదియు, దయాళుః = కనికరముగలదియు, అపిచ=మఱికొఁ, అర్థపరా=ధనమునందు ఆసక్తిగలదియు, వదాన్యా=ఈవిగలదియు, నిత్యవ్యయా=ఎల్లప్పుడు వ్యయముగలదియు, ప్రచుర...గమాచ=ప్రచుర=మిక్కిలి, నిత్య=ఎల్లప్పుడు, ధన=ద్రవ్యముయొక్క, ఆగమః=రాబడిగలదియు, (ఐ, ఇట్లు) అనేకరీతిః = పెక్కువిధములుగలది.

తా. రాజనీతి, కొన్నితావుల సమయోచితముగ సత్యమిశ్రముగను, కొన్నితావుల నసత్యయుతముగను, ఒకచోట నిష్ఠురముగను, ఒకతావున చెవులకింపుగను నుండుచు, ఒకచోట బాధించుచు, మఱొకతావున దయను గనంబఱుచుచు, ఒకతావున పిసినిడితనమునొందుచు, మఱొకచోట దానము నొనర్చుచు, నొకచోట నెప్పుడు వ్యయపెట్టుచు, మఱొకవిధంబుగ నెల్లప్పుడు సంపాదించుచు, వారాంగనవలె నానాప్రకారముల నుండును.

తే. సత్య మనృతంబు పరుషోక్తిని సరసభాష
ప్రాణహింసయు దయయును లోభంబు నీఁగి
కనకసంగ్రహవ్యయములు గలుగు వార
రమణికైవడి బహురీతిని రాజనీతి.

అవ. "గుణవంతుఁ డగురాజు నాశ్రయింపవలయునే కాని గుణహీను నాశ్రయించినఁ బ్రయోజనము లే" దనుచున్నాఁడు:—

శ్లో. ఆజ్ఞా కీర్తిః పాలనం బ్రాహ్మణానాం
దానం భోగో మిత్రసంరక్షణం చ,
యేషామేతే షడ్గుణా న ప్రవృత్తాః
కోఽర్థస్తేషాం పార్థివోపాశ్రయేణ ? 39

వ్యా.— సోఽపి గుణాఢ్య ఏవ సమాశ్రయణీయో న తు నిర్గుణ ఇతి రాజాన మేవ సంబోధయతి—ఆజ్ఞేతి.— ఆజ్ఞా మర్యాదా పరిపాలనాత్మకశాసనం, కీర్తిర్దాన శౌర్యోద్భవా సత్సమాఖ్యా, బ్రాహ్మణానాం పాలనం నిరుపద్రవం బ్రాహ్మణసంతర్పణం, దానం సత్పాత్రే త్యాగః, భోగః స్రక్చందనాదిజనిత సుఖానుభవః, మిత్రసంరక్షణం, సుహృత్సముద్ధరణం, చేత్యేతే షడ్గుణాః, యేషాం రాజ్ఞాం, న ప్రవృత్తాః న ప్రవర్తన్తే కర్తరి క్తః, పృథివ్యా ఈశ్వరః పార్థివః తస్య సంబుద్ధిః - హే పార్థివ రాజన్ - *'తస్యేశ్వరః,' 'సర్వభూమి పృథివీభ్యామణ్'ఇత్యణ్ప్రత్యయః - తేషాముపాశ్రయేణ సమాశ్రయేణ, కోఽర్థః కో లాభః న కోఽపీత్యర్థః; తస్మాదుక్తగుణసంపన్న ఏవ రాజా సమాశ్రయణీయః, న తు కుక్షింభరిరితి భావః.

శాలినీవృత్తం-'శాలిన్యుక్తా మ్తౌ తగౌ గోఽబ్ధిలోకైః'రితి లక్షణాత్.

టీ. పార్థివ=(ఓ)రాజా!, ఆజ్ఞా = ఆనతి, కీర్తిః=యశస్సు, బ్రాహ్మణానాం = బ్రాహ్మణులయొక్క, పాలనం=రక్షించుట, దానం=ఈవియు, భోగః = అనుభవించుట, మిత్రసంరక్షణంచ=స్నేహితులను గాపాడుటయు, ఏతే=ఈ, షట్ గుణాః=ఆఱుగుణములు, యేషాం = ఎవరికి, న ప్రవృత్తాః = కలుగవో, తేషాం=వారియొక్క (రాజుల యొక్క), ఉపాశ్రయం=ఆశ్రయించుటచేత, కః అర్థః = ఏమి ప్రయోజనము?

తా. దుర్జనశిక్షణము, సత్కీర్తి, బ్రాహ్మణపరిపాలనము, సత్పాత్రదానము, స్రక్చందనవిహారాదిభోగములు, ఆపన్నులగు మిత్రాదుల రక్షించుట, అను సద్గుణషట్కము లేని రాజుల సేవించుటవలన లాభ మేమియు లేదు.

తే. ఆజ్ఞయును గీర్తియును భూసురావనంబు
దానమును భోగ మిత్త్రసంత్రాణనములు
షడ్గుణంబులు గలుగ వేఁ జనులయందు
వారిఁ గొల్చిన ఫల మేమి వసుమతీశ.

అవ. ధనముపైఁ బేరాసపడరాదు; ధనలాభాలాభములు దైవాధీనములు.

శ్లో. యద్ధాత్రా నిజఫాలపట్టలిఖితం స్తోకం మహద్వా ధనం
తత్ప్రాప్నోతి మరుస్థలేఽపి నితరాం మేరౌ చ నాతోఽధికం,
తద్ధీరో భవ విత్తవత్సు కృపణాం వృత్తిం వృథా మా కృథాః
కూపే పశ్య పయోనిధావపి ఘటో గృహ్ణాతి తుల్యం జలమ్. 40

వ్యా.—అథాతికార్పణ్యం మా కురు, లాభాలాభయోర్దైవాయత్తమూలకత్వమిత్యాహ—యదితి.—ధాత్రా బ్రహ్మణా, స్తోకమల్పం, మహద్బహుళం వా, యద్ధనం, నిజఫాలం నిజనిటలతటమేవ పట్టం తత్ర - లిఖితం లేఖనేన నిర్దిష్టం, తద్బ్రహ్మలిఖితం ధనం, మరుస్థలే ఊషరదేశేఽపి - కిముతాన్యత్రేతి భావః, నితరామతిశయేన, ప్రాప్నోతి లభతే - అన్యూనమితి శేషః - ని. 'సమానౌ మరుధన్వానౌ' ఇత్యమరః, మేరౌ కనకాచలే, ఽప్యతో బ్రహ్మలిఖితా, దధికం, న ప్రాప్నోతి. తత్తస్మాత్కారణా, ద్ధీరః స్థిరచిత్తో భవ, విత్తవత్సు ధనాఢ్యేషు విషయే, కృపణాం దీనాం, వృత్తిం వ్యాపారం, వృథా వ్యర్థం, మాకృథాః మా కార్షీః, తేన కార్పణ్యజనితనిర్బంధమాత్రాశ్రయత్వమేవ నత్వధిక ధనప్రాప్తిరితి భావః. * కృఞో లుఙి థాస్ - తనాదిత్వేఽపి సిచో నిత్యలోపవిధానా న్నసిచ్ - 'న మాఙ్యోగ, ఇత్యడ్ప్రతిషేధః. తత్ర దృష్టాంతమాహ—కూపే ఽల్పజలాధారే గర్తేఽపి, పయోనిధౌ సముద్రేఽపి, ఘటః కలశ, స్తుల్యమాత్మపరిమితం, జలం గృహ్ణాతి స్వీకురుతే - పశ్యేతి కృపణసంబోధనం - న తు కూపేఽల్పం పయోనిధావధిక; మత ఏతద్దృష్టాంతేన సమాహితచిత్తేన భవితవ్యం, న తు కార్పణ్యపర్యాకులేనేతి తాత్పర్యమ్.

టీ. (మనుష్యుఁడు) ధాత్రా = బ్రహ్మచేత, స్తోకం = కొంచెమైనను, మహత్ వా = గొప్పదైనను, యత్ = ఏది (ధనము), నిజ...లిఖితం - నిజ = తనదైన, ఫాలపట్ట = నొసలనియెడిపలకయందు, లిఖితం = వ్రాయఁబడినదో, తత్ = దానిని, మరుస్థలేఽపి = ఎడారిప్రదేశములయందు సైతము, నితరాం = తప్పక, ప్రాప్నోతి = పొందును. మేరౌ చ = బంగారు కొండయందు సైతము, అతః = అంత (లిఖితము) కంటె, అధికం = ఎక్కువను, న ప్రాప్నోతి = పొందఁడు; తత్ = కాఁబట్టి, ధీరః = దిగులు

దీనవాఁడవు, ధనికేషు. విత్తవత్సు=ధనవంతులయెడ, కృపణాం = దీనమైన, వృత్తిం= వ్యాపారమును, వృథా=వ్యర్థముగా, మాకృథాః = చేయకుము. ఘటం = కుండ, కూపే= నూతియందును, పయోనిధౌ అపి=సముద్రమునందును, తుల్యం=సమానమైన, జలం=నీటిని, గృహ్ణాతి=గ్రహించుచున్నది. పశ్య=చూడుము.

తా. తననొసట వ్రాసినంతధనము కొద్దిదైనను గొప్పదైనను మరుస్థలమునందున్నను తప్పక పొందును. మేరువునందైనను అంతకంటె నధికముగఁ బొందఁడు. కావున ధనవంతులను జూచి దీనత్వమును, గనంబఱుపకుము. కుండను తీసుకవెళ్లి బావియందు ముంచినను సముద్రమున ముంచినను ఒకేవిధంబుగ జలమును గైకొనును.

చ. వనజభవుండు నెన్నొసట వ్రాసినసొమ్ము ఘనంబొ కొంచెమో
వినుమరుభూమి కేఁగిన లభించును మేరువుఁ జేరఁ బోయినన్
ధన మధికంబు రాదు కడు దైన్యము మాను ధనాఢ్యులందు న
వ్వననిధి నూతఁ దుల్యముగ వారి గ్రహించుఘటంబు చూడుమా.

ఇది నీతిశతకమునందు అర్థపద్ధతివర్ణనము
నాలుగవ దశకము

దుర్జనపద్ధతి

అవ. అర్థపద్ధతిని నిరూపించినపిదప, అట్టి అర్థవంతుఁడయ్యును దుర్జనుఁడయ్యె నేని వానితోఁ జేరఁదగదని చెప్పఁబోవుచు దుర్జనపద్ధతి నారంభించుచున్నాఁడు:—

శ్లో. అకరుణత్వమకారణవిగ్రహః పరధనే పరయోషితి చ స్పృహా,
సుజనబన్ధుజనేష్వసహిష్ణుతా ప్రకృతిసిద్ధమిదం హి దురాత్మనామ్.

వ్యా.—అర్థాదిసంపన్నోఽపి దుర్జనో నోపాదేయ ఏవేత్యాశయేనార్థపద్ధతి నిరూపణానన్తరం దుర్జనపద్ధతిం నిరూపయతి—తత్ర తేషామవగుణం గణయతి-అకరుణత్వమితి.—పరదుఃఖప్రహాణేచ్ఛా కరుణా-తద్రాహిత్యమకరుణత్వం-దయాహీనత్వం చ, అకారణవిగ్రహో నిష్కారణకలహశ్చ - వి. 'అస్త్రియాం సమరానీకరణాః కలహవిగ్రహౌ' ఇత్యమరః, పరధనే పరద్రవ్యే, పరయోషితి పరదారేషు, స్పృహా చ-తత్రాపహరణేచ్ఛా-అన్యత్ర, సంభోగాభిలాషశ్చ, సుజనేషు బన్ధుజనేషు చ, అసహిష్ణుతా అసహన

శీలత్వం చే, తీదం సర్వం * 'నపుంసక మనపుంసకే నే'త్యాదినా నపుంసకైకశేషః, దురాత్మనాం దుర్జనానాం, ప్రకృతిసిద్ధం స్వభావసిద్ధం హి, అతస్తే నోపాదేయా ఇతి భావః- వి. 'ప్రకృతిః ప్రపఞ్చభూతే ప్రధానే మూలకారణే, స్వభావ' ఇతి విశ్వః.

ద్రుతవిలమ్బితవృత్తం-'ద్రుతవిలమ్బితమాహ నభౌ భరా వి'తి లక్షణాత్.

టీ. అకరుణత్వం = కనికరములేకుండుట, అకారణవిగ్రహః = కారణములేకయే జగడమాడుట, పరధనే=ఇతరుల ధనమునందు, పరయోషితి చ = ఇతరుని భార్యయందును, స్పృహా=కోరికయు, సుజన బన్ధుజనేషు-సుజన సజ్జనులయందును, బంధుజనేషు=చుట్టాలయందును, అసహిష్ణుతా = ఓర్వలేమియు, (అనెడి) ఇదం = ఇది (కనికరములేకుండుట మొదలగునవి), దురాత్మనాం=చెడ్డమనస్సుగలవారికి, ప్రకృతిసిద్ధంహి=స్వభావసిద్ధమే కదా!

తా. దయాహీనత, నిష్కారణమైనకలహము, పరులధనమునందును పరస్త్రీలయందును ఆసక్తి, సజ్జనులయందును, బంధువులయందును ఓర్పులేమియు, ఇవి దుర్జనుల స్వభావసిద్ధగుణములు.

తే. కారణము లేనికలహంబు కరుణలేమి
పరవధూపరధనవాంఛ బంధుసాధు
జనములం దసహిష్ణుత్వ మనగ జగతిఁ
బ్రకృతిసిద్ధంబు లివి దుష్టనికరమునకు.

అవ. దుర్జనుఁడు విద్వాంసుఁడైనను వానిని దగ్గరఁ జేర్పరాదు' అనుచున్నాఁడు:-

శ్లో. దుర్జనః పరిహర్తవ్యో విద్యయాఽలంకృతోఽపి సన్,
మణినా భూషితస్సర్పః కిమసౌ న భయంకరః ? 42

వ్యా. ఆస్తాం తావత్ దుర్జనమాత్రస్య పరిత్యాజ్యత్వకథనమ్-అశేషావగుణావమార్జకసంపన్నోఽపి దుర్జనః పరిత్యాజ్య ఏవేతి సదృష్టాన్తమాహ—దుర్జనఇతి—దుర్జనో, విద్యయా వేదవేదాఙ్గాద్యాత్మికయా, అలంకృతో భూషితస్సన్నపి - సకలవిద్యాపారీణస్సన్నపీత్యర్థః, పరిహర్తవ్యస్త్యాజ్యః, కుత ఇత్యత ఆహ—సర్పః ఆశీవిషః, మణినా ఫలకస్థమాణిక్యేన, భూషితోఽలంకృతస్సన్నపి, అసౌ సర్పః, న భయంకరః కిం భయంకర ఏవేత్యర్థః, అతో మణిభూషితసర్పప్రాయో విద్యావానపి దుర్జనో దూరతస్త్యాజ్య ఏవ-

'దుర్జనం దూరత స్త్యజే' దితి న్యాయాదితి భావః *'మేఘ ర్తిభయేషు కృఞ్' ఇతి ఖశ్-ఖశి 'అరుర్ద్విష' దిత్యాదినా ముమాగమః.

అత్ర బిమ్బప్రతిబింబన్యాయేన ధర్మధర్మిణోర్వాక్యద్వయే పృథజ్నిర్దేశాద్దృష్టాన్తాలంకారః-

'బిమ్బానుబిమ్బన్యాయేన నిర్దేశో ధర్మధర్మిణోః,

దృష్టాన్తాలంకృతిర్జ్ఞేయా భిన్నవాక్యార్థసంశ్రయాః.' ఇతి లక్షణాత్.

వృత్త మానుష్టుభమ్.

టీ. దుర్జనః = దుష్టుఁడు, విద్యయా = విద్యచే, అలంకృతః అపి = అలంకరింపఁబడినవాఁడు అయినను, పరిహర్తవ్యః = వదలఁ దగినవాఁడు; సర్పః = పాము, మణినా=రత్నముచే, భూషితః అపి = అలంకరింపఁబడినది అయినను, అసౌ = ఇది, భయంకరః=భయమునుగలిగించునది, న కిం = కాదాయేమి ?

తా. పాము శిరమునందు రత్నముకలదైనను భయంకర మగుట చేత దూరముగ నెటుల వదలుచున్నారో, అట్లే దుర్జనుఁడు విద్యావంతుఁడైనను దూరముగ విడువఁదగినవాఁడు.

తే. విద్యచే భూషితుం డయ్యు వెలయుచున్నఁ
దోడరి వర్జింప నగుఁ జుమీ దుర్జనుండు
చారుమాణిక్యభూషితశిరస్తమస్త
కంబు గలపన్నగము భయంకరము గాదె.

అవ. 'దుర్జనుఁడు లోకమునంతయుం దూషించును' అనుచున్నాఁడు:—

శ్లో. జాడ్యం హ్రీమతి గణ్యతే వ్రతరుచౌ దంభః శుచౌ కైతవం
శూరే నిర్ఘృణతా మునౌ విమతితా దైన్యం ప్రియాలాపిని,
తేజస్విన్యవలిప్తతా ముఖరతా వక్తర్యశక్తిః స్థిరే
తత్కో నామ గుణో భవేత్సగుణినాం యో దుర్జనైర్నాఙ్కితః.

వ్యా.—అథాస్య సర్వదూషకత్వమాహ—జాడ్యమితి.—హ్రీమతి లజ్జావతిపుంసి జాడ్యం మాన్ద్యం *'గుణవచన బ్రాహ్మణాదిభ్యః కర్మణి చే'తి ష్యఞ్ ప్రత్యయః, గణ్యతే సంఖ్యాయతే - దుర్జనైరితి శేషః - న తు జుగుప్సితకర్మాచరణపరాఙ్ముఖత్వం, వ్రతైస్తపశ్చాన్ద్రాయణాదినియమైః-రుచౌ శుద్ధే, దమ్భో ధర్మధ్వజత్వం, గణ్యతే. న త్వనుష్ఠాతృత్వం, శుచౌ స్వభావాదేవ బాహ్యాన్తరశుద్ధే, కైతవం కపటం, గణ్యతే-న తు పారమార్థికత్వం, శూరే, నిర్ఘృణతా దయారాహిత్యం, గణ్యతే - న తు విక్రాన్తత్వం,

మునౌ మననశీలే విమతితా బుద్ధిహీనత్వం, గణ్యతే న త్వాత్మైక్యానుసంధానతత్పరత్వం, ప్రియాలాపిని మధురవాదిని, దైన్యం గణ్యతే-న తు శ్రవణానన్దకరత్వం, తేజః ప్రాగల్భ్యం - ప్రభావిశేషో వా తద్వ, త్యవలిప్తతా గర్వగ్రస్తత్వం, గణ్యతే - న తు సంభావః - ని. 'అవలేప స్తు గర్వే స్యా ల్లేపనే దూషణేఽపి చే'తి విశ్వః, వక్తవ్యేష్వర్థేషు-శక్తిః ప్రతిభాపరపర్యాయస్సామర్థ్యవిశేషః - తయా స్థిరే, ముఖమస్యాస్తీతి ముఖరో దుర్ముఖః-ని. 'దుర్ముఖే ముఖరా బద్ధముఖా' విత్యమరః * 'ఖముఖకుఞ్జేభ్యో ర' ఇతి రప్రత్యయః - తస్య భావ స్తత్తా అసంబద్ధప్రలాపిత్వమిత్యర్థః. గణ్యతే - న తు వాగ్మిత్వం, తస్మాత్కారణాత్, గుణినాం గుణసంపన్నానాం. స కో నామ గుణో భవేత్, యో గుణః, దుర్జనై, ర్నాఙ్కితః న దూషితః-దుర్జనాదూషితో గుణ స్సుగుణినాం న కోఽప్యస్తీత్యర్థః, 'యో దుర్జనానాం మత' ఇతి పాఠే యో గుణః దుర్జనానాం మతః ఇష్టః స్యాత్ స కో నామ భవేదితి సంబన్ధః, దుర్జనాభిమతో గుణ స్తు గుణినాం న కోఽప్యస్తీత్యర్థః.

శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం-లక్షణం తూక్తమ్.

టీ. దుర్జనైః = దుష్టులచేత, హ్రీమతి = సిగ్గుగలవానియందు, జాడ్యం = మాంద్యము, వ్రతరుచౌ = (తపశ్చాంద్రాయణాది) వ్రతములచేఁ బరిశుద్ధుఁడయిన వానియందు, దంభః = బడాయియును, శుచౌ = ఆచారవంతునియందు, కైతవం = కాపట్యమును, శూరే = శూరునియందు, నిర్ఘృణతా = దయలేకుండుటయును, మునౌ = మననము చేయువానియందు (అనఁగా: మాటాడక మౌనమును ధరించి మననముచేయువాఁడనుట), విమతితా = తెలివిలేమియును, ప్రియాలాపిని = మంచిమాటలఁ బలుకువానియందు, దైన్యం = దేబిరింపును; తేజస్విని = పరాక్రమము గలవానియందు, అవలిప్తతా = పొగరును, వక్త...స్థిరే-వక్తవ్య = చెప్పవలసిన విషయములయందు, శక్తి = నేర్పుచేత, స్థిరే = నిలుకడగలవానియందు (అనఁగా: ఏవిషయమునైనను పొంకముగా నిరూపించి మాటాడ నేర్చినవాఁడనుట), ముఖరతా = ప్రేలుడుగాయితనము, గణ్యతే = తలఁపఁబడుచు. తత్ = అందువలన, దుర్జనైః = చెడ్డవారిచేత, యః = ఏది, న అంకితః = మచ్చవేయఁబడలేదో (నిందింపఁబడలేదో), సః = ఆ, గుణినాం = గుణవంతులయొక్క, గుణః = గుణము, కో నామ భవేత్ = ఏదైయుండునో.

తా. లజ్జగలవాని మందునిగను, తపోవంతుని డంబముగలవానిగను, శుచిగలవానిని వేషధారినిగను, శూరుని దయాహీనునిగను,

మునీశ్వరుని బుద్ధిహీనునిగను, ప్రియముగ మాటాడువానిని దీనునిగను, తేజోవంతుని గర్విగను, యుక్తియుక్తముగఁ బలుకువానిని వాచాలునిగను దుర్జనులు తలంతురు. ఎట్టిగుణవంతునైనను దుర్జనులు ఏదో యొకవంక పెట్టి నిందింతురు.

శా. హ్రీరమ్యుం జడుఁగాఁగ సువ్రతుని మాయావింగా శుచిం దంభిఁగా
శూరున్ నిర్దయుఁగా మునిన్ విమతిఁగా శ్రోత్రప్రియాలాపుని
న్దీనుంగా బలవంతు గర్వితునిఁగా సద్వక్త వాచాలుఁగాఁ
క్రూరం బెన్ని సుధీగుణంబు దురితాకారంబు జేయుం గదా.

అవ. ఇఁక గుణాపగుణప్రణాళికను జూపించుచున్నాఁడు:—

శ్లో. లోభశ్చేదగుణేన కిం పిశునతా యద్యస్తి కిం పాతకైః
సత్యం చేత్తపసా చ కిం శుచి మనో యద్యస్తి తీర్థేన కిం,
సౌజన్యం యది కిం బలేన మహిమా యద్యస్తి కిం మణ్డనైః
సద్విద్యా యది కిం ధనైరపయశో యద్యస్తి కిం మృత్యునా. 44

వ్యా. అథ గుణాపగుణప్రణాళికామాహ — లోభ ఇతి. — లోభో ధనాదివిషయేచ్ఛా, అస్తి చేత్, అగుణేన దుర్గుణేన, కిం న కించిదపీత్యర్థః - తస్యైవాత్యన్తనిన్దావహత్వాదితి భావః, పిశునతా పరోక్షే పరదోషసూచకతా, అస్తి యది, పాతకైః బ్రహ్మహత్యాదిభిః, కిం తస్యా ఏవ నిరయపాతనదక్షత్వాదితి భావః, సత్యం యథార్థభాషణం సమదర్శిత్వం వా, అస్తి చేత్, తపసా చాన్ద్రాయణాదినా, కిం తస్యైవ పరిశోధకత్వాదితి భావః, శుచి ద్రోహచిన్తాదిరాహిత్యేన శుద్ధం, మనోఽస్తి యది, తీర్థేన ప్రయాగాదినా, కిం తస్యైవ పాపవర్గమూలకత్వాదితి భావః.

'యస్త్వాత్మతీర్థం భజతే వినిష్క్రియస్స సర్వవిత్సర్వగతోఽమృతో భవేత్.' ఇతి స్మరణమత్ర మూలం, సౌజన్యం సుజనభావో, అస్తి యది, బలేన పరిజనేన, కిం తస్యైవాశేషకార్యనిర్వాహకత్వాదితి భావః, మహిమా మాహాత్మ్యం, అస్తి యది, మణ్డనైః కుణ్డలహారాద్యలంకరణైః, కిం తస్యైవోపస్కారహేతుభూతత్వాదితి భావః. అపయశః అపకీర్తి, రస్తి యది మృత్యునా మరణేన కిం తద్వత్ మృతిప్రాయత్వాదితి భావః; ఏవం విచార్య సద్గుణార్జనతత్పరేణ భవితవ్యం నిపుణేన, అన్యథా దౌర్జన్యమనాయాససాధ్యమితి వాక్యశేషత్వేనోహ్యమ్.

టీ. లోభః=పిసినారితనము, (అస్తి) చేత్=ఉండునేని, అగుణేన కిం=దుర్గుణమేల? (అనఁగా: అన్నిదుర్గుణములలో నింద్యమైన దీపిసినారితనమే యనుట) పిశునతా=చాడీ

కోరతనము, అస్తియది=ఉండునేని, పాతకైః కిం=పాపములేల ? సత్యం=నిజము, (అస్తి) చేత్ =ఉండునేని, తపసాచకిం=తపస్సైతమేల ? శుచి=పరిశుద్ధమైన, మనః=మనస్సు, అస్తియది=ఉండునేని, తీర్థేనకిం=(గంగాకావేర్యాది) తీర్థము ఏల? సౌజన్యం = మంచితనము, (అస్తి) యది=ఉండునేని, బలేనకిం=బలము ఏల, మహిమా = గొప్పతనము, అస్తి యది=ఉండునేని, మండనైఃకిం = అలంకారములేల ? సద్విద్యా = మంచిచదువు, (అస్తి) యది=ఉండునేని, ధనైఃకిం=ధనములేల ? అపయశః = అపకీర్తి, అస్తియది = ఉండునేని, మృత్యునాకిం=మరణమేల ?

తా. అత్యాశయున్న వేఱొకదుర్గుణ మక్కఱలేదు. పిశునత్వ (కొండెములు చెప్పుట) ముండునేని వేఱుపాపము లక్కఱలేదు, సత్య మున్న తపస్సుచేయ నక్కఱలేదు. నిర్మలమగు మనస్సున్న తీర్థసేవ యక్కఱలేదు. మంచితనముండెనేని స్వకార్యనిర్వహణమునకు స్వజన మక్కఱలేదు. గౌరవముండునేని యలంకారము లక్కఱలేదు. చక్కని విద్యయుండునేని ధనమక్కఱలేదు. అపకీర్తియుండునేని వేఱుగ చావనక్కఱలేదు.

చ. పగ గొను లోభముం బిశునభావము సత్యము చిత్తశుద్ధియుం
దగుసుజనత్వముం సుమహితత్వము విద్యయు లోకనిందయుం
దగిలిన దుర్గుణంబు దురితంబు దపంబును దీర్థసేవ భృ
త్యగణము సొమ్ములుం ధనచయంబును జావును వేఱ యున్నవే.

అవ. ఒకానొక యనుభవరసికుఁడు 'పురుషునకు మనశ్శల్యములు ఏడు' అని పల్కినరీతిని జెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. శశీ దివసధూసరో గళితయౌవనా కామినీ
సరో విగతవారిజం ముఖమనక్షరం స్వాకృతేః,
ప్రభుర్ధనపరాయణః సతతదుర్గతిస్సజ్జనో
నృపాఙ్గణగతః ఖలో మనసి సప్తశల్యాని మే. 45

వ్యా.—కస్యచిదనుభవినో నిజకష్టాభివేదనమభినీయాహ—శశీతి. దివసే=అహ్ని, ధూసరో నిస్తేజస్కః, శశీ చన్ద్రశ్చ, గళితయౌవనా భ్రష్టనూతనవయస్కా, కామినీ కాన్తా చ, విగతవారిజం పుణ్డరీకషణ్డహీనం, సరః కాసారశ్చ, శోభనా అకృతిర్యస్య సున్దరపురుషస్య, అనక్షరం శాస్త్రవిభ్రష్టం ముఖం చ, ధనపరాయణో ధనలుబ్ధః, ప్రభుః రాజా చ, సతతదుర్గతిః నిరన్తరదారిద్ర్యవాన్, సజ్జనశ్చ, నృపాఙ్గణగతో రాజగృహాన

ర్వర్తీ, ఖలో దుర్జనశ్చ=తస్య విఘాతుకత్వాదితి భావః, ఇత్యేవం,సప్త, శల్యాని శూలాని తథా దుస్సహదుఃఖజనకత్వాదితి భావః ఇదమే వాత్యన్తకష్టనివేదనవచనమితి తాత్పర్యమ్.

అత్రాప్రకృతానాం ప్రకృతస్య ఖలస్య చ దుఃఖహేతుత్వసామ్యేనౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వాద్దీపకాలంకారః - లక్షణం తూక్తమ్. గతమిదం పృథ్వీవృత్తమ్.

టీ. దివసధూసరః - దివస = పగటియందు, ధూసరః = వెలవెలలాడు, శశీ = చంద్రుఁడు, గళితయౌవనా = జాఱినయౌవనముగల, కామినీ = ప్రియురాలు, విగత వారిజం = పోయిన తామరపువ్వులుగల (తామరలులేని), సరః = కొలను, సు ఆకృతేః= మంచిరూపముగలవానియొక్క, అనక్షరం=అక్షరములేని (ఒకఅక్కరపు ముక్కయేని తెలియని-చదువురాని), ముఖం=నోరును, ధనపరాయణః=డబ్బుపైమిగుల నాసక్తిగల, ప్రభుః=రాజు, సతతదుర్గతిః = ఎప్పుడు పేదరికముగల, సజ్జనః = మంచివాఁడును, నృపతిఅంగణగతః = రాజుముంగిటిని జేరిన, ఖలః = దుర్జనుఁడును (అనఁగా: రాజునకు దుర్బోధలచేయువాఁడనుట), (ఈ) సప్త = ఏడును, మే = నాయొక్క, మనసి = మనస్సునందు, శల్యాని = శూలములు-మేకులు. (మిక్కిలి దుఃఖకరములనుట).

తా. పగటియందుఁ దేజోహీనుఁడైన చంద్రుఁడును, గతయౌవన యగు కామినియు, తామరలులేనికొలనును, చదువులేనిసుందరుఁడును, కేవలధనాశగలభూపాలుఁడును, సర్వదా దరిద్రుఁడగు సజ్జనుఁడును, ప్రభువులసమీపమున నుండినదుర్జనుఁడును ఈఏడుగురును శల్యము వలె మనంబునకు దుఃఖమును కలుగఁ జేయుదురని నాయభిప్రాయము.

చ. దినమలినాంగుఁడైనహిము । దీప్తియుఁ బ్రాయము దప్పునాతియుఁ
వనరుహశూన్యమౌ కొలను । వర్ణితరూపు నిరక్షరాస్యనుఁ
ధనపరుఁడైనరాజు సతతంబును లేమిని గుందుసాధువున్
జనపతిచెంత దుర్జనుఁడు । శల్యము లేడివి నామనంబునన్.

అవ. దుష్టరాజులక్షణమును సదృష్టాంతముగఁ జెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. న కశ్చిచ్చండకోపానామాత్మీయో నామ భూభుజాం,
హోతారమపి జుహ్వానం స్పృష్టో దహతి పావకః. 46

వ్యా.—అథ దుష్టరాజలక్షణం సదృష్టాన్తమాహ.— న కశ్చిదితి.—చణ్డకోపానామ్ ఉగ్రక్రోధానాం, భూభుజాం రాజ్ఞాం, కశ్చిదపి పుమాన్, ఆత్మీయో నామ ఆత్మీ

యత్త్వేన ప్రసిద్ధః, న భవతి-కింతు సర్వోఽప్యనాత్మీయ ఏవేత్యర్థః; నను యథా కథంచిద్ధితమాచరన్నపి విష్యత్త్వేన ఆత్మీయ ఇత్యాశఙ్క్య దృష్టాన్తముఖేన నిరాకుర్వన్నాహ—జుహ్వానమాజ్యపురోడాశాదిదానేనోపచరన్తమపి * 'హు దానాదనయోః' ఇతి ధాతోః కర్తరి శానచ్, హోతారం యజమానం, పావకోఽగ్నిః, స్పృష్టస్సన్, దహతి సంతాపయతీత్యర్థః; అతోఽగ్నిదృష్టాన్తేనేదృశో రాజా న సమాశ్రయణీయ ఇతి భావః.

టీ. చండకోపానాం = తీక్ష్ణమైనకోపముగలవారగు, భూభుజాం = రాజులకు, కశ్చిత్ = ఎవఁడును, ఆత్మీయః = తనవాఁడు (అనఁగా: తనకు ప్రీతిపాత్రమగువాఁడు), న నామ=లేఁడుగదా! జుహ్వానం అపి=(నేయి పురోడాశము మున్నగు వానిని) వ్రేల్చుచున్నవానినైనను, హోతారం = యజమానుని, పావకః = అగ్ని, స్పృష్టః (సన్)=తాఁకఁబడినవాఁడై, దహతి=కాల్చును.

తా. అతికోపులగు భూపాలురను ప్రేమించఁదగినవాఁడు ఒకఁడు నుండఁడు. అగ్నిహోత్రుఁడు తనతృప్తికై హోమము చేయువానిని సైతము తాఁకునేని మొగమోటమి లేక కాల్చును.

క. మనుజులలో నెవ్వఁడు దగఁ
దనవాఁ డనువాఁడు దుష్టధరణీశునకుఁ
దనకయి వ్రేలిమి వ్రేల్చెడు
జనునితనువుఁ గాల్చు వాయుసఖుఁ డదయుండై.

అవ.—రాజసేవ మిగుల కష్టమనుచున్నాఁడు—

శ్లో. మౌనాన్మూకః ప్రవచనపటుర్వాచకో జల్పకో వా
ధృష్టః పార్శ్వే భవతి చ వసన్ దూరతోఽప్యప్రగల్భః,
క్షాన్త్యా భీరుర్యది న సహతే ప్రాయశో నాభిజాతః
సేవాధర్మః పరమగహనో యోగినామప్యగమ్యః. 47

వ్యా.—కథం న సమాశ్రయణీయ ఇత్యాశఙ్క్య తత్సేవాయా దుష్కరత్వాదిత్యాహ—మౌనాదితి.—మౌనాత్తూష్ణీంభావాత్, మూకో నిర్వచో-భవతి సేవక ఇతి శేషః, ప్రవచనపటుః ప్రగల్భశ్చాతివక్తా, వాచకో బహుభాషీ, జల్పతీతి జల్పకోఽసంబద్ధప్రలాపీ-భవతి, ఉభయత్రాపి * 'ణ్వుల్ తృచౌ' ఇతి కర్తరి ణ్వుల్ప్రత్యయః-ణిత్త్వాద్వృద్ధిః - 'జల్పక' ఇతి పాఠే జల్పతీతి జల్పకః - పచాద్యచ్ - స్వార్థే క

ప్రత్యయః-అన్యథా * 'జల్ప భాషే' ఇత్యాదినా షాకన్ప్రత్యయే జల్పాక ఇతి స్యాత్ -. యదాహామరసింహః—ని. 'స్యాజ్జల్పాకస్తు వాచాల' ఇతి. పార్శ్వే సమీపే చ, వసన్, ధృష్టో నిర్భీకో-భవతి, దూరతో విప్రకృష్టదేశే, వసన్, అప్రగల్భః అప్రౌఢో-భవతి, క్షాన్త్యా పరిభవాదిషూత్పద్యమానేషు క్రోధప్రతిబన్ధలక్షణయోపలక్షితశ్చే, ద్భీరుర్భయశీలో-భవతి * 'భియః క్రుక్లుకనా' వితి క్రు ప్రత్యయః, న సహతే పరిభవాదికం న క్షమతే, యది తర్హి, ప్రాయశో బాహుల్యేన, అభిజాతస్సత్కులీనో, న సంభవతి, అతః పరమగహనోఽత్యన్తదురవగాహః, సేవాధర్మః పరిచర్యాత్మకం కర్మ, యోగినామపి కాలత్రయజ్ఞానామప్యతీన్ద్రియవస్తుపరిజ్ఞానవతామిత్యర్థః - కిముతాన్యేషామితి భావః, అగమ్యో జ్ఞాతుమశక్యః - సర్వే గత్యర్థాః జ్ఞానార్థా-యతః పరబ్రహ్మాఽపి ధ్యానాదినా సాక్షాత్క్రియతే న త్వయమితి భావః; మౌనాదివ్యతిరిక్తధర్మస్య గగనారవిన్దప్రాయత్వాత్తస్య బ్రహ్మణోఽపి దుర్విజ్ఞేయతయాఽత్యన్తదుష్కరత్వమితి తాత్పర్యమ్.

అత్ర సేవాధర్మస్య యోగిగమ్యత్వే ఽప్యగమ్యత్వోక్తే స్సంబన్ధే అసంబన్ధరూపాతిశయోక్తిః. మన్దాక్రాన్తావృత్తమ్ - 'మన్దాక్రాన్తా జలధిషడగైర్మ్భోనతౌ గురూ చే'తి లక్షణాత్.

టీ. మౌనాత్ = మాటాడకుండుటవలన, మూకః = మూఁగవాఁడు; ప్రవచనపటుః = బాగుగా మాటాడుటయందు నేర్పుగలవాఁడు, వాచాళః = ప్రేలుడుగాఁడు, వా=లేక, జల్పకః=అసంబద్ధప్రలాపి, పార్శ్వే=వెంబడి, వసన్ చ=ఉండువాఁడు, ధృష్టః=దిట్టరి; దూరతః=దూరముగా, వసన్ అపి=ఉండువాఁడు సైతము, అప్రగల్భః=చేతఁగానివాఁడు; క్షాన్త్యా=ఓర్పుచేత, భీరుః=పిఱికివాఁడు; భవతి=అగును. న సహతే యది=(అవమానములను) ఓర్చుకొనఁడేని, ప్రాయశః = తఱుచుగా, అభిజాతః = మంచికులమునఁ బుట్టినవాఁడు, న = కాఁడు; (కాఁబట్టి) పరమగహనః = మిక్కిలి తెలిసికొనరాని, సేవాధర్మః = కొలువుయొక్క స్వరూపము, యోగినాంఅపి = (భూత భవిష్య ద్వర్తమాన కాలముల మూఁటినెఱింగి అతీంద్రియములగు పదార్థములనుగూడఁ గనిపట్టు) యోగులకు సైతము, అగమ్యః= తెలియరానిది.

తా. సేవకుఁడగువాఁడు ఏమియుఁ బలుకకయుండునేని వానిని మూఁగవాఁడనియు, చక్కఁగ మాటాడునేని వదరుపోతనియు, సమీపముననున్న భయభక్తులు లేనివాఁడనియు, దూరముగనున్న చేతకాని

వాఁడనియు, సహించువాఁడగునేని పిఱికియనియు, ఓర్పులేనియెడల సద్వంశజాతుఁడు కాఁడనియు ప్రభువులు తలఁతురు. కావున ఇట్టిసేవాధర్మమునందు చక్కఁగఁ జరించుట యోగీశ్వరులకైనను అలవికాదు.

ఉ. మౌనముచేత మూఁగయు సముంచితవక్త ప్రలాపి చెంగటం
బూని వసింప దిట్ట దమముందట దవ్వుగ నుండెనేని శా
లీనుఁడు దాల్మి భీరుఁ డవలిప్తుఁడు దాలిమి లేనిబంటు భూ
జానులసేవ దుష్కర మసాధ్యము యోగులకైన నిద్ధరన్.

అవ. వేయేల ? దుష్టరాజుముందఱ నెవ్వనికి నుండరాదని చెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. ఉద్భాసితాఖిలఖలస్య విశృఙ్ఖలస్య
ప్రోద్గాఢవిస్మృతనిజాధమకర్మవృత్తేః,
దైవాదవాప్తవిభవస్య గుణద్విషోఽస్య
నీచస్య గోచరగతైః సుఖమాస్యతే కైః? 48

వ్యా.—కిం బహునాఽస్య పురస్తాన్న కేనచిచ్ స్థాతుమపి శక్యత ఇత్యాహ— ఉద్భాసితేతి.—ఉద్భాసితాః ప్రకాశితాః—అఖిలాః ఖలా యేన తస్య అధికారప్రదానేన పురస్కృతాశేష దుర్జనస్యేత్యర్థః - తస్య సుజనవిద్వేషిత్వాదితి భావః, తథా, విశృఙ్ఖల్య విధినిషేధాతీతతయా స్వచ్ఛన్దగతేరిత్యర్థః. తథా, ప్రోద్గాఢమతితరాం- విస్మృతా స్మరణావిషయీకృతా - నిజా స్వకీయా - అధమ కర్మవృత్తిః ప్రాక్తననీచకృత్యవ్యాపారో-యేన తస్య - 'ప్రాగేవ విస్మృతే'తి పాఠే ప్రాక్ ప్రథమమ్ ఆచరణసమయ ఏవేత్యర్థః - ఏతేన లజ్జాహీనత్వముక్తం, తథా, దైవా దదృష్టవశాత్, దిదానీ, మవాప్తః ప్రాప్తో - విభవః ఐశ్వర్యం సంపత్తి - ర్యస్య, గుణద్విష స్సుగుణనిన్దక, స్యాస్య పురోవర్తిస్య నీచస్య రాజ్ఞః, గోచరగతైః విషయవాసిభిః, కైర్జనై, స్సుఖమక్లేశేన, ఆస్యతే స్థీయతే, న కైరపీత్యర్థః, అతో న నీచాశ్రయః కర్తవ్య ఇతి భావః. * 'ఆస ఉపవేశనే' - భావే లట్.

అత్రోద్భాసితేత్యాదిపదార్థస్య విశేషణగత్యా సుఖస్థిత్యభావపదార్థహేతుత్వాత్పదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమలంకారః. వసన్తతిలకావృత్తమ్.

టీ. ఉద్భా...ఖలస్య- ఉద్భాసిత = ప్రకాశింపఁజేయఁబడిన, అఖిల = సమస్తులయిన, ఖలస్య=దుర్జనులు గలవాఁడును, (అనఁగా: దుష్టులను గొప్పదశకుఁ దెచ్చినవాఁడనుట), విశృంఖలస్య=(విధినిషేధములు లేనందున) అడ్డులేనివాఁడును, ప్రోద్గాఢ...

వృత్తేః-ప్రోద్గాఢ=బొత్తిగా, విస్మృత=మఱవఁబడిన, నిజ=తనదైన, అధమకర్మ=నీచపు బనులయొక్క, వృత్తేః=బ్రదుకు దెరవుగలవాఁడును, (అనఁగా: మునుపు తాను బ్రదుకు దెరవుకై ఏయేనీచపుఁబనులలోఁ బ్రవేశించి పొట్టగడుపుకొనెనో యాపూర్వవృత్తాంతము నిప్పు డైశ్వర్యమదమత్తుఁడై బొత్తిగా మఱచినాఁడనుట. దీనిచే సిగ్గులేనివాఁడని యేర్పడుచున్నది.) దైవాత్=అదృష్టమువలన, అవాప్తవిభవస్య=(ఇప్పుడు)సంపదగలవాఁడును, గుణద్విషః=గుణములను నిందించువాఁడును, (అగు) అస్య=ఈ, నీచస్య=నీచుని యొక్క, గోచరగతైః=కంటఁబడినట్టి, కైః=ఎవరిచే, సుఖం=సుఖము, అస్యతే=పొందఁబడును. (అనఁగా: అట్టినీచుని కంటఁబడినవారే సుఖమునొందరనుట.)

తా. దుర్జనులకే సహాయమొనర్చుచు వారిని జేరఁదీసి స్వేచ్ఛాచారుఁడై తా నింతకుముం దనుభవించిన హీనస్థితిని దైవయోగము చేతఁ బట్టినసంపదచేత మఱచి గుణవంతుల ద్వేషించు నీచునిసమీపమునకుండు వారలకు సుఖ మనునది యుండదు.

చ. ఖలు లగువారి నెల్ల నధికారసమర్థులఁ జేసి తా నిర
ర్గళగతియై నికృష్టనిజకర్మము విస్మృతిపాలొనర్చి ని
శ్చలగుణవైరియై విధివశంబున సంపద గాంచి త్రుళ్లిచుక్
మెలఁగునృపాలు దేశమునకు మేలు లభించునె యెట్టివారికిన్.

అవ:—దుర్జనులయు సజ్జనులయు స్నేహములరీతిని జెప్పుచున్నాఁడు;—

శ్లో. ఆరమ్భగుర్వీ క్షయిణీ క్రమేణ లఘ్వీ పురావృద్ధిముపైతి పశ్చాత్,
దినస్య పూర్వార్ధపరార్ధభిన్నా ఛాయేవ మైత్రీ ఖలసజ్జనానామ్.

వ్యా.—అథ దుర్జనసుజనమైత్రీప్రకారమాహ—ఆరమ్భేతి.... పూర్వార్ధపరార్ధాభ్యాం పూర్వాహ్ణాపరాహ్ణాభేదేన-భిన్నా పృథగ్విధా. ఛాయా అనాతప ఇవ-ని. 'ఛాయా త్వనాతపే కాన్తౌ ప్రతిబిమ్బార్కజాయయో' రితి వైజయన్తీ. ఆరమ్భే ప్రారమ్భసమయే-గుర్వీ గురుః పరిపూర్ణ ఇత్యర్థః * 'వోతో గుణవచనా' దితి వికల్పాత్ జీప్, క్రమేణ కాలక్రమేణ, క్షయిణీ క్షయిష్ణుశ్చ-'జీదృక్షి' త్యాదినా ఇనిః, తథా, పురా ప్రారమ్భే, లఘ్వీ లఘుః హ్రస్వ ఇత్యర్థః-పూర్వవత్ జీప్, పశ్చా దనన్తరం, వృద్ధిం, ముపైతి ప్రాప్నోతీతి భావః— అయమర్థః—దుర్జనమైత్రీ పూర్వాహ్ణచ్ఛాయేవ ప్రారమ్భగుర్వీ క్రమేణ క్షయిణీ చ భవతి, సుజనమైత్రీ తావ దపరాహ్ణచ్ఛాయే వాదౌ

లఘ్వీ తతో వర్ధిష్ణుశ్చ భవతీతి. అతో౽త్ర యదుక్తం తత్కర్తవ్యం కుశలేనేతి భావః

అత్ర యథాసంఖ్యసంకీర్ణోపమాలంకారః. ఉపజాతివృత్తముక్తమ్.

టీ. ఖలసజ్జనానాం = దుర్జనులయొక్కయు సజ్జనులయొక్కయు, మైత్రీ = స్నేహము, దినస్య=పగటియొక్క, పూర్వా...స్నా-పూర్వార్ధ = మొదటిసగముచేతను, పరార్ధ=తరువాతిసగముచేతను, భిన్నా=మారిన, ఛాయా ఇవ=నీడవలె, ఆరంభగుర్వీ = మొదట పెద్దదియు, క్రమేణ=క్రమముగా, క్షయిణీ=తగ్గునది; పురా=మొదట, లఘ్వీ = చిన్నది, పశ్చాత్=తరువాత, వృద్ధిం=అతిశయమును, ఉపైతి=పొందును.

తా. దురాత్ములస్నేహము ప్రాతఃకాలపునీడవలె ప్రథమమున విస్తారముగనుండి క్రమక్రమముగ నశించును. సజ్జనులమైత్రి సాయంకాలపునీడవలె ప్రథమమున చిన్నదై క్రమక్రమముగ వృద్ధినందును.

తే. మొదలఁ జూచినఁ గడుఁ గొప్ప పిదపఁ గుఱుచ
యాదిఁ గొంచము తర్వాత నధిక మగుచుఁ
దనరు దినపూర్వపరభాగజనితమైన
చాయపోలికఁ గుజనసజ్జనులమైత్రి.

అవ. ఈపద్ధతి మొదటఁజెప్పిన "అకరుణత్వ మకారణవిగ్రహః" అనుదానిని బ్రకటింపఁ దలఁచి "కొండెగాఁడు సజ్జనులకు నిష్కారణవిరోధి" అని చెప్పుచు నీపద్ధతిని ముగించుచున్నాఁడు:—

శ్లో. మృగమీనసజ్జనానాం తృణజలసన్తోషవిహితవృత్తీనాం,
లుబ్ధకధీవరపిశునా నిష్కారణమేవ వైరిణో జగతి. 50

వ్యా:— యదుక్త 'మకరుణత్వమకారణవిగ్రహ' ఇతి తదేవ ప్రకటయన్నుప సంహరతి—మృగేతి.— సంతోషో దైవవశాల్లబ్ధేన మనస్సంతుష్టిః - తృణజలసంతోషై- ర్విహితా కల్పితా-వృత్తి ర్జీవనం-యేషాం తేషాం-న తు పరోపతాపోపజీవినామిత్యర్థః- వి.'వృత్తిర్వర్తనజీవన'ఇత్యమరః, మృగాణాం హరిణాదీనాం-మీనానాం మత్స్యానాం- సజ్జనానాం సాధూనాం చ, లుబ్ధకో వ్యాధః - ధీవరో దాశః-జాలిక ఇత్యర్థః - పిశున స్సూచకశ్చ - వి. 'వ్యాధో మృగవధాజీవో మృగయుర్లుబ్ధకశ్చ సః' 'కైవర్తే దాశ ధీవరా వి' తి చామరః, ఏతే, జగతి భువి, నిష్కారణం నిర్హేతుకమేవ, వైరిణో విద్వేషిణః ఘాతుకా ఇత్యర్థః.

తృణేన విహితవృత్తీనాం మృగాణాం లుబ్ధకాః నిష్కారణవైరిణః ఇత్యాదియథాక్రమమన్వయాత్క్రమాపరనామా యథాసంఖ్యాలంకారః-తదుక్తం విద్యానాథేన—

'ఉద్దిష్టానాం పదార్థానాం పూర్వం పశ్చాద్యథాక్రమం,
అనూద్దేశో భవేద్యత్ర తద్యథాసంఖ్యముచ్యతే.'

ఆర్యావృత్తమ్.

టీ. తృణ...వృత్తీనాం-తృణ = పచ్చికచేతను, జల = నీటిచేతను, సంతోష= ఆనందముచేతను, విహిత=చేయఁబడిన, వృత్తీనాం = దేహయాత్ర (బ్రదుకు) గల, మృగమీనసజ్జనానాం-మృగ=లేళ్లకు, మీన=చేఁపలకు, సజ్జనానాం = సత్పురుషులకును, లుబ్ధ...శునాః—లుబ్ధక = వేఁటగాండ్రును, ధీవర=జాలరులును, పిశునాః = చాడీలు చెప్పువాండ్రును, జగతి=లోకములో, నిష్కారణం ఏవ=కారణములేకయే, వైరిణః= విరోధులు.

తా. పరులఁ బీడింపకయే గడ్డిచేత కాలయాత్రను గడుపుకొను జింకలు మొదలయిన మెకములకు బోయలును, నీటిచేతఁ బ్రదుకు మీనంబులకు జాలర్లును, దొరకినదానితో సంతసించి కాలయాత్ర చేయు సజ్జనులకు కొండెగాండ్లును అకారణవైరులయి లోకమునఁ గనంబడుచున్నారు.

తే. కసవుచే నీటిచే మోద ♦ కలనచేత
బ్రతుకు మృగమీనసజ్జన ♦ ప్రకరమునకు
శబరకైవర్తసూచక ♦ జనులు జగతిఁ
గారణము లేనిపగవారు ♦ గారె తలఁప.

ఇది నీతిశతకమునందు దుర్జనపద్ధతివర్ణన మను
ఐదవ దశకము.

సుజనపద్ధతి.

అవ:—దుర్జనపద్ధతిని నిరూపించి తద్వైలక్షణ్యమును దెలుపుటకై సుజనపద్ధతి నారంభించుచు సుజనుల నమస్కరించుచున్నాఁడు:—

శ్లో. వాఞ్ఛా సజ్జనసఙ్గతౌ పరగుణే ప్రీతిర్గురౌ నమ్రతా
విద్యాయాం వ్యసనం స్వయోషితి రతిర్లోకాపవాదాద్భయం,
భక్తిశ్శూలిని శక్తిరాత్మదమనే సంసర్గముక్తిః ఖలై
రేతే యేషు వసన్తి నిర్మలగుణాస్తేభ్యో నమః కుర్మహే. 51

వ్యా:—అథైతద్వైలక్షణ్యేన సుజనపద్ధతిం నిరూపయతి - తత్రాదావాదరాతిశయాత్తాన్నమస్కరోతి—వాఞ్ఛేతి.—సజ్జనసంగతౌ సాధుసమాగమే, వాఞ్ఛా అభిలాషః - న తు జిహాసా - తస్య మోక్షసాధకత్వాదితి భావః - తదుక్తం జ్ఞానవాసిష్ఠే—

'మోక్షద్వారే ద్వారపాలాశ్చత్వారః పరికీర్తితాః,
శమో విచారస్సంతోషశ్చతుర్థస్సాధుసంగమః,' ఇతి-

తథా చోక్తం శ్రీమద్భాగవతే—'మహత్సేవాం ద్వారమాహుర్విముక్తే' రితి-స్వేనాప్యుక్తమ్-

'చేతః ప్రసాదయతి దిక్షు తనోతి కీర్తిం,
సత్సంగతిః కథయ కిం న కరోతి పుంసామ్.' ఇతి,

పరేషాం గుణే - ప్రీతిస్సంతోషః - న తు దోషాపాదనమ్-

'పరగుణపరమాణూన్పర్వతీకృత్య నిత్యం
నిజహృది వికసన్తస్సన్తి సన్తః కియన్తః.'

ఇతి వక్ష్యమాణత్వాదపీతి భావః. గురౌ విద్యోపదేష్టరి, నమ్రతా భక్తిశ్రద్ధాభరేణ ప్రహ్వీభావః - న తు గర్వోద్రిక్తతా-

'యస్య దేవే పరా భక్తిర్యథా దేవే తథా గురౌ,
తస్యైతే నిఖిలా హ్యర్థాః ప్రకాశన్తే మహాత్మనః.'
'గురుర్బ్రహ్మా గురుర్విష్ణుర్గురుర్దేవో జనార్దనః,
గురుస్సాక్షాత్పరం బ్రహ్మ తస్మై శ్రీగురవే నమః..'

ఇతి శ్రుతిస్మృతీ, విద్యాయాం వేదాన్తాదివిద్యాభ్యాసే, వ్యసనమాసక్తిః-న తు ద్యూతకేళ్యాదౌ-తస్య మోక్షసాధనబ్రహ్మజ్ఞానజనకత్వాదితి భావః, స్వయోషితి నిజదారేషు, రతిస్సంభోగః - న తు పరదారేషు - 'రమ్యం కులస్త్రీరత' మితి భావః, లోకాపవాదాత్ లోకనిన్దాయాః * 'భీత్రార్థానాం భయహేతు' రిత్యపాదానత్వాత్పఞ్చమీ - భయం న తు నిర్లజ్జత్వం * 'లోకాపవాదో బలవానితి సత్యవతీ శ్రుతి' రిత్యాదివచనాత్తస్య బలిష్ఠత్వాదితి భావః, శూలిని పరదేవతాయాం భగవతి, భక్తిరనురాగః, న తు క్షుద్రదేవతాయాం * 'శివే భక్తిశ్శివే భక్తి' రిత్యాది వచనేష్వావృత్త్యా తస్యాః ప్రాశస్త్యశ్రవణాదితి భావః, ఆత్మదమనే స్వపరిభవే సతి, శక్తిస్సామర్థ్యం పరాక్రమ ఇతి యావత్ - న తూపశమేనౌదాసీన్యమ్-

'అన్యదా భూషణం పుంసాం శమో లజ్జేవ యోషితాం,

పరా క్రమః పరిభవే వైయాత్యం సురతేష్వివ.'

ఇతి వచనాదితి భావః, ఖలైర్దుర్జనై -స్సహ సంసర్గ ము క్తిస్సఙ్గత్యాగః-న తు తత్సహవాసాభిలాషః * 'దుర్జనం దూరత స్త్యజే' దితి-'దుర్జనః పరిహ ర్తవ్య' ఇత్యాదివచనాదితి భావః, ఇత్యేతే-నిర్మలాః నిష్కలఙ్కాః - గుణాస్సజ్జన సంగతివాఞ్ఛాదయో, యేషు పురుషేషు వస న్తి, తేభ్యో మహాద్భ్యో నమః-ఇత్థం భూతగుణవిశిష్టానామేవ నమస్కారార్హత్వా దితి భావః. *'నమస్స్వ స్తీ'త్యాదినా చతుర్థీ, 'తైరేవ భూర్భూషితే'తి పాఠే తైర్నిర్మల గుణసంపన్నై రేవ భూ రలంకృతా న త్వన్యై స్తేషామేవ చారుత్వాద్యతిశయ హేతుత్వా దితి భావః.

శార్దూలవిక్రీడితమ్.

టీ. సజ్జనసంగతౌ=సజ్జనులతోడి సహవాసమునందు, వాంఛా = కోరిక, (ఇయ్యది మోక్షసాధకమని జ్ఞానవాసిష్ఠమునం దిట్లు చెప్పఁబడినది.—"మోక్షద్వారే ద్వారపాలా శ్చత్వారః పరికీ ర్తితాః,శమో విచారస్సంతోషశ్చతుర్థస్సాధుసంగమః" "మోక్షద్వారము నందు 'శాంతి, విచారము, సంతోషము, సజ్జనసాంగత్యము' అను నలుపురు ద్వార పాలురు గలరు." మఱియు శ్రీభాగవతమందును "మహ త్సేవాం ద్వారమాహు ర్వి ము క్తేః" "ము క్తికి మహ త్సేవయే ద్వారము." అని చెప్పఁబడినది. ఇంతియకాక (భర్తృహరియు) తానును "సత్సంగతిః, కథయ కిం న్న కరోతి పుంసాం" అని చెప్పెను. కావున సత్సాంగత్యముత్కృష్టగుణమనుట,) పరేషాం=ఇతరులయొక్క,గుణే=గుణమునందు, ప్రీతిః=సంతోషము, (అనఁగా: "పరగుణపరమాణూన్ పర్వతీకృత్య నిత్యం నిజ హృది వికసంత స్సంతి సంతః కియంతః" అని ముందుఁ జెప్పఁబోవురీతి అనియర్థము.) గురౌ=ఆచార్యునియందు, న మ్రతా=అడఁకువ, ("యస్య దేవే పరాభ క్తిః యథాదేవే తథాగురౌ" అనఁగా: "దేవునియం దెట్టి యు త్తమభ క్తిగలదో యట్టిభ క్తియే గురువు నందుఁ జేయవలయును." అనునది మొదలగు ప్రమాణములచే నాచార్యునియం దత్యంత భ క్తియుం డుఁడై యుండుట.) స్వయోషితి = తనభార్యయందు, రతిః = సంభోగము, లోకాపవాదాత్ = లోకులనిందనుండి, భయం = భయము, శూలిని = శివునియందు, భ క్తిః=అనురాగము, ఆత్మదమనే = మనోనిగ్రహమునందు, శ క్తిః = సామర్థ్యము, [లేక ఆత్మ = తనయొక్క, దమనే = పరాభవమునందు (తనకు పరాభవము సంభవించినపుడు), శ క్తిః=సామర్థ్యము (పరాక్రమము), "అన్యదా భూషణం పుంసాం శమో లజ్జేవ యోషితాం, పరా క్రమః పరిభవే వైయాత్యం సురతేష్వివ" స్త్రీలకు లజ్జయెట్లో అట్లు పురుషులకు శాంతియే యలంకారము; కాని స్త్రీలకును మఱి సురతములయందు సిగ్గువదలుటవలె,

పురుషులకు పరాభవమందు పరాక్రమ మనునదియే యలంకారము" అనురీతిగ నని భావము.] ఖలైః=దుర్మార్గులతోడ, సంసర్గముక్తిః=చేరికయొక్క-(ను) వదలుట, ఏతే=ఈ, నిర్మలగుణాః=మంచిగుణములు, యేషు=ఎవరియందు, వసన్తి=కలవో, తేభ్యః మహాద్భ్యః=ఆగొప్పవారికి, నమః కుర్మహే=నమస్కరించుచున్నాము.

తా. సత్సహవాసమునం దాసక్తియు, పరులగుణమునందుఁ బ్రీతియు, గురువులయందు అణఁకువయు, విద్యలయం దాసక్తియు, స్వభార్యయందు సంభోగము, జనాపవాదమునకు వెఱచుట, ఈశ్వరునియందు భక్తియు, అవమానము గలిగిన సామర్థ్యమును చూపుటయు, దుస్సహవాసమును విడుచుట, ఇట్టినిర్మలగుణములు గలవారికి నమస్కారము.

మ. సుకృతిశ్రేష్ఠులగోష్ఠియుం బరగుణస్తోమంబునం బ్రీతి దే
శికసంసేవయు విద్యయందు రుచి స్వస్త్రీకేళి లోకాపవా
దకథాభీతియు శంభుభక్తి దమనోద్యచ్ఛక్తియుఁ సాధుదూ
షకసాంగత్యవిముక్తియుం గలమనీషావంతులం గొల్చెదన్.

అవ. ఇఁక సజ్జనులకు స్వభావసిద్ధమగు గుణములను జెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. విపది ధైర్యమథాభ్యుదయే క్షమా
సదసి వాక్పటుతా యుధి విక్రమః,
యశసి చాభిరతిర్వ్యసనం శ్రుతౌ
ప్రకృతిసిద్ధమిదం హి మహాత్మనామ్. 25

వ్యా.—అథైషాం నిసర్గసిద్ధగుణం - గణయతి - విపదీతి.—విపది=ఆపత్కాలే, ధైర్యం నిర్వికారచిత్తత్వం-న తు దైన్యం,-'మనసో నిర్వికారత్వం ధైర్యం సత్స్వపి హేతుష్వి'తి, అథానన్తరం వాక్యారమ్భే వా, అభ్యుదయే సంపది, క్షమా సహిష్ణుత్వం-న తూచ్ఛృఙ్ఖలతా, సదసి రాజవిద్వత్సభాయాం, వాక్పటుతా వాగ్మిత్వం-సరసవచన రచనాచాతుర్యమితి యావత్ - న తు మూకభావః, యుధి రణరఙ్గే, విక్రమః పరాక్రమో - న తు పలాయనం, యశః, స్యభిరతిః సంగ్రహేచ్ఛా - న త్వనాదరః, శ్రుతౌ వేదశాస్త్రే వ్యసనే వ్యసనమాసక్తి-ర్నతు నిర్వేద, ఇతీదం సర్వం * 'నపుంసక మనపుంసకే నే' త్యాదినా నపుంసకైకశేషః, మహాత్మనాం మహానుభావానాం, ప్రకృతిసిద్ధం స్వభావసిద్ధం హి - ని. 'సంసిద్ధి ప్రకృతీ సమే' 'స్వరూపం చ స్వభావశ్చ నిసర్గశ్చే' త్యమరః. ద్రుతవిలమ్బితవృత్తమ్-లక్షణం తూక్తమ్.

టీ. విపది=ఆపదయందు, ధైర్యం = కలఁతపడకుండుట, అథ=తరువాత, అభ్యుదయే=కలిమియందు, క్షమా=ఓర్పు, సదసి=సభయందు, వాక్పటుతా = మాటల చాకచక్యము, యుధి=యుద్ధమునందు, విక్రమః = పరాక్రమము, యశసి=కీర్తియందు, అభిరతిః చ = కోరికయు, శ్రుతౌ = వేదమునందు (లేక, వేదశాస్త్రముల వినుటయందు), వ్యసనం=ఆసక్తి, ఇదం=ఇది అంతయు, మహాత్మనాం=గొప్పమనసుగలవారికి, ప్రకృతిసిద్ధంహి=స్వభావ ప్రాప్తము గదా!

తా. ఆపదలు వచ్చినప్పుడు ధైర్యము, ఐశ్వర్యము వచ్చినప్పుడు ఓర్పు, సభయందు వాక్పాటవము, యుద్ధమునందు శౌర్యముచూపుట, కీర్తియం దాసక్తి, వేదశాస్త్రాభ్యాసమునందు చింత ఇవి మహాత్ములకు స్వభావగుణములు.

ఉ. ఆపదలందు ధైర్యగుణ మంచితసంపదలందుఁ దాల్మియుం
భూపసభాంతరాళమునఁ బుష్కలవాక్చతురత్వ మాజి బా
హాపటుశక్తియుం యశమునం దనురక్తియు విద్యయందు వాం
ఛాపరివృద్ధియుం బ్రకృతిసిద్ధగుణంబులు సజ్జనాళికిన్.

అవ. సజ్జనులగువారి యాభరణములను దెలియజేయుచున్నాఁడు:—

శ్లో. కరే శ్లాఘ్యస్త్యాగః శిరసి గురుపాదప్రణయితా
ముఖే సత్యా వాణీ విజయి భుజయోర్వీర్యమతులం,
హృది స్వచ్ఛా వృత్తిః శ్రుతమధిగతం చ శ్రవణయో
ర్వినాప్యైశ్వర్యేణ ప్రకృతిమహతాం మణ్డనమిదమ్. 53

వ్యా:—అథైషాం ప్రసిద్ధవిలక్షణమణ్డనసంపత్తిమాహ—కర ఇతి.—కరే హస్తే, శ్లాఘ్యః సకలలోకప్రశస్తః, త్యాగో దానం, మణ్డనం-న తు కఙ్కణం - 'దానేన పాణిర్న తు కఙ్కణేన' ఇతి స్వయమేవాగ్రే వక్ష్యమాణత్వాత్, శిరసి గురుపాదయోః, ప్రణయితా అభివాదనతాత్పర్యం, మణ్డనం - నతు మణిహిరణ్మయకోటీరాదిః, ముఖే వక్త్రే, సత్యా వాణీ సూనృతభాషణం, మణ్డనం - నతు తామ్బూలచర్వణాది, భుజయోః, అతులం నిరుపమానం, విజయి జయశీలం చ * 'జి దృక్షి' త్యాదినా ఇనిః, వీర్యం బలం, మణ్డనం-నతు కేయూరాది, హృది అన్తరఙ్గే, స్వచ్ఛా వృత్తిః నిష్కళఙ్కవ్యాపారో, మణ్డనం - న తు హారరుచకాది - హృచ్ఛబ్దస్య వక్షఃస్థలవాచకత్వమపి సంభవతీతి ఏత్వా అభేదేన నిర్దేశః, శ్రవణయోః, కర్ణయో రధిగతం శ్రుతం శాస్త్రమేవ -

ని. 'శ్రుతం శాస్త్రావధృతయో' రితి విశ్వః, మణ్డనం=నతు కుణ్డలే - 'శ్రోత్రం శ్రుతే నైవ న కుణ్డలే' నేతి వక్ష్యతి, ఇదం పూర్వోక్తదానాదికం సర్వ్వ, మైశ్వర్యేణ ధనరత్న సంపత్త్యా, వినాపి * 'పృథగ్వినే' త్యాదినా వికల్పా తృతీయా, ప్రకృత్యా స్వభావేన, మహతాం మహాత్మనాం - సౌజన్యసంపన్నానామిత్యర్థః. * ప్రకృత్యాదిభ్య 'స్తృతీయే' తి తృతీయాసమాసః, మణ్డనం భూషణం - తస్యైవ లోకోత్తరరామణీయకాదిహేతుత్వాదితి భావః. శిఖరిణీవృత్తమ్.

టీ. కరే=చేతియందు, శ్లాఘ్యః=పొగడఁదగిన; త్యాగః = ఈవి; (మండనం = అభరణము,) శిరసి=తలయందు, గురుపాద ప్రణయితా—గురుః=ఆచార్యునియొక్క, పాద=పాదములయందు, ప్రణయితా = ప్రేమ; ముఖే=మొగమునందు, సత్యా = నిజమైన, వాణీ=వాక్కు; భుజయోః = చేతులయందు, విజయ=జయశీలమై, అతులం = సాటిలేని, వీర్యం=బలము; హృది = మనస్సునందు, స్వచ్ఛా = నిర్మలమయిన, వృత్తిః = వ్యాపారము; శ్రవణయోః=చెవులయందు, అధిగతం=నేర్వఁబడిన, శ్రుతం=శాస్త్రము; ఇదం=ఇదియంతయుఁ (త్యాగాదులనుట), ఐశ్వర్యాదులులేకున్నను, ప్రకృతిమహతాం= స్వభావముగ గొప్పవారలకు, మండనం = అభరణము.

తా. మహాత్ములకు ఐశ్వర్యములేమిచేత బంగారుసొమ్ములు లేకపోయినను ఈ క్రిందఁజెప్పఁబోవునవి స్వాభావికాలంకారములుగఁ గనంబడుచున్నవి. ఎట్లనః హస్తములకు సత్పాత్రదానము, శిరంబునకు గురుపాదనమస్కృతియు, ముఖంబునకు సత్యవచనమును, భుజంబులకు జయస్వభావ మగుపరాక్రమమును, హృదయంబునకు అకలంకమయిన ప్రవర్తనయు, చెవులకు శాస్త్రశ్రవణమును ఇవియ అలంకారములు.

చ. కరమున నిత్యదానము ముఖంబున సూనృతవాణి యాఁదలం
గురుచరణాభివాదన మకుంఠితవీర్యము దోర్యుగంబునన్
వరహృదయంబునన్ విశదవర్తన ముంచితవిద్య వీనులన్
సురుచిరభూషణంబు లివి • శూరులకున్ సిరి లేనియప్పుడున్.

అవ. మేలుగలుగుటకు మార్గమును జెప్పుచున్నాఁడు;—

శ్లో. ప్రాణాఘాతాన్నివృత్తిః పరధనహరణే సంయమః సత్యవాక్యం
కాలే శక్త్యా ప్రదానం యువతిజనకథామూకభావః పరేషాం,
తృష్ణాస్రోతోవిభఙ్గో గురుషు చ వినయః సర్వభూతానుకమ్పా
సామాన్యం సర్వశాస్త్రేష్వనుపహతవిధిః శ్రేయసామేష పన్థాః.

వ్యా.—గుణాఢ్యత్వే కో లాభ ఇత్యాశఙ్క్య తేషాం శ్రేయోహేతుత్వమాహ—ప్రాణేతి.—ప్రాణాఘాతాత్ప్రాణిహింసాయాః, నివృత్తిర్నివర్తనం చ-'మా హింస్యాత్సర్వభూతాని', 'అహింసా పరమో ధర్మస్త్వధర్మః ప్రాణినాం వధ' ఇత్యాదివాఽగ్నీషోమీయపశ్వాలమ్భనవ్యతిరిక్తహింసాయా నిషేధశ్రవణాత్, పరధనహరణే సంయమో మనోరోధశ్చ 'పరద్రవ్యాణి లోష్టవ' దితి న్యాయాదితి భావః, కాలే సమయే సత్యవాక్యం యథార్థభాషణం చ - తథా ధర్మోపదేశశ్రవణాదితి భావః- అత్ర 'బ్రాహ్మణార్థే గవామర్థే' ఇత్యాదిష్వసత్యవచనస్యాపి నిషేధాభావశ్రవణాత్కాల ఇత్యుక్తం, శక్త్యా ప్రదానం విత్తానుసారేణ త్యాగశ్చ - 'విత్తశాఠ్యం న కారయే' దితి వచనాదితి భావః. యువతిజనకథాయాం పరస్త్రీవృత్తాన్తకథనే - మూకభావస్తూష్ణీంభావశీలత్వం చ-'స్వప్నేఽప్యన్యవధూకథా మి' తి వచనాత్' పరేషామన్యేషాం-యాచకానామిత్యర్థః, తృష్ణా ధనలిప్సా - తస్యా ఏవ - స్రోతసః ప్రవాహస్య - విభఙ్గో నిరోధః - అభీప్సితదానేన మనోరథపరిపూరణం చేత్యర్థః-

'యాచమానజనమానసవృత్తేః పూరణాయ బత జన్మ న యస్య,
తేన భూమిరతిభారవతీయం న ద్రుమైర్న గిరిభిర్న సముద్రైః'.

ఇతి శ్రవణాదితి భావః, గురుషు విషయే, నమ్రత్వం చ - 'గురౌ నమ్రే' త్యుక్తత్వాదితి భావః, సర్వభూతేష్వశేషప్రాణిషు - అనుకమ్పయా దయయా - సామాన్యం సమదర్శిత్వం చ, సర్వశాస్త్రేషు వేదవేదాన్తాది సకలాగమే, ష్వనుపహతః అవిచ్ఛిన్నః- విధిరధ్యయనవిధానం చ - యద్వా 'సర్వభూతానుకమ్పే'తి పృథక్పదం, తథా సర్వశాస్త్రేషు సామాన్యమవిశేషేణ తత్తత్సిద్ధాన్తానువర్తిత్వమ్, అనుపహతవిధిరలుప్తకర్మానుష్ఠానం చే, త్యేష గుణసముదాయః, శ్రేయసాం పన్థా అఖణ్డితైశ్వర్యాది శ్రేయఃప్రాప్తిమార్గః-స త్వేతద్వ్యతిరిక్తోఽన్యో నాస్తీత్యర్థః; ఏతాదృశగుణసంపత్తిస్సుజనానామేవేతి కృత్వా త ఏవ శ్లాఘ్యా ఇతి భావః; అథవా శ్రేయసాం ప్రశస్యానాం సుజనానాం సంబన్ధీ, పన్థాః తత్ప్రవృత్తిమార్గ ఇత్యర్థః- ప్రశస్యశబ్దాదీయసుని *'ప్రశస్యస్య శ్ర' ఇతి శ్రాదేశః, అత్ర 'వాఞ్ఛాసజ్జనసంగతా' విత్యాదిశ్లోకేషూక్తగుణాః ప్రాయేణ దైవసంపత్-అభిజాతానామేవ సంభవతి న త్వన్యేషాం - తదుక్తం భగవద్గీతాసు—

'అభయం సత్త్వసంశుద్ధిర్జ్ఞానయోగవ్యవస్థితిః,
దానం దమశ్చ యజ్ఞశ్చ స్వాధ్యాయస్తప ఆర్జవమ్.

అహింసా సత్యమక్రోధ స్త్యాగశ్శాన్తిరపైశునం,
దయా భూతేష్వలోలత్వం మార్దవం హ్రీరచాపలమ్.
తేజః క్షమాధృతిశ్శౌచమద్రోహో నాతిమానితా,
భవన్తి సంపదం దైవీమభిజాతస్య భారత.' ఇతి.

స్రగ్ధరావృత్తం—'మ్రభ్నైర్యానాం త్రయేణ త్రిమునియతియుతా స్రగ్ధరా కీర్తితేయమ్.' ఇతి లక్షణాత్.

టీ. ప్రాణ అఘాతాత్ = ప్రాణమును దీయుటనుండి, నివృత్తిః = మరలుట, పర ధనహరణే-ఇతరుల డబ్బును గాఁజేయుటయందు, సంయమః=(మనస్సును) కట్టివేయుట, సత్యవాక్యం = నిజమైనమాట (నిజముపలుకుట), కాలే = పలసినప్పుడు, శక్త్యా = శక్తి కొలఁది, ప్రదానం=ఇచ్చుట, పరేషాం=ఇతరులయొక్క, యువ...పః-యువతి=జవరాం డ్రయొక్క, జనం=జనముయొక్క, కథా = ప్రశంసలయందు, మూకభావః = మాటాడ కుండుట (అనఁగా; స్త్రీప్రశంసచేయకుండుట), తృ...భంగః-తృష్ణా = ధనాశయనెడి, స్రోతః=నీటివెల్లువను, విభంగః=బిగవేయుట (లేక, ఆశయనెడి ప్రవాహమును నశింపఁ జేయుట) గురుషు = ఆచార్యులయెడ, వినయః చ = అడఁకువయు, సర్వభూతాను కంపా = ఎల్లప్రాణులయందు దయ, సర్వశాస్త్రేషు = అన్నిశాస్త్రములయందు, సామా న్యం=సమభావము, అనుపహతవిధిః-అనుపహత = అడ్డగింపఁబడని, విధిః=విధి, (అనఁగా: విధినతిక్రమింపకుండుట) ఏషః = (ప్రాణాఘాతనివృత్తి మున్నగు) ఇది, శ్రేయసాం = శ్రేయస్సులకు, పంథాః = మార్గము. (ఇచట—ఏషః, శ్రేయసాం, సర్వశాస్త్రేషు, సామాన్యం = సమానముగా నుండునదియు, అనుపహతవిధిః = కొట్టఁబడని యాచరణము గలదియు, (నయిన) పంథాః = దారి. అనియొక రన్వయించిరి; కాని ఆంధ్రపద్యకర్త యీయన్వయమును గైకొననందున నిట్లు వ్రాయఁబడినది. మఱియు సంస్కృత వ్యా ఖ్యాత - సర్వభూతానుకంపా సామాన్యం = సమస్తప్రాణులయందును దయచే సమభా వము, సర్వశాస్త్రేషు, అనుపహతవిధిః = అవిచ్ఛిన్నమగు నధ్యయన విధానమును, అని యన్వయించినాఁడు. యథారుచి గ్రాహ్యము.)

తా. జీవహింసను విడిచి పరులద్రవ్యమునందు మనసునుబోనీక సత్యముపలుకుచు దేశకాలము లెఱిఁగి శక్తికొలఁది దానముచేయుచుఁ బరస్త్రీలవిషయమునుగుఱించి యేమియుఁ బలుకక మౌనము వహించి అత్యాశను నిలిపి గురువులయందు వినయమును గనంబఱచుచు సకల

ప్రాణులందు దయను గనంబఱచుచు సకల శ్రేయములకు మార్గము సకలశాస్త్రములందు సమభావమున నుండుట.

మ. పరహింసాపరకీయవిత్తహరణాభావంబు సత్యవ్రతా
దరముం దానపరత్వ మన్యవనితాసందంతోక్తిమూకత్వముం
బరతృష్ణాఝరభంజనంబు గురునమ్రత్వంబునుం బ్రాణభృ
త్కరుణాశాస్త్రసమత్వసద్విధులు భద్రప్రాప్తికిన్ మార్గముల్.

అవ. సంపదాపదలయందు సజ్జనుని చిత్తవృత్తిని జెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. సంపత్సు మహతాం చిత్తం భవేదుత్పలకోమలం,
ఆపత్సు చ మహాశైలశిలాసఙ్ఘాతకర్కశమ్. 55

వ్యా.—అథాపత్సంపదోస్సుజనమనోవృత్తిమాహ—సంపత్స్వితి.—సంపత్సు ధనధాన్యవస్తువాహనాదిసమృద్ధిషు, మహతాం మహాత్మనాం, సజ్జనానాం, చిత్తం, ముత్పలవత్కోమలం మృదులం, భవేత్ నతు కఠినమిత్యర్థః, విపత్సు దారిద్ర్యానర్థసంకటేషు, మహాశైలశిలాసంఘాతః పాషాణకూటః - తద్వత్కర్కశం కఠోరం చ భవేత్ - నత్వధైర్యవిశ్లథమిత్యర్థః - న కదాఽప్యుక్తవైపరీత్య -, మన్యథా మాహాత్మ్యభఙ్గప్రసఙ్గాదితి భావః, వివేకినా మవివేకినాం చాయమేవ పన్థాః ఆదరణీయః ఇతి తాత్పర్యమ్, అత్ర శైలస్య మహత్త్వవిశేషణం తచ్ఛిలాసంఘాతస్యాత్యన్తదుర్భేద్యత్వద్యోతనార్థమ్-ఉక్తం చైతదన్యత్రాపి—

'సౌజన్యామృతసిన్ధవః పరహితప్రారబ్ధవీరవ్రతా
వాచాలాః పరవర్ణనే నిజగుణాలాపే తు మౌనవ్రతాః
ఆపత్స్వప్యవిలుప్తధైర్యనిలయాస్సంపత్స్వనుత్సేకినో
మాభూవన్ ఖలవక్త్రనిర్గతవిషమ్లానాననాస్సజ్జనాః.'

ఉపమాలంకారః.

టీ. సంపత్సు=సంపదలయందు, మహతాం=గొప్పవారియొక్క, చిత్తం=మనస్సు ఉత్పలకోమలం=నల్లగలువవలె మెత్తనిది, భవేత్ = అగును. కించ = మఱి, ఆపత్సు=ఆపదలయందు, మహా...కర్కశం=మహాత్ శైల = పెద్దకొండయొక్క, శిలా = రాళ్లయొక్క, సంఘాత=సమూహమువలె, కర్కశం=కఠినమైనది, (భవేత్ = అగును.)

తా. మహాత్ములమనంబు సంపదలు సంభవించునేని కలువకంటె కోమలంబుగ నుండును. ఆపదలు వచ్చునేని పెద్దకొండయందలి రాతి

గుండువలె కఠినముగ నుండును. అనఁగా సంపదలువచ్చిన గర్వించి కఠినులుకారనియు, ఆపదలువచ్చిన వెలవెలఁ బోరనియు భావము.

తే. సంపదలు గల్గుతఱి మహాజనులహృదయ
మభినవోత్పలకోమలం బగుచు వెలయు
నాపదలు వొందునపుడు మహామహీధ
రాశ్మసంఘాతకర్కశం బై తనర్చు.

అవ. సుజనజీవితమును జెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. ప్రియా న్యాయ్యా వృత్తిర్మలినమసుభఙ్గేఽప్యసుకరం
త్వసన్తో నాభ్యర్థ్యాః సుహృదపి న యాచ్యః కృశధనః,
విపద్యుచ్చైః స్థైర్యం పదమనువిధేయం చ మహతాం
సతాం కేనోద్దిష్టం విషమమసిధారావ్రతమిదమ్. 56

వ్యా.— అథ ద్వ్యాఖ్యామేవ తద్వృత్తస్యాసాధారణ్యమాహ—ప్రియేతి. న్యాయాదనపేతా న్యాయ్యా నీతిప్రవణా, వృత్తిర్జీవనం - ని. 'వృత్తిర్వర్తన జీవన, ఇత్యమరః, ప్రీణాతీతి ప్రియా ఇష్టా-న త్వన్యాయ్యా-తస్యా ఏవ శ్రేయస్కరత్వాదితి భావః. * 'ఇగుపధ జ్ఞాప్రీ కిరః క' ఇతి కప్రత్యయః, అసుభఙ్గేఽపి ప్రాణప్రయాణేఽపి కిముతాన్యదేతి భావః, మలినం దుష్కర్మ అసుకర మకర్తవ్యం. న 'త్వాపత్కాలేనాస్తి మర్యాదే'తి న్యాయాత్సుకరం - తస్యైవైహికాముష్మికఫలదత్వాదితి భావః. *'ఈషద్దు రి' త్యాదినా ఖల్ ప్రత్యయః - తతో నఞ్ సమాసః. అసన్తః, కుహకాస్తు, నాభ్యర్థ్యాః కస్మింశ్చిద్విషయేఽపి న ప్రార్థనీయాః - కింతు సన్త ఏవ-తేషామపేక్ష్యత్వాదితి భావః, యద్యపి * న పదాదౌ ఖల్వాదయ' ఇత్యాహ వామనః-తథాఽపి కవిప్రాధ్యాత్తుశబ్దస్య పాదాదౌ ప్రయోగః, సుహృదపి ప్రాణప్రియబన్ధురపి కిముతాన్య ఇతి భావః. * 'సుహృద్దుర్హృదౌ మిత్రామిత్రయో' రితి నిపాతనాత్సాధుః, కృశధనః ధనహీనశ్చేత్, న యాచ్యః యాచితుం న యోగ్యః - ధనాదికమితి శేషః - కింతు ధనపరిపూర్ణ ఏవ - తథావిధయాచ్ఞాయా అనుచితత్వాదితి భావః, విపద్యనర్థసంకటే ఉచ్చైః స్థైర్యం మహాస్థైర్యం న తు భయవిహ్వలత్వం-'ఆపత్స్వప్యవిలుప్తస్థైర్యనిధయః 'విపది' స్థైర్య మథాభ్యుదయే క్షమే' తి చోక్తత్వాదితి భావః, మహతాం పూజ్యానాం, మనువిధేయ మనుకూలం, పదం వ్యవసితం చ - న త్వననుకూలం - తథాభూతస్యైవ శ్లాఘ్యత్వాదితి భావః - ని. 'పదం వ్యవసితత్రాణస్థానలక్ష్మాఙ్ఘ్రివస్తుషు' ఇత్యభిధానాత్, ఇతీదమేతత్, విషమమసాధారణతయా దుష్కర మసిధారావ్రతమవ్యభిచరితవ్రతం, సతాం సత్పురు

షాణాం, కేనోద్దిష్టముపదిష్టం-న కేనాపీత్యర్థః - స్వతస్సిద్ధత్వాదితి భావః. అత్రాసిధారా పన్నిశితత్వాదసిధారాసంచారవత్సావధానేనైకాగ్రతయా విధేయత్వాద్వా అసిధారా వ్రతం-యద్వా అసిధారయా వ్యవహరతాం వ్రతం వీరవ్రతమిత్యర్థః - అథవా -

'యువా యువత్యా సార్ధం యన్ముగ్ధభర్తృవదాచరేత్,
అన్తర్నివృత్తసఙ్గస్స్యాదసిధారావ్రతం స్మృతమ్.'

ఇత్యుక్తమిత్యవధేయమ్. శిఖరిణీవృత్తమ్.

టీ. న్యాయ్యా = న్యాయమును దప్పని, వృత్తిః=బ్రదుకు, క్రియా=ఇష్టమైనది; అసుభంగే అపి=ప్రాణముయొక్క పోకడయందును, మలినం=చెడునని, అసుకరం=చేయఁ దగనిది; అసన్తః తు=దుర్జనులన్ననో, అభ్యర్థ్యాః న=వేఁడఁదగినవారు కారు; సుహృత్ అపి=మిత్రుఁడేనియు, కృశధనః=సన్నగిల్లిన డబ్బుగలవాఁడు(పేదవాఁడు) నయాచ్యః=అడుగఁదగఁడు. విపది=ఆపదయందును, ఉచ్చైః=గొప్పదియగు, స్థైర్యం=ధీరత్వము; మహతాం=పెద్దలకు, అనువిధేయం=అనుసరించిచేయఁదగిన, పదం=భూనిక; ఇదం=ఈ, విషమం=చేయరాని, అసిధారావ్రతం = కత్తివాదర (పై కాలు తెగకుండ నడచుట వంటి) వ్రతము, సతాం=సత్పురుషులకు, కేన=ఎవనిచేత, ఉద్దిష్టం (ఉపదిష్టం) ఉపదేశింపఁబడినది ?

తా. న్యాయయుక్తమైనవృత్తి నవలంబించుటయు, ప్రాణాపాయము సంభవించినను అకార్యము లొనర్పకుండుటయు, దుర్జనులఁ బ్రార్థింపకుండుటయు, ప్రాణమిత్రుఁడైనను ధనహీనుఁడగునేని వానిని యాచింపకుండుటయు, ఆపదలయందు స్థైర్యము, మహాత్ముల కనుకూలముగ నడచుటయు అను ఈయసిధారావ్రతము సజ్జనులకు స్వభావముగఁ బట్టుపడినదిగాని ఒకరి యుపదేశముచేత రాలేదు.

మ. అసమానప్రియనీతివర్తనము ప్రాణాంతంబునందున్ మలీ
మస మగ్రాహ్య మదుష్టయాచన మసంపత్ప్రార్థనాభావమున్
వ్యసనావాప్తిని స్థైర్యమున్ బుధజనాత్యంతానుకూలత్వ మీ
యసిధారావ్రతచర్య యెవ్వఁడు మహాసత్వశ్రేణికిం దెల్పెనో.

అవ. మఱియు సుజనజీవితముచే జెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. ప్రదానం ప్రచ్ఛన్నం గృహముపగతే సంభ్రమవిధిః
ప్రియం కృత్వా మౌనం సదసి కథనం చాప్యుపకృతేః,

అనుత్సేకో లక్ష్మ్యాం నిరభిభవసారాః పరకథాః
సతాం కేనోద్దిష్టం విషమమసిధారావ్రతమిదమ్. 57

వ్యా.—ప్రదానమితి.—ప్రచ్ఛన్నం ప్రదానం గుప్తదానం-న తు ప్రకాశం-తథాభూతదానస్య మహాఫలశ్రవణాదితి భావః, గృహం నిజమన్దిరం, ప్రత్యుపగతే సతి అర్థినీతి శేషః, సంభ్రమవిధిః ప్రత్యుత్థానాభివాదనాది సత్వరవ్యాపారవిధానం చ న తు వైముఖ్యం - తస్యైవ శాస్త్రోదితాచారత్వాదితి భావః, ప్రియం తదభీష్టం, కృత్వా, మౌనం తూష్ణీంభావ - స్యాపరికీర్తనమితి యావత్ - న తు ప్రకటనం - 'కృతస్యాపరికీర్తనం,' 'న దత్త్వా పరికీర్తయే' దితి మనుస్మరణాదితి భావః, సదసి రాజవిద్వత్సభాయా ముపకృతేః, కథనం పరోపకారప్రఖ్యాపనం చ - న తు తత్ర తూష్ణీంశీలత్వమ్-అన్యథా కృతఘ్నత్వప్రసఙ్గాదితి భావః, లక్ష్మ్యాం సంపత్త్యా మనుత్సేకో గర్వరాహిత్యం - న తు మదాన్ధత్వం - 'సంపత్స్వనుత్సేకిన' ఇత్యుక్తత్వాదితి భావః, నిరభిభవసారా అనిన్దాపరాః, పరకథాః పురుషాన్తరప్రసఙ్గాశ్చ - న తు గర్హణపరాః - 'ఆత్మప్రశంసాం పరగర్హామితి చ వర్జయే' దిత్యాది స్మరణాత్, సతామిత్యాది వృత్తం చ పూర్వవత్.

టీ. ప్రచ్ఛన్నం = రహస్యమైన, ప్రదానం=ఈవి, (యాచకుఁడు) గృహం = ఇంటిని, ఉపగతే=పొందినవాఁడుగాఁగా, సంభ్రమవిధిః=ఆదరముసేయుట, ప్రియం = మంచిని, కృత్వా=చేసి; మౌనం=ఊరకుండుట (చెప్పుకొనకుండుట), అపిచ=మఱియుఁ సదసి=సభలో, ఉపకృతేః=(ఇతరుఁడు చేసిన) ఉపకారముయొక్క, కథనం=చెప్పుట, లక్ష్మ్యాం = సంపదయందు, అనుత్సేకః = గర్వములేకుండుట, నిర...సారాః-నిరభిభవ=తిరస్కారములేకుండుటయె, సారాః = సారముగాఁగల, పరకథాః = ఇతరులఁగూర్చిన ప్రశంసలు, (ఇదం...ఉద్దిష్టం—56-వ శ్లోకము కడపట చూడుము.)

తా. రహస్యముగ దానముసేయుటయు, గృహంబునకువచ్చిన యర్థికి సంతోషముతోఁ బ్రియముసేయుటయు, చేసినమేలును చెప్పకుండుటయు, తన కితరులుచేసినమేలును సభలయందుఁ బలుకుటయు, సంపదలు వచ్చినప్పుడు గర్వము లేకుండుటయు, ఇతరులను గుఱించి నిందగా మాట్లాడకపోవుటయు అను ఈ అసిధారావ్రతము సజ్జనులకు స్వభావసిద్ధము.

మ. పొసఁగం దానము గుప్తమర్థి భవనంబుం జేరుచో సంభ్రమో
ల్లసదుత్థానవిధానముం బ్రియవిధుల్ గావించి మౌనంబు రా

జనభర్గ మిత్త్రకృతిప్ర కాశనము౯ గుణోజ్జ్వలకర్మవై ముఖ్య మీ
యసిధారావ్రతచర్య యెవ్వఁడు మహాసత్త్వశ్రేణికిం దెల్పెనో.

అవ. అధములు మధ్యములు ఉత్తముల నాశ్రయించినవారి వృత్తిభేదములఁ జెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. సన్తప్తాయసి సంస్థితస్య పయసో నామాపి న శ్రూయతే
ముక్తాకారతయా తదేవ నలినీపత్త్రస్థితం దృశ్యతే,
అన్తస్సాగరశుక్తిమధ్యపతితం తన్మౌక్తికం జాయతే
ప్రాయేణాధమమధ్యమోత్తమజుషామేవంవిధా వృత్తయః. 58

వ్యా.—అథాధమమధ్యమోత్తమవృత్తిమాహ—సంతప్తాయసీతి.—సంతప్తాయసి సమ్యగగ్నితప్తాయఃపిణ్డే సంస్థితస్య నిక్షిప్తస్యేత్యర్థః, పయసో జలస్య, నామాఽపి నామధేయమాత్రమపి, న శ్రూయతే మూలతో ధ్వస్తమేవ భవతీత్యర్థః- స్వరూపదర్శనం తు కిము వక్తవ్యమితి భావః, తదేవ పయః,నళినీపత్త్రస్థితం పద్మినీపత్త్రగతం సత్, ముక్తాకారతయా మౌక్తికరూపేణ, దృశ్యతే న తు మౌక్తికత్వేనేత్యర్థః, తదేవ పయః, అన్తస్సాగరే సాగరాన్తరాళే - అన్తరిత్యవ్యయం - యా శుక్తిః ముక్తాస్ఫోటః-తస్యాః- మధ్యే ఉదరే-పతితం సత్, మౌక్తికం జాయతే మౌక్తికత్వేన పరిణమతీత్యర్థః 'ష్ణాజనో జ్ఞేతి జాదేశః-ముక్తైవ మౌక్తికమితి విగ్రహః * వినయాదిత్వా త్స్వార్థే ఠక్; అతః ప్రాయేణ భూమ్నా అధమ మధ్యమోత్తమ జుషాం నికృష్ట సాధారణోత్కృష్టాశయా నాశ్రితవతాం, మేవం విధాః శ్రవణాదిరూపాః, వృత్తయో వ్యాపారాః, భవన్తీతి యథాక్రమమన్వయాన్యథాసంఖ్యాలంకారః, అతః మహదాశ్రయ ఏవ కర్తవ్యః- 'నీచాశ్రయో న కర్తవ్యః కర్తవ్యో మహదాశ్రయ' ఇతి వచనాత్. అత్రోత్తమమధ్యమాధమా ఇతి లోకప్రసిద్ధోద్దేశక్రమః కవినా న వివక్షిత ఇతి జ్ఞేయమ్. శార్దూలవిక్రీడితమ్.

టీ. సంతప్తఆయసి = బాగుగ కాల్పఁబడిన యినుమునందు, సంస్థితస్య=ఉన్నట్టి (అనఁగా: చల్లినట్టి), పయసః=నీటియొక్క, నామఅపి=పేరునైతము, న శ్రూయతే= వినఁబడదు. తత్ ఏవ=అదియే, నలినీపత్త్రస్థితంసత్=తామరాకుమీఁదనుండినదై ముక్తా ఆకారతయా=ముత్యముయొక్క రూపముఁగలదగా, దృశ్యతే=కనఁబడును. తత్ = అది (నీరు), అన్త...పతితంసత్-అన్తస్సాగర=సముద్రములోపలి. శుక్తి = ముత్యపుచిప్పయొక్క, మధ్య=నడుమ, పతితంసత్=పడినదై, మౌక్తికం=ముత్యముగా, జాయతే=అగును. ప్రాయేణ=తఱచుగా, అధమమధ్యమఉత్తమజుషాం=అధములను మధ్యము

లను ఉత్తములను జేరినవారియొక్క, వృత్తయః=దశలు, ఏవంవిధాః = ఇటువంటివిగా నున్నవి.

తా. కాలిన యినుముపైన పడిన నీటిచుక్క ఊరుపేరులేక నశించిపోవును. ఆబిందువే తామరపాకుమీఁద బడునేని ముత్యమువలెఁ గనఁబడును. ఆ బిందునే సముద్రాంతర్గతమగు ముత్తెపుచిప్పయందుఁ బడునేని మౌక్తికమణి యగును. కావున ఆశ్రయము ననుసరించినవారి కాయాశ్రయానుసారము నీచులు, మధ్యములు, ఉత్తములు అను పేరులు వచ్చును.

ఉ. నీరము తప్తలోహమున నిల్చియనామక మై నశించు నా
నీరమె ముత్యమట్లు నళినీదళసంస్థితమై తనర్చు నా
నీరమె శుక్తిలోఁబడి మణిత్వముఁ గాంచు సముంచితప్రభం
బౌరుషవృత్తు లిట్లధము మధ్యము నుత్తముఁ గొల్చువారికిన్.

అవ. మంచివారగు పుత్త్రులుగాని మిత్త్రులుగాని భార్యలుగాని జన్మాంతరసుకృతము లేక లభింపరనుచున్నాఁడు:—

శ్లో. యః ప్రీణయేత్సుచరితైః పితరం స పుత్త్రో
యద్భర్తురేవ హితమిచ్ఛతి తత్కళత్రం,
తన్మిత్త్రమాపది సుఖే చ సమక్రియం య
దేతత్ త్రయం జగతి పుణ్యకృతో లభన్తే. 59

వ్యా.—అథ సత్పుత్త్ర కళత్ర మిత్త్ర సంపత్తిః పుణ్యకృదధీనేత్యాహ—య ఇతి.—యః పుత్త్రస్సుచరితైః వాక్యకరణాదిసదాచారైః, పితరం, ప్రీణయేత్ సంతోషయేత్ * 'ప్రీఞ్ తర్పణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోశ్చురాదికాణ్ణిచి లిఙ్ * 'ధూఞ్ ప్రీఞోర్నుగ్వక్తవ్య, ఇతి నుగాగమః' స పుత్త్రః 'పున్నామ్నో నరకాత్త్రాయత' ఇతివ్యుత్పన్న ఇతి పుత్త్రశబ్దవాచ్యః న తూత్పన్నమాత్రః-

'జీవతోర్వాక్యకరణాత్ ప్రత్యబ్దం భూరిభోజనాత్,

గయాయాం పిణ్డదానేన త్రిభిః పుత్త్రస్య పుత్త్రతా.' ఇతి స్మరణాత్,

య, ద్భర్తుః పత్యుః, హితమిచ్ఛతి భయభక్తిభ్యాం హితాచరణతత్పరం భవతి, తదేవ, కళత్రం భార్యా - న తు యాదృచ్ఛికం - 'పతిభక్తిపరా సాధ్వీ కాన్తా సా సత్యభాషిణీ'తి పతివ్రతాధర్మత్వాత్ - వి. 'కళత్రం శ్రోణి భార్యయో" రిత్యమరః,

యం, ఆపది అనర్థసంకటే, సుఖే సంపది చ, సమక్రియమవిషమాచారమిత్యర్థః - తుల్యవృత్తి, తదేవ, మిత్రం సుహృత్-న త్వాపత్సంపదోః త్యాగానువర్తనతత్పరమ్-

'ఆపద్గతం చ న జహాతి దదాతి కాలే సన్మిత్రలక్షణమిదం ప్రవదన్తి సన్తః. ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్, ఏతత్త్రయముక్తసత్పుత్రా)దిత్రితయం, జగతి భువి, పుణ్యకృతో ధన్యాః, లభన్తే ప్రాప్నువన్తి - న త్వకృతసుకృతా ఇత్యర్థః. ఏవంవిధత్రితయలాభస్య మహాపుణ్యఫలత్వాదితి భావః. వసన్తతిలకావృత్తమ్.

టీ. యః=ఎవ్వఁడు, సుచరితైః = మంచినడవడులచేత, పితరం = తండ్రిని, ప్రీణయేత్=సంతోషపెట్టునో, సః=వాఁడు, పుత్త్రః=కొడుకు; యత్ = ఏది, భర్తుః ఏవ=మగనికే, హితం=మేలును, ఇచ్ఛతి=కోరునో, తత్=అది, కళత్రం=భార్య, యత్ = ఎవఁడు, ఆపది=కష్టమునందును, సుఖే చ=సుఖమునందును, సమక్రియం=సమానమైన పనిగలవాఁడో (ఒక్కరీతిగనే ప్రేమించియుండునో), తత్ = వాఁడే, మిత్త్రం = స్నేహితుఁడు, ఏతత్ త్రయం=ఈమూఁటిని (మువ్వురిని), జగతి=లోకములో, పుణ్యకృతః=పుణ్యముచేసినవారు, లభంతే=పొందుదురు.

తా. మంచినడవడిచేతఁ దండ్రిని సంతోషపెట్టువాఁడే పుత్త్రుఁడు, భర్తకు హితముఁ గోరునదియే పెండ్లము. ఆపత్సమయమునందును సంపదలయందును సమానముగ చెలిమిచేయునతఁడే మిత్త్రము. ఇట్టి పుత్త్రుఁడు భార్యయు స్నేహితుఁడును పుణ్యాత్ములకుఁగాని లభించరు.

చ. జనకునిఁ బూజలం గడుఁ బ్రసన్నుని జేయునతండు పుత్త్రుఁ డే
వనిత మెలంగు భర్తృవశవర్తిని యై యది సత్కళత్ర మే
జనుఁడు విపత్తిసౌఖ్యసదృశక్రియుఁ డాతఁడు మిత్త్రుఁ డీత్రయం
బును జగతిఁ లభించుఁ గడుఁ బుణ్యముఁ జేసినయట్టివారికిన్.

అవ. లోకములో మిగుల గౌరవమునొందు పెద్దలనడవడిని వర్ణించుచున్నాఁడు:—

శ్లో. నమ్రత్వేనోన్నమన్తః పరగుణకథనైః స్వాన్గుణాన్ఖ్యాపయన్తః
స్వార్థాన్సంపాదయన్తో వితతపృథుతరారమ్భయత్నాః పరార్థే,
క్షాన్త్యైవాక్షేపరూక్షాక్షరముఖరముఖాన్దుర్జనాన్దుఃఖయన్తః
సన్తస్సాశ్చర్యచర్యా జగతి బహుమతాః కస్య నాభ్యర్చనీయాః. ౬౦

వ్యా —అథ సతాం తావదసాధారణగరిమాస్పదత్వేనాశేషోపాదేయత్వమాహ-నమ్రత్వేతి.—నమ్రత్వేన ప్రహ్వత్వేనైవ - ఉన్నమన్త ఔన్నత్యం ప్రాప్నువన్త-

స్తథాభావస్యైవౌన్నత్యహేతుత్వాదితి భావః, పరేషాం - గుణకథనైస్సద్గుణ వర్ణనైః, స్వాన్ స్వకీయాన్, గుణాన్ సౌజన్యాదీన్, ఖ్యాపయన్తః ప్రకటయన్తః - న త్వాత్మప్రశంసయా - తాదృగ్ఖ్యానస్యైవ నిజగుణప్రకటనహేతుత్వాదితి భావః, పరార్థే పరప్రయోజననిర్వహణే - వితతౌ విస్తృతౌ - పృథుతరౌ - చారమ్భయత్నౌ ప్రారమ్భోత్సాహౌ - యేషాం తే తథోక్తాః, సన్త ఏవ, స్వార్థాం స్వప్రయోజనాని, సంపాదయన్తో నిష్పాదయన్తః, పరకార్యసాధన పురస్కారేణైవాత్మీయకార్య సాధనతత్పరాః న త్వేకాన్తత ఇత్యర్థః - తథాభూతత్వస్యైవాత్మార్థకత్వాదితి భావః, క్షాన్త్యా సహనశీలత్వేనైవ, ఆక్షేపేణ నిన్దయా - రూక్షాక్షరాణి పరుష వాక్యాని - తైః ముఖరాణి వాచాలాని - ముఖాని యేషాం తాన్ పరుషభాషిణ ఇత్యర్థః, దుర్జనాన్ ఖలాన్, దుఃఖయన్తః - న తూచ్చణ్డతయా - తథావిధత్వస్యైవ తేషాం హృచ్ఛల్యప్రాయత్వాదితి భావః, అత ఏవ సాశ్చర్యచర్యా అత్యన్తాశ్చర్యకర చరిత్రాః, సన్తస్సత్పురుషాః, జగతి లోకే, బహుమతాః బహుమానితాస్సన్తః, కస్యవా పుంసో, నాభ్యర్చనీయాః న పూజనీయా ఇతి కాకుః; సర్వేషామప్యభ్యర్చనీయా ఏవేత్యర్థః.

టీ. నమ్రత్వేన = వంగినవారగుట (అణఁకువ) చేత, ఉన్నమంతః = ఔన్నత్యమును (గౌరవమును) బొందుచున్నవారును, పరగుణకథనైః = ఇతరుల గుణములను జెప్పుటలచే, స్వాన్ గుణాన్ = తమగుణములను, ఖ్యాపయంతః = వెల్లడించువారును, పరార్థే=ఇతరుల కార్యమందు, వితత...యత్నాః - వితత = విస్తరింపఁజేయఁబడినదై, పృథుతర=మిక్కిలి గొప్పదైన, ఆరంభ=ప్రారంభమును, యత్నాః = ప్రయత్నమునుగలవారై, స్వఅర్థాన్ = తమపనులను, సంపాదయన్తః - నెఱవేర్చుకొనువారును, ఆక్షే...ముఖాన్ - ఆక్షేప=దూషణచేత, రూక్ష = కఠినములైన, అక్షర = అక్షరముల (మాటల) చేత, ముఖర=వాగుచున్న, ముఖాన్ = నోరుగల, దుర్జనాన్ = చెడ్డవారిని, క్షాన్త్యాఏవ = ఓర్పుచేతనే, దుఃఖయంతః = దుఃఖపెట్టువారును, (కావుననే) సాశ్చర్య చర్యాః = ఆశ్చర్యముతోఁగూడిన నడవడిగలవాఁడగు, సంతః = సత్పురుషులు, జగతి= లోకమునందు, బహుమతాః (సంతః)=గౌరవింపఁబడినవారగుచు, కస్య=ఎవనికి, అభ్యర్చనీయాః=పూజింపఁదగినవారుకారు?

తా. సత్పురుషులు అణఁకువగలిగియే ఔన్నత్యమును పొందుదురు. పరులగుణములనే శ్లాఘించుటచేత తమసహృదయత్వమును గనంబఱతురు. పరులకార్యసాఫల్యమునకై ఎక్కువ ప్రయత్నించి వారి

కార్యమును సానుకూలము చేయుచు తమకార్యముల నొనర్చుచుందురు. తమ్ము కఠినముగ పరుషముగను నిందించు దుర్జనులయందు ఓర్పును గనంబఱచుచునే వారిని దుఃఖపెట్టుదురు. ఇట్టి ఆశ్చర్యకరమగు నడవడిగల మహాత్ము లెవరికిఁ బూజ్యులుగారు?

చ. నతులగుచున్ మహోన్నతిఁ దనర్చుచు నవ్యగుణోక్తిచే గుణో
న్నతిఁ బ్రకటించుచున్ బరజనప్రియకార్యసమర్థతన్ సమం
చితనిజకార్యసంగ్రహముఁ జేయుచు నిష్ఠురవాదులన్ క్షమా
ధృతి నిరసించుచుం బరఁగుధీరులు పుణ్యులు గారె యేరికిన్.

ఇది నీతిశతకమునందు సుజనపద్ధతివర్ణనము

ఆఱవదశకము

పరోపకారపద్ధతి

అవ. సుజనపద్ధతిని నిరూపించి సుజనులు పరోపకారులు గాన, ఆపరోపకార పద్ధతిని నిరూపించుచున్నాఁడు:—

శ్లో. భవన్తి నమ్రాస్తరవః ఫలోద్గమై
ర్నవామ్బుభిర్దూరవిలమ్బినో ఘనాః,
అనుద్ధతాస్సత్పురుషాస్సమృద్ధిభిః
స్వభావ ఏవైష పరోపకారిణామ్. 61

వ్యా.—అథ సౌజన్యస్య పరోపకారఫలకత్వాత్తన్నిరూపణానన్తరం పరోపకారపద్ధతిం వర్ణయతి—భవన్తీతి—తరవః పనసరసాలాదివృక్షాః, ఫలోద్గమైః ఫలభారైః, నమ్రాః ఆవనతాః, భవన్తి, ఘనా మేఘాః, నవామ్బుభిర్నూతనోదకైరుపలక్షితాస్సన్తః దూరవిలమ్బినస్సర్వత్ర ప్రవర్షణార్థమన్తరిక్షసంచారిణో భవన్తి సత్పురుషాస్సమృద్ధిభిరుపలక్షితా అపి, అనుద్ధతా అనుచ్చణ్డా భవన్తి- తీక్ష్ణస్వభావా న భవన్తీత్యర్థః- 'అనర్థితా' ఇతి పాఠే-అయాచితా భవన్తి- యాచ్ఞాం వినైవ పరహితమాచరన్తీత్యర్థః. తథా ఏష ఉక్తనిజనమ్రత్వాదివ్యవహారః, పరోపకారిణాం పరహితాచరణతత్పరాణాం, స్వభావో నిసర్గసిద్ధ ఏవ న త్వాహార్యక ఇత్యర్థః, మహాన్తో హి పరోపకారార్థక్లేశం క్లేశత్వేన న గణయన్తి- తేషాం తస్య స్వాభావ్యాదితి భావః; తదుక్తం—

'పరోపకారాయ ఫలన్తి వృక్షాః పరోపకారాయ వహన్తి నద్యః,
పరోపకారాయ చరన్తి గావః పరోపకారార్థమిదం శరీరమ్' ఇతి.

అర్థాన్తరన్యాసోఽలంకారః. వంశస్థవృత్తమ్- 'జతౌ తు వంశస్థముదీరితం జరౌ.'

టీ. తరవః=చెట్టులు, ఫలఉద్గమైః=పండ్లకాపులచేత, నమ్రాః=వంగునవి, భవంతి= అగును. ఘనాః=మేఘములు, నవఅంబుభిః=క్రొత్తనీళ్లచే, దూరవిలంబినః=(అంతట వర్షించుటకై యాకాశమునందు) దూరముగ వ్రేలాడునవి, భవంతి; సత్పురుషాః=సజ్జనులు, సమృద్ధిభిః=సంపదల చేత, అనుద్ధతాః=గర్వింపనివారు, (భవంతి); పరఉపకారిణాం= ఇతరులకు మేలుసేయువారికి, ఏషః=ఇది (నమ్రత్వమున్నగునవి), స్వభావః ఏవ= సహజమే.

తా. వృక్షములు ఫలకాలమున నమ్రములయి (వంగి) యుండును నూతనాంబువులుగల మేఘములు క్రిందుగనే వ్రేలాడుచుండును. సత్పురుషులు సంపదలు వచ్చినప్పుడు గర్వమువహింపరు. ఇది పరోపకారపరాయణులస్వభావము.

తే. తరువు లతిరసఫలభారగురుతఁ గాంచు
నింగి వ్రేలుచు నమ్రత మొగసంగు మేఘు-
డుద్ధతులు గారు బుధులు సమృద్ధిచేత
జగతి నుపకర్తలకు నిది సహజగుణము.

అవ.—దయావంతులకు ముఖ్యములగు నలంకారములఁ జెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. శ్రోత్రం శ్రుతేనైవ న కుణ్డలేన దానేన పాణిర్న తు కఙ్కణేన,
విభాతి కాయః కరుణాపరాణాం పరోపకారేణ న చన్దనేన. 62

వ్యా—అథైషాం ముఖ్యమణ్డనసంపత్తిమాహ— శ్రోత్రమితి—కరుణాపరాణాం దయాళూనాం - పరోపకారిణామిత్యర్థః, శ్రోత్రం కర్ణః- ని. 'కర్ణశబ్ద గ్రహౌ శ్రోత్ర' మిత్యమరః, శ్రుతేన ధర్మశాస్త్రశ్రవణేనైవ, విభాతి ప్రకాశతే, కుణ్డలేన సువర్ణమణిమయకర్ణభూషణేన, న తు విభాతి; పాణిర్హస్తః, దానేన సత్పాత్రత్యాగేన, విభాతి, కఙ్కణేన కనకవలయేన న తు విభాతి; కాయో దేహః, పరోపకారేణ పరేషాం హితాచరణేన విభాతి, కస్తూరీ ఘనసారవిమిశ్రితపటీరపఙ్కలేపేనతు న విభాతి; మహాత్మనాం శ్రవణాదికమేవ స్వాభావికమణ్డనం న త్వన్యత్, తస్య నశ్వరత్వాదితి భావః. వృత్తముపజాతిః.

టీ. కరుణాపరాణాం=దయాపరులకు, శ్రోత్రం=చెవి, శ్రుతేనఏవ=(శాస్త్రముల) వినికిచేతనే, విభాతి=ప్రకాశించును. కుండలేన = అంటుజోడుచే, న=కాదు; పాణిః = చేయి,దానేన = ఈవిచేత, విభాతి; కంకణేనతు = మురుగుచేత నన్ననో, న=కాదు;

కాయః = దేహము, పరఉపకారేణ = ఇతరులకు ఉపకారముచేత, విభాతి; చందనేన = గంధముచేత, న=కాదు.

తా. దయావంతులగు సత్పురుషులచెవులకు శాస్త్రశ్రవణ మలంకారముగాని కుండలములు గావు. హస్తంబులకు అలంకారము సత్పాత్రదానముగాని కంకణములు గావు. దేహమున కలంకారము పరోపకారము గాని చందనము పూసికొనుట గాదు.

తే. అమరుఁ జెవి శాస్త్రమునఁ గుండలమునఁ గాదు
వలయమున నొప్పు దీవిచే కెలయుఁ బాణి
యురుదయాఢ్యుల మేను పరోపకార
కలన రాణించు గందంబువలనఁ గాదు.

శ్లో. పద్మాకరం దినకరో వికచం కరోతి
చన్ద్రో వికాసయతి కైరవచక్రవాలం,
నాభ్యర్థితో జలధరోఽపి జలం దదాతి
సన్తః స్వయం పరహితే విహితాభియోగాః. 63

వ్యా.—యదుక్త 'మనర్థితా స్సత్పురుషా' ఇత్యాది తదేవ ప్రపఞ్చయతి— పద్మాకరమితి.—దినం దివసం కరోతీతి దినకరస్సూర్యః. *'కృఞో హేత్వి' త్యాదినాట ప్రత్యయః, అభ్యర్థితో న భవతీతి నాభ్యర్థితః - అయాచితస్సన్నిత్యర్థః. * న శబ్దస్య సుప్సుపేతి సమాసః, పద్మాకరం పద్మవనం, వికచం వికసితం, కరోతి-ని. 'ప్రఫుల్లోత్ఫుల్ల సంఫుల్ల వ్యాకోచ వికచ స్ఫుటాః - ఫుల్లశ్చైతే వికసిత' ఇత్యమరః, తథా చన్ద్రోఽపి, కైరవచక్రవాళం కుముదషణ్డం - ని. 'సితే కుముదకైరవ' ఇత్యమరః, వికాసయతి వ్యాకోచయతి, తథా జలధరో వారివాహోఽపి * పచాద్యచ్, నాభ్యర్థితస్సన్నేవ, జలం దదాతి ప్రవర్షతి, తథాహి, సన్తస్సత్పురుషాః, స్వయమయాచితా ఏవేత్యర్థః, పరేషాం, హితే హితాచరణే, విహితాభియోగాః కృతాభినివేశాః - న త్వవబోధితా ఇత్యర్థః; అతో యుక్తమేవం హితాచరణమేతేషామితి భావః.

సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః - 'సామాన్యవిశేషకార్యకారణభావాభ్యాం నదృత ప్రకృతకార్యసమర్థనమర్థాన్తరన్యాస' ఇతి సర్వస్వ సూత్రమ్.
వసన్తతిలకావృత్తమ్.

టీ. దినకరః = సూర్యుఁడు, నఅభ్యర్థితః (ఏకపదము) అపి = అడుగఁబడనివాఁడయ్యును, పద్మాకరం = తామరకొలనును, వికచం = పూచినదానినిగా, కరోతి = చేయుచున్నాఁడు; చంద్రః = చంద్రుఁడు, అనభ్యర్థితః అపి, కైరవచక్రవాళం = తెల్లకలువల గుంపును, వికాసయతి = వికసిల్లఁ జేయుచున్నాఁడు; జలధరః = మేఘుఁడు, అనభ్యర్థితః అపి, జలం = నీటిని, దదాతి = ఇచ్చుచున్నాఁడు; (అగుచు). సంతః = సత్పురుషులు స్వయం = తమంతటతామే, పరహితే = ఇతరుల మేలునందు, విహితాభియోగాః = చేయఁ (వహింపఁ) బడిన పూనికగలవారు.

తా. సూర్యుఁడు ప్రార్థింపఁబడకయే తామరకొలనును వికసింపఁజేయును. చంద్రుఁడు ప్రార్థింపఁబడకయే కలువల వికసింపఁజేయుచున్నాఁడు. మేఘుఁడు యాచింపఁబడకయే నీటిని ఇచ్చుచున్నాఁడు సత్పురుషు లెప్పుడు పరులకు హిత మొనర్చుటయందే ఇష్టపడువారు.

తే. ద్యుమణి పద్మాకరము వికచముగఁ జేయుఁ
గుముదహర్షంబు గావించు నమృతసూతి
యర్థితుఁడు గాక జలమిచ్చు నంబుధరుఁడు
సజ్జనులు దారె పరహితాచరణయుతులు.

అవ. ఉత్తమమధ్యమాధముల వర్తనములఁ జెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. ఏతే సత్పురుషాః పరార్థఘటకాస్స్వార్థాన్ పరిత్యజ్య యే
సామాన్యాస్తు పరార్థముద్యమభృతః స్వార్థావిరోధేన యే,
తేఽమీ మానుషరాక్షసాః పరహితం స్వార్థాయ నిఘ్నన్తి యే
యే తు ఘ్నన్తి నిరర్థకం పరహితం తే కే న జానీమహే. 64

వ్యా.—అథ వ్యాపారతారతమ్యేన పురుషాణాముత్తమాదిభేదమాహ—ఏత ఇతి.—యే పుమాంసః, స్వార్థాన్ స్వప్రయోజనాని - ని. 'అర్థోఽభిధేయ రైవస్తు ప్రయోజన నివృత్తిష్వి' త్యభిధానాత్, పరిత్యజ్య త్యక్త్వా, పరార్థఘటకాః పరప్రయోజనసంఘటనశీలాః, ఏతే, సత్పురుషాః పురుషోత్తమాః, సత్త్వస్య తేష్వేవాభివ్యక్తత్వాదితి భావః, యే తు స్వార్థస్యావిరోధేనావైషమ్యేణ - స్వార్థనిర్వాహతత్పరత్వేనైవేత్యర్థః, పరార్థం పరప్రయోజననిర్వాహార్థమ్, ఉద్యమభృత ఉద్యోగభాజః, తే సామాన్యాస్సాధారణా-మధ్యమపురుషా ఇత్యర్థః, యే తు, స్వార్థాయ స్వార్థనివృత్త్యర్థం, పరహితం, నిఘ్నన్తి నాశయన్తి, తేఽమీ, మానుషరాక్షసాః మానుష

శబ్దవాచ్యా రాక్షసాః - తథా క్రూరాచారతత్పరత్వాత్పురుషాధమా ఇత్యర్థః, యేతు నిరర్థకం నిష్ఫలం ప్రయోజననిష్పత్తిరాహిత్యేనాపీతి యావత్, పరహితం ఘ్నన్తి, తే పుమాంసః, కే వా కథంభూతా వా, న జానీమహే ఉక్తత్రివిధపురుషవిలక్షణత్వాత్తాన్ జ్ఞాతుం న శక్నుమ ఇత్యర్థః-అత ఏవ పరమనీచా ఇత్యర్థః; ఉక్తపక్షేషు యః శ్రేయాన్ తత్పక్షాశ్రయణం కర్తవ్యమాయుష్మతేతి భావః. శార్దూలవిక్రీడితమ్.

టీ. యే=ఎవరు, స్వార్థాన్=తమప్రయోజనములను, పరిత్యజ్య=వదలి, పరా... టకాః-పర=ఇతరులయొక్క, అర్థ=ప్రయోజనములను, ఘటకాః = కూర్చువారో, ఏతే= వీరు, సత్పురుషాః=ఉత్తమపురుషులు; యే=ఎవరు, స్వా... ధేన-స్వార్థ=తమప్రయోజనములకు, అవిరోధేన=భంగములేకుండ, పరార్థం=ఇతరులకొఱకు, ఉద్యమభృతః=పూనికగలవారో, (తే) తు=(వారు) అన్ననో, సామాన్యాః= సాధారణులు (అనఁగా: మధ్యములు); యే=ఎవరు, స్వార్థాయ = తమప్రయోజనముకొఱకు, పరహితం=ఇతరుల మేలును, నిఘ్నంతి=పాడుచేయుదురో, తే అమీ=ఆవీరు, మానుషరాక్షసాః=మనుష్యులగు రాక్షసులు; యేతు=ఎవరన్న, నిరర్థకం=నిష్ప్రయోజనముగా (తమకు లాభము ఏమియు లేకున్నను), పరహితం=ఇతరులమేలును, నిఘ్నంతి=చెఱుపుదురో, తే=వారు, కే=ఎవరో (ఎట్టివారో), న జానీమహే=గుర్తెఱుఁగము.

తా. తమకార్యముల విడిచి పరులకార్యములను చేయువారు సత్పురుషులు. తమకార్యములకు భంగములేకుండ పరులకార్యముల నొనర్చువారు మధ్యములు. తమకార్యము నిమిత్తమై పరులకార్యమును చెడఁగొట్టువారు మనుష్యులలో రాక్షసులు. తమకు నష్టము లేకపోయి నను పరులకు నష్టముచేయువారలకే పేరు పెట్టవచ్చునో నాకు తెలియుట లేదు.

మ. తమకార్యంబుఁ బరిత్యజించియుఁ బరార్థప్రాపకుల్ సజ్జనుల్
దమకార్యంబు ఘటించుచున్ బరహితార్థవ్యాపృతుల్ మధ్యముల్
దమకై యన్యహితార్థఘాతుకజనుల్ దైత్యుల్ వృథాన్యార్థభం
గము గావించెడువార లెవ్వరో యెఱుంగన్ శక్యమే యేరికిన్.

అవ. సన్మిత్రలక్షణమును జెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. పాపాన్నివారయతి యోజయతే హితాయ
గుహ్యం నిగూహతి గుణాన్ ప్రకటీకరోతి,

ఆపద్గతం చ న జహాతి దదాతి కాలే
సన్మిత్రలక్షణమిదం ప్రవదన్తి సన్తః. 65

వ్యా.—అథ సన్మిత్రలక్షణమాహ—పాపాదితి.—పాపాత్పాపాచరణాన్నివారయతి నివర్తయతి - ధర్మోపదేశేన దుష్కర్మప్రవృత్తేః విరమయతీత్యర్థః, * 'జుగుప్సావిరామే'త్యాదినా పఞ్చమీ, హితాయ యోజయతే సత్కర్మాచరణాయ ప్రవర్తయత ఇత్యర్థః-యద్వా శ్రేయస్సంగ్రహార్థం ప్రోత్సాహయతీత్యర్థః, గుహ్యం గోప్యం, నిగూహతి ఆచ్ఛాదయతి - న కుత్రాపి ప్రకటయతీత్యర్థః, గుణాన్ సౌశీల్యాదిసద్గుణాన్, ప్రకటీకరోతి ప్రఖ్యాపయతి-న తు నిగూహతీత్యర్థః, ఆపద్గతమతిసంకటస్థమపి, న జహాతి న త్యజతి-'తన్మిత్రమాపది సుఖే చ సమక్రియం య'దిత్యుక్తత్వాదితి భావః; కాలే వ్యసనాది సమయే, దదాతి వాఞ్ఛితం దిశతి, తదిదం పాపనివారణాదికం సర్వం, సన్తస్సత్పురుషాః, సన్మిత్రస్యైతత్సుహృదః, లక్షణంస్వరూపం, ప్రవదన్తి వసన్తతిలకావృత్తమ్.

టీ. (మంచిమిత్రుఁడు) పాపాత్ = పాపమునుండి, నివారయతి = తప్పించును; హితాయ=మేలుకై, యోజయతే=ప్రేరేపించును; గుహ్యం=రహస్యమును, నిగూహతి = కప్పివేయును; గుణాన్ = (సౌశీల్యాది) గుణములను, ప్రకటీకరోతి = వెల్లడించును; ఆపద్గతంఅపి=సంకటములో నున్నవానినైనను, న జహాతి=వదలఁడు; కాలే = (వ్యసనము మున్నగునవి) గలిగిన సమయమందు, దదాతి = (కోరినదానిని) ఇచ్చును, ఇదం = దీనిని (పైన చెప్పినదానిని), సన్తః = పెద్దలు, సన్మిత్రలక్షణం = మంచిస్నేహితుని స్వరూపముగా, ప్రవదంతి=చెప్పుదురు.

తా. చెడుపనుల వారించుట, మంచిపనులఁ జేయుటకుఁ బ్రోత్సహించుట, రహస్యసంరక్షణము, సద్గుణములఁ బ్రకటించుట, ఆపత్కాలమున విడువకుండుట, కాలముల కావశ్యక మగుదానిని ఇచ్చుట, ఇవి సన్మిత్రున కుండవలసిన లక్షణములు.

తే. అఘమువలన మరల్చు హితార్థకలితుఁ
జేయు గోప్యంబు దాఁచుఁ ఘోషించు గుణము
విడువఁ డాపన్ను లేవడివేళ నిచ్చు
మిత్త్రుఁ డీలక్షణంబుల మెలఁగుచుండు.

అవ. మంచిమిత్రులు పరస్పరము క్షీరనీర (పాలలో నీరుగలసిన) న్యాయమున నుందు రనుచున్నాఁడు:—

శ్లో. క్షీరేణాత్మగతోదకాయ హి గుణా దత్తాః పురా తేఽఖిలాః
క్షీరోత్తాపమవేక్ష్య తేన పయసా స్వాత్మా కృశానౌ హుతః,
గన్తుం పావకమున్మన స్తదభవద్దృష్ట్వా తు మిత్త్రాపదం
యుక్తం తేన జలేన శామ్యతి సతాం మైత్త్రీ పున స్త్వీదృశీ. 65

వ్యా.—పున స్తదేవ క్షీరనీరదృష్టాన్తేన వర్ణయతి—క్షీరేణేతి.—క్షీరేణ కర్త్రా, ఆత్మానం-గతముపగతం ప్రాప్తం - యదుదకం జలం-తస్మై స్వాత్మమిశ్రిత జలాయేత్యర్థః, పురా పూర్వం, తే ప్రసిద్ధాః, అఖిలాస్సమస్తా, శ్చ, గుణా నిజమాధుర్యధావళ్యాది గుణా, దత్తా హి వితీర్ణాః ఖలు-స్వగుణప్రదానద్వారా మైత్త్రీసంపాదితేత్యర్థః, అతః క్షీరోత్తాపం-క్షీరస్య శ్రపణార్థ మగ్నౌ నిక్షిప్తస్య దుగ్ధస్య-ఉత్తాపం సంతాప, మవేక్ష్య, తేన క్షీరమిశ్రితేన, పయసా ఉదకేన-ని. 'పయః క్షీరం పయోఽమ్బు చే' త్యమరః, స్వాత్మా స్వశరీరం, కృశానౌ వహ్నౌ, హుతః మిత్త్రసంతాపాసహనాత్స్వంశోషిత ఇత్యర్థః, తత స్తత్ క్షీరం కర్తృ, మిత్త్రస్య జల, స్యాపదం సంశోషరూపాం విపత్తిం, దృష్ట్వా, పావకం వహ్నిం, గన్తుం, మున్మనః ఉద్యుక్త, మభవత్ * 'ఉత్క ఉన్మనా' ఇతి నిపాతనా త్సాధుః - జలాసంశోషణే క్షీరాణాం బహి ర్నిర్గమనసంభవాదితి భావః, తదనన్తరం తేన జలేన, యుక్తం మిశ్రితం సత్, శామ్యతి ప్రశాన్తం భవతి * 'శమా మష్టానా మి'తి దీర్ఘః, తథా హి, సతాం మైత్త్రీ సౌహార్దం-మైత్త్రీ వ్యాఖ్యాతా, ఈదృశీ పునః పరస్పరవ్యసనాసహనశీలా ఖలు, అత ఏతద్యుక్తమితి భావః.

అత్ర స్వభావసిద్ధస్య క్షీరనీరవ్యవహారస్య పరస్పరసంతాపదర్శనహేతుకత్వే నోత్ప్రేక్షణాత్క్రియానిమిత్తక్రియాస్వరూపోత్ప్రేక్షా, సా చోక్తార్థాన్తరన్యాస నిర్వ్యూఢే త్యనయో ర్విజాతీయసంకరః. వృత్తముక్తమ్.

టీ. క్షీరేణ=పాలచేత, ఆత్మ...కాయ-ఆత్మ=తమ్మును, గత=పొందిన, (అనఁగా: తమతోఁ గలసియున్న యనుట, తమతో మైత్రిచేసిన, అని వ్యంగ్యము.) ఉదకాయ = నీటికి, పురా=మునుపు, తే = (ప్రసిద్ధములగు) ఆ, అఖిలాః = సమస్తములైన, గుణాః = (తమతీపు, తెలుపు మున్నగు) గుణములు, దత్తాః హి=ఈయఁబడినవిగదా! (అందువలన) క్షీరోత్తాపం-క్షీర = పాలయొక్క, ఉత్తాపం=కాఁగుటను, (కష్టమును అని వ్యంగ్యము.) అవేక్ష్య=చూచి, తేన=ఆ, పయసా=నీటిచేత, స్వాత్మా=తనస్వరూపము, కృశానౌ=అగ్ని

యందు, హుతః=వేల్వఁబడినది. (ఆవిరియయ్యెననుట, మిత్రుని కష్టమును జూచి సహింపక యగ్ని ప్రవేశము చేసెనని వ్యంగ్యము.) తత్ తు=ఆ పాలు సైతము, మిత్ర ఆపదం=మిత్రము (అగునీటి) యొక్క (ఆవిరియగుటయను) ఆపదను, దృష్ట్వా = చూచి, పావకం = అగ్నిని, గంతుం=పొందుటకు (అగ్నిలోఁ బడుటకనుట), ఉన్మనః=ఉద్యుక్తము, అభవత్ = అయ్యెను. తేన=ఆ, జలేన=నీటితో, యుక్తం సత్=కూడినదై, శామ్యతి=చల్లారుచున్నది. (నీళ్లు చల్లినచో పొంగు తగ్గుననుట. దుఃఖముదీఱి ఆత్మహత్యాప్రయత్నమును మానుకొనెనని వ్యంగ్యము.) సతాం=మంచివారి యొక్క, మైత్రీ=స్నేహము, ఈదృశీ పునః=ఇటువంటిది సుమా!

తా. పాలు తనయందు గలసిన జలంబునకు తనగుణంబులన్నియు నిచ్చెను. తనకిట్టి సాయము నొసర్చిన క్షీరములకు గలుగుతపనమును గాంచి జలము అగ్నియందుఁ బడెను. తనకు మిత్రముగు జల మగ్నియందుఁ బడుటను చూచి క్షీరములు తానుగూడ అగ్నియందుఁ బడఁబోఁగా దానితో మరల జలము కలియుటచేత శాంతిల్లుచున్నది. సజ్జనసహవాసము ఇంతయే అని యర్థము.

చ. క్షీరము మున్ను నీటికొసఁగెన్ స్వగుణంబులు దన్నుఁ జేరుటన్
క్షీరము దప్తమౌట గని చిచ్చుఁజొరెన్ వెతచే జలంబు దు
ర్వారసుహృద్విపత్తిఁ గని వహ్నిఁ జొరం జనె దుగ్ధమంతలో
నీరముఁగూడి శాంతమగు నిల్చు మహాత్ములమైత్త్రి యీగతిన్.

అవ. సత్పురుషు లెంతెంతవారికో యాశ్రయములుగా నుందురని సత్పురుషుల మాహాత్మ్యమును వర్ణించుచున్నాఁడు:—

శ్లో. ఇతః స్వపితి కేశవః కులమితస్తదీయద్విషా
మితశ్చ శరణార్థినాం శిఖరిణాం గణాః శేరతే,
ఇతోఽపి బడబానలః సహ సమస్తసంవర్తకై
రహో వితతమూర్జితం భరసహం చ సిన్ధోర్వపుః. 67

వ్యా.—అబ్ధేః మాహాత్మ్యమాహ—ఇత ఇతి—ఇతః=అస్మిన్ ప్రదేశే, కేశవః విష్ణుః కుక్షిస్థాఖిలభువన ఇతి భావః, స్వపితి యోగానుసంధానేన నిద్రాతి * 'రుదాదిభ్యస్సార్వధాతుకే' ఇతీడాగమః, ఇతః=అస్మిన్ ప్రదేశే, తస్య కేశవస్య ఇమే తదీయాః * త్యదాదివృద్ధాచ్ఛః - యే ద్విషః హిరణ్యాక్ష రావణాదయ స్తేషాం, కులం సమూహః

స్తిష్ఠతీతి శేషః, ఇత స్తతోఽన్యస్మిన్ ప్రదేశేఽపి, శరణార్థినో రక్షణాభిలాషిణః - ని. 'శరణం గృహరక్షిత్రోః' రిత్యభిధానాత్, తేషాం శిఖరిణాం మైనాకాదిపర్వతానాం గణాశ్చ, శేరతే స్వపన్తి * 'శీఙో రుట్' ఇతి రుడాగమః, ఇత స్తస్మాదప్యన్యస్మిన్ ప్రదేశే, సమస్తా యే సంవర్తకాః ప్రళయకాలప్రవర్షి మేఘవిశేషాః - అత ఏవ పుష్కలావర్తక సంజ్ఞయా చ వ్యవహ్రియన్తే - తైస్సహ, బడబానలోఽపి వసతి - తస్మాత్, సిన్ధోస్సము ద్రస్య, వపుశ్శరీరం, వితతం శేశవాధారత్వేన విస్తృతం, ఊర్జితం బడబానలాశ్రయత్వే ఽప్యతివర్ధిష్ణు, భరసహం పర్వతభరణేన భారోద్వహనక్షమం చ అహో అప్రమేయాను భావత్వేనాత్యన్తాశ్చర్యమిత్యర్థః.

అత్ర లక్షయోజనపరిచ్ఛిన్నస్య సముద్రస్యాపరిచ్ఛిన్న కేశవాద్యాధారత్వకథనా దధికప్రభేదోఽలంకారః - 'ఆధారాధేయయోరానురూప్యాభావోఽధికే మత' ఇతి లక్షణాత్. పృథ్వీవృత్తమ్.

టీ. కేశవః=విష్ణువు, ఇతః=ఇచ్చట (ఒకచోట), స్వపితి = నిద్రించుచున్నాడు; ఇతః=ఇచ్చట (మఱియొకచోట), తదీయద్విషాం - తదీయ=తత్సంబంధులగు (విష్ణువు యొక్క), ద్విషాం=శత్రువులయొక్క, కులం=సమూహము, (ఉన్నది.) ఇతశ్చ=ఇచ్చటను (మఱియొకచోట), శరణార్థినాం=రక్షకుని గోరిన, శిఖరిణాం = పర్వతములయొక్క, గణాః=సమూహములు, శేరతే = పరుండి యున్నవి. ఇతః అపి = ఇచ్చటను (మఱియొక చోటను), సమస్తసంవర్తకైః సహ - సమస్తమైన ప్రళయాగ్నులతోఁగూడ, బడబానలః- అపి=బడబాగ్నియుఁ, (ఉన్నది.) సింధోః=సముద్రముయొక్క, వపుః=శరీరము, వితతం = విశాలమైనదియుఁ, ఊర్జితం=వృద్ధిఁబొందునదియుఁ, భరసహంచ=బరువును ఓర్చునదియుఁ, (అయియున్నది). అహో=ఔరా!

తా. సముద్రము, తనయందొకచోట వెన్నుని, ఒకచోట రక్కసులను, ఒకచోటఁ బర్వతసమూహమును, ఒకచోట బడబానలంబును వహించియున్నది. దీనిమహత్వ మెంతగొప్పయైనది!

చ. ఒకయెడఁ బవ్వళించు హరి; యొక్కయెడన్ వసియించు రాక్షస
ప్రకరము లొక్కచో నడఁగుఁబర్వతసంఘము లొక్కెడన్ బలా
హకములతోడ నుండు బడబాగ్నియు విస్తృత మూర్జితంబునుం
బ్రకటభరక్షమం బగుచు భాసిలు నౌర సముద్ర మెంతయున్.

శ్లో. జాతః కూర్మః స ఏకః పృథుభువనభరాయార్పితం యేన పృష్ఠం
శ్లాఘ్యం జన్మధ్రువస్య భ్రమతి నియమితం యత్ర తేజస్విచక్రం,

సంజాతవ్యర్థపక్షాః పరహితకరణే నోపరిష్టాన్న చాధో
బ్రహ్మాణ్డోదుమ్బరాన్తర్మశకవదపరే జన్తవో జాతనష్టాః. 68

వ్యా.—అథ పరహితాచరణపరాఙ్ముఖయోర్ద్వయోరేవ జన్మసఫలం సత్వన్యేషామిత్యాహ—జాతఇతి.—కిం బహునా, అవతారేష్వపీత్యధ్యాహార్యమ్.—ఏకః కేవల, స్సకూర్మః ఆదికూర్మావతారఏవ, జాతః జన్మలాభవానిత్యర్థః, కుతః? యేన కూర్మేణ, పృథుర్మహాన్ - యో భువనభరశ్చతుర్దశవిష్టపభార - స్తస్మై తద్వహనార్థమిత్యర్థః - పృథు విపులమితి పృథక్పదం వా, పృష్ఠం నిజకర్పరతల, మర్పితం దత్తం-నిరన్తరమధః ప్రదేశే స్థిత్వా దుర్భరభువనభారేణ జనితః క్లేశస్సోఢ ఇత్యర్థః, తథా,ధ్రువస్యోత్తానపాదే, ర్జన్మ శ్లాఘ్యం సకలలోకప్రశస్తం, కుతః? యత్ర యస్మిన్ ధ్రువే; తేజస్వినామ్ గ్రహనక్షత్రాదీనాం-చక్రం శింశుమారాఖ్యం గ్రహనక్షత్రమణ్డలంవా, నియమితం నియుక్తం స, ద్ధ్రువమితి పర్యావర్తతే - తత్రభవాన్ భగవదనుగ్రహవశాత్సకలలోకోన్నత మేరుశిఖర శిఖామణి ర్ధ్రువః స్వాయత్తత్వేన తేజస్విచక్రం ప్రవర్తయతీతి శ్రీవిష్ణుపురాణ భాగవతాది కథాఽనుసంధేయా; తతః కిమత ఆహ—పరహితకరణే పరోపకారాచరణవిషయే, వ్యర్థో నిరర్థః అప్రయోజక ఇతి యావత్-యః పక్షః - సంజాతో యేషాం తే సంజాతవ్యర్థపక్షాః-న తు సంజాతపరహితకరణసమర్థపక్షా ఇత్యర్థః, * సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వాత్సమాసః, అపరే ఉక్తాభ్యామన్యే, జన్తవః ప్రాణినః - నైచ్యోద్భావనార్థోఽయం జన్తుశబ్దప్రయోగః, ఉపరిష్టాన్న ధ్రువవ దుపరిభాగే వర్తమానాన భవన్తీత్యర్థః, అధశ్చ న కూర్మవ దధస్తాద్వా వర్తమానా న భవన్తీత్యర్థః, కిం తు ఉదుమ్బరః జన్తుఫలాఖ్య వృక్షవిశేషః - తస్య ఫలముదుమ్బరం - ని. 'ఉదుమ్బరో జన్తుఫలో యజ్ఞాఙ్గో హేమదుగ్ధక' ఇత్యమరః * 'ఫలే లుగి' తి లుక్-బ్రహ్మాణ్డ ముదుమ్బరం తస్యాన్తః అన్తరాళే - అవ్యయ మేతత్, యే మశకా స్తైస్తుల్యం తద్వత్ *తేన తుల్యం క్రియా చేద్వతి రి' తి వతి ప్రత్యయః, జాతా ఉత్పన్నాశ్చ తే నష్టాశ్చ జాతనష్టా భవన్తీతి శేషః * స్నాతానులిప్తవత్పూర్వకాలసమాసః; యతో న తైః కిమపి సాధిత మతో మశకవ న్నిష్ఫలజన్మభిః కిమస్త్యైరితి భావః

రూపకోపమయో స్సంకరః. స్రగ్ధరావృత్తమ్.

టీ. యేన = ఏవని చేత, పృథు...రాయ - పృథు = పెద్దదియగు, భువన = లోకముల యొక్క, భరాయ = బరువుకొఱకు, పృష్ఠం = వీఁపు, అర్పితం = సమర్పింపఁబడినదో, సః = ఆ, కూర్మః = కూర్మరాజు, ఏకః = ఒక్కటియే, జాతః = పుట్టినది. (అనఁగా;

ఎల్లప్పుడు క్రిందనుండి లోకముల మోయుటవలనఁ గలిగిన కష్టమును సహించినందున నితనిజన్మము సార్థకమనుట. యత్ర = ఎవనిచుట్టు, తేజస్విచక్రం - తేజస్వి = తేజముగల వానియొక్క (నక్షత్రతారాగ్రహములయొక్క), చక్రం = మండలము, నియమితం సత్ = ఏర్పఱుపఁబడినదై, భ్రమతి = సుడియుచున్నదో, ఆ, ధ్రువస్య = ధ్రువునియొక్క, జన్మ = బ్రదుకు, శ్లాఘ్యం = కొనియాడఁదగినది. అపరే = ఇతరములగు, జన్తవః = ప్రాణులు, పరహితకరణే = ఇతరులకు మేలుసేయుటయందు, సం... పక్షాః - సంజాత = పుట్టినవారై, వ్యర్థ = నిష్ప్రయోజనమగు, పక్షాః = పక్షముగలవారు, (పుట్టి నిష్ప్రయోజకులలో చేరిన వారు) ఉపరిష్టాత్ న = (ధ్రువునకు) పైనను లేరు. అధశ్చ న = క్రిందను లేరు. (మఱి) ఉదుంబర = అత్తిపండువంటి, బ్రహ్మా... న్తః - బ్రహ్మాండ = బ్రహ్మాండముయొక్క, అంతః = లోపల, మశకవత్ = దోమలవలె, జాతనష్టాః = పుట్టి చచ్చినవారు.

తా. విస్తారమగుభూభారమును ధరించిన ఆదికూర్మముయొక్క జన్మము, జ్యోతిశ్చక్రమును భ్రమింపఁజేయుటకు ప్రధానుఁడగుధ్రువుని యొక్క జన్మము, ఈ రెండే లెక్కింప దగినవి? తక్కినవారందఱు పరోప కారము చేయఁజాలనివా రగుటచేత ఆదికూర్మమువలెఁ గ్రిందను ధ్రువునివలె ఊర్ధ్వభాగమునను లేక బ్రహ్మాండమను అత్తిపండులోని పురుగులవలెఁ బుట్టి నశించుచున్నారు.

చ. వితతజగద్భరంబు దన కీపునఁ దాల్చినకూర్మనాథుఁడుఁ
సతతము చంద్రభాస్కరుల చక్రముఁ ద్రిప్పుధ్రువుండు సజ్జనుల్
ప్రతిభ నజాండజంతుఫల రంధ్రవసన్మశకంబులట్ల నిం
దితవిఫలార్థసంగతి జనించి నశించుఁ దదన్యజంతువుల్.

అవ. సత్పురుషుల నడవడిని జెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. తృష్ణాం ఛిన్ధి భజ క్షమాం జహి మదం పాపే రతిం మా కృథాః
సత్యం బ్రూహ్యనుయాహి సాధుపదవీం సేవస్వ విద్వజ్జనమ్,
మాన్యాన్మానయ విద్విషోఽప్యనునయ ప్రఖ్యాపయ ప్రశ్రయం
కీర్తిం పాలయ దుఃఖితే కురు దయామేతత్సతాం చేష్టితమ్. 69

వ్యా.—అథ విధేయలోకం సంబోధయన్ సదాచారం శిక్షయతి - తృష్ణామితి.—హే జనేత్యధ్యాహార్యం సర్వత్రాపి - మధ్యమపురుష ప్రయోగ సంభవాత్, అలభ్యేషు పరధనేషు లాభాభిలాష స్తృష్ణా-తాం ఛిన్ధి వైరాగ్యశస్త్రేణ విదారయ— అన్యథా అనేకాశాపాశనిబద్ధత్వేన క్లేశభాగిత్వం స్యాదితి భావః, పరిభవాదిషూత్పద్య

మానేషు క్రోధప్రతిబన్ధః క్షమా - తాం - భజ సేవస్వ - అన్యథా ఉగ్రభావేన కార్యహానిస్స్యాదితి భావః, మదం విద్యాజనితదర్పం, జహి విజ్ఞానేన వినాశయ-అన్యథా వివేకశూన్యతయా అకార్యకరణప్రవృత్త్యా అనర్థప్రాప్తిస్స్యాదితి భావః, పాపే పాపకర్మాచరణే, రతిం ప్రీతిం, మా కృథాః అజ్ఞానేన మాకార్షీః-కిం తు 'ధర్మం చరే' త్యాద్యుపదేశవచనేన సత్కర్మాచరణ ఏవ రతిం కుర్విత్యర్థః - అన్యథా నిరయపాతస్స్యాదితి భావః. * కరోతే ర్లుఙి థాసి 'న మాఙ్యోగ' ఇత్యట్ ప్రతిషేధః, సత్యం సూనృతం, బ్రూహి 'సత్యం వ దే'తి వచనేన యథార్థమేవ వచనం వదేత్యర్థః-అన్యథా 'నానృతా త్పాతకం పర మి'తి న్యాయా దవివేకిత్వప్రసక్తిస్స్యాదితి భావః, సాధు పదవీం సన్మార్గ, మనుయాహి ధర్మశాస్త్రానురోధే నానుసర - అన్యథోత్పథప్రతిపన్నత్వే వచనీయతాది దోషాపత్తిస్స్యాదితి భావః, విద్వజ్జనమ్ ఉపదేశేన కృతార్థీకరణశీలం పణ్డితమణ్డలం, సేవస్వ

'యస్తు పర్యటతే దేశాన్ యస్తు సేవేత పణ్డితాన్,
తస్య విస్తారితా బుద్ధిస్తైలబిన్దురివామ్భసి.'

ఇతి వచనాద్బుద్ధివైశద్యార్థం శుశ్రూషస్వ - అన్యథా బుద్ధ్యవైశద్యాశిక్షితత్వాద్యభియోగస్స్యాదితి భావః, మాన్యాన్ పూజ్యాన్మానయ యథార్హం పూజయ-అన్యథా

'సమాసమాభ్యాం విషమసమే పూజ్యే' ఇతి గౌతమసూత్రాత్,
'అపూజ్యా యత్ర పూజ్యన్తే పూజ్యానాం చావమానితాః,
అయశో మహదాప్నోతి ధనాద్ధర్మాచ్చ హీయతే.'

ఇత్యాది స్మరణాచ్చ కీర్తి సుకృత ధన హీయమానత్వ రూపాశ్రేయఃప్రాప్తిస్స్యాదితి భావః, కిం బహునా, విద్విష శ్శత్రూనపి కిముతాన్యాన్, అనునయ - 'సమశ్శత్రౌ చ మిత్రే చే'తి భగవద్వచనాత్ప్రసాదయ - అన్యథా రన్ధ్రేషు పాతయిష్యన్తీతి భావః, ప్రశ్రయం గుర్వాచార్యాదిషు నమ్రత్వం వినయమితి యావత్, ప్రఖ్యాపయ 'గురౌ నమ్రతే' త్యుక్తత్వాత్ప్రకటయ - అన్యథా దుర్వినీతత్వాపవాదప్రసక్తిస్స్యాదితి భావః; కీర్తిం పాలయ జన్మసాఫల్యార్థం కీర్తినిర్వహణే ప్రయత్నం కుర్విత్యర్థః - అన్యథా 'క్షితితలే కిం జన్మ కీర్తిం వినే'తి వచనాజ్జీవన్మృతత్వాపత్తిస్స్యాదితి భావః, దుఃఖితే సంజాతదుఃఖేషు భూతేష్విత్యర్థః * తారకాదిత్వా దితచ్-జాతా వేకవచనం, దయాం దుఃఖప్రహాణేచ్ఛాలక్షణాం, కురు 'దుఃఖిషు కరుణే'తి శాస్త్రానురోధాద్విధేహి - అన్యథా చిత్తశుద్ధ్యసంభవాదితి భావః, కుతః? ఏతత్సర్వం తృష్ణాచ్ఛేదాదికం, సతాం సజ్జనానాం చేష్టితం వ్యాపారః, యది సౌజన్య యశఃకామీ తర్హ్యేవం ప్రవర్తస్వ - అన్యథా పురుషార్థలాభాసంభవాదితి భావః.

టీ. తృష్ణాం=ఆశను, ఛిన్ధి = కోయుము; క్షమాం = ఓర్పును, భజ=పొందుము; మదం=గర్వమును, జహి=వదలుము; పాపే=దుష్టునియందు, రతిం=ప్రేమను, మాకృథాః=చేయకుము; సత్యం = నిజమును, బ్రూహి = పలుకుము; సాధుపదవీం = పెద్దలమార్గమును, అనుయాహి=అనుసరింపుము. విద్వజ్జనం = పండితలోకమును, సేవస్వ=సేవింపుము. మాన్యాన్=పూజ్యులను, మానయ = పూజింపుము. విద్విషః అపి = శత్రువులనైనను, అనునయ = ఆదరింపుము; ప్రశ్రయం = అడఁకువను, ప్రఖ్యాపయ = వెల్లడింపుము (చూపుము); కీర్తిం = యశస్సును, పాలయ = కాపాడుకొనుము; దుఃఖితే= దుఃఖముగలవారియందు (జాత్యేకవచనము), దయాం=కనికరమును, కురు = చేయుము (వహింపుమనుట), ఏతత్=ఇది, సతాం=సత్పురుషులయొక్క, చేష్టితం=నడవడి.

తా. అత్యాశను త్యజించి ఓర్పు కలిగి మదమును విడిచి దుష్కార్యములందు మనసును పోనీయక సత్యమునే పలుకుచు పెద్దలు పోయిన మార్గమున నడచుచు విద్వాంసుల సేవించుటయు, పూజ్యుల మన్నించుచు శత్రువునైనను చక్కఁగఁ జూచుచు పెద్దలయందు అడఁకువ కలిగి కీర్తికి భంగము రానివిధంబుగ చరించుచు దుఃఖితులయందు దయను గనంబఱచుచుండుటయు. ఇవి సత్పురుషులలక్షణములు.

శా. ఆశాసంహరణంబు నోర్మియు మదత్యాగంబు దుర్దోషవాం
ఛాశూన్యత్వము సత్యముం బుధమతాచారంబు సత్సేవయుం
వైశద్యంబును శత్రులాలనము మాన్యప్రీతియుం బ్రశ్రయ
శ్రీశాలిత్వము దీనులందుఁ గృపయుం గ శిష్టాలికిన్ ధర్మముల్.

అవ. సత్పురుషులు అరుదుగా నుందు రనుచున్నాఁడు:—

శ్లో. మనసి వచసి కాయే పుణ్యపీయూషపూర్ణా
స్త్రిభువన ముపకారశ్రేణిభిః ప్రీణయన్తః,
పరగుణపరమాణూన్ పర్వతీకృత్య నిత్యం
నిజహృది వికసన్తః సన్తి సన్తః కియన్తః. 70

వ్యా.—ఈదృశా విరళా ఏవేతి నిర్దిశతి—మనసీతి.—మనసి వచసి కాయే మనోవాక్కాయేషు, పుణ్యమేవ - పీయూషమమృతం-తేన పూర్ణాః - కరణత్రితయేనాపి సత్కర్మాచరణతత్పరా ఇత్యర్థః * సీ. 'పీయూషమమృతం సుధే' త్యమరః, త్రయాణాం భువనానాం సమాహారస్త్రిభువనం-లక్షణయా త్రిభువనస్థజనానిత్యర్థః *

'తద్ధితార్థే' త్యాదినా సమాసః * పాత్రాదిత్వాన్న స్త్రీత్వమ్, ఉపకారశ్రేణిభి ర్హితాచరణ పరమ్పరాభిః ప్రీణయన్తస్సన్తోషయన్తః.* 'ప్రీఞ్ ప్రీణన' ఇతిధాతో శ్చౌరాదికాణ్ణిచి శతృప్రత్యయః. * 'ధూఞ్ ప్రీఞో ర్నుగ్వక్తవ్య' ఇతి నుగాగమః, పరేషాం గుణపరమాణూన్ సత్యల్పగుణానపీత్యర్థః. యతో ఽణుర్నాస్తి స పరమాణురిత్యాహుః, పర్వతీకృత్య మహాన్తరాన్ కృత్వా * అభూతతద్భావే చ్విః * 'ఊర్యాది చ్విడాచ శ్చే'తి గతి సంజ్ఞాయాం *'కుగతిప్రాదయ' ఇతి సమాసః, నిత్యం ఖ్యాపయన్తః నిరన్తరం ప్రశంసన్తః, తథా నిజ హృది స్వాన్తఃకరణ ఏవ, వికసన్తః సంతుష్యన్తః, సన్తః సత్పురుషాః, కియన్తః కతిపయే విరళా ఏవేత్యర్థః, సన్తి-నతు సాన్ద్రాః ఏతాదృశగుణసంపత్తే రసాధారణ్యాదితి భావః, నిజహృది వికసన్తస్సన్తి సన్తః కియన్త ఇత్యేవపాఠః-తథా చోక్తం-సౌజన్యామృత సిన్ధవ ఇత్యాది. మాలినీవృత్తమ్.

టీ. మనసి=తలంపులోను, వచసి = మాటలోను, కాయే = చేష్టలోను, పుణ్య... పూర్ణాః-పుణ్య = పుణ్యమనెడి, పీయూషం = అమృతముతో, పూర్ణాః = నిండినవారు, త్రిభువనం = ముల్లోకములను, ఉపకారశ్రేణిభిః = ఉపకారములవరుసలచే, ప్రీణయంతః = సంతోషపెట్టువారును, పర...అణూన్-పర = ఇతరులయొక్క, గుణపరమాణూన్ = మిక్కిలి అల్పములగు గుణములను, పర్వతీకృత్య = కొండలుగాచేసి, నిత్యం= ఎల్లప్పుడును, నిజహృది = తమహృదయమునందు, వికసన్తః=ఆనందించువారును (అగు) సన్తః=పెద్దలు, కియన్తః=కొంతమంది, సన్తి=కలరు.

తా. మనోవాక్కాయములయందును సత్కర్మల నొనర్చుట యను అమృతముచేత పూర్ణులయి ముల్లోకములం దున్నవారికి ఉపకార మొనర్చుచున్నవారలయి పరులయందుండిన అణువులవంటి సద్గుణముల నైనను కొండంతగా భావించి వికసించుచున్న హృదయములు గలసజ్జనులు కొందఱుమాత్రమే యుందురు.

చ. హృదయవచశ్శరీరముల నెంతయుఁ బుణ్యసుధాప్రపూర్ణులై
ముదము బహూపకారముల మూఁడుజగంబులకున్ ఘటించుచున్
వదలక సాధుసద్గుణలవంబులు గొండలు సేసి మెచ్చుచున్
మదిని వికాసయుక్తు లగుమాన్యులు గొందఱు వొల్తు రిద్ధరన్.

ఇది నీతిశతకమునందు పరోపకారపద్ధతివర్ణన మను

ఏడవదశకము.

ధైర్య పద్ధతి.

శ్లో.రత్నైర్మహార్ఘేస్తుతుషుర్న దేవా న భేజిరే భీమవిషేణ భీతిం,
సుధాం వినా న ప్రయయుర్విరామం న నిశ్చితార్థాద్విరమన్తి ధీరాః.

వ్యా—రత్నైరితి—దేవా అమరాః, మహార్ఘేః క్షీరార్ణవస్య సంబన్ధిభిః రత్నైః కౌస్తుభాదిమణిభిః-ని. 'రత్నం శ్రేష్ఠే మణావపీ'తి విశ్వః-యద్వా - రత్నైః-ని. 'జాతౌ జాతౌ చ యచ్ఛ్రేష్ఠం తద్రత్నమభిధీయత' ఇతి వచనాత్ - ఐరావతోచ్చైశ్శ్రవః కల్పవృక్షాదిశ్రేష్ఠజాతీయవస్తుభిః హేతుభిః, న తుతుషుస్తుష్టిం న ప్రాపుః - మథనసమయ ఇతి శేషః, తథా, బిభ్యత్యస్మాదితి భీమం * 'భీమాదయోఽపాదానే' ఇత్యపాదానార్థే భియః మప్రత్యయ ఔణాదికః-తథాభూతం యద్విషం కాలకూటాఖ్యం- తేన హేతునా తస్మాదిత్యర్థః, భీతిం, న భేజిరే న ప్రాపురితి ధైర్యాతిశయోక్తిః.*విషేణేత్యత్ర 'భీత్రార్థానాం భయహేతు రి'త్యపాదానే పఞ్చమ్యా భావ్యం - తథాఽపి హేతుత్వమాత్రవివక్షయాఽయం నిర్దేశ ఇతి మన్తవ్యం, కిం తు, సుధా మమృతం-వినా * 'పృథగ్వినే' త్యాదినా ద్వితీయా, విరామ మవసానం, న ప్రయయుః మథనాదితి శేషః=సుధోత్పత్తిం వినా న విరతా ఇత్యర్థః-అనేన శీలసంపత్తిరుక్తా, తథాహి-ధీరా మనస్వినః, నిశ్చితార్థా, న్న విరమన్తి విరామం న ప్రాప్నువన్తి-కిం త్వాఫలోదయం ప్రయతన్త ఏవేత్యర్థః. అతో ధైర్యశీల సంపన్నానాం దేవానామపీదం యుక్త మేవేతి భావః. *'జుగుప్సా విరామే' త్యాదినా పఞ్చమీ. * 'వ్యాఙ్పరిభ్యో రమ' ఇతి పరస్మైపదమ్.

అర్థాన్తరన్యాసోఽలంకారః. వృత్తముపజాతిః.

టీ. దేవాః=దేవతలు, మహార్ఘేః=గొప్పసముద్రముయొక్క, రత్నైః=(కౌస్తుభము మొదలగు) మణులచేత (లేక, 'రత్న' శబ్దము శ్రేష్ఠవాచకమయినందున ఐరావతము, ఉచ్చైశ్శ్రవము, కల్పవృక్షము మున్నగు శ్రేష్ఠవస్తువులచేత), న తుతుషుః=సంతోషింపరైరి; భీమవిషేణ = భయంకరమగు (కాలకూట) విషముచేత, భీతిం=భయమును, న భేజిరే = పొందరైరి; సుధాంవినా=అమృతములేక (అమృతము లభింపక), విరామం=మానుటను, 'న ప్రయయుః=పొందకపోయిరి. (అమృతము పుట్టువఱకును చిలుకుచునే యుండిరి అనుట.) ధీరాః=పూనికగలవారు, నిశ్చితఅర్థాత్ = పూనుకొనిన ప్రయోజనమునుండి, న విరమంతి= విరమింపరు.

తా. అమృతమునకై పాలసముద్రమును మథింపుచున్న దేవతలు అందలిరత్న లాభమునకు సంతోషింపక అందు పుట్టిన కాలకూటవిషంబు

నకు భయపడక అమృతము కలుగునంతదనుక తమపట్టును వదలరైరి. ధీరు లెప్పుడు తాము దలంచిన కార్యమగునంతవఱకు ప్రయత్నమును వదలరు.

తే. తనిసిరే వేల్పు లుదధిరత్నములచేత
బెఱచిరే ఘోరకాకోలవిషముచేత
విడిచిరే యత్న మమృతంబు గనెడముదనుక
నిశ్చితార్థంబు వదలరు నిపుణమతులు.

అవ. ఉత్తమాదుల స్థైర్యతారతమ్యమును జెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. ప్రారభ్యతే న ఖలు విఘ్నభయేన నీచైః
ప్రారభ్య విఘ్ననిహతా విరమన్తి మధ్యాః,
విఘ్నైర్ముహుర్ముహురపి ప్రతిహన్యమానాః
ప్రారబ్ధముత్తమగుణా న పరిత్యజన్తి. 72

వ్యా.—ఉక్తమేవార్థంనీచాదివృత్తికథనద్వారా ద్రఢయతి—ప్రారభ్యత ఇతి— నీచైరధమైః, విఘ్నేభ్యోఽన్తరాయేభ్యో-యద్భయం తేన హేతునా, న ప్రారభ్యతే ఖలు-నోపక్రమ్యతే కార్యమితి శేషః-ని. 'విఘ్నోఽన్తరాయః ప్రత్యూహః' ఇత్యమరః, మధ్యాః మధ్యమాస్తు, కార్యం ప్రారభ్యోపక్రమ్య, విఘ్నై - ర్నిహతా వ్యాకులీకృతాః, స్సన్తో, విరమన్తి, విరతా భవన్తీత్యర్థః, ఉత్తమాః ఉత్కృష్టాః - గుణా స్థైర్యశీలాదయో-యేషాం తే తథోక్తాః పురుషశ్రేష్ఠాస్తు విఘ్నై, ర్ముహుర్ముహుః పౌనఃపున్యేన, ప్రతిహన్యమానాః జన్యమానా, అపి, ప్రారబ్ధముపక్రాన్తం కర్మ, న పరిత్యజన్తి; అతః కాలకూటబడబానలాదివిఘ్నాద్యుపహతత్వేఽపి ఉక్తగుణసంపన్నతయా దేవానాం సుధోత్పత్తిపర్యన్తం మథనం యుక్తమితి శ్లోకద్వయస్యాపి తాత్పర్యమ్. అత్ర ప్రకరణే క్వచిద్ స్థైర్యస్య క్వచిచ్ఛీలస్య క్వచి దుభయస్యాపి ప్రాధాన్యనిర్దేశ ఇతి ద్రష్టవ్యమ్-'మనసో నిర్వికారత్వం ధైర్యం సత్స్వపి హేతుష్వి' త్యుక్తలక్షణం ధైర్యం - శీలం తు నియతకులోచితస్వభావ ఇతి వివేకః. 'శీలం స్వభావే సద్వృత్తా' విత్యభిధానాత్.

వసన్తతిలకావృత్తమ్.

టీ. నీచైః = అధములచేత, విఘ్నభయేన = విఘ్నములవలని భయముచే (విఘ్నములు గలుగు ననుభయముచే), న ప్రారభ్యతే = (పని) ఆరంభింపఁబడదు; మధ్యాః = మధ్యములు, ప్రారభ్య = ఆరంభించి, విఘ్ననిహతాఃసన్తః = విఘ్నముచేఁ జెఱుపఁబడిన

వారై, విరమన్తి=(పనిని) మానుదురు. ఉత్తమగుణాః=మంచిగుణములుగలవారు, విఘ్నైః= ఆటంకములచే, ముహుర్ముహుః=మాటిమాటికి, ప్రతిహన్యమానాఃఅపి=మిక్కిలికొట్టఁబడుచున్నవారైనను, ప్రారబ్ధం=ఆరంభింపఁబడినదానిని, న పరిత్యజంతి=వదలరు.

తా. అధములు విఘ్నములు సంభవించునని కార్యము నారంభింప వెఱతురు. మధ్యములు ఆరంభించి విఘ్నములు వచ్చినప్పుడు వదలెదరు. ధీరు లెన్నిపర్యాయము లెట్టివిఘ్నములువచ్చినను తాము పట్టిన కార్యమును విడువరు.

శా. ఆరంభింపరు నీచమానవులు విఘ్నాయాససంత్రస్తులై
యారంభించి పరిత్యజింతు రురువిఘ్నాయత్తులై మధ్యముల్
ధీరుల్ విఘ్ననిహన్యమాను లగుచున్ ధృత్యున్నతోత్సాహులై
ప్రారబ్ధార్థము లుజ్జగింపరు సుమీ ప్రజ్ఞానిధుల్ గావునన్.

అవ. కార్యార్థి సుఖదుఃఖములను బరిగణింపక పని చేయు ననుచున్నాఁడు:—

శ్లో. క్వచిత్పృథ్వీశయ్యః క్వచిదపి చ పర్యఙ్కశయనః
క్వచిచ్ఛాకాహారః క్వచిదపి చ శాల్యోదనరుచిః,
క్వచిత్కన్థాధారీ క్వచిదపి చ దివ్యామ్బరధరో
మనస్వీ కార్యార్థీ న గణయతి దుఃఖం న చ సుఖమ్. 73

వ్యా. అథోక్తగుణసంపన్నస్య 'కృచ్ఛ్రాకృచ్ఛ్ర'యోర్దుఃఖసుఖాపరిగణనయా కార్యసాధకత్వమాహ—క్వచిదితి.—క్వచిత్కుత్రచిద్దేశే కాలే వా, పృథ్వీశయ్యా యస్య స తథోక్తః - కఠినతరస్థణ్డిలశయనోఽపీత్యర్థః, క్వచిచ్చ, పర్యఙ్కే- హంస తూలికాతల్పే - శయనం స్వాపో - యస్య స తథోక్తః - మృదులతరశయ్యోఽపీత్యర్థః - ని. 'శయనం మఞ్చపర్యఙ్క పల్యఙ్కాః ఖట్వయా సమాః'-'స్యాన్నిద్రా శయనం స్వాప' ఇత్యుభయత్రాఽప్యమరః, క్వచిచ్ఛాక ఏవాహారో యస్య నీరసాహారోఽపీత్యర్థః, క్వచిచ్చ, శాల్యోదనే శాల్యన్నే-రుచిః స్వాదో యస్య స తథోక్తః-షడ్రసోపేత మృష్టాన్నభోజనసంతుష్టోఽపీత్యర్థః, క్వచిత్కన్థాం జీర్ణవస్త్రశకలనిర్మితాచ్ఛాదనం ధారయతీతి కన్థాధార్యపి, క్వచిచ్చ దివ్యామ్బరధరః కనకపీతామ్బరధరోఽపి, కార్యార్థీ కార్యనిష్పత్త్యభిలాషీ-అర్థః అభిలాషః-తద్వానర్థీతి విగ్రహః.
* 'కృద్వృత్తేస్తద్ధితవృత్తి ర్బలీయ సీ'తి మహాభాష్యే, మనస్వీ మహామనాః ధీరః
* ప్రశంసాయాం మినిః, పృథ్వీశయ్యాదినా దుఃఖం చ న గణయతి, పర్యఙ్కశయ

ఖాదినా సుఖం చ న గణయతి, కింతు సుఖదుఃఖయోస్సమానావస్థయైవ కార్యసాధన తత్పరో భవతీత్యర్థః.

టీ. క్వచిత్=ఒకచోట (లేక ఒకప్పుడు), పృథ్వీశయ్యః=భూమియే పఱుపుగాఁ గలవాఁడును, క్వచిచ్ చ, పర్యంకశయనః అపి=పట్టెమంచమునఁ బరుండుటగలవాఁడును; క్వచిత్, శాకఆహారః=కూరగాయ లాహారముగాఁ గలవాఁడును, క్వచిత్ చ, శాల్యోదన రుచిః అపి-శాలిఓదన=వరియన్నమునందు, రుచిః=రుచిగలవాఁడును; క్వచిత్, కంథాధారీ= బొంతను వేసికొన్నవాఁడును, క్వచిత్ చ, దివ్యఅంబరధరః అపి=ఉత్తమములగు వస్త్రములను ధరించినవాఁడును; (అగు) కార్యార్థీ=కార్యమునుగోరు, మనస్వీ=గొప్పమనస్సుగలవాఁడు, దుఃఖంచ=దుఃఖమును, న గణయతి=లెక్కింపఁడు, సుఖంచ=సుఖమును, న (గణయతి)= లెక్కింపఁడు.

తా. కార్యార్థి యగుధీరుఁడు వీలునుపట్టి ఒకచోట భూశయ్యయుఁ, ఒకచోట పరుపులయందు శయనించుటయు, ఒకతావున కాయ గూరల నారగించుటయు, ఒకచోటను శాల్యోదనంబు సేవించుటయు, ఒకతావున బొంతగుడ్డను కట్టుకొనుటయుఁ, ఒకచోట పీతాంబరముల ధరించుటయుఁ గలిగియుండును. కాని కష్టములు వచ్చినవని దుఃఖమును గాని సుఖము వచ్చినదని సంతోషమునుగాని పొందఁడు.

మ. ఒకచో నేలను బవ్వళించు నొకచో నొప్పారుఁ బూసెజ్జపై
నొకచో శాకము లారగించు నొకచో నుత్కృష్టశాల్యోదనం
బొకచోఁ బొంత ధరించు నొక్కొకతఱిన్ యోగ్యాంబరశ్రేణి లె
క్కకు రానీయఁడు కార్యసాధకుఁడు దుఃఖంబున్ సుఖంబున్ మదిన్.

అవ. ధీరులెప్పుడును న్యాయమార్గమును వదలరని చెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. నిన్దన్తు నీతినిపుణా యది వా స్తువన్తు
లక్ష్మీః సమావిశతు గచ్ఛతు వా యథేష్టం,
అద్యైవ వా మరణమస్తు యుగాన్తరే వా
న్యాయ్యాత్పథః ప్రవిచలన్తి పదం న ధీరాః. 74

వ్యా.— అథ ధీరాః లోకనిన్దా స్తుతి ప్రాప్తా అపి న్యాయమార్గాన్న భ్రశ్యన్తీ త్యాహ— నిన్దన్త్వితి.— నీతినిపుణాః నయవిశారదాః, నిన్దన్తు, కథంచిద్దూషయన్తు, వా ఇతి అథవా, స్తువన్తు భూషయన్తు వా, లక్ష్మీ స్సంపత్, సమావిశతు ప్రాప్నోతు, వా

ఉత, యథేష్టం నిరర్గళం, గచ్ఛతు వా, అద్యైవ వేదానీమేవ; మరణం నిధన, మస్తు వా, ఉత యుగాన్తరే కల్పాన్తరే వాఽస్తు, తథాఽపి, ధీరా ధైర్యశాలినః, న్యాయ్యాన్న్యాయాదనపేతాత్, పథో మార్గాత్, పద మేకపాదవిన్యాసమాత్రమపి, న ప్రవిచలన్తి న భ్రశ్యన్తి, తేషాం న్యాయమార్గాపరిత్యాగ ఏవ పరమార్థో న నిన్దాస్తుత్యాదిరితి భావః.

టీ. నీతినిపుణాః = నీతియందు నేర్పరులైనవారు, నిందంతు = దూషింతురుగాక! యదివా=కాదేని, స్తువంతు = పొగడుదురుగాక! లక్ష్మీః = సంపద, సమావిశతువా=కలుగునుగాక! యథేష్టమ్ = ఇచ్ఛవచ్చినట్లు, గచ్ఛతువా = పోవునుగాక! మరణం = చావు, అద్యైవవా=ఇప్పుడేకాని, యుగ అన్తరేవా = వేఱొకయుగమునందుఁగాని, అస్తు=కలుగునుగాక! ధీరాః=దిట్టలు, న్యాయ్యాత్ = న్యాయము లేనిదిగాని, పథః=మార్గమునుండి, పదం=అడుగు (మాత్రముఁదూరమైనను), న ప్రవిచలన్తి=తొలఁగరు.

తా. నీతివేత్తలు నిందించినను భూషించినను సంపదలు వచ్చినను పోయినను మరణమిప్పుడే కలిగినను కల్పాంతరమునకుఁ గలిగినను ధీరులయినవారు న్యాయమార్గమును దాఁటి ఒక అడుగునైనను పెట్టరు.

శా. నీతిప్రౌఢవిహారులైననిపుణుల్ నిందింపనీ మెచ్చనీ
ఖ్యాతిం జెందినసంపదల్ నిలువనీ గాఢంబుగా సాగనీ
ఘాతం బప్పుడ పొందనీ నియతిమైఁ గానీ యుగాంతంబునన్
నీతిశ్లాఘ్యపదంబు దప్పరు గదా నిత్యంబు ధీరోత్తముల్.

అవ. ధీరుని లక్షణమును, ధీరుని మహిమయుఁ జెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. కాన్తాకటాక్షవిశిఖా న ఖనన్తి యస్య
చిత్తం న నిర్దహతి కోపకృశానుతాపః,
కర్షన్తి భూరివిషయాశ్చ న లోభపాశైః
ర్లోకత్రయం జయతి కృత్స్నమిదం స ధీరః. 75

వ్యా.—ననుకో ధీరస్స వా కిం సాధయతీత్యాశఙ్క్యాహ—కాన్తేతి.—యస్య చిత్తం, కాన్తాకటాక్షాః -

'యద్గతాగతవిశ్రాన్తి వైచిత్ర్యేణ వివర్తనం,
తారకాయాః కళాభిజ్ఞాస్తం కటాక్షం ప్రచక్షతే.'

ఇతి భావప్రకాశోక్తలక్షణలక్షిత కామిన్యపాఙ్గాలోకనాని - త ఏవ విశిఖా బాణా, న లునన్తి న భిన్దన్తి న సమ్మోహాయన్తీతి యావత్, తథా కోపకృశానుతాపః క్రోధాగ్నిసం

తాపశ్చ, న నిర్దహతి న వ్యాకులయతి, తథా భూరయో బలవత్తరాః - విషయాః శబ్దాదీన్ద్రియార్థాశ్చ, లోభః పరస్వాపహరణే ప్రయత్నః; ఏతేన కామాదయోఽప్యుపలక్ష్యన్తే - తథా చ-లోభా ఏవ పాశా రజ్జవశ్చ - బన్ధనహేతుత్వాత్తేషాం పాశత్వారోపణం, న కర్షన్తి తృష్ణాయుక్తం న కుర్వన్తి - కర్షన్తీతి పాఠే న స్వాయత్తీకుర్వన్తీత్యర్థః, స ధీరః కృత్స్నమశేషం, లోకత్రయం స్వర్గాదిలోకత్రితయమపి, జయత్యాత్మాధీనం కరోతీత్యర్థః, తస్య న కించిదప్యసాధ్యమిత్యర్థః.

టీ. యస్య=ఎవనియొక్క, చిత్తం=మనస్సు, కాన్తా...విశిఖాః-కాన్తా = ప్రియురాలియొక్క, కటాక్షవిశిఖాః = క్రేగంటిచూపులనెడి బాణములు, న ఖనంతి = గ్రుచ్చవో; ('లునంతి' అను పాఠమున—ఛేదింపవో,) కోప...తాపః-కోప = కోపమనెడి, కృశాను = నిప్పుయొక్క, తాపః = సంతాపము, న నిర్దహతి = తగులఁబెట్టదో (కలతఁబెట్టదో), భూరివిషయాః చ-భూరి=అనేకములగు, విషయాః = (శబ్దస్పర్శాది) విషయములు, లోభపాశైః = ఆశలనెడు త్రాళ్లచే; న కర్షన్తి = లాగవో, సఃధీరః = ఆధీరుఁడు, కృత్స్నం = సమస్తమైన, లోకత్రయం = (స్వర్గము, మర్త్యము, పాతాళము అను) మూఁడులోకములను, జయతి=గెలుచును.

తా. ఎవనిమనస్సు కామినులచూపు లనుబాణములచే క్షతము కాదో, ఎవనిహృదయమును కోపాగ్ని దహింపదో, ఎవనిమనస్సు అత్యాశయనుపాశములచే లాగఁబడదో అట్టిధీరుఁడు ముల్లోకముల జయించును.

ఉ. మానవతీకటాక్షశితమార్గణముల్ విదళింపఁ జాల రె
వ్వానిమనంబు కోపమయపహ్ని దహింపదు లోభపాశసం
తానము మాల్యచందనవితానములుఁ జెత నేయ నోప రె
వ్వానివశంబునన్ మెలఁగువాఁడు జయించు జగంబు లన్నియున్.

అవ. ఎప్పుడును సహజమగు ధైర్యగుణమును మాన్పలేమని చెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. కదర్థితస్యాపి హి ధైర్యవృత్తేర్నశక్యతే ధైర్యగుణః ప్రమార్ష్టుం,
అధోముఖస్యాపి కృతస్య వహ్నేర్నాధఃశిఖా యాతి కదాచిదేవ.

వ్యా.—ధైర్యగుణస్యాకారః కథంచిదపి న యుజ్యత ఇతి సదృష్టాన్తమాహ—కదర్థితస్యేతి—కుత్సితోఽర్థః కదర్థ * 'కోః కత్తత్పురుషేఽచీ'తి కుశబ్దస్య కదాదేశః. కదర్థీకృతః కదర్థితః - తస్య నీచైః కృతస్యాపి సతః, ధైర్యేణ వృత్తిర్వర్తనం యస్య తస్య సంబన్ధి ధైర్యమేవ గుణః, ప్రమార్ష్టుం వధః కర్తుం, న శక్యతే; తత్ర, దృ

ష్టాన్తః - అధోముఖస్య కృతస్యావాఙ్ముఖీకృతస్యాపి సతో, వహ్నేః, శిఖా జ్వాలా, కదాచిదేవ కదాచిద, ప్యధో న యాతి - కింతూర్ధ్వమేవ ప్రసరతీత్యర్థః, తద్వద్ధీర స్యాపి ధైర్యగుణ ఇతి వివేకః. ఉపజాతివృత్తమ్.

టీ. కదర్థితస్యఅపి=తక్కువవాఁడుగాఁ జేయఁబడినను, ధైర్యవృత్తేః=ధైర్యము తోడి వర్తనగలవానియొక్క, ధైర్యగుణః=ధైర్యమనుగుణము, ప్రమార్ష్టుమ్ = తుడిచి వేయుటకు, నశక్యతే హి=వలను పడదుసుమా! (ఉదాహరణమేమన:)—అధోముఖస్య= తలక్రిందు, కృతస్యఅపి=చేయఁబడినవాఁడైనను, వహ్నేః=నిప్పుయొక్క, శిఖా=జ్వాల, కదాచిత్ ఏవ = ఒకానొకప్పుడు నైతము, అధః=(తల) క్రిందుగా, న యాతి=ప్రస రింపదు.

తా. ధైర్యవంతునికి ఎట్టిదుఃఖము సంభవించినను అతని ధైర్య మును పోఁగొట్టుట అసాధ్యము. అగ్నిని తలక్రిందుగా పెట్టినను అగ్ని జ్వాల యూర్ధ్వముగనే ప్రసరించునుగాని అధోముఖముగ ప్రసరింపదు.

తే. నియతిచేతఁ గదర్థితుం డయిన ధైర్య
పరునిధైర్యగుణంబు మాఁప్పంగఁ దరమె
క్రిందు సేయంగఁ బడినట్టికృష్ణపథుని
కీల యొంపైన మీఁదుగాఁ గెరలుఁ గాదె.

అవ. మంచినడవడిని చెఱుపుకొనుటకంటె మరణమే మేలనుచున్నాఁడు;—

శ్లో. వరం తుఙ్గాచ్ఛృఙ్గాద్గురుశిఖరిణః క్వాపి విషమే
పతిత్వాఽయం కాయః కఠినదృషదన్తే విదలితః,
వరం న్యస్తో హస్తః ఫణిపతిముఖే తీక్ష్ణదశనే
వరం వహ్నౌ పాత స్తదపి న కృతః శీలవిలయః. 77

వ్యా.—మరణోద్యోగో వా వరం న తు శీలవిలయ ఇత్యాహ—వరమితి.— అయం కాయో దేహః గురుశిఖరిణోఽ త్యున్నతపర్వతస్య శృఙ్గోత్సఙ్గాచ్ఛృఙ్గోపరి భాగా,త్క్వాపి కస్మింశ్చి,ద్విషమే వికటే, కఠినదృషదన్తే కర్కశపాషాణాన్తరాళే, పతిత్వా, విదలితః శకలితశ్చే, ద్వరం మనాక్ప్రియం, తథా హస్తః, తీక్ష్ణదశనే విషాన లోగ్రదంష్ట్రే. ఫణిపతేః - ముఖే వక్త్రే, న్యస్తశ్చే ద్వరం, తథా వహ్నౌ పాతోఽగ్ని ప్రవేశోఽపి, వరం, కిం తు శీలవిలయస్సత్స్వభావత్యాగః, కృతశ్చే త్తదపి వర

మపి మనాక్ప్రియ మపి, న భవతీత్యర్థః, ప్రాణవ్యయేఽపి శీలం న త్యాజ్యమితి తాత్పర్యం - 'దైవా ద్వృతే వరః శ్రేష్ఠేత్రిషు క్లీబం మనాక్ప్రియ' ఇత్యమరః,

టీ. అయంకాయః=ఈశరీరము, గురుశిఖరిణః=పెద్దకొండయొక్క, తుంగాత్=ఎత్తైన, శృంగాత్=శిఖరమునుండి, (శృంగోత్సంగాత్ - అనుపాఠమున శిఖరముయొక్క పైభాగమునుండి, అనియర్థము.) క్వఅపి=ఒకానొక, విషమే=హెచ్చుతగ్గులుగల (చదునుగాలేని), కఠినదృషత్ అన్తే=గట్టి ఱాతియంచున, పతిత్వా=పడి, విదళితః=నజ్జునజ్జయినది (అగుట) వరం=కొంచెము మేలు; హస్తః=చేయి, తీక్ష్ణదశనే=వాఁడికోఱలుగల, ఫణిపతిముఖే = ఆదిశేషుని నోటియందు; న్యస్తః=పెట్టఁబడినది (అగుటయైనను), వరమ్; వహ్నౌ=నిప్పులో, పాతః = పడుట, వరమ్; తత్ అపి=అట్లైనను, శీలవిలయః=మంచినడవడియొక్క నాశము, నవరమ్=కొంచెమైనను మంచిదిగాదు.

తా. ఎత్తయిన పర్వతశిఖరమునుండి కఠినమయిన ఱాతిమీఁద పడి దేహమునువదలుటయు, భయంకరములగు విషజ్వాలల వెళ్లగ్రక్కు కోరలుగల ఆదిశేషుని నోటియందు చేయిని పెట్టుటయు, అగ్నియందుఁబడుటయు ఇవి ఒకపక్షమున మేలనవచ్చును గాని సత్స్వభావమును విడుచుటమాత్రము మేలుగాదు.

చ. ఉరుతరపర్వతాగ్రమునకునుండి దృఢం బగుఱాతిమీఁద స
త్వరముగఁ ద్రెళ్లి కాయము హతంబుగఁ జేయుట మేలు గాలిమే
పరిదొరవాతఁ గేలిడుట కై బాగు హుతాశనమధ్యపాతముం
పరమగుఁ జారుశీలగుణవర్జన మర్హము గాదు చూడఁగన్.

అవ. శీలవంతునకు బాధకములుగూడ సాధకములగుచున్న వనుచున్నాఁడు:—

శ్లో. వహ్నిస్తస్య జలాయతే జలనిధిః కుల్యాయతే తత్క్షణా
న్మేరుః స్వల్పశిలాయతే మృగపతిః సద్యః కురఙ్గాయతే,
వ్యాలో మాల్యగుణాయతే విషరసః పీయూషవర్షాయతే
యస్యాఙ్గేఽఖిలలోకవల్లభతమం శీలం సమున్మీలతి. 78

వ్యా....నన్వేవం శీల స్యాత్యన్తావశ్యకత్వ ముక్తం, తద్భావే కో లాభ ఇత్యాశఙ్కాయామాహ—వహ్నిరితి.—తస్య పుంసః, వహ్నిర్దాహకోఽపీతి భావః, జలాయతే జలమివాచరతి - తద్వచ్ఛీతలో భవతీత్యర్థః * 'కర్తుః క్యఙ్సలోపశ్చే'తి క్యఙ్ * 'అకృత్సార్వధాతుకయోరి' తి దీర్ఘః - ఏవం సర్వత్ర యోజ్యం

జలనిధిర్దుస్తరోఽపీతి భావః, కుల్యాయతే అల్పనదీవాచరతి, తస్యేతి సర్వత్రాన్వయోఽవగన్తవ్యః, తత్క్షణాత్తస్మిన్నేవ క్షణే - న తు విలమ్బేనేత్యర్థః, మేరుః స్వల్పశిలాయతే అల్పదృషదివాచరతి, మృగపతిస్సింహః - హింస్రోఽపీతి భావః, సద్యః కురఙ్గాయతే హరిణ ఇవాచరతి, వ్యాళస్సర్పః - విషరోషభీషణోఽపీతి భావః, మాల్యగుణాయతే పుష్పస్రగివాచరతి, విషమేవ-రసో ద్రవః ప్రాణప్రయాణహేతురితి భావః, పీయూషవర్షాయతే అమృతవృష్టిరివాచరతి, కస్యేత్యాకాఙ్క్షాయామాహ—యస్య పుంసోఽఙ్గేఽఖిలలోకానామశేషజనానాం - వల్లభతరమత్యన్తమనోహరం, శీలం సత్స్వభావః, సమున్మీలతి సముల్లసతి, తస్యేతి సంబన్ధః, శీలసంపన్నస్య దుఃఖహేతవోఽపి సుఖహేతవ ఏవ భవన్తి, అయమేవ పరమలాభ ఇతి భావః.

అత్ర క్వచిదర్థాదౌపమ్యప్రతీతేరుపమాభేదః-

'ఇవాదిలోపే ద్వివిధే ణముల్ క్యచి చ క్యఙి,
తథా వాక్యే సమాసే చ సప్తధైషా ప్రకీర్తితా.' ఇతి.

(ఏషా ఉపమేత్యర్థః.)

టీ. యస్య=ఎవనియొక్క, అంగే=దేహమందు, అఖిల...తమం-అఖిలలోక=సమస్తజనులకును, వల్లభతమం=మిక్కిలి యిష్టమైన, శీలం = మంచియాచారము, సమున్మీలతి=ప్రకాశించునో, తస్య=వానికి, వహ్నిః=అగ్ని, జలాయతే=నీటివలెనగును. జలనిధిః=సముద్రము, కుల్యాయతే=చిన్నకాలువవలెనగును. తత్క్షణాత్ =ఆక్షణముననే, మేరుః=మేరుపర్వతము, స్వల్పశిలాయతే = చిన్నఱాయివలెనగును. మృగపతిః = సింహము, (మిగుల క్రూరజంతువైనను) సద్యః = వెంటనే, కురంగాయతే = లేడివలెనగును. వ్యాళః=త్రాచు, (మహావిషము గలిగి బుసకొట్టుచున్నదైనను) మాల్యగుణాయతే = పూలదండదారము వలె నగును. విషరసః = విషరూపమయిన ద్రవము, పీయూషవర్షాయతే = అమృతంపు వానవలెనగును.

తా. ఎవఁడు సత్స్వభావము కలిగియుండునో, అట్టివానికి అగ్ని జలమువలె చల్లగను, మేరుపర్వతము చిన్న ఱాతివలెను, సింగము జింకవలెను, సర్పము పూలమాలవలెను, విషము అమృతమువలెను అగును.

చ. అతనికి వార్ధి కుల్య యగు నగ్ని జలం బగు మేరుశైల మం
చితశిలలీల నుండు మదసింహము జింకతెఱంగుఁ దాల్చుఁ గో

పితఫణి పూలదండ యగు ॥ భీష్మవిషంబు సుధారసం బగుఁ
క్షితి జనసమ్మతం బగుసుశీల మ దెవ్వనియందు శోభిలున్.

అవ. శీలవంతుల కెప్పుడును సంతాపము గలుఁగ దనుచున్నాఁడు:—

శ్లో. ఛిన్నోఽపి రోహతి తరుః క్షీణోఽప్యుపచీయతే పునశ్చన్ద్రః,
ఇతి విమృశన్తస్సన్తః సన్తప్యన్తే న విప్లుతా లోకే. 79

వ్యా.—అతఏషాం కదాఽపి సంతాపో న ప్రవర్తత ఇత్యాహ—ఛిన్న ఇతి.— తరుః ఛిన్నస్సన్నపి, పురా, రోహ త్యుద్గచ్ఛతి, చన్ద్రః, క్షీణః కృష్ణపక్షే దినక్రమేణ కృశస్సన్నపి, పున,రుపచీయతే ప్రవర్ధతే, ఇత్యేవం, విమృశన్తో మనస్యనుసందధానాస్సన్తః శీలసంపన్నా, లోకేషు బన్ధుజనేషు, విశ్లథేషు విహ్వలేషు సత్స్వపి, న సంతప్యన్తే, కింతు తరుచన్ద్రదృష్టాన్తే నాభివృద్ధి మాశంసన్త ఏవ సన్తీ త్యర్థః. ఆర్యాభేదః.

టీ. తరుః=చెట్టు, ఛిన్నఃఅపి = నఱకఁబడినదయ్యును, పునః = మరల, రోహతి = ఎదుగును. చంద్రః = చంద్రుఁడు, క్షీణఃఅపి = సన్నగిల్లినవాఁడయ్యును, పునః = మరల, ఉపచీయతే = వెరుగును. ఇతి=అని, విమృశన్తః = విమర్శించుచు, సంతః=పెద్దలు, (శీలవంతులు), లోకే=లోకమందు, విప్లుతాఃసంతః = కష్టమునొందినవారై, న సంతప్యంతే = సంతాపము (దుఃఖము) నొందరు.

తా. సజ్జనులు, ఛేదింప బడిన వృక్షము మరల అంకురించుటయు, క్షీణించిన చంద్రుఁడు మరల వృద్ధినందుటయుఁ గాంచుచున్న వారలగుట తమకు దుఃఖము కలిగిన సమయమున సంతాపము నందరు.

తే. ఖండితం బయ్యు భూజంబు ॥ వెండి మొలచు
క్షీణుఁ డయ్యును నభివృద్ధి ॥ జెందు సోముఁ
డివ్విధమున విచారించి ॥ యొడలు దెగిన
జనములకు దాప మొందరు ॥ సాధుజనులు.

అవ. శీలమే సమస్తమునకు భూషణ మనుచున్నాఁడు:—

శ్లో. ఐశ్వర్యస్య విభూషణం సుజనతా శౌర్యస్య వాక్సంయమో
జ్ఞానస్యోపశమః శ్రుతస్య వినయో విత్తస్య పాత్రే వ్యయః,
అక్రోధస్తపసః క్షమా ప్రభవితుర్ధర్మస్య నిర్వ్యాజతా
సర్వేషామపి సర్వకారణమిదం శీలం పరం భూషణమ్. 80

వ్యా.—శీలమేవాశేషభూషణ మిత్యాహ—ఐశ్వర్యస్యేతి—ఐశ్వర్యస్య స్వామ్యస్య, సుజనతా విభూషణం-న తు దౌర్జన్యం, శౌర్యస్య విక్రాన్తత్వస్య వాక్సంయమో వాఙ్నియమో, భూషణం న త్వసంబద్ధప్రలాపిత్వం, జ్ఞానస్య కర్తవ్యాకర్తవ్యవివేకస్యాత్మవిషయకస్య వా, ఉపశమో విషయోపరతిః, విభూషణం న తు లోలుపత్వం, శ్రుతస్య శాస్త్రస్య, వినయో విభూషణం-న తు గర్వోద్రిక్తతా, విత్తస్య పాత్రే వ్యయః సత్పాత్రే ప్రతిపత్తిః, విభూషణం - న తు విటనటాదిషు, తపసశ్చాన్ద్రాయణాదేః రక్రోధః క్రోధరాహిత్యం * క్వచిత్ప్రసజ్యప్రతిషేధేఽపి నఞ్ సమాస ఇష్యతే, విభూషణం - న తు కోపశీలత్వం, ప్రభవితుః సమర్థస్య, క్షమా సహిష్ణుత్వం, భూషణం - న తూచ్చండతా, ధర్మస్య సత్పాత్రదానస్య, నిర్వ్యాజతా వ్యాజరాహిత్యం, విభూషణం - న తు ద్రవ్యనాశదుఃఖం, తథా సర్వకారణమ్ ఐశ్వర్యాది సమస్తనిదాన, మిదం పూర్వోపపన్ని తమేవ శీలం, సర్వేషా మపి సర్వపుంసాం, పరం సౌజన్యాద్యపేక్షయాఽప్యుత్కృష్టం, భూషణమలంకారః. అతస్సర్వథాఽపి శీలమేవాశ్రయణీయమితి తాత్పర్యమ్.

టీ. ఐశ్వర్య=దొరతనమునకు, సుజనతా = మంచితనము, విభూషణం = అలంకారము; శౌర్యస్య=పరాక్రమమునకు, వాక్సంయమః=మాటనియతి (అనఁగా: అసంబద్ధప్రలాపములాడకుండుట), విభూషణం; జ్ఞానస్య=తెలివికి, ఉపశమః=శాంతి, విభూషణమ్; శ్రుతస్య=శాస్త్రమునకు (వినికికి), వినయః=అణఁకువ, విభూషణం; విత్తస్య=ద్రవ్యమునకు, పాత్రే=యోగ్యునివిషయమై, వ్యయః=కర్చు పెట్టుట, విభూషణం; తపసః = తపస్సునకు అక్రోధః=క్రోధము లేకుండుట, విభూషణమ్; ప్రభవితుః = సమర్థునకు, క్షమా = ఓర్పు, విభూషణమ్; ధర్మస్య = ధర్మమునకు, నిర్వ్యాజతా = డంబము లేకుండుట, విభూషణమ్, సర్వకారణం=అన్నిటికిమూలమగు, ఇదంశీలం = ఈమంచినడవడి, సర్వేషాంఅపి=అన్నిటికిని, పరం=ఉత్కృష్టమైన, భూషణం=అలంకారము.

తా. సంపదలు కలిగి సుజనుఁడుగ నుండుటయు, శూరుఁడై మితభాషి యగుటయు, జ్ఞానముండి ఇంద్రియలోలత లేకుండుటయు, విద్యావంతుఁడై వినయముకలిగియుండుటయు, ధనముండి సత్పాత్రయందు వినియోగించుటయు, తపస్వియై కోపము లేకుండుటయు, సమర్థుఁడై ఓర్పుండుటయు, నెపము లేక ధర్మము నొనర్చుటయు ఇవన్నియు వానికి అలంకారముతో సమానము.

* ర ౧-టీక—రి

ఉ. జానుగ భూతికిం దొడవు సజ్జనభావము శౌర్యలక్ష్మికిన్
మౌనము నీతి విద్యకు శమంబు సుబుద్ధికి విత్తవృద్ధికిన్
దానము దాల్మి శక్తికిని ధర్మనిరూఢి కదంభవృత్తియుం
బూనికతోడ సర్వగుణభూషణ మెన్నఁగ శీలమే సుమీ.

ఇది నీతిశతకమునందు ధైర్యపద్ధతివర్ణన మను
ఎనిమిదవపదశకము.

దైవపద్ధతి

అవ. ధైర్యశీలములు దైవాయత్తము లగుటవలన, నాపద్ధతులు నిరూపించిన పిదప దైవపద్ధతిని నిరూపించుచు "పౌరుషముకన్న దైవమే బల" మని చెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. నేతా యస్య బృహస్పతిః ప్రహరణం వజ్రం సురాః సైనికాః
స్వర్గో దుర్గ మనుగ్రహః ఖలు హరే రైరావణో వారణః,
ఇత్యాశ్చర్యబలాన్వితోఽపి బలభిద్భగ్నః పరైః సఙ్గరే
తద్వ్యక్తం నను దైవమేవ శరణం ధిగ్ ధిగ్ వృథాపౌరుషమ్.

వ్యా.—అథ ధైర్యశీలయోరపి దైవాయత్తత్వాత్తన్నిరూపణానన్తరం దైవపద్ధతిం నిరూపయతి—నేతేతి.—యస్య బలభిదః, నేతా శిక్షకః హితాహితోపదేశకర్తా, బృహతాం వాచాం పతిర్బృహస్పతిః - న తు యః కశ్చిత్ * 'తద్బృహతోః కరపత్యోశ్చోరదేవతయోః సుట్తలోపశ్చే'తి సుడాగమ తలోపౌ, ప్రహరణమ్ ఆయుధం ప్రహారసాధనం తు, వజ్రం వజ్రాయుధం - పర్వతపక్షచ్ఛేదనేఽప్యకుణ్ఠితమితి భావః - న తు యత్కించిదయోమయం, సైనికాస్సురాః - న తు దుర్బలలౌకికాః, దుర్గం గుప్తిస్థానం, స్వర్గః స్వర్గలోకః - న తు మృత్పాషాణాదినిర్మితమ్, అనుగ్రహః పరిపాలనతాత్పర్యం, హరేః ఖలు సకలలోకాధీశ్వరస్య విష్ణోః నను-తస్యావరజభావేనావతీర్ణత్వాదితి భావః. న తు క్షుద్రదేవతాయాః, వారణో గజః, ఐరావణః న తు యః కశ్చిత్కలభః, ఇత్యనేన ప్రకారేణ స బలభిదిన్ద్రః, ఆశ్చర్యబలాన్వితోఽసాధారణత్వాదద్భుతకరశక్తిసహితోఽపి, సంగరే రణే, పరైర్దానవైః, భగ్నో విదారితః, తత్తస్మాత్కారణాత్, వ్యక్తం స్ఫుటం యథా తథా, దైవమేవ, శరణం రక్షకం, నను, పురుషస్య కర్మ పౌరుషం * 'హాయనాన్త యువాదిభ్యోఽణి'తి యువాదిత్వాదణ్ - ని. 'పౌరుషం పురుషస్యోక్తే భావే కర్మణి తేజసీ'తి విశ్వః-పౌరుషం పురుషకారం, ధిగ్ధిక్ పౌనఃపున్యేన నిన్దామిత్యర్థః, వృథా

వ్యర్థను ప్రయోజకత్వాదితి భావః, ధిగ్ధిగితి * 'నిత్యవీప్సయో' రిత్యాభీక్ష్ణ్యే ద్విరుక్తిః, తద్యోగాత్పౌరుషమితి ద్వితీయా; అతః పౌరుషస్యాకించిత్కరత్వమేవాశ్రయణీయ మితి భావః.

"ఉద్యోగినం పురుషసింహముపైతి లక్ష్మీ
ర్దైవం ప్రధానమితి కాపురుషా వదన్తి,
దైవం నిహత్య కురు పౌరుషమాత్మశక్త్యా
యత్నే కృతే యది న సిధ్యతి కోఽత్ర దోషః?"

ఇత్యాదివచనస్య ఆయమేవ దత్తజలాఞ్జలిరితి వేదితవ్యమ్.

అత్ర సాభిప్రాయవిశేషణత్వాత్పరికరాలంకారః. తదుక్తం.—'సాభిప్రాయ విశేషణం పరికర' ఇతి.

టీ. యస్య = ఎవనికి, నేతా = (హితాహితములు) నేర్పువాఁడు, బృహస్పతిః = వాచస్పతియో; ప్రహరణం = ఆయుధము, వజ్రం = వజ్రమో; (పర్వతముల రెక్కలు నఱికినను మొక్కపోనిదని భావము.) సైనికాః = బంట్లు, సురాః = దేవతలో; దుర్గం = కోట, స్వర్గః = స్వర్గమో; (అనఁగా: మట్టిచే రాళ్లచేఁ గట్టఁబడినది గాదనుట) అనుగ్రహః = అనుగ్రహము (పరిపాలనతాత్పర్యము-ప్రాపు) హరేః ఖలు = విష్ణువుదేకదా? (అనఁగా: విష్ణువే యతనికి తమ్ముఁడుగా (ఉపేంద్రుఁడుగా) బుట్టినందుననుట) వారణః = ఏనుగు, ఐరావణః = ఐరావతమో (సముద్రనిర్గతము); ఇతి = ఇట్టు, ఆశ్చర్యబలాన్వితః అపి = మిక్కిలి విచిత్రమైనబలముతోఁ గూడుకొనినవాఁడయినను, బలభిత్ = ఇంద్రుఁడు, సంగరే = యుద్ధమందు, పరైః = శత్రువులచేత (రాక్షసులచేత), భగ్నః = ఓడింపఁబడెను. తత్ = కాఁబట్టి, వ్యక్తం = స్పష్టముగా, దైవం ఏవ = దైవమే, శరణం = నను = రక్షకము కదా! వృథా = వ్యర్థమయిన, పౌరుషం = పురుషునికృత్యము, ధిక్ ధిక్ = ఛీఛీ (మిక్కిలి నింద్య మనుట).

తా. బృహస్పతి గురువై వజ్రమాయుధమై దేవతలు సేనలోని వారలయి స్వర్గముకోటయై విష్ణుమూర్తి అనుగ్రహము గలవాఁడై ఐరావతగజంబు కలిగి ఈవిధంబుగ ఆశ్చర్యమును కలుగఁజేయు శక్తిగల ఇంద్రుఁడే శత్రువులచేత యుద్ధమునం దోడిపోయెను. కావున దైవ బలమే ప్రధానముకాని పౌరుష మెందుకును పనికిరాదు.

చ. గురుఁడు గురుండు వాలు శతకోటి సుపర్వులు వాహినీపతుల్
సురభవనంబు గోట మధుసూదనుఁ డుర్వి సయిదోడు దంతి ది

క్కరిపతి గాఁగ నొప్పుబలశాతియు దాయల కోడె నాజిలో
శరణము దైవమే పురుషశక్తి నిరర్థక మెన్నిభంగులన్.

అవ. బంధమోక్షములకును, హానివృద్ధులకును దైవమే కారణ మను చున్నాఁడు:—

శ్లో. భగ్నాశస్య కరణ్డపిణ్డితతనోర్ల్గానేన్ద్రియస్య క్షుధా
కృత్వాఖుర్వివరం స్వయం నిపతితో నక్తం ముఖే భోగినః,
తృప్తస్తత్పిశితేన సత్వరమసౌ తేనైవ యాతః పథా
స్వస్థాస్తిష్ఠత దైవమేవ హి పరం వృద్ధౌ క్షయే కారణమ్. 82

వ్యా —అథ బన్ధమోక్షయోర్హానివృద్ధ్యోశ్చాపి దైవమేవ కారణమిత్యాహ— భగ్నేతి.—ఆఖుర్మూషకః కర్తా, నక్తం రాత్రౌ, వివరం బిలం, కరణ్డస్యైవేతి భావః, కృత్వా, భగ్నాశస్య భుగ్నత్వాద్భగ్నమనోరథస్య కరణ్డే పిణ్డికాయాం-పిణ్డితా పుఞ్జీకృతా - తనుర్యస్య తథోక్తస్య - విహారప్రసారశూన్యతయాఽతికృచ్ఛ్రదశామాపన్న స్యేత్యర్థః, క్షుధా బుభుక్షావ్యసనేన, మ్లానేన్ద్రియస్య వినష్టేన్ద్రియపాటవస్య, భోగినః సర్పస్య, ముఖే, స్వయమేవదైవవశాత్, న్నిపతితః తతోఽసౌ భోగీ, తత్పిశితేన మూషకమాంసేన, తృప్తస్సన్, తేనైవ పథా వివరేణ, సత్వరం శీఘ్రం, యాతః బహిర్నిర్గత్య పలాయితః, హే జనా ఇతి శేషః, స్వస్థాః స్థిరచిత్తాస్సన్తః, తిష్ఠత, కుతః? వృద్ధౌ క్షయే చ దైవమేవ, పర ముత్కృష్టం, కారణం, హి, సర్వస్య, దతో మూషకభోగివృష్టాన్తేన స్వస్థైర్భావ్యం, న తు వృథా పౌరుషైరితి భావః,

టీ. ఆఖుః=ఎలుక, నక్తం=రాత్రిలో, వివరం=(పాముబుట్టలోనికి) బొక్కను, కృత్వా=చేసికొని, భగ్నఆశస్య=భంగమొందిన (తప్పించుకొనిపోదుననెడి) యాశగలది కనుకనే, కరండపిండితతనోః=బుట్టలో చుట్టచుట్టఁబడిన శరీరముగలదై, క్షుధా=ఆఁకలిచేత, మ్లా...స్య - మ్లాన=వాడిన, ఇంద్రియస్య=ఇంద్రియములుగలదై (ఉన్న), భోగినః = త్రాఁచుఁబాముయొక్క, ముఖే=నోటిలో, స్వయమేవ=తనంతటనే, నిపతితః=పడినది; (పిదప) అసౌ=ఈపాము, తత్పిశితేన=ఆదాని (ఎలుకయొక్క)మాంసముచే, తృప్తఃసన్=కడుపునిండినదై, తేనపథాఏవ = ఆదారినే (అనఁగా: ఎలుక చేసినబొక్కగుండనే), సత్వరం=వడివడిగా, యాతః=పోయినది, స్వస్థాః తిష్ఠత=నెమ్మదిగానుండుఁడు; హి = ఏలనఁగా; వృద్ధౌ=మేలునందును, క్షయే=కీడునందును, దైవంఏవ=అదృష్టమే, పరం=అతిశయమైన, కారణం=కారణము.

తా. ఒకరాత్రియందు ఆహారార్థము యెలుక ఒకపెట్టెకు రంధ్రము చేసి అందులో దూరెను. అంతకుమున్ను ఒకపాము ఆపెట్టె యందుండెను. ఇరకటమువలన దాని దేహము ముద్దయి బయటికివెళ్లుట ఇంక లేదని నిశ్చయించుకొని ఆఁకలిచేత ఇంద్రియపాటవము దప్పి కృశించుచుండెను. ఆయెలుక లోనికి ప్రవేశింపఁగానే సర్పము దానిని భుజించి ఆయెలుక చేసిన రంధ్రమునుండి బయటికి పోయెను. కావున వృద్ధిక్షయములకు దైవమే కారణము. మీరు నెమ్మదిగ నుండుఁడు.

ఉ. రాతిరి మూషకంబు వివరం బొనరించి కరండబద్ధమై
భీతిలి చిక్కియాస చెడి పెద్దయు డస్సినపాముపాత సం
పాతముఁ జెందె దాని దినిపాము దొలంగె బిలంబుత్రోవనే
యేతఱి హానివృద్ధులకు నెక్కటి దైవము కారణం బగున్.

అవ. దైవమును నమ్మినవానికిని నమ్మనివానికిని గలుగు దశను వర్ణించుచున్నాఁడు:—

శ్లో. యథా కన్దుకపాతేనోత్పతత్యార్యః పతన్నపి,
తథా త్వనార్యః పతతి మృత్పిణ్డపతనం యథా. 83

వ్యా.— అథ దైవాయత్తకతదన్యయోరవస్థామాహ — యథేతి.— ఆర్యో దైవాయత్తకః, పతన్నపి పతచ్ఛిత్యాకరణాన్నిమైర్భవన్నపి, కన్దుకపాతేన దృష్టాన్తేన యథోత్పతత్యుచ్ఛ్రయం ప్రాప్నోతి, తథా తద్వదేవ అనార్యః మృత్పిణ్డపతనం యథా సాన్ద్రమృత్కపాల మివ 'ఇవ వద్వా యథాశబ్దా' ఇతి దణ్డ్యాచార్యానుశాసనాత్, పతతి నీలీనో భవతీత్యర్థః.

టీ. (ఆర్యః=దైవమును నమ్మిన) సత్పురుషుఁడు, పతన్ అపి = (ఏదోకారణము వలన) పడుచు (క్రగ్గుచు)న్నను, కందుకపాతేన = చెండుపాటుగా, ఉత్పతతి = పైకి ఎగయును. తథా=అట్లే, అనార్యఃతు (దైవమునునమ్మని) దుష్టుఁడన్ననో, మృత్పిండపతనంయథా=బంకమట్టిముద్దపాటువలెనే, పతతి=పడును.

తా. చెండు క్రిందఁబడి మరల లేచునట్లు సజ్జనుఁడు హీనస్థితి నందినను వెంటనే ఉన్నతస్థితినందును. మంటిముద్ద క్రిందఁబడి యట్లె యుండునట్లు దుర్జనుఁడు హీనస్థితినందిన యట్లె యుండును.

క. కందుకమువోలె సుజనుఁడు
గ్రిందం బడి మగుడ మీఁదికి నెగయుఁ జుమీ

కుందుఁడు మృత్పిండమువలెఁ
గ్రిందం బడి యడఁగి యుండుఁ గే కృపణత్వమునన్.

అవ. దైవబలము లేనివాని కెక్కడను సుఖము గలుగదని చెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. ఖర్వాటో దివసేశ్వరస్య కిరణైః సన్తాపితే మస్తకే
వాఞ్ఛన్దేశమనాతపం విధివశాత్తాలస్య మూలం గతః,
తత్రాప్యస్య మహాఫలేన పతతా భగ్నం సశబ్దం శిరః
ప్రాయో గచ్ఛతి యత్ర దైవహతక స్తత్రైవ యాన్త్యాపదః. 84

వ్యా.—దైవోపహతస్య న కుత్రాపి సుఖప్రాప్తిరిత్యాహ—ఖర్వాట ఇతి.—ఖర్వాటః స్వభావలుప్తలోమశిరస్కః- ఆన్ధ్రభాషాయాం 'బట్టతలవాఁడు.' మస్తకే నిజశిరసి, దివసేశ్వరస్య సూర్యస్య, కిరణైః సంతాపితే సతి, అనాతపమాతపశూన్యం దేశం ప్రతి, ద్రుతగతిః శీఘ్రగమనః, గచ్ఛన్, తాలస్య తాలవృక్షస్య, మూలం గతః తాలాధస్తాత్తిష్ఠతి, తత్ర తాలమూలేఽపి, పతతా వృన్తాద్గళతా, మహాఫలేన పృథులతరఫలేన, అస్య ఖర్వాటస్య శిరః, స్వశిరశ్శబ్దేన పటపటాయమానేన సహితం, సశబ్దం యథా తథా, భగ్నం విదళితం, నను కుత ఏత దిత్యాశఙ్క్య దైవప్రాతికూల్యా దిత్యాహ—దైవహతకో దైవోపహతః దైవానుగ్రహశూన్య ఇత్యర్థః, యత్ర యస్మిన్ దేశే గచ్ఛతి-యం దేశముద్దిశ్య గచ్ఛతి, తత్ర తముద్దిశ్య, ఆపద ఉపద్రవా అపి, ప్రాయో భూమ్నా, యాన్తి; తదేతన్మశకభయాద్ద్రావం విహాయ గచ్ఛతోఽరణ్యే వ్యాఘ్రగ్రహణమభూదిత్యర్థః, శార్దూలవిక్రీడితమ్.

టీ. ఖర్వాటః = బట్టతలవాఁడు, దివసేశ్వరస్య=సూర్యునియొక్క, కిరణైః=కిరణములచేత; మస్తకే = (బట్ట) తల, సంతాపితే = మిక్కిలి కాఁపఁబడఁగా, అనాతపం = ఎండలేని, దేశం = చోటును, వాంఛన్ = కోరుచు, విధివశాత్ = దైవవశమువలన, తాలస్య=తాటిచెట్టుయొక్క, మూలం=మొదటిని, గతః=పొందినవాఁడై, తత్ర అపి=అచ్చట సైతము, పతతా=పడుచున్న, మహాఫలేన= పెద్దపండుచేత, అస్య=వీనియొక్క, శిరః = తల, సశబ్దం = (ఫట్లని) ధ్వనితోఁగూడునట్లు, భగ్నం = పగులఁగొట్టఁబడినది, దైవహతకః=దైవముచేఁ గొట్టఁబడినవాఁడు, యత్ర=ఎచ్చటికి, గచ్ఛతి=పోవునో, తత్ర ఏవ= అచ్చటికే, ఆపదః=ఆపదలు, ప్రాయః=తఱుచుగా, యాంతి=పోవును.

తా. బట్టతలవాఁడొకఁడు మధ్యాహ్నకాల సూర్యుని వేడిమిచేత తనతల మాడుచుండుటకుఁ దాళఁజాలక నీడగల ప్రదేశమును

గోరి తాటిచెట్టు క్రిందికిఁ బోయెను. దైవికముగ నప్పుడా చెట్టునుండి యొకపండు వానితలమీఁదఁ బడి వానితల పటపటమని బద్దలయ్యెను. దైవబలముచాలనివాఁ డెచటికిఁ బోయినను నచటికే యాపదలన్నియుఁ బోవును.

మ. ధర ఖర్వాటుఁ డొకండు సూర్యకరసంతప్తప్రధానాంగుఁ డై
త్వరతోడన్ బరువెత్తి చేరి నిలిచెన్ దాళద్రుమచ్ఛాయఁ ద
చ్ఛిరముం దత్ఫలపాతవేగమున విచ్ఛిన్ శబ్దయోగంబుగాఁ
బోరి దైవోపహతుండు వోవుకడకుం బోవుంగదా యాపదల్.

అవ. దైవమె యన్నిటికన్న బలీయమనుచున్నాఁడు:—

శ్లో. గజభుజఙ్గవిహఙ్గమబన్ధనం శశిదివాకరయోర్గ్రహపీడనం,
మతిమతాంచ విలోక్య దరిద్రతాం విధిరహో బలవానితి మేమతిః.

వ్యా.—అతో దైవమేవ బలీయ ఇతిమమ మతిః ప్రవర్తత ఇత్యాహ-గజేతి.— అయం స్పష్టార్థః. యతోఽత్యన్త దుర్గ్రహాణాం గజాదీనాం బన్ధనం, జగత్ప్రకాశకయోస్సూర్యాచన్ద్రమసోః రాహుగ్రహపీడనం, మతిమతాం ప్రాజ్ఞానాం, దరిద్రతామకించనత్వం చ, విలోక్య దృష్ట్వాఽపి, అహో ఆశ్చర్యమ్; అతస్సర్వస్యాపి దైవబలీయస్త్వం మన్యే, దైవమేవ మూలమితి తాత్పర్యమ్. ద్రుతవిలమ్బితమ్.

టీ. గజ...ధనం-గజ=ఏనుఁగులకు, భుజంగమ=పాములకు, విహంగమ=పక్షులకు, బంధనం = కట్టును, శశిదివాకరయోః = చంద్రసూర్యులకు, గ్రహపీడనం = (చంద్రునకు రాహువు,సూర్యునకు కేతువు) గ్రహపీడయు, మతిమతాం=బుద్ధిమంతులకు, దరిద్రతాంచ= పేదఱికమును, విలోక్య=చూచి, (చూడఁగాననుట) అహో=ఔరా! విధిః=దైవము, బలవాన్ = బలీయము, ఇతి = అని, మే = నాయొక్క, మతిః = తలంపు.

తా. బంధింపశక్యముగాని గజసర్పవిహంగములయొక్క బంధనమును, సూర్యచంద్రాదులకుఁ గల గ్రహపీడయు, బుద్ధిమంతులకు దరిద్రమును చూడ నాకునంబునకు దైవప్రభావము బలవత్తరమని నా యభిప్రాయము.

తే. ఫణులు గజములుఁ బక్షులుఁ బట్టువడుట
రవిసుధాకరులకు నైన రాహుబాధ

బుద్ధిమంతుల లేమియుఁ జేసెఁగాఁ జూచి
విధి బలాఢ్యుఁ డటంచు భావింతు మదిని.

అవ. గుణవంతుల నల్పాయువులను జేయుంట బ్రహ్మయొక్క మూఢత్వ మను చున్నాఁడు:—

శ్లో. సృజతి తావద శేషగుణాకరం పురుషరత్న మలఙ్కరణం భువః,
తదపి తత్క్షణభఙ్గి కరోతి చేదహహా కష్టమపణ్డితతా విధేః. 86

వ్యా.—ఏవం చేద్విధేరపణ్డితతా స్యాదిత్యాశయేనాహ—సృజతీతి.—విధి, రశేషగుణాకరం సకల సద్గుణాశ్రయం, భువోఽలంకరణం మణ్డనం, పురుషరత్నం పురుష శ్రేష్ఠం, సృజతి తావన్నిర్మాతి ఖలు, తతః కిమత ఆహ—తదపి తథాఽపి సృజన్నపీత్యర్థః. తత్పురుషరత్నం క్షణభఙ్గి క్షణమాత్రేణ భఙ్గురం నశ్వరమిత్యర్థః. కరోతి చేత్, విధే రపణ్డితతా మౌఢ్య, మహహా కష్ట మతి కృచ్ఛ్రమితి విషాదాతిశయాభిద్యోతకమహహేతి; కరోతి చేత్తత్పాణ్డిత్యమేవేత్యర్థః, తథా తాదృశపురుషరత్నస్య క్షణభఙ్గిత్వేనైవ నిర్మాణాత్తు అపణ్డిత ఏవ విధిరితి పరమరహస్యమ్: ద్రుతవిలమ్బితమ్.

టీ. (విధిః=బ్రహ్మ,) అశేష...కరం-అశేష=సమస్తములైన, గుణ=గుణములకు, ఆకరం = గనియైనను, భువః = భూమికి, అలంకరణం = అలంకారమునగు, పురుషరత్నం= పురుషోత్తముని, సృజతి తావత్=పుట్టించును గదా ! తత్ అపి=అట్లయినను (అట్లు పుట్టించియు), తత్=ఆపురుషోత్తముని, క్షణభంగి=క్షణములో చచ్చువానినిగా, కరోతి చేత్= చేయునేని, విధేః=బ్రహ్మయొక్క, అపండితతా=తెలివిలేమి, అహహా=అయ్యయ్యో, కష్టం=దుఃఖకరము.

తా. దైవము సకల సద్గుణ సంపన్నుఁడును భూమికి అలంకారుఁడును అగు పురుషవర్యుని నిర్మించియు వెంటనే వానిని నశింపఁజేయు చున్నది. అయ్యయ్యో దీనికిఁ దెలివిలేదు గదా.

క. గుణదుఃఖని యగుపూరుష
మణి ధరణికి రచణముగ నొనర్చినవిధి యా
గుణవంతుని వెసఁ దునిమిన
గుణహీనునిఁ గాఁగ నెన్నుకొనరే ధాతన్.

అవ. ఎంతవాఁడైనసరే పాడువిధిని దప్పించుకొనలేఁ డనుచున్నాఁడు:—

శ్లో. అయమమృతనిధానం నాయకోఽప్యోషధీనాం
శతభిషగనుయాతః శమ్భుమూర్ధ్నోఽవతంసః,
విరహయతి న చైనం రాజయక్ష్మా శశాఙ్కం
హతవిధిపరిపాకః కేన వా లఙ్ఘనీయః. 87

వ్యా — కథంచిదపి దైవయోగో న లఙ్ఘ్య ఇత్యాహ — అయమితి. — అయం పరిదృశ్యమానశ్చన్ద్రః, అమృతస్య నిధానం స్థానమితి, ఓషధీనాం సంజీవిన్యాదీనాం, నాయకో నేతాఽపి; శతభిషజా నక్షత్రేణ - శతేన భిషగ్భిర్వైద్యై-శ్చానుయాతో ఽనుసృతోఽపి, కిం బహునా శమ్భోస్సకలలోకక్షేమఙ్కరస్య శంకరస్య, మూర్ధ్నో ఽవతంసశ్శిరోభూషణ, మప్యేవముక్తవిశేషణవిశిష్టం శశాఙ్కం, రాజయక్ష్మా క్షయ రోగో, న విరహయతి న త్యజతి ఖలు, అతో హతవిధేర్నష్టదైవస్య పరిపాకో నియోగః, కేన వా పుంసా, లఙ్ఘనీయో న కేనాఽపీత్యర్థః; హతేతి నిర్వేదానుసంధానార్థకః. రాజయక్ష్మేత్యత్ర రాజ్ఞశ్చన్ద్రస్య యక్ష్మా - రాజా చాసౌ యక్ష్మేతి వా విగ్రహః; యథాహ వాహటః—

'అనేకరోగానుగతో బహురోగపురోగమః,
రాజయక్ష్మా క్షయోఽశేషరోగరాడితి చ స్మృతః.' ఇతి.

టీ. అయం = ఇతఁడు (చంద్రుఁడు), అమృతనిదానం = అమృతమునకునిధి; ఓషధీనాం=సంజీవని మొదలగు (మందు) మొక్కలకు, నాయకఃఅపి = ప్రభువుగూడను; శత...యాతః-శతభిషక్ = నూఱుమంది వైద్యులచే, అనుయాతః = అనుసరింపఁబడిన (వాఁడుశతభిషజ్నక్షత్రముచే వెంబడింపఁబడినవాఁడనివాస్తవికార్థము); శంభుమూర్ధ్నః= శివునితలకు, అవతంసః = భూషణము; కించ = అయినను, ఏనం = ఈ, శశాంకం = చంద్రుని, రాజయక్ష్మా=క్షయరోగము, నవిరహయతి=వదలదు. హత...పాకః-హతవిధి= పాడుదైవముయొక్క, పరిపాకః=పరిపాకము, కేనవా లంఘనీయః = ఎవనిచే దాఁటవలనగును.

తా. ఈకనంబడు చంద్రుఁడు అమృతమునకు స్థానము. సకలౌషధులకురాజు. నూర్గురువైద్యులు వెంటనేయుందురు. జగత్పరిపాలకుఁడగు శివునికిఁ దాను స్వాయముగ నలంకారము. ఇట్టిచంద్రునిసైతము క్షయరోగము బాధించుచున్నది. దైవవిధి దాఁటుటకు ఎవఁడును సమర్థుఁడు కాఁడు.

చ. శతభిషగాఢ్యుఁడైన సతతశంభువతంసము నయ్యు నోషధీ
తతులకు నాథుఁ డయ్యును సుధారసనేవధి యయ్యుఁ దారకా
పతి దనరాజయక్ష్మభవబాధలఁ బాపఁగ నోపఁ డక్కటా
హతవిధికృత్య మెవ్వనికి నైన జగంబున దాఁటవచ్చునే.

అవ. ఆపదలు దైవాధీనము లనుచున్నాఁడు:—

శ్లో. ప్రియసఖ విపద్దణ్డాఘాతప్రపాతపరమ్పరా
పరిచయబలే చిన్తాచక్రే నిధాయ విధిః ఖలః,
మృదమివ బలాత్పిణ్డీకృత్య ప్రగల్భకులాలవ
ద్భ్రమయతి మనో నో జానీమః కిమత్ర విధాస్యతి. 8

వ్యా.—మనోనియన్త్రాఽశక్యయమేవేతి సఖాయం సంబోధయతి—ప్రియ ఇతి. ప్రియశ్చాసౌ సఖా చ ప్రియసఖః - తస్య సంబుద్ధిః - హే ప్రియసఖ * 'రాజాహస్సఖిభ్యష్టచ్' ఖల శ్శఠోఽయం విధిః. ప్రగల్భకులాలేన తుల్యం ప్రగల్భకులాలవత్ ప్రౌఢకుమ్భకార ఇవేత్యర్థః. * 'తేన తుల్యం క్రియా చేద్వతి రి'తి వతిః, మనో మదీయచిత్తం, మృదం మృత్తికా, మివ, బలాత్సామర్థ్యాత్, పిణ్డీకృత్య కపాలీకృత్య విపదః ఆపదః - దణ్డాఘాతాః ముద్గరఘట్టనానీవ - తేషాం - ప్రపాతానాం చ. యా పరమ్పరా పౌనఃపున్యేనావృత్తిః - తస్యాః యః పరిచయస్సంస్తవో నిబిడావయవపరస్పరసన్నివేశశ్చ స ఏవ-బలం దార్ఢ్యం యస్య తస్మిన్, చిన్తా చక్రమిః తస్మి, న్నిధాయ భ్రమయతి, అత్ర భ్రమణే, కిం విధాస్యతి కిం కరిష్యతి వా, న జానీమః, కులాలస్తు ఘటం కరిష్యత్యయం తు కిం విధాస్యతి న జానీమ ఇత్యర్థః.

టీ. ప్రియసఖ=ప్రియమిత్రమా, ఖలఃవిధిః = చెడ్డదైవము, ప్రగల్భకులాలవత్ = నేర్పరియగు కుమ్మరివలె, మనః = (నా) మనస్సును, మృదంఇవ - మట్టినివలె, బలాత్ = బలముతో (చేతకాలఁది), పిండీకృత్య = ముద్దచేసి, విపత్...బలే-విపత్ = ఆపదలనెడి దండ = కఱ్ఱలయొక్క, ఆఘాత = దెబ్బలయొక్క, ప్రపాత = పాటులయొక్క పరంపరా=వరుసలయొక్క, పరిచయ = అభ్యాసమనెడి, బలే = బలముగలదగు, చింతా చక్రే = చింతయనెడి సారెయందు, నిధాయ = పడవేసి, భ్రమయతి త్రిప్పుచున్నది- అత్ర=ఇందు (త్రిప్పుటయందు), కింవిధాస్యతి=ఏమిచేయునో, న జానీమః = ఎఱుఁగము.

తా. ఈపాపిష్ఠిదైవము గడితేఱినకుమ్మరివలె నామనస్సును ముద్ద చేసి విపత్తు లనియెడి కొయ్యలచేత నెల్లప్పుడుఁ గొట్టుచు చింతయను

చక్రమునఁ ద్రిప్పుచున్నాఁడు. ఏమిచేయుట కిట్లు చేయుచున్నాఁడో తెలియుటలేదు.

చ. కలితవిపత్తిదండపదకఘట్టనసేయుచు నున్నకైవడిన్
ఖలుఁడు విధాత పిండితముగా నొనరించి నితాంతచింతయన్
బలితపుసారెపై నిలిపి పాయక డెందము ద్రిప్పుచున్నవాఁ
డలమి కులాలురీతిఁ దెలియంగలవారమె యేమిసేయునో.

అవ. దైవము గొప్పవారి కెన్నియాపదల గలిగించినను ధైర్యము నెప్పుడును వదల రనుచున్నాఁడు:—

శ్లో. విరమ విరమాయాసాదస్మాద్దురధ్యవసాయతో
విపది మహతాం ధైర్యధ్వంసం యదీక్షితుమీహసే,
అయి జడవిధే కల్పాపాయేఽప్యపేతనిజక్రమాః
కులశిఖరిణః క్షుద్రా నైతే న వా జలరాశయః. 89

వ్యా. ఏవమాపత్పరమ్పరాచరణే మహద్ధైర్యధ్వంసో భవిష్యతీతి న మన్తవ్యమితి విధిమలక్షీకృత్యోపాలభతే—విరమేతి —అయీతి ప్రశ్నే - ని. 'అయి ప్రశ్నానునయో రి'తి విశ్వః, జడేతి మాన్ద్యే - విధే హే దైవేతి సంబోధనత్రయమ్, అస్మాద్దురధ్యవసాయతో దురాగ్రహాద్య ఆయాసస్తస్మాద్విరమ విరమ ఆభీక్ష్ణ్యేన విరతో భవ * 'నిత్యవీప్సయో రి'త్యాభీక్ష్ణ్యే ద్విరుక్తిః, కోఽసావాయాస ఇత్యాశఙ్కాయామాహ—విపది త్వత్కృతాపది, మహతాం మహాత్మనాం ధైర్యధ్వంసం ధీరత్వప్రాసం, ఈక్షితుం, ఈహసే కాఙ్క్షసే, యత్ త్వ, మస్మాదాయాసాదితి సంబన్ధః, తస్యాత్యన్తాసంభావితత్వాత్త్వదాయాసస్యైవావశిష్టత్వాదితి భావః, కుతోఽసంభావితత్వమిత్యాశఙ్క్య దృష్టాన్తముఖేన ద్రఢయతి-కల్పాపాయే కల్పాన్తేఽపి అతిసంకటేఽపి కిముతాన్యదేతి భావః. అపేతాః వినష్టాః-నిజక్రమాః స్వమర్యాదాః యేషాం తే తథోక్తాస్సన్తః, ఏతే కులశిఖరిణో మహేన్ద్రాదిసప్తకులాచలా వా, జలరాశయస్సప్తసముద్రా వా, క్షుద్రా నీచాః న ఖలు-కిం త్వత్యక్తమర్యాదా ఏవ వర్తన్తే, అతః దృష్టాన్తేన ధీరధైర్యధ్వంసనస్యాతిదుష్కరత్వాత్త్వదాయాస ఏవావశిష్టో న తు ఫలలాభ ఇతి భావః

'మహేన్ద్రో మలయస్సహ్యస్సానుమానృక్షపర్వతః,
విన్ధ్యశ్చ పారియాత్రశ్చ సప్తైతే కులపర్వతాః,
'లవణేక్షుసురాసర్పిర్దధిక్షీరజలార్ణవాః,' ఇతి.

టీ. అయిజడవిధే=ఓమూఢదైవమా!, విపది=ఆపదయందు, మహతాం=గొప్పవారియొక్క, ధైర్యధ్వంసం=ధైర్యనాశమును, ఈక్షితుం = చూచుటకు, ఈహసే = కోరుచున్నావు, ఇతియత్=అనునదియేదో, అయాసాత్=కష్టమైన, అస్మాత్=ఈ, దురధ్యవసాయతః = చెడ్డపూనికనుండి, విరమవిరమ=విరమింపుము విరమింపుము. ఏతే = ఈ, కులశిఖరిణః (వా)=కులపర్వతములుగాని (మహేంద్రము, మలయము, సహ్యము, సానుమంతము, ఋక్షపర్వతము, వింధ్యము, పారియాత్రము ఇవి కులపర్వతములు.), జలరాశయః వా=సముద్రములుగాని, కల్పఅపాయేఅపి=కల్పాంతమునందును, అపే... మాః—అపేత=పోయిన, నిజక్రమాః=తమమర్యాదలుగల; క్షుద్రాః=అల్పములు, న = కావు.

తా. ఓ తెలివిలేని దైవమా! మహాత్ములకు ఆపదలను కలిగించి వారిధైర్యమునకు భంగముకలుగఁజేయఁ జూచుచున్నావు గాని ఇది సాధ్యముగాదు. కల్పాంతముననైనను కులపర్వతములు సప్తసముద్రములును తమమేరలుతప్పునట్టి నీచములు కావుకదా ?

చ. దొసఁగులు వచ్చువేళ గుణధుర్యులధైర్యగుణంబు సర్వముం
బస చెడునంచుఁ జూచెదవు పాపపుదైవమ యీదురాగ్రహ
వ్యసనము మాను మాను ప్రళయంబున వీతనిజక్రమంబులై
పసి సెడ వించుకంతయును సాగరముల్ గులపర్వతంబులున్.

అవ. అన్నిటికిని దైవమే శరణమనుచున్నాఁడు:—

శ్లో. దైవేన ప్రభుణా స్వయం జగతి యద్యస్య ప్రమాణీకృతం
తత్తస్యోపనమేన్మనాగపి మహాన్నైవాశ్రయః కారణం,
సర్వాశాపరిపూరకే జలధరే వర్షత్యపి ప్రత్యహం
సూక్ష్మా ఏవ పతన్తి చాతకముఖే ద్విత్రాః పయోబిన్దవః. 99

వ్యా.—తథాఽపి దైవమేవ శరణమిత్యాహ—దైవేనేతి.—ప్రభుణా సమర్థేన, దైవేన, జగతి లోకే, యస్య పుంసో, యద్వస్తు, ప్రమాణీకృతం నిర్దిష్టం, తద్వస్తు తస్యోపనమేత్ సంగచ్ఛేత, మహానాశ్రయో, మనాగీషదపి, నైవ కారణం న సాధనం హి - బహుఫలప్రాప్తావితి శేషః, తత్ర దృష్టాన్తః.—సర్వాశాపరిపూరకే సకలలోకమనోరథపరిపూరికే - సకలదిగన్తవ్యాప్తఫలకే వా, జలధరేఽమ్బువాహే * పచాద్యచ్, అహన్యహని ప్రత్యహమ్ * 'అవ్యయం విభక్తి'త్యాదినా ఽవ్యయీ

భావః-అహ్నాశ్చ 'నపుంసకవదన్యతరస్యా మి'తి సమాసాన్తః, వర్షతి సత్యపి, చాతకస్య స్తోకకపక్షిణో, ముఖే చఞ్చ్వాపుటే, సూక్ష్మా అణవ ఏవ, తథా౽పి ద్వౌవా త్రయో వా, ద్విత్రా ఏవ * 'సంఖ్యయా౽వ్యయాసన్నే' త్యాదినా బహువ్రీహిః *'బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయే డజబహుగణా ది'తి డచ్ ప్రత్యయః, పయోబిన్దవో జలకణాః, పతన్తి - న త్వాశ్రయమహత్తయా బహుజలలాభః, స్తత్రాపి దైవస్యైవ నియన్తృత్వాదితి భావః. తస్మాత్సర్వథా దైవమేవ శరణమితి తాత్పర్యమ్. ని. 'స్తోకక శ్చాతకస్సమౌ' ఇత్యమరః.

టీ. ప్రభుణా=సమర్థమగు, దైవేన = దైవముచే, జగతి = లోకములో, యస్య= ఎవనికి, యత్=ఏది, ప్రమాణీకృతం=ఏర్పఱుపఁబడినదో, తస్య = వానికి, తత్ = అది, స్వయం=తనంతట, ఉపనమేత్=దొరకును. మహాన్ = గొప్ప, ఆశ్రయః = ఆధారము, మనాక్ అపి = కొంచెమైనను, కారణం = హేతువు, నైవ = కానేకాదు; (ఎట్లన :) సర్వా...రకే-సర్వ = అందఱియొక్క, ఆశా = కోరికలను, పరిపూరకే = నెరవేర్చునట్టి, (సర్వఆశా=అన్నిదిక్కులను, పరిపూరకే = నిండించునట్టి, అని యర్థాంతరము.) జలధరే= మేఘము, ప్రత్యహం=ప్రతిదినము, వర్షతిసతిఅపి = వర్షించుచున్నను, చాతకస్య=వాన కోయిలయొక్క, ముఖే = నోటియందు, సూక్ష్మాః = చిన్నవి, ద్విత్రాః = రెండుమూఁడు, పయఃబిందవః=నీటిబొట్లు, పతన్తి=పడును.

తా. ఎవనికెంతయని దైవము నిర్ణయించునో అయ్యది వానికి తనంతటనే దొరకును. దీనికై ఒకరి నాశ్రయింప నక్కఱలేదు. నలు దిక్కుల వ్యాపించి మేఘము ప్రత్యహము వర్షించుచున్నను చాతకము నోటియందు సూక్ష్మబిందువులు రెండో మూఁడో పడునుగాని ఎక్కువ పడవు గదా?

తే. ఎవ్వనికి నిజ్జగంబున కెంతఫలము
దైవకృత మగునది వొందుఁ గొదప్ప కతనిఁ
గారణము గాదు పెనుఁబ్రాపు ఘనునిఁ జేరు
చాతకము వాతఁ బడు నల్పోదలకణములు

ఇది నీతిశతకమునందు దైవపద్ధతివర్ణన మను
తొమ్మిదవదశకము.

కర్మపద్ధతి.

అవ. సర్వము దైవాధీనమని దైవపద్ధతిని ముగించినపిదప ఆదైవము సైతము కర్మాధీనముగనే యున్నదని నిరూపించుచు దైవముకన్నను కర్మయే గొప్పదనుచున్నాఁడు-

శ్లో. నమస్యామో దేవాన్నను హతవిధేస్తేఽపి వశగా
విధిర్వన్ద్యః సోఽపి ప్రతినియతకర్మైకఫలదః,
ఫలం కర్మాయత్తం కిమమరగణైః కిం చ విధినా
నమస్తత్కర్మభ్యో విధిరపి న యేభ్యః ప్రభవతి. 91

వ్యా. యదుక్తం దైవేన ప్రభుణేత్యాదిసందర్భేణ దైవస్యైవాత్యన్తావశ్యకత్వం, తస్యాపి కర్మనియమ్యత్వేనాస్వాతన్త్ర్యాదిత్యాశయేన దైవపద్ధతినిరూపణానన్తర్యేణ కర్మపద్ధతిం నిరూపయిష్యం, స్తత్రాపి సర్వదేవనియామకత్వే విధే—స్తన్నియామకత్వేన కర్మణః ప్రాబల్యమితి పరమ్పరామనువిదధాతి—నమస్యామ ఇతి—దేవానిన్ద్రాదీన్, నను నమస్యామోఽభివాదయామః, న త్వేకాన్తతయైతేషామేవాభివాద్యత్వ, మేతన్నియామకస్య కస్యచిద్విధేః విద్యమానత్వాత్, సోఽప్యభివాద్య ఏవేత్యాశయేనాహ—తే దేవా అపి హతో యో విధిర్బ్రహ్మా తస్య, వశగా నను నియమ్యాః ఖలు-అతో విధిరపి వన్ద్యః న త్వస్యాపి స్వాతన్త్ర్యమిత్యాహ—సోఽపి విధిరపి, ప్రతినియతం యత్కర్మణా ఏకం ఫలం తద్దదాతీతి తథోక్తః-యత్ఫలం కర్మణః ప్రతినియతం తత్ప్రదో న తు స్వతన్త్ర ఇత్యర్థః, తథా చ ఫలం కర్మాయత్తం యది కర్మాధీనం చే, దపరైః దేవైః కిం, విధినా చ కిం న కించిదపీత్యర్థః-తస్యైవ ఫలదానసామర్థ్యాదితి భావః, తత్తస్మాత్కర్మభ్యో జ్యోతిష్టోమతపోదానాదిరూపేభ్యో నమః, యతః విధిరపి, యేభ్యః కర్మభ్యః, న ప్రభవతి న సమర్థో భవతి-స్వాతన్త్ర్యేణ ప్రవృత్తేరభావాదితి భావః.

అత్ర పూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్తరం ప్రత్యుత్కర్షావహత్వాత్సారదీపకాఖ్యోఽలంకారః-తల్లక్షణం తూక్తమ్.

టీ. దేవాన్ = దేవతలను, నమస్యామః = నమస్కరించుచున్నాము. (అయినను) తేఅపి = వారుసైతము, హతవిధేః = పాడుదైవమునకు, వశగాఃనను=స్వాధీనులుసుమా! (కాఁబట్టి) విధిః = దైవము, వంద్యః = కొనియాడఁదగినది. (కాని) సఃఅపి = ఆదైవము సైతము, ప్రతి...దః-ప్రతినియత = నిర్ణయింపఁబడిన, కర్మ = కర్మముయొక్క, ఏక = ముఖ్యమయిన, ఫల=ఫలమును, దః=ఇచ్చునది, ఫలం = ఫలము, కర్మఆయత్తం = కర్మకు

ఆధీనమైనది; (కావున) అమరగణైః కిం = దేవతాసమూహములతో నేమి? విధినాచ కిం=దైవముతోడను (బని) యేమి? తత్ =కాఁబట్టి, యేభ్యః=ఏకర్మములపై, విధిరపి= దైవమునయితము, న ప్రభవతి = చాలదో, కర్మభ్యః = (ఆ) కర్మములకు, నమః=నమస్కారము.

తా. దేవతలకు నమస్కారము. వారు సైతము పాడుదైవమునకు లోఁబడినవారుగాన దైవమునకు మ్రొక్కెదను. ఆదైవము కర్మానుసారముగ ఫలమునిచ్చునుగాన కర్మకు నమస్కారము. ఫలము కర్మాధీనము గావున దేవతలతోడను దైవముతోడను మాకేమి దేవతల చేత దాఁట శక్యముగాని కర్మమునకే మ్రొక్కెదను.

చ. శిథిలత లేనిభక్తి నతిఁ సేయుదు వేల్పుల కాసుపర్వులున్
విధివశవర్తులావిధియుఁ విశ్రుతకర్మఫల ప్రదాత య
య్యధికఫలంబు కర్మవశఁ మ ట్లగుటం బని యేమి వారిచే
విధి కధికంబు గర్మముని ఁ వేమఱు మ్రొక్కి భజింతుఁ గర్మమున్.

అ॥. కర్మముయొక్క ప్రాధాన్యమును జెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో॥. బ్రహ్మా యేన కులాలవన్నియమితో బ్రహ్మాణ్డభాణ్డోదరే
విష్ణుర్యేన దశావతారగహనే క్షిప్తో మహాసఙ్కటే
రుద్రో యేన కపాలపాణిపుటకే భిక్షాటనం సేవతే
సూర్యో భ్రామ్యతి నిత్యమేవ గగనే తస్మై నమః కర్మణే. 92

వ్యా. యదుక్తం విధిరపి న యేభ్యః ప్రభవతీతి తత్ప్రపఞ్చయతి- బ్రహ్మేతి.— యేన కర్మణా కర్త్రా బ్రహ్మా చతుర్ముఖో, బ్రహ్మాణ్డమేవ భాణ్డం-తస్యోదరే, కులాలేన కుమ్భకారేణ తుల్యం కులాలవ, న్నియమితః వివిధవస్తు నిర్మాణకర్మ ణ్యేవ నియోజితః, యేన విష్ణుః కుక్షిస్థాఖిలభువనోఽపి, మహా సంకటేఽతి కృచ్ఛ్రతరే, దశావతారా ఏవ గహనమరణ్యాని-తత్ర క్షిప్తో నిక్షిప్తః, యేన కర్మణా, రుద్రో మృత్యుఞ్జయోఽపీతి భావః, కపాలం బ్రహ్మశిర ఏవ- పాణిపుటకే కరతలస్థభిక్షాహరణోచితభాజనం తత్ర, భిక్షాటనం సేవతే; కపాలస్థభిక్షాన్నం భుఙ్క్తే ఇత్యర్థః, కిం చ యేన సూర్యోఽపి సకలలోక ప్రకాశ కోఽపీతి భావః, నియమిత ఇతి శేషః, గగనే- న్తరిక్షే నిత్యమేవ న తు క్షణమాత్రమపి విశ్రమావకాశః, ఇతి భావః, భ్రామ్యతి పరివర్తతే. * 'వా భ్రాశ' ఇత్యాదినా వికల్పాత్ శ్యన్ప్రత్యయః, తస్మై సకలనియన్త్రే కర్మణే నమః - తథాభూతస్యైవాభివాదనోచితత్వా దితి భావః.

టీ. యేన=దేని (కర్మ) చేత, బ్రహ్మా=బ్రహ్మ, బ్రహ్మాం...దరే=బ్రహ్మాండ=బ్రహ్మాండములనెడు,భాండ = కుండలయొక్క, ఉదరే=లోపల, కులాలవత్ = కుమ్మరివలె, నియమితః=ఆజ్ఞాపింపఁబడెనో, యేన, విష్ణుః = విష్ణువు, మహాసంకటే=గొప్పగొప్పయిఱుకటమైన, దశ...గహనే-దశఅవతార = పదియవతారములనెడి, గహనే = అరణ్యములో, క్షిప్తః=త్రోయఁబడెనో, యేన, రుద్రః=శివుఁడు, కపాలపాణిపుటకే = తలపుఱ్ఱె యనెడి పంచపాత్రయందు, భిక్షాటనం = బిచ్చమునకుఁ దిరుగుట, సేవతే=చేయుచున్నాఁడో, (యేన) సూర్యః=సూర్యుఁడు, గగనే=ఆకాశమునందు, నిత్యం=ఎల్లప్పుడును, భ్రామ్యతి=సుడియునో, తస్మై=ఆ, కర్మణే=కర్మమునకు, నమః=మ్రొక్కు.

తా. బ్రహ్మ దేనిచేతఁ గుండవలె నుండు బ్రహ్మాండమధ్యమున నుండ నియోగింపఁబడెనో, దేనిచేత విష్ణువు పదియవతారములెత్తుట యనుకష్టమునకుఁ బాల్పడెనో రుద్రుఁడు దేనిచేత పుఱ్ఱెను పాత్రగాఁ గొని బిచ్చగాఁడై దిరిగెనో, దేనిచేత సూర్యుఁడు ఆకాశమున సర్వదా తిరుగుచుండెనో అట్టికర్మకు నమస్కారము.

చ. నలువ కులాలుభంగి నలి నీ నప్రభవాండమునందు దేనిచే
నిలిచె దశావతారవనసీస్థితుఁ డయ్యెఁ మురారి దేనిచేఁ
బెలుచఁ గపాలహస్తుఁడయి భిక్షుకుఁ డయ్యెఁ బురారి దేనిచే
నల రవి దేనిచేఁ దిరుగు నా ఘనకర్మము వందృమే కటా.

అవ. కర్మము సకలనియామక మగుటవలన దాని నమస్కరించి, సత్క్రియము లకు నిదానమగుట నయ్యది యవశ్య మాచరింపఁదగిన దని చెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. యా సాధూంశ్చ ఖలాన్ కరోతి విదుషో మూర్ఖాన్ హితాన్ ద్వేషి
ప్రత్యక్షం కురుతే పరోక్షమమృతం హాలాహలం తత్క్షణాత్, [ణః
తామారాధయ సత్క్రియాం భగవతీం భోక్తుం ఫలం వాఞ్ఛితం
హే సాధో వ్యసనైర్గుణేషు విపులేష్వాస్థాం వృథా మాకృథాః. 93

వ్యా.—ఏవం శ్లోకద్వయేన సకలనియామకత్వేన పూర్వోక్తమభిధాయ నిజ లోకోపయోగాత్స్వయమభివాద్య సంప్రతి బహుశ్రేయో హేతుత్వం తస్యాహ దేవమితా మాహ—యేతి.—యా సత్క్రియా ఖలాంశ్చ దుర్జనానపి, సాధూన్ కరోతి, మూర్ఖా నజ్ఞానినోఽపి, విదుషః పణ్డితాన్, కరోతి, ద్వేషిణోఽపి, హితాన్ సుహృదః, కరోతి, పరోక్ష మతీన్ద్రియమపి వస్తు, ప్రత్యక్షమిన్ద్రియగోచరం, కురుతే, తథా, హాలాహలం విషమపి, తత్క్షణాత్సద్య ఏవ, అమృతం కరోతి - తామృక్త్వామర్థ్య

సంభవాదితి భావః, అతః హే సాధో సజ్జన నిపుణేతి వా-'సాధుస్సమర్థో నిపుణో వే' తి కాశికాయాం, వాఞ్ఛితమభిలషితం, ఫలం భోక్తుమిచ్ఛసి చేదితి శేషః, భగవతీం తాం, సత్క్రియాం సత్కర్మారాధయ-తస్యాః అశేషఫలదాయకత్వాదితి భావః,కిం తు వ్యసనైర్విపులేష్వవద్యాభ్యుయిష్ణేషు, గుణేషు, రజస్తమః ప్రభృతిషు వృథావ్యర్థ,మాస్థామాసక్తిం, మాకృథా మా విధేహి, తస్యాః క్లేశైకఫలకత్వాదితి భావః, కరోతేర్లుఙ్. *నమాఙ్యోగ ఇ త్యట్ ప్రతిషేధః.

అత్ర ఖలాదీనాం సాధుత్వాదికరణాదశక్యవస్తుకరణరూపో విశేషాలంకారః.

టీ. యా=ఏది (సత్క్రియ), తత్ క్షణాత్=అనిమిషమున నే, ఖలాన్ చ=దుష్టులను సైతము, సాధూన్=మంచివారినిఁగా, కరోతి=చేయునో, మూర్ఖాన్ = తెలివిలేని వారిని, విదుషః=పండితులనుగా, (కరోతి) ద్వేషిణః=శత్రువులను, హితాన్ = స్నేహితులనుగా, (కరోతి) పరోక్షం = ఎదుట కనబడనిదానిని, ప్రత్యక్షం = ఎదుటఁగనఁబడు దానిఁగా, (కరోతి) తాం = ఆ, సత్క్రియాం భగవతీం = సత్క్రియయనెడి దేవతను, హేసాధో=ఓసజ్జనుఁడా! వాంఛితం = కోరిన, ఫలం = ఫలమును, భోక్తుం = అనుభవించు కొఱకు, ఆరాధయ=పూజింపుము. వ్యసనైః=ఆపదలచే, విపులేషు=గొప్పవియగు, గుణేషు= గుణములయందు, ఆస్థాం=ఆసక్తిని, మాకృథాః= చేయకుము.

తా. ఓయి నేర్పరి! నీవు కోరినకోర్కులను పొందఁ దలఁచితివేని దుర్జనుల సజ్జనులుగను, మూర్ఖుని విద్వాంసునిగను, శత్రువుల మిత్రులుగను, ఇంద్రియాగోచరమును గోచరించుదానిగను, విషము నమృతముగను, జేయఁజాలినసత్కర్మము నారాధింపుము, ఇతర విషయములకయి పాటుపడకుము.

మ. ఖలునిన్ సజ్జనుఁ గాఁగ మూర్ఖజను సంఖ్యావంతునిం గాఁగ దా
యల సన్మిత్రులఁగా నగోచరముఁ బ్రత్యక్షంబుగాఁ బ్రాణహృ
త్కాలసం బైనమహావిషం బమృతముంగా జేయు సత్కర్మము
జ్జ్వలనిష్ఠానిధివై భజింపుము పయస్స్యా వాంఛితార్థాప్తికిన్.

అవ. వృద్ధిక్షయములు గూడ కర్మాధీనములే గాన పుణ్యకర్మను జేసికొనుమని యుపదేశించుచున్నాఁడు;—

శ్లో. శుభ్రం సద్మ సవిభ్రమా యువతయః శ్వేతాతపత్రోజ్జ్వలా
లక్ష్మీరిత్యనుభూయతే చిరమను స్యూతే శుభే కర్మణి,

విచ్ఛిన్నే నితరామనఙ్గకలహక్రీడాత్రుటత్తన్తుకం
ముక్తాజాలమివ ప్రయాతి ఝడితి భ్రశ్యద్దిశోఽదృశ్యతామ్. 94

వ్యా.—వృద్ధిహాన్యోరస్యైకస్మాత్కర్మణ ఏవేత్యాహ—శుభ్రమితి.—చిరం చిరకాలమారభ్యానుస్యూతే:ఽనువర్తమానేఽవి* 'షివు తన్తుసంతానే' ఇతి ధాతోః కర్తరి క్తః. *'ఛ్వోశ్శూడనునాసికే చే' తి ఊఠి యణాదేశః, శుభే కర్మణి పురాకృతవిశేషే సంభవతి సతీత్యర్థః, శుభ్రం సద్మ సౌధాదికం, సవిభ్రమాస్సవిలాసా, యువతయస్తరుణ్యః, శ్వేతాతపత్రే శ్వైకశ్వేతచ్ఛత్రేణోజ్జ్వలా, లక్ష్మీ రాజ్యశ్రీరిత్యేతదఖిలమిత్యర్థః, అనుభూయతేఽనుభుజ్యతే, జన్మాన్తరీయఫలహేతుత్వాత్తస్యేతి భావః, విచ్ఛిన్నే శుభకర్మణి వినష్టే సతి, నితరామతిశయేన, అనఙ్గకలహో రతిరణస్స ఏవ క్రీడా కేళిస్తయా హేతునా త్రుటత్ భిదురస్తన్తుర్యస్య తత్తథోక్తం * శేషే కప్ప్రత్యయః, ముక్తాజాలమివ భ్రశ్యత్సత్, సద్మాదికమితి శేషః, ఝడితి ద్రాగిత్యర్థః యాతి, 'యత్ర యత్ర స్థితం స్నేహ తత్ర తత్ర వినశ్యతీ' తి న్యాయాదితి భావః, అదృశ్యతాం విలోక్యతామిత్యర్థః. అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం వృద్ధిహాన్యోరస్యైవ కారణత్వం ద్రష్టవ్యమితి భావః.

టీ. శుభేకర్మణి = మంచికర్మము (పూర్వజన్మమునందు [illegible] అనుష్ఠించిన యదృష్టవిశేషము), చిరం=బహుకాలము, అనుస్యూతేసతి = [illegible] (అనఁగా: ఈజన్మమునందు వెనుకకు [illegible]), శుభ్రం = మంచి [illegible], సద్మ = ఇల్లు, సవిభ్రమాః=విలాసములతోఁ గూడిన, యువతయః = స్త్రీలు, శ్వేతా...జ్జ్వలా - శ్వేత ఆతపత్ర = తెల్లగొడుగుచేత, ఉజ్జ్వలా = ప్రకాశించు, లక్ష్మీః = సంపదయు, (అనఁగా: తెల్లగొడుగు రాజచిహ్నముగను ఏకచ్ఛత్రాధిపత్యముగ నేలు రాజ్యలక్ష్మియని భావము.) ఇతి = అనునవి, (శుభ్రంసద్మ ఇత్యాదులు) అనుభూయతే = అనుభవింపఁబడుచున్నది. విచ్ఛిన్నేసతి=(ఆశుభకర్మము) తెగిపోఁగా [illegible], నితరాం = మిక్కిలి, అనంగ...న్తుకం-అనంగకలహ=మన్మథయుద్ధ (రతికేళి) క్రీడచేత, త్రుటత్= తెగుచున్న, తంతుకం=దారముగల, ముక్తాజాలమివ = ముత్యపుముత్తముపలె, (అమంచి యిల్లు మొదలగునవి) ఝడితి = వెంటనె, దిశః = దిక్కులను, భ్రశ్యత్ = చెదరిపోవుచు, అదృశ్యతాం=కనఁబడకుండుటను ప్రయాతి=పొందుచున్నది.

తా. మంచికర్మ యనుష్ఠింపనేని, మంచిమేడలు, విలాసవతులగు జవ్వనులును, ఏకచ్ఛత్రాధిపత్యముగల రాజ్యలక్ష్మియు నివి మొదలగునవి కలుగును. అసత్కర్మ తోలఁగునేని మేడలు మొదలగు సకల సంపదలు

రతికేళియందు తెగినముత్యాలపేరులోని ముత్యములవలె నలుగడలఁ జెదరిపోవును.

చ. లలితనికేతనప్రియవిలాసవతీధవళాతపత్రస
ద్విలసితవైభవం బనుభవింపఁబడున్ సుకృతానువృత్తిచేఁ
జెలువగుపుణ్యకర్మము నశించిన నంగజసంగరత్రుట
త్కలితగుణోరుమౌక్తికనికాయములట్లు దొలంగు సంపదల్.

అవ. ఏపని చేసినను ముందుగా దానిపర్యవసానమును గనుఁగొని చేయవలయును గాని తొందరపడి చేయఁగూడదనుచున్నాఁడు:—

శ్లో. గుణవదగుణవద్వా కుర్వతా కార్యమాదౌ
పరిణతి రవధార్యా యత్నతః పణ్డితేన,
అతిరభసకృతానాం కర్మణామావిపత్తే
ర్భవతి హృదయదాహీ శల్యతుల్యో విపాకః. 95

వ్యా.—అథ ప్రమాచరణప్రకారమాహ—గుణవదితి.— గుణవద్గుణయుక్త మగుణవద్గుణరహితం, వా యత్కార్యజాతం త, త్కుర్వతాఽనుతిష్ఠతా, ఽఽదౌ, పణ్డితేన విజ్ఞాత్రా, పరిణతిః పరిణామావస్థా, యత్నతః అతిప్రయత్నేన - సావధానేనేతి యావత్, అవధార్యాఽనుసంధేయా, యత్నత ఏవ కర్మజాతమారబ్ధవ్యం సమాలోచ్య పరిణతిపర్యన్తమిత్యర్థః, అన్యథాఽనర్థమాహ—అతిరభసకృతానాం సహసాఽనుష్ఠితానాం, కర్మణాం గుణఫలానాం చేతి శేషః, ఆవిపత్తేర్నివృత్తిపర్యన్తం * వికల్పాదాభో సమాసః- ని పూర్వాత్పద్యతేర్నివృత్త్యర్థత్వముపసర్గవశా-ద్ధాతూనామనేకార్థత్వాదిత్యవగన్తవ్యం, హృదయదాహీ మనస్సంతాపకారీ, కుతః? శల్యతుల్యః శల్యప్రాయో, విపాకః పరిపాకఫలం, భవతి; అతస్సావధానేనైవ కర్మజాతమారబ్ధవ్యం, తథాభూతస్యైవ చిత్తసమాధాయకత్వాదితి భావః.

టీ. గుణవత్ (వా)=గుణముగలది (గాని), అగుణవత్ వా = గుణములేనిదిగాని, కార్యం=(ఏకానొక)పనిని, కుర్వతా=చేయుచున్నట్టి, పండితేన=వివేకిచేత, పరిణతిః=పరిణామము, ఆదౌ=మొదట, యత్నతః=ప్రయాసతో, అవధార్యా = ఆలోచింపదగినది. (లేదేని యనర్థము వచ్చుననుచున్నాఁడు.—) అతి... తానాం - అతిరభస = మిక్కిలి తొందరతో, కృతానాం=చేయఁబడిన, కర్మణాం=పనులకు, ఆవిపత్తేః=(తాను) చచ్చువఱకు, శల్యతుల్యః=ములికితోఁ బోలినదై, హృదయదాహీ=మనస్సును గాల్చునట్టి, విపాకః= విపరీతఫలము, భవతి=కలుగును.

తా. పండితుఁడగువాఁడు మంచిదో చెడ్డదో యగు నొకకార్యము నుచేయఁ బూనునేని ప్రయత్నముగ నాలోచింపవలయును. అట్లుగాక అతిత్వరగ ఆలోచింపక చేసినకార్యములయొక్క ఫలితము మరణ పర్యంతము శల్యమువలె బాధించును.

తే. సగుణనిర్గుణ కార్యముల్ ◆ సలుపు సుమతి
  సేఁత పరిణతిఁ గడుఁ బ్రతీక్షింపఁ దగును
  బరుషకర్మవిపాకంబు ◆ ఫలముదనుక
  హృదయము దహించు శల్యంబుకరిణి జగతి.

అవ. కర్మభూమిని బుట్టియుఁ గర్మ నాచరింపనినరుఁడు పరమమూర్ఖుఁ డను చున్నాఁడు:—

శ్లో. స్థాల్యాం వైదూర్యమయ్యాం పచతి తిలఖలం చాన్దనైరిన్ధనౌఘైః
  సౌవర్ణైర్లాఙ్గలాగ్రైర్విలిఖతి వసుధామర్కతూలస్య హేతోః,
  ఛిత్త్వా కర్పూరఖణ్డాన్ వృతిమిహ కురుతే కోద్రవాణాం సమన్తాత్
  ప్రాప్యేమాం కర్మభూమిం న భజతి మనుజో యస్తపో మన్దభాగ్యః.

వ్యా.—అథసత్కర్మానుష్ఠాతుః దుర్మేధస్త్వమాహ—స్థాల్యామితి.—మనుజః ఇహ లోకే-విదూరాత్ప్రభవతి వైదూర్యం వాలవాయజమణిః-ని. 'వైదూర్యం వాలవాయజ మి' త్యమరః* 'విదూరాఞ్ఞ్యః' ఇతి ఞ్యప్రత్యయః - అత్ర విదూర శబ్దో వాలవాయస్యాదేశః పర్యాయో వా తత్రోపచరితో వా - తేన 'వాలవాయాద్గిరే రసౌ ప్రభవతి - న విదూరాన్నగరాత్ - తత్ర సంస్కృత' ఇత్యాశయః ప్రత్యుక్తః-

'వాలవాయో విదూరం చ ప్రకృత్యన్తరమేవ వా,
న వై తత్రేతి చేద్బ్రూయాజ్జిత్వరీవదుపాచరేత్.'

వైదూర్యమయ్యాం వైదూర్యమణివికారరూపాయాం *వికారార్థే మయట్; స్థాల్యాం పాత్రే, చాన్దనైశ్చన్దనతరుసంబన్ధిభిః, ఇన్ధనౌఘైః కాష్ఠభారైః, తిలఖలం తిలపిష్టం, పచతి, తథా, సౌవర్ణైస్సువర్ణవికారైః, లాఙ్గలాగ్రైః హలముఖైః,అర్కతూలస్య హేతోః అర్కాఖ్య వృక్షతూలార్థమిత్యర్థః. *'షష్ఠీ హేతుప్రయోగ' ఇతి షష్ఠీ, వసుధాం భువం, విలిఖతి కృషతి, తథా కర్పూరఖణ్డాన్ కర్పూరకదళీకాణ్డాం,శ్ఛిత్త్వా, కోద్రవాణాం కోరదూషాఖ్యసస్య విశేషాణాం-ని. 'కోరదూష స్తు కోద్రవ' ఇత్యమరః, సమన్తాత్సర్వతో౽ధికమి

తర్థః, వృతిమావరణం, కురుతే, కోఽసావీదృశో దుర్భగ ఇత్యాకాఙ్క్షాయామాహ— ఇమాం కర్మభూమిం కర్మాచరణయోగ్యభూమిం, ప్రాప్య మన్దభాగ్యో మనుజ, స్తప శ్చాన్ద్రాయణాది, కర్మ, న భజతి న సేవతే, స ఇతి సంబన్ధః; వైదూర్యపాత్రే తిలపిష్టపచనాదిప్రాయం కర్మభువ్యస్యాం తపోననుష్ఠానమిత్యర్థః, అతస్సర్వథా సత్కర్మానుష్ఠేయం శ్రేయస్కామేనేతి తాత్పర్యమ్.

అత్ర యస్తపో న భజతి న తిలఖలం పచతీత్యాది విశిష్టభజన పచనాద్యోర్వాక్యార్థయోర్నిర్దిష్టైకత్వాసంభవాత్సాదృశ్యలక్షణాయసంభవద్వస్తుసంబన్ధో వాక్యార్థవృత్తిర్నిదర్శనాభేద ఇత్యేతత్సర్వం మూర్ఖపద్ధతౌ వ్యాఖ్యాతమితీహోపరమ్యతే.

టీ. ఇమాం=ఈ, కర్మభూమిం=కర్మలుచేయఁదగిన ప్రదేశమును, ప్రాప్య=పొంది, మందభాగ్యః = అదృష్టహీనుండైన, యః మనుజః = ఏమనుష్యుఁడు, తపః = తపస్సును, న భజతి = చేయఁడో, సః = అతఁడు, వైదూర్యమయ్యాం = వైదూర్యమణులతోఁ జేయఁబడిన, స్థాల్యాం=పాత్రలో, చాందనైః=చందనసంబంధములైన ఇంధనఓఘైః= కట్టెలమొత్తముతో, తిలఖలం = తెలికపిండిని, పచతి = వండును; సౌవర్ణైః = బంగారు సంబంధములైన, లాంగల అగ్రైః=నాఁగేటికఱ్ఱుతో, అర్కతూలస్య హేతోః = జిల్లేడు ప్రత్తి నిమిత్తమై, వసుధాం = భూమిని, విలిఖతి=దున్నును; కర్పూరఖండాన్=కర్పూర వృక్షముల బోదెలను, ఛిత్వా=నఱికి, కోద్రవాణాం=ఆరికపైరుయొక్క, సమంతాత్= చుట్టును, వృతిం=కంచెను, ఇహ=ఇచట, కురుతే=చేయును.

తా. కర్మభూమియగు ఈభరతఖండమున జన్మించియు ఎవఁడు తపము నాచరింపఁడో అట్టిభాగ్యహీనుఁడు వైడూర్యమణిచేత నిర్మింపఁబడిన వంటకుండయందు మంచిగంధపుకట్టెలతో తెలికపిండిని వండు వానితోడను, జిల్లేడువేరుకొఱకు బంగారునాఁగలితో భూమిని దున్ను వానితోడను, కర్పూరపుటనంటుల నఱికి వానితో ఆళ్లకు కంచవేయు వానితోడను సమానుఁడగును.

మ. చెలు వారత్నఘటంబునం దతఁడు సుశ్రీఖండఖండంబులం
దిలపిణ్యాకము వండె సారుగల కర్థిం సప్తపర్ణావృతుల్
నిలిపెం జిల్లెడుదూదికై పుడమి దున్నెం బైఁడినాఁగేళ్ల ని
మ్ములఁ గర్మక్షితిఁ బుట్టి యెవ్వఁడు దపంబుల్ సేయఁ డప్రాజ్ఞతన్.

అవ. పుణ్యకర్మమే సఫలముగాని యన్యముగా దనుచున్నాడు:—

శ్లో. నైవాకృతిః ఫలతి నైవ కులం న శీలం
విద్యాపి నైవ నచ యత్నకృతాపి సేవా,
భాగ్యాని పూర్వతపసా ఖలు సఞ్చితాని
కాలే ఫలన్తి పురుషస్య యథైవ వృక్షాః 97

వ్యా.—పుణ్యవిశేష ఏవ సఫలం న త్వన్యదిత్యాహ—నైతి.—ఆకృతిరాకారసంపత్తిరేవ, న ఫలతి ఫలకారణం న భవతీత్యర్థః, కులం సద్వంశో వా, నైవ ఫలతి శీలం సత్స్వభావో వా, న ఫలతి, విద్యాऽపి వేదవేదాఙ్గశాస్త్రికాऽపి, నైవ ఫలతి, యత్నకృతా ప్రయత్నానుష్ఠితా, సేవా రాజాదిపరిచర్యా చ, న ఫలతి, కిం తు పూర్వతపసా పురాకృతసుకృతేన సంచితాని సంపాదితాని, పురుషస్య సంబన్ధీని, భాగ్యాని, వృక్షా యథా వృక్షా ఇవేత్యర్థః - 'ఇవవద్వా యథా శబ్దా వి'తి దణ్డ్యాచార్యానుశాసనాత్, కాలే పరిపాకసమయ ఏవ, ఫలన్తి ఖలు, తపోజనితభాగ్యవిశేషవ్యతిరేకేణ ఫలజనకం న కించిదస్తీత్యర్థః.

టీ. ఆకృతిః = రూపము (చక్కందనము), నఏవఫలతి = ఫలింపనే ఫలింపదు. కులం = (మంచి)జాతియు, నైవ (ఫలతి), శీలత= (మంచి) నడవడియు, న (ఏవఫలతి), విద్యా అపి=చదువుగూడ, నైవ (ఫలతి), యత్నకృతా = పూనికతోఁ జేయఁబడిన, సేవా అపి=కొలువును, నచ (ఏవఫలతి), (ఇఁక నేమనఁ) పూర్వతపసా = మునుపటి తపస్సుచే, సంచితాని = కూడఁబెట్టఁబడిన, పురుషస్య = మనుజునియొక్క, భాగ్యాని = పుణ్యములు, వృక్షాః యథా = చెట్లవలె, కాలేఏవ=(పరిపాక)సమయమునందే, ఫలంతిఖలు=ఫలించుచున్నవి గదా?

తా. పురుషునకు ఆకారముగాని కులముగాని స్వభావముగాని విద్యగాని ప్రయత్నపూర్వకముగ చేసినసేవగాని ఫలము నొసంగవు. పూర్వకృతమయినతపస్సువలనఁ గలిగినభాగ్యమే వృక్షములవలె కాలమునకు ఫలమునొసంగును.

తే. రమ్యరూపంబు విద్యయు ♦ రాజసేవ
కులము శీలంబుఁ జాలవు ♦ ఫల మొసంగఁ
బూర్వపుణ్యసంచితభాగ్య ♦ ములు ఫలించుఁ
గాలమునఁ బనసాదివృక్షముల కరణి.

శ్లో. మజ్జత్వమ్భసి యాతు మేరుశిఖరం శత్రూన్ జయత్వాహవే
వాణిజ్యం కృషిసేవనాది సకలా విద్యాః కలాః శిక్షతాం,
ఆకాశం విపులం ప్రయాతు ఖగవత్కృత్వా ప్రయత్నం పరం
నాభావ్యం భవతీహ భాగ్యవశతో భావ్యస్య నాశః కుతః? 98

వ్యా.—సర్వథాఽపి భావ్యభావినోరావశ్యకత్వం కర్మవశాదేవేత్యాహ— మజ్జత్వితి. అమ్భసి, మజ్జతు మగ్నో భవతు - జలస్తమ్భాదినేతి భావః; మేరుశిఖరం, యాతు గచ్ఛతు - యోగానుసంధానాదినేతి భావః. ఆహవే యుద్ధే, శత్రూన్ జయతు, వాణిజ్యం క్రయవిక్రయాది, కృషిః కర్షణం - సేవనం - పరిచర్యా-దౌత్యాది నేతి భావః-తే కృషిసేవనే చ-తథా సకలాః సమస్తాః, విద్యాః వేదవేదాఙ్గాదయః-

'అఙ్గాని వేదాశ్చత్వారో మీమాంసా న్యాయవిస్తరః,
పురాణం ధర్మశాస్త్రం చ విద్యా హ్యేతాశ్చతుర్దశ'

ఇత్యేతాశ్చతుర్దశవిద్యాః, కలాః ఇతిహాసాగమప్రభృతీశ్చతుష్షష్టికలాః శిక్షతామ్ అభ్యస్యతు, తథా, పరముత్కృష్టం, ప్రయత్నం పాదుకాసిద్ధ్యాత్మకం, కృత్వా ఖగవత్ఖగేన తుల్యం, విపులమాకాశం ప్రయాతు, తథాఽపి కర్మవశతో ధర్మాధర్మాత్మకకర్మవశా దిహాస్మిన్ లోకే, అభావ్యమభావి, ఫలం న భవతి, తథా భావ్యస్యావశ్యమ్భావినః ఫలస్య, నాశః కుతః? తస్య బ్రహ్మణాఽపి నివారయితుమశక్యత్వాత్ - యద్భావి తద్భవత్యేవ యదభావి న తద్భవే దితి న్యాయాదితి భావః. అత్రామ్భోమజ్జనాదీనాం చతుష్షష్టి కలాస్వేవాన్తర్భూతత్వమవగన్తవ్యం, తాశ్చ కలా మదీయ శృఙ్గాటకే సంఖ్యాతా స్తత్రైవ ద్రష్టవ్యా ఇతీహ నోపదర్శ్యతే.

టీ. ([illegible]), అంభసి=నీటియందు, మజ్జతు = మునుఁగునుగాక!, మేరుశిఖరం=మేరువునెత్తమును, యాతు=పోవుఁగాక! ఆహవే=యుద్ధమునందు: శత్రూన్ = శత్రువులను, జయతు=గెలుచునుగాక! వాణిజ్యం = వర్తకమును, కృషిసేవనే చ=సేద్యమును కొలువును, సకలాః=సమస్తమైన, విద్యాః = (వేదము మున్నగు) చదువులను, కలాః = (ఇతిహాసాది) చతుష్షష్టికళలను, శిక్షతాం = నేర్చునుగాక! పరం = గొప్ప, ప్రయత్నం=ప్రయత్నమును, కృత్వా=చేసి, ఖగవత్=పక్షివలె, విపులం=విశాలమైన, ఆకాశం=ఆకాశమునుగూర్చి, ప్రయాతు = పోవుఁగాక! (ఏపని చేసినను) భాగ్యవశతః= పుణ్యవశమువలన, ఇహ=ఈలోకమందు, అభావ్యం=కలుగఁదగనిది, న భవతి=కలుగదు, భావ్యస్య=కలుగవలసినదానికి, నాశః=నాశము, కుతః=ఎక్కడిది?

తా. వర్తకము చేయుట, పైరుపెట్టుట, కొలువుకొలుచుట మొదలగు పనులెన్ని చేసినను, ఎన్నివిద్యలు నేర్చినను, ఎంతకష్టపడినను

అదృష్టము లేక యేమాత్రఫలమును గలుగదు, మంచి యదృష్టము గలిగినయెడల వానికి ఫలము గలుగనీయక యడ్డపడుటకు నెవరికిని సాధ్యముగాదు.

చ. సలిలముఁ జొచ్చినం గనకశైలముఁ జేరిన వైరివీరులం
గెలిచిన రాజసేవఁ దిలకించిన వేదము లభ్యసించినం
గళలఁ దెలింగెలింగిన ఖగత్వము దాల్చినఁ గర్మనిఘ్నతా
కలన నభావ్యమైన పని గాదు వినాశము లేదు భావికిన్.

అవ. ఆపదలయందు సైతము పూర్వపుణ్యమే రక్షించు ననుచున్నాఁడు:—

శ్లో. వనే రణే శత్రుజలాగ్నిమధ్యే మహార్ణవే పర్వతమస్తకే వా,
సుప్తం ప్రమత్తం విషమస్థితం వా రక్షన్తి పుణ్యాని పురాకృతాని.

వ్యా.—అతిసంకటస్థస్యాపి ప్రాచీనపుణ్యసద్భావే తు న క్షతిరిత్యాహ—వన ఇతి.—అయం తు స్పష్టార్థః.

టీ. వనే=అడవియందు, రణే=యుద్ధమునందు, శత్రు...మధ్యే-శత్రు = పగవారియొక్కయు, జల=నీటియొక్కయు, అగ్ని=నిప్పుయొక్కయు, మధ్యే=నడుమను, మహార్ణవే=పెద్దసముద్రమునను, పర్వత మస్తకేవా=కొండశిఖరమునఁగాని, సుప్తం = నిద్రించువానిని, ప్రమత్తం=ఒడలుదెలియనివానిని, విషమస్థితంవా = ఆపదలయందున్న వానినిగాని, పురాకృతాని = పూర్వమందుఁ జేయఁబడిన, పుణ్యాని = పుణ్యములు, రక్షంతి=రక్షించును.

తా. పురుషుని అడవియందును, యుద్ధమునందును, శత్రువుల మధ్యను, నీళ్లలోను, నిప్పునను, మహాసముద్రమునను, కొండచివరను, నిదురలోను, కైపులోను, అపాయమునను పురాకృతసుకృతములు కాపాడును.

క. కాననమున రణమున సలిలానలరిపుమధ్యమున మహాబ్ధి నగాగ్ర
స్థానమున మత్తునిద్రితుఁ బూనికతోఁ బూర్వపుణ్యములు రక్షించున్.

అవ. వేయేల? పుణ్యవంతుఁ డెచ్చటనేని సర్వసౌఖ్యముల నొందుచున్నాఁడు.—

శ్లో. భీమం వనం భవతి తస్య పురం ప్రధానం
సర్వో జనః సుజనతాముపయాతి తస్య,
కృత్స్నా చ భూర్భవతి సన్నిధిరత్నపూర్ణా
యస్యాస్తి పూర్వసుకృతం విపులం నరస్య. 100

వ్యా — కిం బహునా, సుకృతినస్తావత్సర్వమప్యానుకూల్యమేవ ప్రయాన్తీతి నిగమయతి. — భీమమితి. — యస్య ఘనః, భీమం హింస్రాదిప్రాచుర్యేణ భయఙ్కరం, వనమరణ్యానీ కర్తృ, ప్రధానం నియతం, పురం భవతి, తద్వదశేషభోగసాధనం భవతీత్యర్థః, తస్య సర్వోఽశేషోఽపి, జనః, స్వజనతాం కింకరతాం, ముపయాతి, తస్య కృత్స్నా చతుస్సముద్రాన్తా, భూః, సన్నిధిభిస్సమీచీనైః రత్నైర్మహాపద్మాదినవనిధానైర్నిక్షేపైర్వా-రత్నైః శ్రేష్ఠవస్తుభిశ్చ - పూర్ణా భవతి, సమస్తఫలాని ప్రసూత ఇత్యర్థః, కస్యేత్యత ఆహ — యస్య, నరస్య, విపులం బహుళం, పూర్వసుకృతం పురాకృతసత్కర్మసంజాతం పుణ్యమస్తి వర్తతే తస్యేతి సంబన్ధః, అతస్సత్కర్మాచరణతత్పరేణైవ భవితవ్యం శ్రేయస్కామేనేతి సందర్భాభిప్రాయః.

టీ. యస్య=ఏ, నరస్య - పురుషునకు, విపులం = విస్తారమైన, పూర్వసుకృతం = పురాకృతపుణ్యము, అస్తి = కలదో, తస్య = అతనికి, భీమం = భయంకరమైన, వనం = అరణ్యము, ప్రధానంపురం = ప్రధానపట్టణము, భవతి = అగును. తస్య=అతనికి, సర్వః జనః = లోకమంతయు, సుజనతాం = సౌజన్యమును, (పాఠాం - స్వజనతాం = బంధుభావమును.) ఉపయాతి=పొందును. కృత్స్నా చ=సమస్తమైన, భూః చ=భూమియు, సన్ని...పూర్ణా-సన్నిధి=మంచినిధులతోడను, రత్న=మణులతోడను, పూర్ణా=నిండినది, భవతి=అగును.

తా. ఎవనికి తొలుత సంపాదింపఁబడిన యనల్పమైన పుణ్యముండునో, వానికి భయంకరమైన యడవియును భోగార్హమగునగరమగును. పెఱవారెల్లరును బాంధవ్యులగుదురు. భూమియంతయు రత్నపుగనులతోడను మంచివస్తువులతోడను నిండినదై యుండును.

తే. భువనమునఁ బూర్వసంభృత పుణ్యరాశి
యగుచు నుదయంబు గాంచినసుగుణనిధికి
వనము పురమగుఁ బరు లాత్మ జనము లగుదు
రవని నిధిరత్నపరిపూర్ణ యయి ఫలించు.

ఇతి నీతిశతకమునందు కర్మపద్ధతివర్ణనము పదవదశకము.

మ. యమునానీలసరోజసౌరభరసవ్యాసంగిభృంగీరుచో
పమకంఠద్యుతిలిప్తశేషభుజగప్రాలంబజాంబూనదా
ద్రిమహాకార్ముకరూఢగాఢపదనాళీకుండు ప్రయుక్తత్రి
క్రమశాతాంబకపాతితాంబరచరక్రవ్యాత్పురాట్టాలకా.

క. సుమనోనాయక సంభృత
సుమనోర్చిత పదబిసప్రసూనభవానీ
సుమనోహార సురనిర్ఝర
సుమనోదామార్ద్ర జటాజూటోద్దేశా.

నీతిశతకము సమాప్తము

శ్రీరస్తు

భర్తృహరిసుభాషితము

శృంగారశతకము.

అవతారిక. శ్రీమద్రాజర్షిశ్రేష్ఠుఁడగుభర్తృహరి శృంగారరసానుభవము గూడ నీతిపూర్వకముగాఁ జేయఁదగినదేకాని, దానికి విరుద్ధముగాఁ జేయరాదని తెలియఁ జేయుచు, మొదట నీతిబోధకుఁడై నీతిశతకమును రచించి పిదప శృంగారరసానుభూతుఁడై, యనంతరమున వైరాగ్యము గలిగించుటకు హేతువగునని యెంచి, మొదట శృంగారశతకమును వర్ణించి తర్వాత వైరాగ్యశతకమును వర్ణింపఁగలనని మనంబున నెంచి, శృంగారశతకమును బ్రారంభింపఁ గోరినవాఁడై శృంగారరసమునకు మన్మథుఁడు ముఖ్యుఁ డగుటవలన మొదట మన్మథనమస్కారరూపమైనమంగళమును జేయుచున్నాఁడు:—

శ్లో. శమ్భుస్స్వయమ్భుహరయో హరిణేక్షణానాం
యేనాక్రియన్త సతతం గృహకర్మదాసాః,
వాచామగోచరచరిత్రవిచిత్రితాయ
తస్మై నమో భగవతే మకరధ్వజాయ. 1

వ్యా.—శంభ్వితి —అత్ర స్వయంభుశబ్దస్య శమ్భుశబ్దవదౌణాదికడుప్రత్యయా న్తత్వమవగన్తవ్యమ్-న తు * 'భువస్సంజ్ఞాన్తరయోః క్విబి'తి క్విప్ప్రత్యయాన్తత్వమ్ - అన్యథా 'స్వయంభూదేహోఽహా' విత్యాదావివ దీర్ఘప్రసఙ్గాత్, తథా చ, యేన మకరధ్వజేన, శమ్భు స్వయమ్భు హరయః హర విరిఞ్చి మురారయః సంహారసృష్టిస్థితికర్తృత్వేన సకలభువనాధీశ్వరా అపీతి భావః, హరిణేక్షణానాం హరిణవన్మనోహరలోచనానాం పార్వతీ సరస్వతీ శ్రీ దేవీనాం, సతతమ్ *'సమో వా హితతయో' రితి వచనాత్ సమో మకారస్య లోపః, గృహే కుమ్భదాసాః జలకుమ్భభారవాహక భృత్యాః, అక్రియన్త తాసు తాదృశ్యో హముత్పాద్య తథా విధేయీకృతా ఇత్యర్థః; కిముతాన్య ఇతి భావః. *కృఞః కర్మణి లఙ్ తఙ్ - అర్ధనారీశ్వరత్వాచ్ఛమ్భోః, స్వయమ్భువశ్చ సరస్వతీనికేతనీకృతముఖత్వాత్, హరేర్వక్షస్స్థలస్థాపితలక్ష్మీకత్వాచ్చైవముక్తమిత్యవగన్తవ్యమ్, అత ఏవ, వాచామగోచరమవాఙ్మానసగోచరం - యచ్చరిత్రం మాహాత్మ్యమ్ - తేన విచి

త్రవత్కృతో విచిత్రితః - తస్మై ఆత్యన్తాశ్చర్యకారకాయేత్యర్థః. ని. 'విస్మయోఽద్భుత మాశ్చర్యం చిత్ర మి'త్యమరః. * విచిత్రశబ్దా 'త్తత్కరోతీ'తి ణ్యన్తాత్కర్మణి క్తః-నావిష్వద్భావే విస్మితోర్థుక్, భగవతే సకలలోకారాధ్యాయ-యద్వా-చతుర్వ్యూహమధ్య ప్రవిష్టత్వాత్ప్రద్యుమ్నరూపేణ భగవత్పుత్రత్వాద్వా తద్రూపాయేత్యర్థః.

'ఆత్మావై పుత్రనామాసి'
'పతిర్జాయాం ప్రవిశతి గర్భో భూత్వా స్వమాతరమ్,
తస్యాం పునర్నవో భూత్వా దశమే మాసి జాయతే'

ఇత్యాది శ్రుతేః, తస్మై మకరధ్వజాయ మకరకేతనాయ కామదేవసార్వభౌమాయ, నమః. *'నమస్స్వస్తీ' త్యాదినా చతుర్థీ. వసన్తతిలకావృత్తమ్.

టీ. శమ్భుస్వయంభుహరయః = శివ-బ్రహ్మ-విష్ణువులు, యేన=ఎవని (మన్మథుని) చేత, హరిణ ఈక్షణానాం = లేడికన్నులవంటి కన్నులుగలస్త్రీలకు (పార్వతీసరస్వతీలక్ష్ములకు), సతతం=ఎల్లపుడు, గృహకర్మదాసాః = ఇంటిపని బానిసవాండ్రుగా, అక్రియంత=చేయఁబడిరో, వాచా...తాయ - వాచాం = వాక్కులకు, అగోచర = అందని, చరిత్ర=పనులచేత, విచిత్రితాయ = చిత్రింపఁబడిన, తస్మై=ఆ, మకరధ్వజాయభగవతే= మన్మథదేవునికొఱకు, నమః=దండము.

తా. ఒకటి చేయుటకును, ఒకటిచేయకుండుటకును, చేసినదానిని మఱియొక్కవిధంబుగాఁ జేయుటకును జాలినవారలయినను, బ్రహ్మవిష్ణు శివులను ఏ మన్మథుఁడు మృగాక్షులగు కాంతలయొక్క పనివాండ్రనుగా నెల్లప్పుడు చేసెనే అట్టి యనిర్వాచ్యమైన వింతయగు చరిత్ర గలవాఁడు గనుక నైశ్వర్యవంతుఁడగు పూవిల్తునికి నమస్కారము. (అని కృతికర్త మన్మథునికి నమస్కారము గావించెను. ఈశ్వరుఁడు పార్వతిని తనయర్ధాంగమున నుంచుకొని యుండుటచేతను, విష్ణువు లక్ష్మిని దనఱొమ్ముననే దాల్చియున్నందునను, బ్రహ్మ సరస్వతిని తన వాక్కునందే యుంచుకొనియుండుటచేతను ఈప్రకారము వర్ణింపఁబడినది.)

ఉ. శంకరపద్మగర్భమురశాసనులన్ భువనేశులన్ నిరా
తంకధృతిన్ మృగాక్షులకు దాసులఁ జేసిన మేటికిం గురం
గాంకవసంతమిత్త్రునకు నంజలిఁ జేసెద వాగతీతని
శ్శంకచరిత్రచిత్రునకు షడ్గుణహారికి శంబరారికిన్.

స్త్రీ ప్ర శం స.

అవ. ఆలంబనవిభావములగు స్త్రీపురుషులలో స్త్రీలు ప్రధానలగుటవలన బం స్మితివిశ్లోకములతో స్త్రీప్రశంసను జేయఁబూని మొదట స్త్రీలు చిఱునగవు మొదలగు గానిచేఁ బురుషులను వశపఱచుకొందురని చెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. స్మితేన భావేన చ లజ్జయా భియా
పరాఙ్ముఖైరర్ధకటాక్షవీక్షణైః,
వచోభిరీర్ష్యాకలహేన లీలయా
సమస్తభావైః ఖలు బన్ధనం స్త్రియః. 2

వ్యా.—తత్ర ఆలమ్బనవిభావయోః స్త్రీపురుషయోర్మధ్యే స్త్రీణాం ప్రశస్తత్వా చ్ఛేనవింశత్యా శ్లోకైః ప్రథమం స్త్రీప్రశంసాం చికీర్షుస్తత్రాదౌ తావత్తాసాం బన్ధకహే తుత్వమాహ— స్మితేనేతి —స్మితేన యౌవనాదిమదవికారజనితాకస్మికమన్దహాసేన- 'అకస్మికం తు హసితం యౌవనాదివికారజమి'తి వచనాత్ - బాల్య యౌవన సంధా వుత్పన్నః శృఙ్గారవిషయః ప్రథమాన్తఃకరణవికారో భావస్తేన చ - తదుక్తం—

'చిత్తస్య వికృతిః సత్త్వం వికృతేః కారణే సతి,
తత్రాద్యా వికృతిర్భావో బీజస్యాదివికారవత్.' ఇతి-

'హావేనే' తి పాఠే 'ఈషద్దృష్టవికారస్స్యాద్భావో హావః ప్రకీర్తిత' ఇత్యుక్తలక్షణేన చేష్టావిశేషేణ చ, లజ్జయా కుచకుమ్భదోర్మూలాచ్ఛాదనవదనవినమనదరనిమీలితనయన త్వానుభావక మనస్సంకోచనరూప వ్రీడయా చ -'చేతస్సంకోచనం వ్రీడానఙ్గరాగ స్త వాదిభి రి' తి లక్షణాత్, భియా, ఆకస్మికభయజనితత్రాసేనేత్యర్థః. తదుక్తమ్.— 'ఆకస్మికభయాచ్చిత్తక్షోభస్త్రాసః ప్రకీర్తితః' ఇతి, 'లజ్జయా గుణై రి'తి పాఠే అసామే వాలమ్బనభూతానాం రూపయౌవనాదిగుణైరిత్యర్థః - 'ఆలమ్బనగుణోరూప యౌవ నాదిరుదాహృతః' ఇత్యుక్తత్వాత్, పరాఙ్ముఖైః హ్రియార్ధాస్ఫుటప్రాసారిభి రిత్యర్థః, అర్థకటాక్షవీక్షణైః అసమగ్రాపాఙ్గావలోకనైశ్చ-కటాక్షలక్షణంతు-సంగీతరత్నాకరే—

'యద్గతాగతవిశ్రాన్తవైచిత్ర్యేణ వివర్తనం,
తారాకాయాః కలాభిజ్ఞాస్తత్ కటాక్షం ప్రచక్షతే.' ఇతి-

వచోభిశ్చ్మకకోకిలమధురతరమృదులాలాపైశ్చ, ఈర్ష్యయా పరోత్కర్షాసహనరూపా సూయయా.—యః కలహస్తేన చ- 'పరోత్కర్షాసహిష్ణుత్వ మీర్ష్యాం ప్రాహుర్మనీషి

ణః' ఇతి లక్షణాత్-యథా-ఈర్ష్యయా కలహేన ప్రణయకలహేన చేతి ద్వన్ద్వై కవద్భావః.*'సర్వో ద్వన్ద్వో విభాషైకవద్భవతీ' త్యనుశాసనాత్, లీలయా వాగాదిభిః ప్రియానుకరణరూపవిలాసవిశేషేణ చ-'లీలా ప్రియానుకరణం వాగ్భిర్గత్యాఙ్గచేష్టయా' ఇతి లక్షణాత్, కిం బహునా? సమస్తభావైః స్తమ్భరోమాఞ్చస్వేదాదిసాత్త్వికభావైః హర్షౌత్సుక్యావహిత్థాదిసఞ్చారిభావైశ్చేత్యర్థః, స్త్రియః బన్ధనం ఖలు, పుంసాం సంసారబన్ధహేతవః ఖల్విత్యర్థః, లిఙ్గవచనవ్యత్యయో నిత్యనపుంసకత్వేన బాహ్యాభిప్రాయేణ చ-'వేదాః ప్రమాణమ్' ఇతి వదిష్టవ్యః;

అత్ర స్మితకటాక్షాలాపాః అనుభావాః - 'కార్యభూతోఽనుభావస్స్యాత్కటాక్షాదిశ్శరీరజః' ఇత్యుక్తత్వాత్, లజ్జాభయేర్ష్యాః సంచారిభావాః, భావలీలే శృఙ్గారచేష్టావిశేషౌ, ఇతి ద్రష్టవ్యమ్ - తదుక్తమ్.—

'భావో హావశ్చ హేలా చ మాధుర్యం ధైర్యమిత్యపి.
లీలా విలాసో విచ్ఛిత్తిర్విభ్రమః కిలకిఞ్చితం.
మోట్టాయితం కుట్టమితం బిబ్బోకో లలితం తథా,
కుతూహలం చ చకితం విహృతం హసిత ఇత్యపి.
ఏవం శృఙ్గారచేష్టాస్స్యురష్టావింశతిధా మతాః' ఇతి.

ఈదృశగుణసంపన్నానాం స్త్రీణాం బన్ధహేతుత్వం కిం సత్యమితి భావః. తథా చైతాసాం శృఙ్గారనాయికానాం మధ్యే భావలజ్జాభయవత్యో ముగ్ధాః, స్మితార్ధకటాక్షమధురాలాపవత్యో మధ్యమాః, ఈర్ష్యాకలహలీలావత్యః ప్రౌఢా, శ్చేతి వివేకః.

'ఉదయద్యౌవనా ముగ్ధా లజ్జావిజితమన్మథా,
లజ్జామన్మథమధ్యస్థా మధ్యమోదితయౌవనా
స్మరమన్దీకృతవ్రీడా ప్రౌఢా సంపూర్ణయౌవనే' ఇ.

వంశస్థవృత్తమ్.

టీ. స్మితేన=(యౌవనాదిమదవికారములచే స్వాభావికముగ జనించిన) చిఱునగవు చేత, భావేన చ=భావము చేతను, (భావమనఁగా: బాల్యయౌవన వయస్సంధియందు మొట్ట మొదట శృంగారవిషయమున జనించిన మనోవికారము.) లజ్జయా = (స్తనములను బాహుమూలమును గప్పుకొనుట, తలవంచుట, కొంచెముగ కనులు మూయుట మొద లగు చేష్టలచే మనస్సంకోచము గలిగించు) సిగ్గుచేతను, భియా=(ఆకస్మికమగు) బెదరు చేతను, పరాఙ్ముఖైః = (సిగ్గుచే) వెడమొగమైన, అర్ధకటాక్షవీక్షణైః=ఓసరగ ముక్రగంటి చూపులచేతను, వచోభిః=(చిలుక కోయిల మున్నగువాని కలకలపుపలుకులవంటి) పలు

కులచేతను, ఈర్ష్యాకలహైన-ఈర్ష్యా=ఇతరులగొప్పను సహింపమిచేఁ గలిగిన, కలహైన = పోట్లాటచేతను, లీలయా = (ప్రియుని స్వాధీనము చేసికొను) విలాసముచేతను, (వేయేల?) సమస్తభావైః=సమస్తములగు (సాత్త్విక - సంచారి) భావములచేతను, స్త్రియః=ఆఁడువాండ్రు, (పురుషులకు) బంధనం ఖలు=కట్టుగదా !

తా. స్త్రీలు చిఱునవ్వులచేతను, చేతులు మొదలగునవి త్రిప్పుటచేతను, సిగ్గుచూపుటచేతను, భయపడుటచేతను, పెడమోము చూపుటచేతను, కడగన్నులు సగముమూసి తెఱచి చూచుటచేతను, మాటలచేతను, పొలయలుకచేతను, సొగసులచేతను, మఱి యనేకచేష్టలచేతను పురుషులను గట్టివేయుదురు.

చ. చెలువపుఁదేటలేనగవుఁ జేతను భావముచేత సిగ్గుచే
నలువగుచేలచేత సుగుణంబులచేఁ గడగంటిచూపుచేఁ
గలహముచేత విందు లగుకందువమాటలచే నసూయచేఁ
బెలుచన నెంతవారి వలపింతురు కాంతలు పెక్కుభంగులన్.

అవ. స్త్రీలకు కటాక్షాదులు స్వవిషయమున భూషణములుగను, పురుషుల మీఁదికి ఆయుధములవలె నున్నవి యని చెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. భ్రూచాతుర్యాత్ కుఞ్చితాక్షాః కటాక్షాః
స్నిగ్ధా వాచో లజ్జితాన్తాశ్చ హాసాః,
లీలామన్దం ప్రస్థితం చ స్థితం చ
స్త్రీణామేతద్భూషణం చాయుధం చ. 3

వ్యా.—ఉక్తమర్థం ప్రకారాన్తరేణాహ-భ్రూచాతుర్యాదితి.—భ్రువోః-చాతుర్యాల్లలితాక్షేపవైచిత్ర్యాత్, కుఞ్చితాని కుణీకృతాన్యక్షీణి యేషాం తే తథోక్తాః * 'బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోః స్వాఙ్గాత్షచ్' ఇతి షచ్, కటాక్షాః అపాఙ్గవీక్షణాని చ, ఏతేన రేచితభ్రుకుట్యాఖ్యౌ వ్యాపారవిశేషావుక్తౌ, తదుక్తమ్—
'స్యాద్భ్రువోర్లలితాక్షేప ఏకస్యా ఏవ రేచితం,
ద్వయోర్మూలసమక్షేపకౌటిల్యాద్భ్రుకుటిం విదుః.' ఇతి-
స్నిగ్ధాః స్నేహపరిప్లుతా, వాచశ్చ-స్నేహలక్షణం తు-
'విస్రమ్భే పరమాం కాష్ఠామారూఢే దర్శనాదిభిః,
యేనాన్తరద్రుం ద్రవతి స స్నేహ ఇతి కథ్యతే.' ఇతి-

ణః' ఇతి లక్షణాత్-యథ్యా-ఈర్ష్యయా కలహేన ప్రణయకలహేన చేతి ద్వన్ద్వై కవద్భావః.*'సర్వో ద్వన్ద్వో విభాషైకవద్భవతీ' త్యనుశాసనాత్, లీలయా వాగాదిభిః ప్రియానుకరణరూపవిలాసవిశేషేణ చ-'లీలా ప్రియానుకరణం వాగ్భిర్గత్యాఽథ చేష్టయే' తి లక్షణాత్, కిం బహునా ? సమస్తభావైః స్తమ్భరోమాఞ్చస్వేదాదిసాత్త్వికభావైః హర్షౌత్సుక్యావహిత్థాదిసఞ్చారిభావైశ్చేత్యర్థః, స్త్రియః బన్ధనం ఖలు, పుంసాం సంసార బన్ధహేతవః ఖల్వి త్యర్థః, లిఙ్గవచనవ్యత్యయో నిత్యనపుంసకత్వేన వాక్యాభిప్రాయేణ చ- 'వేదాః ప్రమాణమ్' ఇతి వద్ద్రష్టవ్యః;

అత్ర స్మితకటాక్షాలాపాః అనుభావాః -'కార్యభూతోఽనుభావస్స్యాత్కటాక్షాదిశ్శరీరజ' ఇత్యుక్తత్వాత్, లజ్జాభయేర్ష్యాః సంచారిభావాః, భావలీలే శృఙ్గార చేష్టావిశేషా, ఇతి ద్రష్టవ్యమ్ - తదుక్తమ్.—

'భావో హావశ్చ హేలా చ మాధుర్యం ధైర్యమిత్యపి.
లీలా విలాసో విచ్ఛిత్తిర్విభ్రమః కిలకిఞ్చితం.
మోట్టాయితం కుట్టమితం బిబ్బోకో లలితం తథా,
కుతూహలం చ చకితం విహృతం హేస ఇత్యపి.
ఏవం శృఙ్గారచేష్టాస్స్యురష్టాదశ స్వభావతః' ఇతి-

ఈదృశాన్ధనసంపన్నానాం స్త్రీణాం బన్ధహేతుత్వం కిం సత్యమితి భావః. తథా చైతాసాం శృఙ్గారనాయికానాం మధ్యే భావలజ్జాభయవత్యో ముగ్ధాః, స్మితార్ధకటాక్ష మధురాలాపవత్యో మధ్యమాః, ఈర్ష్యాకలహలీలావత్యః ప్రౌఢా, శ్చేతి వివేకః.

'ఉపయద్యౌవనా ముగ్ధా లజ్జావిజితమన్మథా,
లజ్జామన్మథమధ్యస్థా మధ్యమోదితయౌవనా
స్మరమన్దీకృతవ్రీడా ప్రౌఢా సంపూర్ణయౌవనే' ()

పంశస్థవృత్తమ్.

టీ. స్మితేన=(యౌవనావిర్భావవికారములచే సాత్త్వికముగ జనించిన) చిఱునగవు చేత, భావేనచ=భావము చేతను, (భావమనఁగా: బాల్యయౌవన వయస్సంధిలో మొట్ట మొదట శృంగారవిషయమున జనించినమనోవికారము.) లజ్జయా = (స్తనములను బాహుమూలములను గప్పుకొనుట, తలవంచుట, కొంచెముగ కనులుమూయుట మొద లగు చేష్టలచే మనస్సంకోచము గలిగించు) సిగ్గుచేతను, భియా=(అకస్మికమగు) బెదరు చేతను, పరాఙ్ముఖైః = (సిగ్గుచే) పెడమొగమైన, అర్ధకటాక్షవీక్షణైః=సగముక్రేగంటి చూపులచేతను, వచోభిః=(చిలుక కోయిల మున్నగువాని కలకలపుపలుకులవంటి) పలు

కలచేతను, ఈర్ష్యాకలహేన-ఈర్ష్యా=ఇతరులగొప్పను సహింపమిచేఁ గలిగిన, కలహేన = పోట్లాటచేతను, లీలయా = (ప్రియుని స్వాధీనము చేసికొను) విలాసముచేతను, (వేయేల?) సమస్తభావైః=సమస్తములగు (సాత్త్విక - సంచారి) భావములచేతను, స్త్రియః=ఆఁడువాండ్రు, (పురుషులకు) బంధనం ఖలు=కట్టుగదా!

తా. స్త్రీలు చిఱునవ్వులచేతను, చేతులు మొదలగునవి త్రిప్పుట చేతను, సిగ్గుచూపుటచేతను, భయపడుటచేతను, వెడమోము చూపుట చేతను, కడగన్నులు సగముమూసి తెఱచి చూచుటచేతను, మాటల చేతను, పాలయలుకచేతను, సొగసులచేతను, మఱి యనేకచేష్టలచేతను పురుషులను గట్టివేయుదురు.

చ. చెలువపుఁ జేట లేనగవుఁ జేతను భావము చేత సిగ్గుచే
నలువగు లీలచేత సుగుణంబులచేఁ గడగంటిచూపుచేఁ
గలహము చేత విందు లగు కందువమాటలచే నసూయచేఁ
బలుచన నెంతవారి వలపింతురు కాంతలు పెక్కుభంగులన్.

అవ. స్త్రీలకు కటాక్షాదులు స్వవిషయమున భూషణములుగను, పురుషుల మీఁదికి ఆయుధములుగను నున్నవి యని చెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. భ్రూచాతుర్యాత్ కుఞ్చితాక్షాః కటాక్షాః
స్నిగ్ధా వాచో లజ్జితాన్తాశ్చ హాసాః,
లీలామన్దం ప్రస్థితం చ స్థితం చ
స్త్రీణా మేతద్భూషణం చాయుధం చ. 3

వ్యా.—ఉక్తమర్థం ప్రకారాన్తరేణాహ-భ్రూచాతుర్యాదితి.—భ్రువోః-శ్చాతుర్యాల్లలితాక్షేపవైచిత్ర్యాత్, కుఞ్చితాని కుటిలీకృతాన్యక్షీణి యేషాం తే తథోక్తాః * 'బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోః స్వాఙ్గాత్ షచ్' ఇతి షచ్, కటాక్షాః అపాఙ్గేక్షణాని చ, ఏతేన రేచితభ్రుకుట్యాఖ్యౌ వ్యాపారవిశేషావుక్తౌ, తదుక్తమ్—

'స్యాద్భ్రువోర్లలితాక్షేప ఏకస్యా ఏకరేచితం,
ద్వయోర్మూలసముత్క్షేపకౌటిల్యాద్భ్రుకుటిం విదుః.' ఇతి-

స్నిగ్ధాః స్నేహపరిప్లుతా, వాచశ్చ-స్నేహలక్షణం తు-

'విస్రమ్భః పరమాం కాష్ఠామారూఢే దర్శనాదిభిః,
యేనాన్తరజ్ఞం ద్రవతి స స్నేహ ఇతి కథ్యతే.' ఇతి-

లజ్జితమన్తం యేషా న్తే లజ్జితాన్తా లజ్జావసానా, హాసాశ్చ - తథాభూతహాసానామేవ మోహనత్వాత్ - అన్యథా హాస్యరసాపర్యవసానాదితి భావః, లీలామన్దం లీలామధురం. ప్రస్థితం ప్రస్థానమ్ గమనమితి యావత్, స్థితమవస్థానం చేత్యుభయత్రాపి,* భావేక్షః, ఇత్యేతత్సర్వం స్త్రీణాం భూషణం చ చాతుర్యాతిశయహేతుత్వాత్, ఆయుధం శస్త్రం చ యువజనవిషయసాధనత్వాదితి భావః.

అత్ర కటాక్షాదీనాం లక్షణాని ప్రాగేవోక్తాని, సంచారలీలాశృఙ్గారచేష్టా, భ్రుకుట్యాదయోఽన్యే అనుభావా ఇతి జ్ఞేయమ్; తథా లీలామన్థరగమనస్య పద్మినీనియతలక్షణాత్ప్రియేణైతాసాం లజ్జాతిశయత్వం సూచ్యతే...తదుక్తం రతిరహస్యే—

'ప్రజలి మృదు సలీలం రాజహంసీవ తన్వీ
త్రివలిలలితమధ్యా హంసవాణీ సువేషా,
మృదు శుచి లఘు భుఙ్క్తే మానినీ గాఢలజ్జా
ధవళకుసుమవాసో వల్లభా పద్మినీ స్యాత్.''

అత్ర భ్రుకుట్యాదిసముదాయే భూషణత్వాయుధత్వరూపణాద్రూపకాలంకారః, శాలినీవృత్తమ్.

టీ. భ్రూచాతుర్యాత్-భ్రూ=కనుబొమలయొక్క, చాతుర్యాత్ = నేర్పువలన, కుంచి...క్షాః-కుంచిత=కుదింపఁబడిన,అక్షాః=కన్నులుగల, కటాక్షాః=క్రేగంటిచూపులును, స్నిగ్ధాః=అనురాగముతోఁగూడిన, వాచః=మాటలును, లజ్జితాన్తాః=సిగ్గుచేనంతములయిన, హాసాః=నవ్వులును, లీలామందం=విలాసముచే (ముదువు) మెల్లనైన, ప్రస్థితం=నడకయు, స్థితంచ=నిలుకడయు, ఏతత్=ఇది, స్త్రీణాం = ఆఁడువారికి, భూషణం = అలంకారము, ఆయుధంచ=శస్త్రమును, (అగును.)

తా. కనుబొమలు నేర్పుతోవంచి యరకన్ను వెట్టి కడగంటితోఁ జూచుటయు, తిన్ననిపలుకులును, సిగ్గుతోఁగూడిన చిఱునగవులును, పలుకునడకయు, ముసిముసినగవును స్త్రీలకు స్వభావసిద్ధములైన భూషణంబులుగను, పురుషులను వశపఱచుకొనుట కాయుధములుగను నగుచున్నవి.

ఆ. భ్రూలతాప్రేమకుంచితకప్పుఁబిఱుఁదాల్పు
కలికిచూపులు నెయ్యంపుఁబలుకు లీపు
సిగ్గునగవులు చెన్నగుచిన్నినడలు
సొమ్ము లాయుధములు ముద్దుఁగుమ్మలకును.

అవ. శృంగారరసమునకు నాధారమైన యువతిని ఐదుశ్లోకములచే వర్ణించుచున్నాఁడు:—

శ్లో. క్వచిత్సభ్రూభఙ్గైః క్వచిదపి చ లజ్జాపరిగతైః
క్వచిద్భీతిత్రస్తైః క్వచిదపి చ లీలావిలసితైః,
కుమారీణామేతైర్మదనసుభగైర్నేత్రవలితైః
స్ఫురన్నీలాబ్జానాం ప్రకరపరికీర్ణా ఇవ దిశః. 4

వ్యా—అథ శృఙ్గారానుభావదృగ్విలాసాన్ సపరికరం వర్ణయతి—క్వచిదితి—క్వచిత్ కుత్రచిత్, సభ్రూభఙ్గైః భ్రుకుటిరేచితాఖ్యభ్రూవ్యాపారసహితైః, క్వచిదపి చ, లజ్జయా, పరిగతైః ప్రత్యావృత్తైశ్చ, స్వానుకూల్యప్రకాశకైరిత్యర్థః. తదుక్తమ్—'సవ్రీడాలోకనేనైవ స్వానుకూల్యప్రకాశన' మితి, క్వచిద్భీతిత్రస్తైః, బహుళభయసమ్భ్రాన్తైః, క్వచిదపి చ, లీలాభిర్గతప్రత్యాగతవిలాసవిశేషైః, శోభమానైః—విలసితైః కమనీయైః ఉజ్జ్వలైర్వా, తథా మదనేన - సుభగైర్మనోహరైః విరక్తస్యాపి చిత్తక్షోభకైరిత్యర్థః. 'యద్దర్శనాద్విరక్తోఽపి క్షుభ్యతే తత్సమన్మథ' మితి లక్షణాత్, ఏతైరుక్తప్రకారైః, కుమారీణాం తరుణీనామ్, ఉత్పలాక్షీణామితి భావః. * 'వయసి ప్రథమే' ఇతి జీప్, నేత్రవలితైర్నయనవిలాసైః, దిశః, స్ఫురతాం వికసితానాం నీలాబ్జానాం నీలోత్పలానాం-ప్రకరైర్నికురుమ్బైః, పరికీర్ణా ఇవ వ్యాక్షిప్తా ఇవ, లక్ష్యన్త ఇతి శేషః. ప్రసిద్ధక్రియాధ్యాహారో న దోష ఇత్యాహ వామనః—'లిఙ్గాధ్యాహారౌ' ఇతి సూత్ర.

అత్ర నయనవిలాసానాం ప్రియజనాదిరమ్యవస్తుదర్శనచాపలం వినా అసమ్భవాత్కుతూహలం నామ శృఙ్గారచేష్టితం సూచ్యతే—'కుతూహలం రమ్యదృష్టౌ చాపలం పరికీర్తిత' మితి లక్షణాత్. భ్రుకుట్యాదీనాం లక్షణం ప్రాగేవోక్తమ్; తథా నయనవలనక్రియయా వికీర్ణత్వక్రియోత్ప్రేక్షణాత్ క్రియానిమిత్తక్రియాస్వరూపోత్ప్రేక్షా,

'అన్యత్రాప్యసతి సంబన్ధాదన్యత్వేనోపకీర్తితం,
ప్రకృతం హి భవేత్ప్రోక్షా స్తామూత్ప్రేక్షాం ప్రచక్షతే.'

ఇతి లక్షణాత్; తయా చ నయనానాం నీలోత్పలసామ్యం గమ్యతే. తేన చోపమా వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణాలంకారధ్వనిః. శిఖరిణీవృత్తమ్.

టీ. క్వచిత్ = ఒకచోట, సభ్రూభఙ్గైః = బొమముడిపాటుతోఁగూడినవియు, క్వచిత్ అపి చ = ఇంకనొకచోట, లజ్జాపరిగతైః = సిగ్గుచుబొందనవియు, క్వచిత్, భీతిత్రస్తైః=భయముచే బెదరినవియు, క్వచిత్ అపిచ, లీలావిలసితైః = విలాసములచే నందు

మైనవియు, సదసనుభగ్నైః = కామముచే సుందరములగు, సునూటీనాం = లేడివరాంత్ర యొక్క, నేత్రవలితైః = నేత్రప్పలచేత, వికసితములు, స్ఫుర...బ్జాసాం-స్ఫురత్ = పూచుచున్న. నీల అబ్జాసాం = నల్లగలువలయొక్క, ప్రకరైః = మొత్తములచే కప్పబడినవలె, (ఉండును.)

తా. ముగ్ధాంగన కొన్నిచోట్ల గనుబొమలు వంచిపెట్టుకొనియు, కొన్నిచోట్ల సిగ్గుచే నలువంకలకు జూచియు, కొన్నిచోట్ల భయపడియు, కొన్నిచోట్లను విలాసముల జూపియు, కొన్నిచోట్ల కనులమూలల బోలు చూపుల జూపియు, కన్నుల త్రిప్పియు సంతత నల్లకలువలు వికసించినట్లున్నవో యనునట్లు చేయుచుండును.

ఉ. భ్రూ [illegible] విభంగ [illegible] సఖియంబులు సత్రపంబు [illegible]
ద్వేల [illegible] [illegible] [illegible] నకాం
తాల [illegible] [illegible] వస్న్వ
న్నీల [illegible] [illegible] నంతయుక్.

అవ [illegible] —

శ్లో. [illegible]
[illegible],
[illegible]
[illegible]

[illegible] — [illegible] త్రి [illegible] మోక్షాలమ్మర
[illegible] [illegible]
[illegible]
[illegible] లత్య ఇతి మనసి
[illegible] — [illegible] — [illegible] నేతి
[illegible] సద్భా
[illegible], పరి
[illegible] *[illegible]
* 'పుష్పబాణేషు బహుకేషు' ఇతి [illegible] ఇత్యర్థః. ఏతేన పది
*

నీత్వం సూచ్యతే-'కాఽపి చామ్పేయగౌరీ' తి లక్షణాత్, వర్ణో దేహకాన్తిశ్చ, తథా అలినీనాం భృఙ్గాఙ్గనానాం జిష్ణుర్జయశీలః తత్సన్నిభ ఇత్యర్థః.'*గ్లాజిస్థశ్చ క్స్నుర్'తి క్స్నుప్రత్యయః, కచానాం చయః కేశపాశశ్చ, ఇభకుమ్భయోర్విభ్రమహరౌ విలాసహారిణౌ, కరివరశిరఃపిణ్డకల్పావిత్యర్థః ని. 'కుమ్భౌ తు శిరసః పిణ్డౌ' ఇత్యమరః. వక్షోజౌ కుచకుమ్భౌ చ, గుర్వీ దుర్భరా * 'వోతో గుణవచనా ది'తి జీష్-నితమ్బస్థలీ కటీపశ్చాద్భాగశ్చ-ని. 'పశ్చాన్నితమ్బః స్త్రీకట్యా' ఇత్యమరః. *'జానపదే' త్యాదినా అకృత్రిమార్థే జీష్, హరతీతి హారి మనోహరం * ఘూర్వవణ్ణినిః, వాచాం, మార్దవం మాధుర్యం మధుర కోమలాలాపశ్చేత్యర్థః. ఏతత్సర్వం, యువతిషు తరుణీషు, స్వాభావికం స్వభావసిద్ధం* "తత ఆగత' ఇతి ఠక్, మణ్డనం తరుణీనామేతస్మైసర్గికాలంకరణమిత్యర్థః.

అత్ర చన్ద్రవికాసీత్యాదిశబ్దాః ప్రాయశస్సాదృశ్యవాచకాః, అత ఏవోపమాలంకారః. తదుక్తమాచార్యదణ్డినా—

'స్పర్ధతే జయతి ద్వేష్టి ద్రుహ్యతి ప్రతిగర్జతి
తదన్వేత్యనుబధ్నాతి తచ్ఛీలతి నిషేధతి
తస్య వాఽనుకరోతీతి శబ్దాస్సాదృశ్యవాచకాః.' ఇతి.

టీ. చంద్రవికాసి = చంద్రునివలె ప్రకాశించు, వక్త్రం=ముఖమును, పంక... క్షమే-పంకజ = తామరలను, పరిహాస = ఎగతాళిచేయుటయందు, క్షమే = నేర్పుగల, లోచనే=కన్నులను, స్వర్ణం = బంగారును, అపాకరిష్ణుః = త్రోసివేయునట్టి, వర్ణః = (మేని) చాయయు, అలినీజిష్ణుః = ఆడుతుమ్మెదలయొక్క (ను) జయించు, కచానాం చయః=కొప్పును, ఇభ...హరౌ-ఇభ = ఏనుఁగులయొక్క, కుంభ = కుంభస్థలములయొక్క, విభ్రమ=విలాసమును, హరౌ = అపహరించు, వక్షోజౌ = చనులును, గుర్వీ=గొప్పదగు, నితంబస్థలి = పిఱుఁదుకట్టును, వాచాం = మాటలయొక్క, హారి = మనోహరమగు, మార్దవం=మృదుత్వమును, యువతిషు=జవరాండ్రకు, స్వాభావికం=సహజమైన, మండనం = అలంకారము.

తా. చంద్రమండలముంబోలు మోమును, కమలములను గేలిసేయఁగల నేత్రములును, బంగారును మించిన మేనిసొగసును, తుమ్మెదలను గెల్వఁజాలు కేశసమూహమును, ఏనుఁగుకుంభముల సొంపుమీఱు తెలిసి స్తనములును, లావుపిఱుఁదులును మిక్కిలి తియ్యనైన పలుకులును జవరాండ్రకుఁ బుట్టుకతోడవచ్చెడి యలంకారములు.

ఉ. తమ్ముల నేలుకన్నులు సుధానిధిఁ బోలు మొగంబు మత్తభృం
గమ్ముల గెల్చుకొప్పు కనకద్యుతి మీఱుమెఱుంగు కుంభికుం
భమ్ముల నవ్వు గుబ్బచనుబంతులు గొప్పపిఱుందు తేనియల్
చిమ్మెడుముద్దుబల్కులును చేయనిసొమ్ములు సుందరాంగికిన్.

అవ. ముద్దరాలియొక్క సొగసులు రమ్యము లని వర్ణించుచున్నాఁడు —

శ్లో. స్మితం కించిన్ముగ్ధం సరలతరలో దృష్టివిభవః
పరిస్పన్దో వాచామభినవవిలాసోక్తిసరసః,
గతానామారమ్భః కిసలయితలీలాపరికరః
స్పృశన్త్యాస్తారుణ్యం కిమివ హి న రమ్యం మృగదృశః. 6

వ్యా.—అథాలమ్బనగుణా [illegible] —స్మితమితి.—స్మితం మన్దహాసః [illegible] ముగ్ధం సుస్దరం [illegible] 'ముగ్ధః సున్దర మూఢయోః' ఇత్యమరః, [illegible] స్మితస్యైవముగ్ధత్వము క్తమిత్య [illegible] దృష్టి [illegible] సరళ [illegible] అకుటిలం యథా తథా తరళ [illegible] భవతి, [illegible] అభినవా [illegible] విలాసా [illegible] ఉక్తయః [illegible] సరసాః [illegible] రుచిర ఇతి యావత్, భవతి. గతానాం [illegible] ఆరమ్భః ఉపక్రమః, కిసలయితః [illegible] [illegible] తారుణ్యం యౌవనం స్పృశన్త్యాః మృగదృశః [illegible] కిమివ కిం [illegible] న హి భవతి, సర్వ మపి రమ్యమేవ భవతీత్యర్థః. [illegible] ముగ్ధా [illegible] ఇతి లక్షణాత్.

అత్ర [illegible] [illegible] ఇతి లక్షణాత్. [illegible]

టీ. స్మితం [illegible] = [illegible], [illegible] = [illegible], దృష్టి విభవః = [illegible], [illegible] = [illegible], [illegible] = మాటల యొక్క, పరిస్పందః = [illegible], అభి...సరసః = [illegible], [illegible] = సొంపు గల, ఉక్తి = మాటలచేత, [illegible] = [illegible]; గతానాం = నడకలయొక్క, ఆరంభః = ప్రారంభము, కిస...కరః = [illegible] (చిగురించిన), [illegible] = విలాసము లబడి, పరికరః = పరివారముగలది; తారుణ్యం = యౌవనమును, స్పృశన్త్యాః = అందుకొను

చున్న, మృగదృశః = లేడికన్నులవంటి కన్నులుగలది - సుందరిది, కింఇవ=ఏది, రమ్యం = రమణీయమైనది, న హి=కాదు?

తా. మోమునందలి చిఱునగవు, చక్కనైన చంచలదృష్టి, క్రొత్తలైన సరసంపుఁబలుకులు పలుకుట, ఒయ్యారపుటారంభదశయగు నడకలతీరు, వీనిలోఁ బ్రాయమున నుండు మృగాక్షి కేది రమ్యముగా నుండదు? అన్నియు రమ్యములుగానే యుండును.

ఉ. ఇంచుకముద్దు లేనగవు ◦ లింపగునవ్యవిలాససూక్తు ల
భ్యంచితలోలదృష్టియుఁ నవారుణపల్లవమండలంబు ని
ర్జించు సలీలయానములు ◦ మేలుగ యౌవనలక్ష్మితోడ వ
ర్తించుమృగాక్షిచందము లతిప్రమదంబు ఘటింపఁజాలవే.

అవ. కన్నులు మొదలగు పంచేంద్రియములకును మనస్సనెడి యాఱవయింద్రియమునకును విషయీభూతంబు లగుపదార్థములెల్ల నొకయంగనయందే యున్నవియని ప్రశ్నోత్తరముగా వర్ణింపఁబడుచున్నది:—

శ్లో. ద్రష్టవ్యేషు కిము త్తమం? మృగదృశః ప్రేమప్రసన్నం ముఖం
ఘ్రాతవ్యేష్వపి కిం? తదాస్యపవనః శ్రావ్యేషు కిం? తద్వచః,
కిం స్వాద్యేషు? తదోష్ఠపల్లవరసః స్పృశ్యేషు కిం? తద్వపు
ర్ధ్యేయం కిం? నవయౌవనే సహృదయైః సర్వత్ర తద్విభ్రమాః. 7

వ్యా.—అథ చక్షుఃప్రభృతిషడిన్ద్రియాణామత్రైవ లోకోత్తరప్రతినియతవిషయాన్వర్ణయతి—ద్రష్టవ్యేష్వితి.—అత్ర ప్రశ్నోత్తరమాలికయాఽన్వయః కార్యః. ద్రష్టుం యోగ్యాని ద్రష్టవ్యాని-తేషు దర్శనీయేషు వస్తుషు * యోగ్యార్థే తవ్యత్ప్రత్యయః, ఉత్తమం శ్రేష్ఠం వస్తు కిమితి ప్రశ్నః, ప్రేమప్రసన్నమ్ అనురాగవికసితం ప్రేమదాయీత్యర్థః 'ద్రవీభూతం మనో యత్ర దర్శనే ప్రేమదాయిని' ఇతి లక్షణాత్, మృగదృశ్యాస్తరుణ్యాః, ముఖం వదనమిత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి - చక్షుఃప్రీతికరత్వాదితి భావః ఘ్రాతవ్యేషు ఆఘ్రాతవ్యేషు కిముత్తమమితి ప్రశ్నః, తదాస్యపవనస్తస్యాః తరుణ్యాః-ఆస్యపవనో ముఖమారుతః-తస్యైవ ఘ్రాణతర్పణత్వాదితి భావః - యద్యపి ఘ్రాణేన్ద్రియవిషయో గన్ధః న తు పవనః-తథాఽపి తస్యాః పద్మినీజాతిత్వాత్తదాస్యపవనే తస్య సహచారిత్వాత్ 'వీనాః ఘ్రాయన్తే-ధేర్యాః ఘ్రాయన్తే-పుష్పాణ్యాఘ్రీయన్తే' ఇత్యాదినా గన్ధసహచారిణి పవనే తద్ధర్మస్యోపచరితత్వాన్న విరోధః, శ్రావ్యేషు శ్రోతవ్యేషు-అత్ర * యో

ర్యాక్షరే యస్యాస్తస్యాః - ఏవముత్తరత్రాపి ఉత్తమం కిమ్. తన్వంగ్యాస్తస్యాస్తరుణ్యాః వచః వ్యాహారరూపం భాషణమ్ - తస్మిన్ శ్రవణగోచరత్వం గతే సతి ఇతి భావః - స్పృశ్యేషు అనుభవయోగ్యేషు ఉత్తమం కిమ్, తస్యాః పీనః కఠిన ఇవ తస్య-స్తనః అధరామృతమిత్యర్థః తస్యైవ రసపరిశ్రమసుఖవ్యాప్తి హేతుత్వాత్ ఇతి భావః ధ్యేయేషు స్మర్తవ్యేషు వస్తుషు ఉత్తమం కిమ్, తస్యాః వపుః [illegible] మిత్యర్థః తస్యైవ విరహసమయే స్మర్తవ్యత్వాత్ ఇతి భావః. ఉత్తమం ధ్యేయం ధ్యాతవ్యం కిమ్ - ధ్యాతవ్యేష్విత్యర్థః. నవయౌవనం తరుణీవదనారవింద మేవ - తస్యైవ [illegible] ఇతి భావః, అథ సర్వథా ముఖ్యం ధ్యేయం [illegible] - [illegible] సర్వత్ర సర్వదేశేషు సకలకాలేషు చ, తస్యాస్తరుణ్యా విభ్రమా విలాసాః, ధ్యేయా ఇతి శేషః. అత్ర తత్తత్ప్రశ్నోత్తరా మేకత్ర సంక్షిప్య [illegible] దర్శితాపరిసంఖ్యాలంకారః [illegible] ఉక్తః. [illegible] ఇతి తదర్థః. తత్ర ప్రశ్నోత్తరయోర్వైచిత్ర్యాతిశయాత్ [illegible].

'ఉత్తరాత్ ప్రశ్న ఉన్నేయో యత్ర ప్రశ్నోత్తరే తథా,
బహుధా చ నిబధ్యేతే తదుత్తరముదీర్యతే.' ఇతి.

టీ. [illegible] = చెవులకు, సర్వత్ర = అంతట, ప్రదృశ్యేషు = చూడదగిన వాటియందు, ఉత్తమం = మంచిది, [illegible] వ్యాహృతాః = మాటలయొక్క, [illegible] = [illegible] చూడదగిన [illegible] అధరమధు = ఆమె [illegible] యొక్క నోటి [illegible] = ఆమె మాటలు; స్పృశ్యేషు = [illegible] = ఆమె మోవి చిగురుపానకము; [illegible] = [illegible] ఆమె శరీరము; ధ్యేయం = [illegible] = ఎల్లప్పుడును [illegible] ఆమె విభ్రమాః = ఆమె విలాసములు.

తా. చెవికి ఇంపుగా వినదగినదేమి? (అని ప్రశ్న.) లేడికంటి యువతి ముద్దుగులుకు తేటనైన మోము. (అనియుత్తరము.) దీనిచే నేత్రేంద్రియవ్యాపారం బగురూప మనువిషయము చెప్పఁబడినది. వాసనచూడఁదగినవానిలో ను తమమేది?

(అని ప్రశ్న.) ఆనుచ్చుకంటి కమ్మతావియే. (అని యుత్తరము.) దీనిచే నాసికేంద్రియవిషయము చెప్పఁబడినది. వినఁదగినవానిలో శ్రేష్ఠమైన దేది? (అని ప్ర.) ఆనీలుకఁగొలికి యొక్క పలుకులె (అని యుత్త.) దీనిచే శ్రోత్రేంద్రియవిషయము సూచితంబయ్యె. పానము చేయఁదగిన వస్తువులలో నుత్తమద్రవ్యమేది? (అని ప్రశ్న.) ఆసుగుణదయొక్క కెమ్మోవి చిగుళ్ల తియ్యనిపానమే (అని యుత్త.) దీనిచే జిహ్వేంద్రియవిషయము చెప్పఁబడియె. తాఁకఁదగినవానిలో మేలైనది యేది? (అని ప్రశ్న.) మెలఁతల మెత్తని మేనుదీఁగయె. (అని యుత్త.) దీనిచే త్వగింద్రియవిషయము చెప్పఁబడియె. ఎల్లప్పుడు మనసునఁ జింతింపఁదగిన దేది? (అని ప్రశ్న.) ఆయంగనలతళుకుబెళుకులె (అని యుత్త.) దీనిచే మానసేంద్రియవిషయంబు చెప్పఁబడియె. లోకంబున నుత్తమవిషయాభిలాషగలవారు ఉత్తమస్త్రీసంభోగమే చేయవలయును.

సీ. చూడంగఁ దగినవస్తువులందు ఘన మెద్ది?
తుల లేక తగు వెలందుల మొగంబు;
వలపు గైకొనఁ దగువానిలో నెయ్యది?
మగువలవదనాబ్జమారుతంబు;
వీనుల కింపైనవానియం దెయ్యది?
కోమలాంగుల ముద్దుగులుకుపలుకు;
తనువు సోఁకిన సుఖం బొనరించు నెయ్యది?
మెలఁతల సొబగైన మేనుదీవ;
తే. యతిమధుర మెద్ది? కాంతాధరామృతంబు;
సరసజనులకుఁ జింతింపఁ జాలు నెద్ది?
పువ్వుఁబోఁడుల వెలలేని జవ్వనంబు;
వెలయు నెల్లెడఁ బడఁతుల విభ్రమములు.

అవ స్త్రీలకు లోఁబడనిపురుషుఁడు లేఁడని చెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. ఏతాశ్చలద్వలయసంహతిమేఖలోత్థ,
ఝంకారనూపురరవాహృతరాజహంసాః,
కుర్వన్తి కస్య న మనో వివశం తరుణ్యో
విత్రస్తముగ్ధహరిణీసదృశైః కటాక్షైః.

వ్యా.—అథాసాం ముఖాబ్జలబ్ధ్యాధరణాకర్ణనద్వారా సకలలోకవశ్యోపాకత్వ మాహ—ఏతా ఇతి.—చలత్త్వా గతిశైచిత్ర్యాద్వలయానాం నుపుర వలయసంహతిమేఖలే వలయసంహతిః [illegible] మేఖలాకర్ణ [illegible] నిత్యంబాది సమ్బద్ధాః కిణ్కిణ్యో లక్ష్యన్తే-తస [illegible] ఝుణఝుణ [illegible] వక్షసి సారమఞ్జీరాభ్యాం చ కరాలితాః [illegible] ముఖరితాః [illegible] కలహంసస్వరమధురమనోహరాః [illegible] ఇత్యర్థః. [illegible] ఇతి విశ్వః, [illegible] ఇతి చ.—శైషికస్య కహో శైషికత్వాన్న ప్రయోగః, ఏతాః [illegible] విమానవింశతి [illegible] స్త్రియ ఇత్యర్థః. [illegible] హారిణీ భవన్తి. తత్ర వృత్తేః- [illegible] ఏతేషాం వక్తి నిత్యం మూర్ఖతే—'చతికన్యా [illegible] ప్రా [illegible] చ సే [illegible]' ఇతి లక్షణాత్, తస్య మనో, విషయం [illegible] హి కం, న [illegible] సర్వస్త్రైకత్వం. [illegible] ముక్తం [illegible]—

'[illegible] స్యాత్ [illegible]
ప్రా [illegible] స్యాత్ [illegible] వృద్ధ [illegible] హారీ.'

వనమాలకం [illegible]—

'[illegible]
[illegible] చ [illegible]
[illegible]' ఇతి.

అత్ర [illegible] ఉపమాః [illegible] [illegible] ఏతాశ్చ [illegible]—'[illegible]' ఇతి లక్షణాత్.

[illegible]

టీ. చల... [illegible] చలత్ = [illegible], చలయసంహతి = కడియముల ముక్తము... [illegible], మేఖలా = [illegible], [illegible] = [illegible] లు చేసిన, ఝుణకార = ఝుణఝుణధ్వని చేసిన, [illegible] = [illegible], [illegible] = [illegible] చేసిన, [illegible] = [illegible] బడి, [illegible] = [illegible] ([illegible]), ఏతాః = ఈ, కలహంస = [illegible] రాజహంస, [illegible] (ఆ [illegible]) తో, [illegible] = [illegible] ఐన, [illegible] = [illegible] యొక్క మనః = మా [illegible], విషయం = [illegible] నన్నిద [illegible], [illegible] చేయరు?

తా. చేతికడియములయొక్కయు, నడుమునందలి యొడ్డాణములయొక్కయు, కాళ్లయందెలయొక్కయుఁ గలరవములచే రాయంచల నోడించినయతివలు మిక్కిలి బెదరినలేళ్ల చూపులఁబోలు తమక్రొఁగంటిచూపులం బర్వఁజేసి యీపుడమియందలి యేపురుషునిమనసును లోఁబఱచుకొనఁజాలరు? (స్త్రీలు పురుషుల నన్ని తెఱఁగులచేతను వశపఱచుకొనఁగలరనుట.)

మ. కరచంచన్మణికంకణక్వణరణత్కాంచీగుణస్వర్ణనూ
పురనాదాహృతరాజహంసరమణుల్ శ పూర్ణేందుబింబాననల్
ధర నెవ్వానిమనంబు నేఁకొనరు ముగ్ధత్రస్తవల్గన్మృగీ
తరళాలోకనతుల్యవిభ్రమదృగంతస్తోమపాతంబులన్.

శ్లో. కుఙ్కుమపఙ్కకళఙ్కితదేహా గౌరపయోధరకమ్పితహారా,
నూపురహంసరణత్పదపద్మా కం న వశీకురుతే భువి రామా. 9

వ్యా.—కుఙ్కుమేతి.—కుఙ్కుమపఙ్కేన కాశ్మీరజకర్దమేన—వి. 'అథ కుఙ్కుమం, కాశ్మీరజన్మాగ్నిశిఖమ్'— 'పఙ్కోఽస్త్రీ శాదకర్దమౌ' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః. అథవా ఘుసృణాపరపర్యాయకుఙ్కుమకుసుమకేసరచన్దనపఙ్కేన-వి. 'కుఙ్కుమం ఘుసృణమ్' ఇత్యభిధానరత్నమాలాయామ్. యద్వా కుఙ్కుమేన పఙ్కేన - సిన్దూరాపరనామ శృఙ్గారభూషణాఖ్యద్రవద్రవ్యవిశేషేణ చ- వి. సిన్దూరం నాగసమ్భవమ్, చీనపిష్టం చ గాన్ధారం పఙ్కం శృఙ్గారభూషణమ్ ఇత్యమరః. కళఙ్కితశ్చిహ్నితో దేహో యస్యాస్సా-కుఙ్కుమసిన్దూరాదిపఙ్కకద్రవ్యశృఙ్గారితాఙ్గేత్యర్థః అత ఏవ గౌరయోః రమణయోః—యద్వా పద్మినీత్వాత్ శ్రీఫలసచ్ఛాయయోః-'స్తనయుగళమనిన్ద్యం శ్రీఫలశ్రీవిడమ్బి' ఇతి లక్షణాత్ - పయోధరయోః కుచకుమ్భయోః - కమ్పితాశ్చలితా హారా ముక్తావలయో - యస్యాస్సా తథోక్తా, నూపురౌ మఞ్జీరావేవ హంసౌ—హంసావివ నూపురౌ వా-తాభ్యాం రణతీ శబ్దాయమానే-పదే ఏవ పద్మే-పద్మే ఇవ పదే వా- యస్యాస్సా అత ఏవ రూపయౌవనయోః సాధకబాధకప్రమాణాభావాత్సన్దేహసఙ్కరః, రామా సున్దరీ భువి కం పురుషం, న వశీకురుతే న స్వాయత్తీకురుతే, జితేన్ద్రియమపి స్వాయత్తీకరోతి ఇత్యర్థః. వి. 'వశ ఆయత్తతాయాం చ' ఇతి విశ్వః. *అభూతతద్భావే చ్విః - 'ఊర్యాదిచ్విడాచశ్చ' ఇతి గతిసంజ్ఞాయామ్ - 'కుగతిప్రాదయః' ఇతి సమాసః. అత్ర, సుప్సుపేత్యనువృత్తేః.

అత్ర హారాణాం కమ్పితత్వవిశేషణేన పయోధరగౌరత్వస్తపటుత్వం సూచ్యతే, అన్యథా కమ్పనాయోగాత్, తేన చాత్యుత్కటయౌవనసమ్పత్తిశ్చ గమ్యతే, పయోధరయోశ్చ గౌరత్వవిశేషణేన రూపసమృద్ధిర్వ్యజ్యతే; ఏతేనాఙ్గస్యసగుణలాభ ఉక్తః. ఏవం కుఙ్కుమపఙ్కాక్తత్వేన తటస్థోద్దీపనభావః కథితః; తథా హారనూపురాత్మకాలఙ్కారాణామభ్యుట్టఙ్కితమ్; రణత్పదపద్మత్వేన సూచితో లీలాగతివిశేషరూపానుభావశ్చ; తథా చైవంవిధసామగ్రీసముల్లసితేన,

'అభిరూప్యమకాఠిన్యమఙ్గానాం చాతిమార్దవం,
ఏవమాదిగుణావస్థా ప్రథమే యౌవనే భవేత్.' ఇత్యుక్త్యా-
'కృతాధరాఙ్గసంస్కారా సఖీకేళిషు [illegible],'

ఇత్యుక్తచేష్టావిశిష్టయౌవనపరిపూర్ణేన రమయతీతి రామేతి వ్యుత్పత్త్యా లోకోత్తరలావణ్యసమ్పన్నేనాలమ్బనవిభావేనోదితే శృఙ్గారరసార్ణవే కో వా న నిమజ్జతీతి భావః. అత్ర శ్లాఘ్యవిశేషణయోగాదుదాత్తతా నామ గుణః, లక్షణం తూక్తమ్, తథాత్యన్తసుకుమారార్థసన్దర్భితత్వాత్కైశికీవృత్తిః - 'అత్యన్తసుకుమారార్థసన్దర్భా కైశికీ మతా' ఇతి లక్షణాత్. దోధకవృత్తమ్ - 'దోధకవృత్తమిదం భభభా గౌ' ఇతి లక్షణాత్.

టి. కుంకుమ... దేహా-కుంకుమ=కుంకుమయొక్క, పంక=బురదచేత, కళంకిత = గురుతుగల, దేహా=శరీరము గలదియు, గౌర...హారా - గౌర= ఎఱ్ఱని, పయోధర= పాలిండ్లయందు, కంపిత=కదలుచున్న, హారా = ముత్యాలపేరులు గలదియు, నూపు... పద్మా-నూపురహంస=(ధ్వనియందు) హంసలవంటియందెలచేత, రణత్=మ్రోగుచున్న, పదపద్మా = అడుగుదమ్ములుగలదియు, (అగు) రామా = సుందరి, భువి = భూమియందు, కిం=ఎవనిని, న వశీకురుతే = స్వాధీనముచేసికొనదు ?

తా. కుంకుమపువ్వుతోఁగూడిన మైపూఁత పూసికొని, బంగరువన్నెగల గుబ్బలపై ముత్తెపుసరము లదురుచుండ, తమ్మిరేకులఁబోలు కాలియందెలు ఘల్లుఘల్లుమని మ్రోఁతలు మ్రోఁగుచుండ నతివలకుఁ బుడమియందుఁ బురుషు లెవ్వరు వశులుగాక యుందురు? జితేంద్రియులైనను మగువలు తమసొగసులచే లోఁబఱచుకొందురు.

చ. గొనబగు మేన సంకుమదకుంకుమపంక మెసంగ సిబ్బెపుం
జనుఁగవ రత్నహారములు సారెఁ బెనంగఁ బదాంబుజంబులన్

మొనసి నగిల్కు టందియుఁ గ్రమ్మోరఁ జెలంగ ననంగ వైభవం
బెనయఁగఁ గుల్కు కల్కి సొబగెవ్వనిఁ దా వలపింప దిమ్మహిన్.

అవ. అబలలు సబలలే యని నారీచేష్టను వర్ణించుచున్నాఁడు:—

శ్లో. నూనం హి తే కవివరా విపరీతవాచో
యే నిత్యమాహురబలా ఇతి కామినీస్తాః,
యాభిర్విలోలతరతారకదృష్టిపాతైః
శక్రాదయోఽపి విజితాస్త్వబలాః కథం తాః! 10

వ్యా.—అథైతాసాం ప్రాగల్భ్యం వర్ణయతి—నూనమితి.—తే కవివరాః కవీశ్వరా, విపరీతవాచో వ్యత్యస్తవచనాః, నూనం సత్యం హి, తే క ఇత్యాకాఙ్క్షాయామాహ—యే కవివరాస్తాః ప్రసిద్ధాః, కామినీః, అబలాః దుర్బలాః, ఇతి నిత్యమాహుః బ్రువతే, వర్ణయన్తీత్యర్థః.త ఇతి సమ్బన్ధః. *'బ్రువః పఞ్చానామాదిత ఆహో బ్రువః' ఇతి ఉసాదేశః- బ్రువ ఆహాదేశశ్చ, కథం విపరీతవాచ ఇత్యాకాఙ్క్ష్య తాసాం ప్రాగల్భ్యం సాధయతి—యాభిః కామినీభిర్విలోలతరా అతిచఞ్చలాస్తారకాః కనీనికా-యేషు తే తథోక్తా యే - దృష్టిపాతా లోచనప్రసారాస్తైర్దృక్ప్రేరణైః * 'కర్తృకరణయోస్తృతీయా' ఇతి తృతీయా - 'తారకాక్ష్ణః కనీనికా' ఇత్యమరః, శక్రాదయ ఇన్ద్రాదయోఽపి - కిము త్వన్య ఇతి భావః, విజితా నిర్జితాః-స్వాయత్తీకృతా ఇత్యర్థః. తాస్తు కామిన్యః - కథమబలాః కుతో దుర్బలాః? కింతు ప్రబలా ఏవేత్యర్థః, వీక్షణమాత్రేణైవేన్ద్రాదిజయినీనాం బలిష్ఠత్వం కిం వక్తవ్యమ్.అత ఏతాసాం దౌర్బల్య ప్రతిపాదకాః కవయ ఏవ దుర్బలవాచో న తు తా ఇతి భావః

అత్రోత్తరవాక్యార్థస్య పూర్వవాక్యార్థసమర్థకత్వాద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమలఙ్కారః—'హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలిఙ్గముదాహృతమ్' ఇతి లక్షణాత్. వసన్తతిలకావృత్తమ్.

టీ. యే = ఎవరు, (కవివరులు) తాః కామినీః = ఆయువతులు, అబలాః ఇతి = అబలలు (బలములేనివారు) అని, నిత్యం = ఎల్లప్పుడును, ఆహుః=చెప్పుదురో, తే కవివరాః=ఆకవీంద్రులు, నూనం=నిజముగా, విపరీతవాచః హి=తప్పుడుమాట (పలుకు) లు గలవారుసుమా! యాభిః=ఏ స్త్రీలచేత, విలో... పాతైః-విలోలతర=మిక్కిలి కదలునట్టి, తారక=నల్లగ్రుడ్డులుగల, దృష్టిపాతైః = చూపువ్రేటులచేత శక్రాదయః అపి = ఇంద్రాదులు సైతము, విజితాః = గెలువఁబడిరో, తాః=ఆ స్త్రీలు, అబలాః కథం=అబలలు (బలములేనివారు) ఎట్లు (అగుదురు.)

తా. జవరాండ్రను జూచి వీరు బలములేనివారని యెల్లప్పుడు వర్ణించెడికవులు ప్రత్యక్షమునకు విరుద్ధముగా మాటాడువారు. ఇది నిక్కము. స్త్రీలు చంచలములగు తమదృష్టుల నిట్టటు త్రిప్పుటచేతనే సర్వరాక్షస సంహారము గావించిన యింద్రాదులను గూడ గెల్చిరి. అట్టి కామినుల నెట్లు అబలలని చెప్పఁదగును. కావున వారు దుర్బలలని చెప్పుకవులు మాటలపటిమ లేనివారుగాని వారెన్నటికిని అబలలుగారు.

చ. అతివలఁ జూచి వీ రబలలంచు వచించు మహాకవీంద్రు లు
ద్ధతవిపరీతవాదు లిదియబ్బుర గాదు విలాసినీసముం
చితతరళాక్షిపాతములచే గెలువంబడి రింద్రముఖ్యులుం
ధృతి నటువంటివా రబల లేగతి నైరి తలంచి చూడఁగన్.

అవ. మన్మథుఁడు కామినులకుఁ బరిచారకుఁడని చెప్పఁబడుచున్నది:—

శ్లో. నూనమాజ్ఞాకర స్తస్యాః సుభ్రువో మకరధ్వజః,
యత స్తన్నేత్రసంచారసూచితేషు ప్రవర్తతే. 11

వ్యా.—అథ కామదేవస్య కామినీకింకరత్వముత్ప్రేక్ష్యతే—నూనమితి—మకరధ్వజః కామదేవ స్తస్యాః ప్రసిద్ధాయాః భువనైకసుందర్యా వా, సుభ్రువః కామిన్యాః- జాతావేకవచనమ్ - సుభ్రూణామిత్యర్థః, ఆజ్ఞాం కరోతీత్యాజ్ఞాకరః కింకరః * 'కృఞో హేతు-' ఇత్యాదినా టప్రత్యయః, నూనమిత్యుత్ప్రేక్షా కుతః? యతః కారణా త్తస్యాః సుభ్రువో - నేత్రసంచారేణ దృష్టిప్రసారేణ - సూచితేషు సంజ్ఞాపితేషు, ప్రవర్తతే - యథా లోకే స్వామిదృష్టిసూచితే కృత్యే ప్రవర్తతే స భృత్య ఇత్యర్థః. అతః కామినీనాం నూనమయం కింకర ఇతి భావః; కామినీనా మవలోకనమాత్రేణైవ జనస్య మన్మథావేశసమ్భవాదియముత్ప్రేక్షా; సా చ నూనమితి వ్యఞ్జకప్రయోగాద్వాచ్యా, తదుక్తమ్—

'మన్యే శఙ్కే ధ్రువం ప్రాయో నూనమిత్యేవమాదిభిః,
ఉత్ప్రేక్షా వ్యజ్యతే శబ్దై రివశబ్దోఽపి తాదృశః' ఇతి.

ఏతేన తాసాం ప్రతిహతజగద్వశీకరణసామర్థ్యం ధ్వన్యతే. [illegible]

టీ. మకరధ్వజః=మన్మథుఁడు, నూనం=నిశ్చయముగా, సుభ్రువః=చక్కనికనుబొమలుగల, తస్యాః=ఆయువతికి, ఆజ్ఞాకరః=బంటు; (దొర ఎవనికి చూపి కొట్టుమనునో బంటు వానిని కొట్టునుగదా? అట్లే యనుట) యతః=ఏలయన, తన్నే...తేషు-తత్=

ఆయువతియొక్క, నేత్ర=కన్నులయొక్క, సంచార=చలనములచే, సూచిత=చూపఁబడిన, ఇషు=బాణములు గలుగునట్లుగా; (లేక, సంచార=చలనములకు, సు+ఉచిత=మిక్కిలి తగినటువంటి..., లేక, సూచిత = చూపఁబడినవారిపై, ఇషు=బాణములు గలుగునట్లుగా, లేక, సూచితేషు = చూపఁబడినవారియందు, లేక, 'ఇషుః, అనుపాఠమున-బాణములు గలవాఁడై) ప్రవర్తతే=ప్రవర్తించుచున్నాఁడు.

తా. మరుఁ డతివయొక్క విధేయుఁ డగు సేవకుఁడేమో. కావుననే యతివలు కంటిచూపుచేఁ జూపఁబడినవారికడకుఁ బోవుచుండును. లోకంబునఁ బ్రభువుపొమ్మన్న చోటికిఁ బనివాఁడేగుచుండును. అట్లె మరుఁడు కాంతలు దృష్టితోఁ గనఁబఱచిన వారిమీఁదికిఁ బోవుచుండునుగావున నతివల కితఁడు పనివాఁడై యుండనోపును. కామినీజనంబుల క్రీఁగంటి చూడ్కులు పడినమాత్రముననే పురుషులు మన్మథునిబారిఁ దగులుదురు.

క. నారీజనముల కాజ్ఞా
కారి యగుభటుండు మరుఁడు కాఁబోలుఁ జుమీ
వారికటాక్షము సోఁకిన
వారియెడన వాఁడిఁ జూపి వర్తించుఁగదా.

అవ. ఒకకామి యొకానొకకాంతను శ్లాఘించునట్లు శ్లేషమూలమున దానిని సంబోధించువిధంబు నీరెండుశ్లోకములచేఁ జెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. కేశాః సంయమినః శ్రుతేరపి పరం పారం గతే లోచనే
అన్తర్వక్త్రమపి స్వభావశుచిభిః కీర్ణం ద్విజానాం గణైః,
ముక్తానాం సతతాధివాసరుచిరౌ వక్షోజకుమ్భావిమౌ
విత్థం తన్వి వపుః ప్రశాన్తమపి తే రాగం కరోత్యేవ నః 12

వ్యా.—అథ రాగిణః శ్లేషవైచిత్ర్యాత్కామినీప్రశంసాపరం వచనం సమ్బోధన మభిధాయాహ ద్వాభ్యామ్-కేశా ఇతి.—కేశాః శిరోరుహాః, సంయమినః సంయతాః సమ్యఙ్నియమవన్తశ్చ, లోచనే అపి శ్రుతేః పరం పారం కర్ణాన్తవిశ్రాన్తత్వం వేదాన్తపరిశీలన తాత్పర్యం చ, గతే, అన్తర్వక్త్రం వక్త్రాభ్యన్తరమపి, స్వభావతః నిసర్గాచ్ఛుచిభిః శుభ్రైః పవిత్రైశ్చ, ద్విజానాం దన్తానాం విప్రాణాం చ-ని. 'దన్తవిప్రాణ్డజా ద్విజాః' ఇత్యమరః. గణైః, కీర్ణం వ్యాప్తమ్ ఇమౌ ఏతౌ ఇతి హస్తనిర్దేశః, వక్షోజకుమ్భౌ కుచకుమ్భౌ, ముక్తానాం మౌక్తికహారాణాం జీవన్ముక్తానాం చ, సతతాధివాసేన నిరన్తరావస్థానేన సన్తతనివాసేన చ రుచిరౌ-ని. ముక్తా తు మౌక్తికే ముక్తః'-'ప్రాప్తముక్తౌ తు మోచితః' ఇత్యుభయ

త్రాపి విశ్వాః. అతః హే తన్వి - ఇత్థముక్తప్రకారేణ, తే వపుః శరీరం ప్రశాన్తం ప్రసన్నమ్-వైరాగ్యసాధనసంపత్తిమదపీతి యావత్ * 'వాదాన్త' ఇత్యాదినా నిపాతః, నోఽస్మాకం, రాగమనురక్తిమ్ - సమ్యోగాభిలాషమేవేతి యావత్, కరోతి ఉత్పాదయతి-న తు వైరాగ్యమితి విరోధః - స చోక్తరీత్యా ఆభాసితత్వాద్విరోధాభాసోఽలఙ్కారః - 'ఆభాసత్వే విరోధస్య విరోధాభాస ఇష్యతే' ఇతి లక్షణాత్, స చ శ్లేషప్రతిభోత్థాపిత ఇతి తయోరఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కరః; లోచనే అన్తర్వక్త్రమిత్యత్ర * ప్రగృహ్యత్వాత్ప్రకృతిభావః * 'ఈదూదేద్ద్వివచనం ప్రగృహ్యమ్' ఇతి ప్రగృహ్యసంజ్ఞా. శార్దూలవిక్రీడితమ్.

టీ. హే తన్వి=ఓకృశాంగీ, తే=నీయొక్క, కేశాః=వెండ్రుకలు, సంయమినః=చక్కని నియమముగలవి (ముడిగలవి అని వాస్తవార్థము), లోచనే అపి = కన్నులును, శ్రుతేః=వేదముయొక్క (చెవియొక్క), పరం = ఉత్తమమైన, పారం = తుదను, గతే=పొందినవి. (అనగా వేదాంతమును (ఉపనిషత్తులను) పఠించినవి-చెవి యవతలియంచువఱకు వ్యాపించినవి-మిక్కిలి వాలుగన్నులనుట.) వక్త్రం=నోరు, అంతః=లోపల, స్వభావశుచిభిః - స్వభావ = ప్రకృతిచేతనే, శుచిభిః=పవిత్రులైన (తెల్లనైన), ద్విజానాం = బ్రాహ్మణులయొక్క (దంతములయొక్క) గణైః = సమూహములచేత, కీర్ణం=వ్యాప్తమైనది (సహజముగ పవిత్రులగు బ్రాహ్మణులసంఘముచేత బట్టుకొనబడినది—సహజముగ తెల్లని పలువరుసగలది). ఇమౌ=ఈ, పయోజకుంభౌ = చనుగిండ్లు, ముక్తానాం=ముక్తుల (పుణ్యపురుషుల)యొక్క (ముత్యములయొక్క) సతతం చిరా-సతత = ఎల్లప్పుడు, అధివాస=కాపురము (ఉనికి)చేత, రుచిరౌ=ప్రకాశించునవి. ఇత్థం = ఇట్లు, తే=నీయొక్క, వపుః=శరీరము, ప్రశాంతం అపి=శాంతిని (విరక్తిని) పొందినదైనను, నః=మాకు, రాగం ఏవ=అనురాగమునే, కరోతి=చేయుచున్నది.

తా. ఓకాంతా! నీకేశములు సంయమములు (చక్కని నియమముంబుగలవి), నీకన్నులో శ్రుతిపారంగతములై యున్నవి (ఉపనిషద్విచారము చేయునవిగనున్నవి), నీనోటిరంధ్రము స్వభావశుద్ధద్విజగణములతోఁ గూడియున్నది (చక్కనినడతగల బ్రాహ్మణగణములతోఁ గూడియున్నది), ఈ నీకుచకుంభములును ముక్తుల కెల్లప్పు డునికిపట్టై యున్నవి (జీవన్ముక్తుల కెల్లప్పుడు తావలమై వెలయుచున్నవి) ఓయన్న నిట్లైన నీవు గలదానా! నీమే నిట్లు శాంతమైయున్నను (వైరాగ్యసాధనసంపత్తిగలదిగనున్నను)

మోహ రాగమునే (సంభోగాభిలాషనే) కల్గించుచున్నది. ఇది యొక్కవింతగదా (శాంతులకడఁ జేరినవారికి వైరాగ్యము గలుగవలసియుండఁగా, సంభోగాభిలాష గలిగించుట యనునది విరోధము) ఓతన్వీ! నీ నెఱికురులు ముడివేయఁబడియున్నవి. నీకన్నులు చెవికొనల నొందుచున్నవి. నీవదనంబునఁ బెల్లనిపల్వరుస లున్నవి. నీగుబ్బపాలిండ్లు ముత్తెపుసరులతో నెల్లప్పుడు నెలయుచున్నవి. నీశరీర మిట్లు శాంతదనముగలిగియుండుటచే మోహ రాగమును గలిగించుట వింతగాదు. అని పరిహారము.

ఈశ్లోకమున స్త్రీశరీరము శాంతమయ్యు రాగజనకంబుగా నున్నదనుటచే విరోధము. అది పైఁజెప్పినతీరున నాభాసితమగుటచే విరోధాభాసాలంకారము. సంయమి, శ్రుతి, ద్విజాదిపదములకు శ్లేషము చెప్పుటచే రెంటికిని సంకరము.

ఉ. వావిరిఁ గన్నుదోయి శ్రుతిసీమఁ గ మోతము సంయముల్ కురుల్
భావశుచి ద్విజప్రకరభాజన మెన్న ముఖాంతరంబు ము
క్తావళిరమ్యముల్ కుచములిట్లుకట్లు ప్రశాంతమయ్యు రా
జీవదళాక్షి మేను విరహించుచు నున్నది మోహ రాగమున్.

శ్లో. ముగ్ధే ధానుష్కతా కేయమపూర్వా త్వయి దృశ్యతే,
యయా విధ్యసి చేతాంసి గుణైరేవ న సాయకైః. 13

వ్యా.—ముగ్ధ ఇతి.—ధనుః ప్రహరణమస్య ధానుష్కః ధన్వీ* ప్రహరణమ్; ఇతి ఠక్* 'ఇషుస్త్రాస్తా త్కః. వి. 'ధన్వీ ధనుష్మాన్ధానుష్కః' ఇత్యమరః. తస్య భావస్తత్తా, హే ముగ్ధే సున్దరి-వి. 'ముగ్ధస్సుందరమూఢయోః' ఇత్యమరః. యద్వా హే ఉదయద్యౌవనభావే, త్వయ్యపూర్వా అదృష్టచరా-అసాధారణేతి యావత్ - ధానుష్కతా దృశ్యతే, ఇయం ధానుష్కతా, కా కీదృశీ - న జ్ఞాయత ఇత్యర్థః. కుతః? యయా ధానుష్కతయా హేతునా, చేతాంసి యువజనమనాంసి దుర్లక్ష్యాణీతి భావః, గుణాః మార్ద్వ్య-ఔదార్యయౌవనాదయశ్చ తైరేవ, విధ్యసి సంప్రహరసి, సాయకైః బాణైస్తు, న విధ్యసి, యతః లోకే ధానుష్కాః ప్రౌఢా ఏవ సులక్ష్యాణ్యేవ లక్ష్యాణి బాణైరేవ విధ్యన్తి, త్వం తు ముగ్ధాఽపి దుర్లక్ష్యాణ్యపి లక్ష్యాణి మార్గణైరేవ విధ్యసీతి కృత్వా త్వదీయధానుష్కతాయా అపూర్వత్వాదజ్ఞేయత్వమితి భావః; స్త్రీణాం రూపయౌవనగుణసంపత్తిరేవ పరప్రహరణసాధనమితి ఫలితార్థః.

అత్ర పూర్వవాక్యార్థస్యోత్తరవాక్యార్థసమర్థితత్వాద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమ్; తచ్చ గుణయోః శ్లేషభిత్తికాభేదాధ్యవసాయమూలాతిశయోక్తినిర్వ్యూఢమిత్యనయోరఙ్గాఙ్గిభావేన సంకరః; తేన చ ప్రసిద్ధాద్ధానుష్కాదుపమానాదుపమేయభూతముగ్ధాయా ఆధిక్యప్రతీతేర్వ్యతిరేకః వ్యజ్యత ఇత్యలఙ్కారేణాలఙ్కారధ్వనిః. అనుష్టుప్.

టీ. హేముగ్ధే=ఓపిల్లా! (ముద్దరాలా!) యయా=దేనిచేత, చేతాంసి = మనస్సులను, గుణైః ఏవ=అల్లెత్రాడులచేతనే (రూపలావణ్యాది గుణములచేతనే), విధ్యసి=భేదించుచున్నావో, సాయకైః=బాణములచే, న (విధ్యసి)=భేదింపవో, (అటువంటి) అపూర్వా=మునుపెక్కడలేని, ధానుష్కతా = విలుకాడ్రతనము, త్వయి = నీయందు, దృశ్యతే= కనఁబడుచున్నది, ఇయం కా=ఇది యెట్టిది ?

తా. ఓ ముద్దరాలా! నీయొద్ద క్రొత్తదైన విలుకానితనముగనఁబడుచున్నది. లోకంబునఁ బ్రోడలగు విలుకాండ్రు చక్కఁగాఁ గనఁబడు లక్ష్యవస్తువులనే బాణములతోఁ గొట్టుదురు. నీవన్ననో ముగ్ధవయ్యుఁ (మూఢవయ్యు, అందగత్తెవయ్యు) గంటికిఁ గనఁబడని లక్ష్యములగు మనస్సులను గుణములచేతనే (అల్లెత్రాటిచేతనే, సౌందర్యాదిగుణముల చేతనే) గొట్టుచున్నావు ఇది వింతగదా. (అనఁగా నీవు నీసౌందర్యాది గుణంబులచే మామనస్సులను ఆకర్షించుచున్నావు అని సమాధానము.)

క. శరములచే భేదింపక, నిరతముఁ జేసెదవు హృదయభేదము భాసురగుణములచే నద్భుత, కరచాపప్రౌఢి నీకె కలదు లతాంగీ.

శ్లో. సతి ప్రదీపే 1సత్యగ్నౌ సత్సు తారా2రవీన్దుషు,
వినా మే మృగశాబాక్ష్యా తమోభూతమిదం జగత్. 14

వ్యా.—సతీతి.—ప్రదీపే అర్థప్రకాశదీప్తార్చిషి, సతి విద్యమానేఽపి అగ్నౌ తథాభూతే వహ్నౌ, చ సత్యపి, 1'సత్యర్కే' ఇతి పాఠే త్రిలోకప్రకాశకే సూర్యే, సత్యపి తథా తారా2మణీన్దుషు తిమిర నిరాసకత్వేన ప్రసిద్ధేషు నక్షత్రపద్మరాగాదిమణి క్యచన్ద్రేషు, సత్స్వపి. తథా ప్రసిద్ధయా పూర్వానుభూతయా చ, మృగశాబస్య బాలహరిణస్యేవాక్షిణీ యస్యాస్తయా, ప్రియతమయా వినా *'బహుప్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోః స్వాఙ్గాత్షచ్', * 'షిద్గౌరాదిభ్యశ్చ' ఇతి ఙీష్ - ఇదం జగత్సర్వం మమ, తమోభూతమన్ధకారమయమ్, లక్ష్యత ఇతి శేషః, తస్యా ఏవ మమ నయనజ్యోతిష్ట్వాదితి భావః.

అత్రాన్ధకారసారూప్యమూలకత్వేన ప్రసిద్ధే ప్రదీపాదికారణసముదాయే సత్యపి తన్నిరాకరణరూపకార్యానుత్పాదాద్విశేషోక్త్యలంకారః. 'తత్సామగ్ర్యామనుత్పత్తిర్విశేషోక్తిర్నిగద్యతే' ఇతి లక్షణాత్; తథా ప్రదీపాదిసద్భావేఽపి తమోభూతత్వమితి విరోధశ్చ వ్యజ్యతే; తేన చాస్య మహామోహాన్ధత్వం వస్తు గమ్యత ఇత్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః. వృత్తం పూర్వవత్.

టీ. ప్రదీపే=దీపము, సతి=ఉన్నను, అగ్నౌ = నిప్పు, సతి = ఉన్నను, తారామణీన్దుషు=నక్షత్రములు, సూర్యుడును, చంద్రుడును, సత్సు = ఉన్నను, మృగశావాక్ష్యా వినా=లేడిపిల్ల కన్నులవంటి కన్నులుగలది (నా ప్రియురాలు) లేక, ఇదం = ఈ, జగత్ = లోకము, తమోభూతం = చీకటిమయమైనది.

తా. వెలుఁగునిచ్చుటకు పగటిపూట సూర్యుడును, రాత్రులందు చంద్రుఁడు, నక్షత్రములు, అగ్నిహోత్రుఁడు, దీపము మొదలగు వస్తువు లున్నను, ఆ లేడిపిల్లకన్నులవంటి కన్నులుగల యొకానొక యువ లేమిచే నీజగమెల్ల నిరుల గ్రమ్మియున్నట్లు తోఁచుచున్నది. ఆ కాంతయే నాకంటికి వెలుఁగు నిచ్చునది కావున నది లేక నేను జడుఁడనై యున్నాను. అని యొక కాముకుఁడు తన చెలికానితోఁ జెప్పెను.

ఆ. పెక్కుదివియ లున్న జక్కవచెలి యున్న
రిక్కరాయఁ డున్నఁ జుక్క లున్నఁ
జిన్నిలేడిమూఁతి చేడియ నెడఁబాయు
నప్డు డంధకార మయ్యె జగము.

శ్లో. ఉద్వృత్తః స్తనభార ఏష తరళే నేత్రే చలే భ్రూలతే
రాగాధిష్ఠితమోష్ఠపల్లవమిదం కుర్వన్తు నామ వ్యథామ్,
సౌభాగ్యాక్షరపఙ్క్తికేవ లిఖితా పుష్పాయుధేన స్వయం
మధ్యస్థాఽపి కరోతి తాపమధికం రోమావలిః కేన సా. 15

వ్యా.—ఉద్వృత్త ఇతి — ఉద్వృత్తో మర్యాదాతిలఙ్ఘనశీల ఉన్నతశ్చ, ఏష ఇతి పురోవర్తిని సంనిధానార్థకః, స్తనభారశ్చ, తరలే దృశ్యమానే చపలే చేతి గమ్యతే, నేత్రే, చలే కేచిద్దీర్ఘవిలాసవత్యౌ కుటిలే స్థిరే చ, భ్రూలతే చ, రాగేణ లౌహిత్యేన మాత్సర్యేణ చాధిష్ఠితమాశ్రితమోష్ఠపల్లవం 'రాగోఽనురక్తౌ మాత్సర్యే క్లేశాదౌ లోహితేషు చ' ఇత్యుభయత్రాపి విశ్వః, శాశ్వతశ్చ. ఇదమితి నిర్దేశః, ఓష్ఠపల్లవం అధరకిసలయం,

చేత్యేతానీతి శేషః, వ్యథాం మనఃపీడాం, కుర్వన్తు, నామేతి కుత్సాయామ్, ఖలానాం పరపీడాకరణస్య స్వాభావికత్వాదితి భావః; కిం తు పుష్పాయుధేన కామదేవేన, స్వయం స్వహస్తేన, లిఖితా, సౌభాగ్యాక్షరమాలికా సౌభాగ్యవ్యఞ్జకపుణ్యాక్షరపఙ్క్తిరివ స్థితేత్యుత్ప్రేక్షా, తథా మధ్యస్థా అవలగ్నప్రదేశవిలగ్నా తటస్థాఽపి, సా రోమావలిః రోమరాజిః, కేన వా హేతునా, అధికం, తాపం కరోతి మనస్సంతాపయతి, విశిష్టతటస్థస్య పరసంతాపకరణానౌచిత్యాదితి భావః,

అత్ర పూర్వార్ధే ఉద్వృత్తత్వాదిపదార్థానాం శ్లేషభఙ్గ్యా స్వాభావ్యేన చ విశేషణగత్యా పీడాకరణం పదార్థం ప్రతి హేతుత్వకథనాత్పదార్థహేతుకమేకం కావ్యలిఙ్గమ్: ఉత్తరార్ధే తు తటస్థపదార్థస్య శ్లేషభఙ్గ్యైవ కేన సంతాపయతీత్యాక్షేప పదార్థం ప్రతి హేతుత్వకథనాదపరం చ; తచ్చోత్ప్రేక్షయా సాపేక్షితత్వాత్సంకీర్ణమ్; తత్పూర్వవాక్యకావ్యలిఙ్గేన నైరపేక్ష్యేణ సంసృజ్యత ఇత్యనయోః సజాతీయ సంసృష్టిః; ఏతేన స్తనభారాదేర్లోకోత్తరలావణ్యసంపన్నత్వమత్యన్తజనసమ్మోహకత్వేన సూచ్యతే. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్.

టీ. ఉద్వృత్తః = మదించిన (పైకి ఉబికి గుండ్రనై యున్న), ఏషః స్తనభారః = ఈచనులబరువు (అనఁగా: బరువగుచనులు), తరలే = చపలములయిన (అందములయిన), నేత్రే = కన్నులు, చలే = చంచలములైన, భ్రూలతే = బొమతీఁగలు, రాగా...తమ్ - రాగ = మచ్చరముచే (ఎఱుపుచే), అధిష్ఠితం = పొందఁబడిన, ఇదం ఓష్ఠపల్లవం = ఈ మోవిచిగురు, వ్యథాం = కష్టమును, కుర్వన్తునామ = చేసినను చేయునుగాక. పుష్పాయుధేన = మన్మథుని చేత, స్వయం = తనంతటనే, లిఖితా = వ్రాయఁబడిన, సౌ...క్తికా ఇవ - సౌభాగ్య = పెనిమిటి ప్రేమించుటయొక్క (తన్ను ప్రియుఁడు నిక్కపటముగఁ బ్రేమించునని తెలుపునట్టి), అక్షరపంక్తికా ఇవ (స్థితా) = అక్షరములబంతివలె నున్న, సా రోమావళిః = ఆనూఁగారు, మధ్యస్థాఽపి = (విశేషమునను జేరక) తటస్థముగనున్నను (నడుము మీఁదనున్నదయ్యును), కేన = దేని చేత, అధికం = మిక్కిలి, తాపం = సంతాపమును, కరోతి = చేయుచున్నది ?

తా. ఈయుద్వృత్తమయిన (గర్వించిన; అని బాహ్యార్థము, గుండ్రనైన; అని అంతరార్థము) చనుల బరువును, ఈచపలములైన (నిలుకడ లేని; బా. కదలుచుండు = అంత.) ఈచంచలములయిన కనుబొమలును, రాగములుగల (మచ్చరముగలదగు; అని బా. ఎఱుపుగల; అని అంత.) పెదవియు

వ్యథను గలిగించినను గలిగింపనీ. మన్మథుండు స్వయముగా వ్రాసిన సౌభాగ్యమును దెల్పునక్షరపంక్తియో యనఁదగిన యీనూఁగారుమధ్యస్థమయినను (తిన్నదై యున్నను; బా. నడుమునున్నను, అంత) మీఁదు మిక్కిలిగాఁ దాపంబుగలిగించుచున్నది. ఏకారణముచేతనో తెలియకున్నది. లోకంబున గర్వచాపలద్వేషాదిగుణములుగలవారు పరులకు హాని చేయుట సహజమే. నెమ్మదిగలవాఁడు గూడ నొరులను బాధించుట యాశ్చర్యకరంబుగా నున్నది. నీచనుల యుబ్బును, అదరుపాటును, బెళుకు కనులచూడ్కులును, నీకనుబొమ్మలలీలలును, నీయొప్పిని కెమ్మోవి చిగురును మనమునకు వ్యథను గలిగించుచున్నవి. వీనియన్నిటికంటె నెక్కువగా మరుఁడు వ్రాసినయక్షరములబంతియో యనఁదగు నీనూఁగారు నన్ను మదనానిలసంతప్తునిఁ జేయుచున్నది. నీయెడ మరులు గలిగి, నిన్నుఁ బొందుటకు వీలుగామిచే నన్నీ యంగములెల్ల వెతలఁ బ్రోయుచున్నవి. నన్ను దయతోఁ జూచి నీతోడిపొందనుగ్రహింపుము.

చ. గరువపుఁజన్నులుం బెళుకుఁగన్నులు నిల్కడలేని కన్బొమల్
మురియుచు నెఱ్ఱవాఱుజిగిమోవియుఁ దాపముఁజేయగాఁ దగుఁ
స్మరలిఖితోరుభాగ్యలిపిజాల మనం దగి మధ్యవర్తియై
పరఁగినరోమరాజియును బాయక తాపముఁ జేయ నాయమే.

శ్లో. ముఖేన చంద్రకాన్తేన మహానీలైః శిరోరుహైః,
కరాభ్యాం పద్మరాగాభ్యాం రేజే రత్నమయీవ సా. • 16

వ్యా.—ముఖేన ఇతి—చన్ద్రకాన్తేన ఇన్దుసున్దరేణ చన్ద్రకాన్తమణిరూపేణ చేతి గమ్యతే, ముఖేన చ, మహానీలై రతిమేచకైః సింహలద్వీపసంభవేన్ద్రనీలైశ్చ-శిరోరుహైః కున్తలైశ్చ - 'సింహలస్యాకరోద్భూతా మహానీలాస్తు తే స్మృతాః' ఇతి భగవానగస్త్యః, తథా పద్మస్య రాగ ఇవ రాగో యయోస్తౌ తాభ్యాం పద్మరాగరూపాభ్యాం చ, కరాభ్యామ్. సా సున్దరీ, రత్నమయీ రత్నరూపేవ, రేజే. * 'తత్ ప్రకృతవచనే మయట్', *'టిడ్ఢాణఞ్'-, ఇత్యాదినా జీప్. అనుష్టుప్.

టీ. చంద్రకాంతేన = చంద్రునివలె నందమైన (చంద్రకాంతమణియైన, అని మఱియొక యర్థము), ముఖేన=ముఖముచేతను, మహానీలైః = మిక్కిలి నల్లనైన (ఇంద్రనీలమణులైన), శిరోరుహైః=తలవెండ్రుకలచేతను, పద్మరాగాభ్యాం=తామరలయొక్క

పంటి యొఱుపుగలవైన (కెంపులయిన), కరాభ్యాం = చేతులచేతను, సా = ఆకాంత, రత్నమయీ ఇవ=మణులచేఁ జేయఁబడినదియో యనఁ, రేజే=ప్రకాశించెను.

తా. చంద్రకాంతమణిరూపమైన మోమును, గొప్పనీలముల రూపుదాల్చినకురులును, పద్మరాగమణిరూపములైన కరంబులు గలది యగుటంజేసి, యాచెలువ రత్నమయురాలో యున్నట్లు కానిపించెను. ఆసుందరియొక్క మోము చందురునిమాడ్కి మనోహరముగను, నెఱికురులు మిక్కిలి నల్లనిగను, హస్తములు తామరపూవులమాడ్కి నెఱ్ఱగను నున్నవి.

తే. మిగుల శశికాంత మైనసొమ్మోముచేత
నెఱి మహానీలరుచు లైన నెఱులచేత
జలజరాగము లయినహస్తములచేత
రత్నమయ మనఁ గామినీరత్న మమరె.

శ్లో. గురుణా స్తనభారేణ ముఖచన్ద్రేణ భాస్వతా,
శనైశ్చరాభ్యాం పాదాభ్యాం రేజే గ్రహమయీవ సా. 17

వ్యా.—గురుణేతి.—గురుణా దుర్భరేణ బృహస్పతిరూపేణ చ-వి. 'గురుస్తు గీష్పతౌ శ్రేష్ఠే గురౌ పితరి దుర్భరే' ఇత్యుభయత్రాపి శబ్దార్ణవే. స్తనభారేణ చ, భాస్వతా ప్రకాశవతా భాస్కరేణ చ-వి. 'భాస్వాన్ భాస్కరసూర్యయోః' ఇతి విశ్వః. ముఖమేవ చన్ద్రస్తేన చ, శనైశ్చరాభ్యాం మన్దగమనాభ్యాం శనైశ్చరాఖ్యగ్రహాభ్యాం చ, పాదాభ్యాం చ సా గ్రహమయీవ రేజే, ప్రస్తుతం తు పూర్వవత్.

అత్ర శ్లోకద్వయేఽపి శ్లేషమహిమ్నా రత్నమయీ గ్రహమయీత్యుత్ప్రేక్షణాత్ శ్లేషసంకీర్ణేయముత్ప్రేక్షా; తయా చాస్యా అనేకశరీరావయవలావణ్య సౌన్దర్యకాన్తివిశేషభాగ్యసౌభాగ్యాదిసకలకల్యాణగుణాభిరామత్వం గమ్యతే; ఏతచ్చ మదీయశృఙ్గారశృఙ్గాటకే రుక్మిణీవల్లభవ్యాఖ్యానే 'సిద్ధిమయీ గ్రహమయీ' ఇత్యత్ర విస్తరేణ ప్రపఞ్చితమితీహోపరమ్యతే, అనుష్టుప్.

టీ. గురుణా=గొప్పదైన (బృహస్పతియైన, అనియర్థాంతరము), స్తనభారేణ = చనులబరువుచేతను, భాస్వతా=కాంతిగల (సూర్యునిచేతను), ముఖచంద్రేణ = ముఖము అనెడి చంద్రునిచేతను, శనైశ్చరాభ్యాం = మెల్లగనడచు (శనైశ్చరులయిన), పాదాభ్యాం=అడుగులచేతను, సా = ఆకాంత, గ్రహమయీ ఇవ = గ్రహరూపిణియో యన

(అనఁగా: బ్రహ్మ గ్రహములచేతనే యామెయవయవముల నిర్మించెనో యనునట్లు), రేజెఁ = ప్రకాశించెను.

తా. స్తనభారమనెడి గురువును, వెలుఁగుగలవాఁడగు ముఖమనెడి చంద్రుఁడును, శనైశ్చరము లగుపాదంబులను గలది యగుటవలన నాసుందరి గ్రహమయి యుండునట్లు మెఱయుచుండెను. ఆ మగువయొక్క మోము చంద్రునివలెను, స్తనములు మిక్కిలి బరువు గలవిగను, పాదములు తిన్ననినడక గలవిగాను నుండెను.

క. గురు వగుకుచభారంబును
సరసకళాభాస్వదాస్యశశిచంద్రుంపు శనై
శ్చరము లగుచరణములుఁ గల
కరిగమన దనర్చె నౌర! గ్రహరూప యనన్.

శ్లో. తస్యాః స్తనౌ యది ఘనౌ జఘనం చ హారి
వక్త్రం చ చారు తవ చిత్త కిమాకులత్వం,
పుణ్యం కురుష్వ యది తేషు తవాస్తి వాఞ్ఛా
పుణ్యైర్వినా న హి భవన్తి సమీహితార్థాః. 18

వ్యా.—తస్యా ఇతి.—తస్యాః సుదత్యాః స్తనౌ, ఘనౌ నిబిడౌ యద్యపి, జఘనం కటిపురోభాగశ్చ, హారి మనోహరం యద్యపి. 'స్త్రీకట్యాః క్లీబే తు జఘనం పురః' ఇత్యమరః. వక్త్రం చ చారు మనోజ్ఞం యద్యపి, హే చిత్త, తవ, ఆకులత్వం లోలుపత్వం, కిం కిమర్థమ్? మా౽స్త్విత్యర్థః. తావన్మాత్రేణాసంభవాదితి భావః. తర్హి కిం కర్తవ్యమిత్యత ఆహ—తేషు స్తనాదిషు, తవ, వాఞ్ఛా సంభోగాభిలాషః, అస్తి యది వర్తతే చేత్, తర్హి పుణ్యం సత్కర్మ, కురుష్వ సమాచర. కుతః? పుణ్యైర్వినా సమీహితార్థా వాఞ్ఛితార్థాః, న భవన్తి హి ఖలు, జ్యోతిష్టోమాదిసత్కర్మాచరణేన రమ్యాసంభోగప్రాప్తేః న చిత్పుణ్యాతిరేకేణ తథాపి తత్సంభోగః సంభవిష్యతీతి భావః. అర్థాన్తరన్యాసాలంకారః.

వసన్తతిలకా.

టీ. తస్యాః = ఆమెయొక్క, స్తనౌ = చన్నులు, ఘనౌ = గొప్పవి (బిండోకటి కఠినమైనవి అని కాని), జఘనం చ = మొలయును, హారి = అందమైనది, వక్త్రం చ = ముఖమును, చారు = సుందరమైనది, యది = అయినప్పటికిని, చిత్త = ఓమనసా!, తవ = నీకు, ఆకులత్వం కిం = కలఁతయేల! తేషు = వానియందు, తవ = నీకు, వాంఛా యది = కోరిక యేని, పుణ్యం =

పుణ్యమును, కురుష్వ=చేసికొనుము. (ఏలయన) పుణ్యైః వినా=పుణ్యములులేక, సమీహిత అర్థాః=కోరఁబడిన వస్తువులు, న భవంతి హి=కలుగవుగదా!

తా. ఆనాతియొక్కగుబ్బలు గొప్పవిగానున్న నేమి? ఆయువిద పిఱుఁదులు మనోహరంబుగా నున్న నేమి? ఆయువతివదనము చక్కనిదై నున్న నేమి? ఓమనసా! నీకేల యీకలవరపాటు? నీకు వానియందు గోర్కిగలదేని, తపస్సుదానము మొదలగుపుణ్యకార్యములను జేయుము దానధర్మాదులం జేయక కోరినకోర్కులబ్బునే. జ్యోతిష్టోమాదియాగంబుల నొనరించువారికి రంభాదిదేవకాంతలయనుభవలసంభోగ మబ్బినట్లు ఏదియో పుణ్యవిశేషమున్న నే కాని యోమనసా! నీకట్టియుత్తమాంగనయొక్క సంభోగము దొరక నేరదు.

చ. సుదతిపయోధరంబు లతిసుందరముల్ జఘనంబు రమ్య మా
వదనము హృద్య మంచుఁ జలవర్తన మేటికి నీకుఁ జిత్తమా
కదలక వానిపైఁ దలఁపు గల్గినఁ బుణ్యము లాచరింపు మిం
పొదవ లభించునే సుకృతయోగము లేక సమీహితార్థముల్.

అవ. సుందరస్త్రీలవిలాసమహిమను వర్ణింపుచున్నాఁడు:—

శ్లో. ఇమే తారుణ్యశ్రీనవపరిమళాః ప్రౌఢసురత
ప్రతాపప్రారంభాః స్మరవిజయదానప్రతిభువః,
చిరం చేతశ్చోరా అభినవవికారైకగురవో
విలాసవ్యాపారాః కిమపి విజయన్తే మృగదృశామ్. 19

వ్యా.—అథ విలాసవర్ణనం నిగమయతి —ఇమే ఇతి.—తారుణ్యశ్రియో యౌవనసంపదో-నవపరిమలా నూతనపరిమలప్రాయాః తద్వదభివ్యఞ్జకా ఇత్యర్థః. యద్వా తారుణ్యశ్రియో నవోఽపూర్వః పరిమలః సౌభాగ్యవిశేషో యేషాం తే తథోక్తాః, ప్రౌఢసురతం ప్రచణ్డరతిస్తత్ర యః ప్రతాపః సామర్థ్యమ్ తస్య-ప్రారమ్భా ఉపక్రమాః, స్మరస్య జగజ్జేశ్వరస్య మన్మథస్య విజయదానే-ప్రతిభువః, లగ్నకాః. ని. 'స్యుర్లగ్నకాః ప్రతిభువః' ఇత్యమరః. యథా ప్రతిభువః అధమర్ణాత్ ధనముద్ధృత్య ఉత్తమర్ణాయ దాతుం సమర్థాస్తథా ఇమేఽపి దిగ్విజయమాకృష్య స్మరాయ దాతుం సమర్థా ఇత్యర్థః. చిరం చిరకాలమారభ్య, చేతశ్చోరాః చిత్తాకర్షకాః మనోహరా ఇతి యావత్. ° శిగన

(కార్తై రాశస్మికథయకమ్యానుకరణాదిప్రత్యగ్రయావనవికారై రేక గురవోఽత్యన్తభూయిష్ఠా, మృగదృశాం తరుణీనాం సంబన్ధిన ఇమే పూర్వోపవర్ణితా, విలాసవ్యాపారాః శృఙ్గారచేష్టావిశేషాః కిమపి అనిర్వాచ్యతయా, విజయన్తే సర్వోత్కర్షేణ వర్తన్తే. *'విత రాభ్యాం జేః' ఇత్యాత్మనేపదమ్. శిఖరిణీవృత్తమ్.

టీ. మృగదృశాం=లేడికన్నులుగలస్త్రీలయొక్క, తారు...మళాః - తారుణ్య=యావనముయొక్క, శ్రీ=సంపదయొక్క, నవపరిమళాః = క్రొత్తతావులను, ప్రౌఢ—రమ్భాః-ప్రౌఢసురత=కఠినరతులయందలి, ప్రతాప=నేర్పుయొక్క, ప్రారంభాః=ఉపక్రమములును, స్మర...భువః-స్మర = మన్మథునియొక్క. విజయ = గెల్పును, దాన=ఇచ్చుటయందు, ప్రతిభువః = పూఁటకాఁపులును, చిరం = బహుకాలమునుండి, చేతః చోరాః=మనసుయొక్క దొంగలును, అభి...భవః-అభినవ = క్రొత్తలైన, వికార = మనోవికారములకు, ఏకగురవః=ప్రధాన గురువులునగు, ఇమే=ఈ, విలాస వ్యాపారాః = శృంగారచేష్టలు, కిమపి = చెప్పనలవిగాకుండునట్లు, విజయన్తే = అన్నిటికన్న మిన్నలైయున్నవి.

తా. లేడికన్నులంబోలు కన్నులుగలచెలువలయొక్క యీశృంగారచేష్టలు జవ్వనముచేఁ గడుమెఱయుననియు, విస్తారమగు మరుకేళిసల్పుటయందుఁగల నేర్పునకుఁ బ్రారంభదశను దెల్పునవియు, మరునికి గెల్పునొసఁగుటకుఁ బూఁటకాఁపులుపు, విడువక కాముకులడెందములను జూఱగొనునవియు, క్రొత్తక్రొత్తసింగారంపువికారములను బాగుగ నేర్పఁగలవియునై యింతింతనరానియుపిమతోఁ గూడి వెలయుచున్నవి.

చ. కనఁదగు నిండుజవ్వనపుఁగల్మికిఁ దావులు ప్రౌఢసంగమం
బునకు నుపక్రమక్రియలు ? పుష్పధనుర్జయదానదక్షవా
జ్ఞనసిజచిత్తహారులు ప్రకారనిదానము లైనకామినీ
జనులవిలాసకృత్యములు ? సంతతరమ్యతరంబు లెన్నఁగన్.

అవ. కామినులయం దెక్కువ మోహము గలవానియొక్క సర్వస్వమును వారపహరింతురని చెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. ప్రణయమధురాః ప్రేమోద్గారా రసాశ్రయతాం గతాః
ఫణితిమృదులా ముగ్ధప్రాయాః ప్రకాశితసమ్మదాః,
ప్రకృతిసుభగా విస్రమ్భార్ద్రాః స్మరోదయదాయినో
రహసి కిమపి స్వైరాలాపా హరన్తి మృగీదృశామ్. 20

వ్యా.—ప్రణయ ఇతి.—

'విశ్రమ్య పరమాం కాష్ఠాం [illegible] సర్వతా [illegible],
యేనాన్తరస్థం ద్రవతి స స్నేహ ఇతి కథ్యతే.'

ఇత్యుక్తలక్షణః స్నేహః ప్రణయః [illegible]. [illegible] ప్రణయేన [illegible] సుతా సహూరాః. 'శిలీ క్రియతే [illegible] స్నేహ [illegible] [illegible] ఇతి [illegible], స్నేహ అనురాగవిశేషేణ - ఉదారా [illegible] - [illegible] ఇతి [illegible], [illegible] ప్రయతాం శృఙ్గారాస్పదత్వం గతాః - [illegible] ప్రసక్తో [illegible] ఇత్యర్థః. [illegible] సంపర్ఖవిశే షేణ - [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] సౌకుమార్యభరితాః - ప్రతి [illegible] [illegible]. ప్రకాశి [illegible] [illegible] [illegible] త్సుక్యం - [illegible] [illegible], ప్రస్ఫుట [illegible] [illegible], [illegible] విశ్వాస పరిప్లుతాః, [illegible] ఏవ, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], మృగీదృశాం [illegible] స్వైర [illegible] : [illegible] ఇతి [illegible], [illegible] హరన్తి, [illegible] రహసి స్వైర [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] మనోహారా భవన్తీత్యర్థః.

అత్ర [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] త్వాద [illegible] [illegible] [illegible]. '[illegible] [illegible] బహి రన్తస్స్ఫురద్రసః' ఇతి [illegible]; [illegible] [illegible] దశ ప్రాణాస్స ప్రాచేణాత్ర [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] నాయకా [illegible] [illegible] '[illegible] [illegible] [illegible] ఉనేకత్ర దక్షిణః' ఇతి [illegible]. [illegible]

టీ. ప్రణయమధురాః - ప్రణయ = [illegible] [illegible], [illegible] = [illegible] గర [illegible], [illegible] - [illegible] [illegible] [illegible] = అనుభవమానవు [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] మృదులాః = [illegible] [illegible], [illegible] = [illegible] [illegible] [illegible], ప్ర [illegible] = [illegible] [illegible], ప్రకృతి సుభగాః = [illegible] [illegible] [illegible] (అగరా; [illegible] [illegible] [illegible] - [illegible] = [illegible] (([illegible]). [illegible], ([illegible]) మృగీ దృశాం [illegible] - [illegible] [illegible] మాటలు, [illegible] = ([illegible]) [illegible].

తా. లేడికన్నులమూడ్కిఁ గోలు కన్నులుగలయంగన లేకతంబునఁ జనవుతో మాటాడుమాటలు ప్రేమచేఁ దియ్యనివియు, అనురాగమును వెలువరించునవియు, శృంగారరసమున కాదరులైనవియు, మాటాడు రీతిచే మధురములును, స్పష్టములు గానివియు, నిబ్బరంపుసంతసమును వెలిపుచ్చునవియు, స్వభావముచేతనే సొంపులును, నమ్మికచే సరసములును, మన్మథవికారము గలిగించునవియు నై కాముకుల యానందనమును దోఁచుకొనుచున్నవి.

మ. ప్రణయశ్రీమధురంబు లుజ్జ్వలరసప్రాచుర్యముల్ ప్రేమ భూ
షణముల్ దర్శితహర్షముల్ రుచిరవిశ్వాసార్ద్రములుల్ హృద్యముల్
ఘనితత్రాస్యము లంగజప్రసవముల్ ప్రాణేశ్వరీనర్మభా
షణముల్ నామదిఁ గొల్లలాడెడి రహస్యక్రీడలం దెప్పుడున్.

ఇది శృంగారరసకంబున స్త్రీప్రశంస యను
ఒకటవవింశతి.

సంభోగవర్ణనము

అవ. శృంగారము సంభోగశృంగారమని, విప్రలంభశృంగారమని ద్వివిధము. కవి సంభోగశృంగారమును విస్తరముగా వర్ణించువాఁడై, మొదట నొకశ్లోకముచే విప్రలంభశృంగారమును వర్ణించుచున్నాఁడు:—

శ్లో. విశ్రమ్య విశ్రమ్య వనే ద్రుమాణాం
ఛాయాసు తన్వీ విచచార కాన్తా,
స్తనోత్తరీయేణ కరోద్ధృతేన
నివారయన్తీ శశినో మయూఖాన్. 21

వ్యా.— ఇహ సంభోగవిప్రలమ్భభేదభిన్నయోః శృఙ్గారయోర్మధ్యే సంభోగశృఙ్గారం సప్రపఞ్చముపక్రమ్య వర్ణయిష్యన్నాదౌ విప్రలమ్భశృఙ్గారమేకేనాహ— విశ్రమ్యేతి— కాచిత్తన్వీ కృశాఙ్గీ, కాన్తా, వనే ద్రుమాణాం, ఛాయాసు పర్ణాశ్రితప్రదేశేషు - విశ్రమ్య విశ్రమ్య పునః పునః శ్రమమపనీయ * వీప్సాయాం ద్విరావృత్తిః. 'ఛాయాత్వనాతపే కాన్తౌ' ఇతి విశ్వః. విచచార సంచచార-కేలివనసంచారస్య విరహిజనానుకూలత్వాదితి భావః. కథంభూతా సతీ? కరోద్ధృతేన హస్తోన్నీతేన,

స్తనోత్తరీయేణ కుచకుమ్భాచ్ఛాదనపటాఞ్చలేన, శశినశ్చన్ద్రస్య, మయూఖాన్కిరణాన్. ఆతపానితి యావత్, నివారయన్తీ నిరాకుర్వన్తీ - గ్రీష్మోష్మణో వ్యజనేనేవేతి భావః, చన్ద్రకిరణానాం విరహిణీజనసన్తాపకరత్వాత్ తన్నివారణోక్తిః, ఏతేన దశావస్థాపక్షే షష్ఠీ మన్మథావస్థా - తథా చ చతుర్థీ జాగరావస్థా - తథా ఉత్తరీయేణ శశిమయూఖానామనివారణీయత్వవివేకాభావాచ్చిత్తవిభ్రమప్రతీతేః కామశాస్త్రోక్త ద్వాదశావస్థాపక్షే దశమీ ఉన్మాదావస్థా సూచ్యతే - తన్వీత్యనేన కార్శ్యావస్థా చ కథితా. తదుక్తమ్—

'దృక్ మనస్సఙ్గసంకల్పా, జాగరః కృశతాఽరతిః,
హ్రీత్యాగోన్మాదమూర్ఛాన్తా, ఇత్యనఙ్గదశా దశ.' ఇతి;

కామశాస్త్రే తు—

'చక్షుఃప్రీతిర్మనస్సఙ్గః, సంకల్పోఽథ ప్రలాపితా,
జాగరః, కార్శ్యమరతిర్లజ్జాత్యాగో, ఽథ సంజ్వరః,
ఉన్మాదో, మూర్ఛనం చైవ, మరణం చరమం విదుః.' ఇతి;

ఇయం చ విరహోత్కణ్ఠితా—

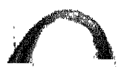
'చిరయత్యధికం కాన్తే విరహోత్కణ్ఠితోన్మనాః.' ఇతి లక్షణాత్.

ఉపజాతివృత్తమ్.

టీ. కాచిత్ = ఒకానొక, తన్వీ=కృశాంగి (సుందరి), వనే=ఉద్యానవనమందు, రఉద్ధృతేన-కర = చేతితో, ఉత్ ధృతేన = ఎత్తిపట్టుకొనఁబడిన, స్తన ఉత్తరీయేణ = నుపయ్యెటచే, శశినః=చంద్రునియొక్క, మయూఖాన్ = కిరణములను, నివారయంతీ= డ్డగించుచు, ద్రుమాణాం = చెట్లయొక్క, యాసు = నీడలయందు, విశ్రమ్య శ్రమ్య = విశ్రమించి విశ్రమించి, విచచార=తిరిగెను.

తా. ఒకానొక కాంత ప్రియవిరహముచేఁ జిక్కినమేను గలదై, యొక్కవనంబునఁ బ్రొద్దుపుచ్చ వచ్చి యచ్చటఁ గాయుచుండు పండు వెన్నెలలతాపంబు సైరింపఁజాలక తనపైఁటకొంగు నెత్తి యావెన్నెలలు దనపైఁ బడకుండునట్లు నివారించుచుఁ జెట్లయొక్క దట్టములైన డలయందు మాటిమాటి కలసటఁ దీర్చుకొనుచుఁ దిరుగుచుండెను.

వ, విరహకృశాంగి యైనఘనవేణి యొకర్తు వనంబులోపలం
దరువులనీడలందు నుచితంబుగ మాటికి విశ్రమించి బం
ధురగతి సంచరించెఁ జనుకపోయిని బయ్యెదకొంగుఁ గేలఁ దా
వెరవుగఁ బూని యగ్గలపువెన్నెలకాఁకఁ దొలంగఁ జేయుచున్.

అవ. కవి సంభోగశృంగారమును వర్ణింపఁ బూని యందు బాహ్యము, అభ్యంతరము అను ద్వివిధశృంగారములలో మొదటిది యగు ఆలింగనాదిరూపమైన బాహ్యశృంగారమును రెండుశ్లోకములచే వర్ణింపుచున్నాఁడు:—

శ్లో. అదర్శనే దర్శనమాత్రకామా
దృష్ట్వా పరిష్వఙ్గరసైకలోలాః,
ఆలిఙ్గితాయాం పునరాయతాక్ష్యా
మాశాస్మహే విగ్రహయోరభేదమ్. 22

వ్యా.—అథ సంభోగశృఙ్గారః—స చ బాహ్యాభ్యన్తరభేదేన ద్వివిధః, వాత్స్యాయనేనాప్యస్య ద్వివిధస్యాఽపి ప్రకారాన్తరేణ ద్వివిధత్వముక్తమ్;—

'బాహ్యమాభ్యన్తరం చేతి సురతం ద్వివిధం స్మృతం,
తత్రాద్యం చుమ్బనాశ్లేషనఖదన్తక్షతాదికం,
ద్వితీయం సురతం సాక్షాన్నానాకరణకల్పితమ్.' ఇతి,

తత్ర ప్రథమమాలిఙ్గనరూపం సోపస్కారమాహ ద్వాభ్యామ్—

అదర్శన ఇతి.—అత్ర యత్తచ్ఛబ్దాధ్యాహారేణాన్వయః కార్యః, అదర్శనే ప్రియతమవిషయకదర్శనాభావే సతి * క్వచిత్ప్రసఙ్గప్రతిషేధేఽపి నఞ్సమాసఇష్యతే- యథా అదర్శనమశ్రవణమభాషణమనుచ్చారణమిత్యాద్యభియుక్తోక్తైః; దర్శనమాత్రమేవ కామోఽభిలాషో యస్యాః సా తథోక్తా - తావన్మాత్రాభిలాషిణీత్యర్థః. తతో దృష్ట్వా, ప్రియతమమితి శేషః. పరిష్వఙ్గసుఖే ఆలిఙ్గనజనితసుఖే - ఏకం ముఖ్యం యథా తథా- లోలా సతృష్ణా. ని. 'లోలశ్చలసతృష్ణయోః' ఇత్యమరః. యా-ఆయతాక్షీతి శేషః, తస్యామాయతాక్ష్యాం కర్ణాన్తవిశ్రాన్తలోచనాయాం ప్రియతమాయాం. పునరాలిఙ్గితాయాం సంపరిష్వక్తాయాం సత్యామ్, విగ్రహయోః శరీరయోః. ని. 'శరీరం వర్ష్మ విగ్రహః' ఇత్యమరః. అభేదమ్ ఐక్యమ్, ఆశాస్మహే-తాదృగ్గాఢాలిఙ్గనసుఖమనుభవితుమభిలషామహే ఇత్యర్థః. తద్యథా—'ప్రియయా స్త్రియా సంపరిష్వక్తో న బాహ్యం కిఞ్చన వేద నాన్తరమేవాయం పురుషః' ఇత్యాదిశ్రుతేః ప్రియతమాగాఢాలిఙ్గనపరిష్వఙ్గే విగలితవేద్యాన్తరత్వేన బ్రహ్మానన్దసబ్రహ్మచారి సుఖవిశేషసంభవాత్తథావిధాలిఙ్గనాశంసనం యుక్తమేవేతి భావః. తదుక్తం రతిరహస్యే—

'తత్సౌఖ్యం పరతత్త్వవేదనమహోఽనన్దోపమం మూఢధీః,
కో వా నిన్దతి సూక్ష్మమన్మథకలావైచిత్ర్యమూఢో జనః.' ఇతి;

అన్యత్రాప్యుక్తమ్—

'ప్రౌఢాలిఙ్గనమప్యామికసుఖం ప్రత్యక్షకేద్యాన్యస్తాన' ఇతి;
వృత్తం పూర్వవత్.

టీ. అదర్శనే=చూచుటకు లేకపోవుట (చూడకుండుట), దర్శ...కామాః-దర్శన మాత్ర=చూచుటయందు మాత్రము, కామనః=కోరికగలవారము, (అగుదుము.) దృష్ట్వా =చూచి, పరి...లోలాః-పరిష్వఙ్గ = ఆలింగనముయొక్క, రస=ఆనందమునందు; ఏక = ముఖ్యముగా, లోలాః=ఆసక్తిగలవారము, (అగుదుము) పునః = మరల, ఆయతాక్ష్యాం= ఆనాలుగంటి,ఆలింగితాయాం=కౌఁగిలింపబడఁగా, విగ్రహౌ=శరీరములకు, అభేదం= వేఱులేకుండుటను (ఐక్యమును), ఆశాస్మహే = కోరుదుము. (ఇచట కొందఱి రీతి నన్వయించుట—ఆయా = ఏది, ...దర్శనమాత్రకామ = చూచుటయందు మాత్రము కోరికగలదిగా, ...పరిష్వఙ్గైకలోలా = కౌఁగిలింతయొక్క ఆనందమునందు ముఖ్యముగ నాసక్తిగలదిగా, (తస్యాం=అది,) ఆయతాక్ష్యాం...)

తా. ఒకచెలువను జూడకుండునంతవఱకు దానిదర్శనమైన మన కబ్బునా యని కోరుచుండెదము. చూచిన తర్వాత దానికౌఁగిలింతల యందే యాస గలిగియుండెదము. ఆయబ్బెంటిని నాలింగనము చేసి కొన్నతర్వాత మా రెండు దేహము లొక్కటి కావలెనని కోరు చుందుము.

ఉ. బాలిక నన్నుఁ గన్గొనని కట్టిన దర్శనమాత్ర మిచ్చినం
జాలునటంచు నేఁ గోరెద మంత చక్కఁగఁ గన్నుల నన్నుఁ జూచి ప్రో
యాలు కవుంగిలింపవలె నంచుఁ దలంచెద నంత గవుంగిలింపఁగా
మేలుగఁ జెప్పుకొన్న నదిమేనులు నొక్కటి సేయఁ గోరితిన్.

అవ. పుష్పమంజరులు, ... ధరించుటతోఁగూడఁ జేసిన ప్రియాంగనయొక్క స్వర్గసుఖము ... :—

శ్లో. మాలతీ శిరసి జృమ్భణోన్ముఖీ
చన్దనం వపుషి కుఙ్కుమావిలమ్,
వక్షసి ప్రియతమా మదాలసా
స్వర్గ ఏష పరిశిష్ట ఆగతః 23

వ్యా.—శిరసి ... ప్రియతమా ... మదాలసా ... స్వర్గ ఏష పరిశిష్ట ఆగతః
సంప్రతి స్వర్గరూపత్వమాహ.—మాలతీ.—శిరసి మాలతీ జాతి కుసుమమాలికేత్యర్థః.
ని. 'సుమనా మాలతీ జాతిః' – 'పుష్పే జాతిప్రభృతయః' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః.

*'పుష్పదామేషు బహులమ్' ఇతి లక్, ముఖే జృమ్భణం మదనమదజనితజృమ్భశ్చ-ని. 'జృమ్భస్తు త్రిషు జృమ్భణమ్' ఇత్యమరః. యద్వా సంభోగౌత్సుక్యసూచక రాగవిలాస స్ఫూర్తిశ్చ, వపుషి, కుఙ్కుమావిలం కాశ్మీరజ మిశ్రితం ఘుసృణరససుస్ఫుటితం వా, చన్దనం పాటీరపఙ్కం చ, వక్షసి, మదాలసా మదేన మన్థరా, ప్రియతమా గాఢాలిఙ్గిత మత్తకాశినీ చ, ఇత్యేషోఽయం సముదాయః, స్వర్గః స్వర్గశబ్దవాచ్యః. ఆగమః ఏకద్వ్యతిరిక్తస్వర్గాభిధాయకశాస్త్రం తు, పరిశిష్టః పదానభిజ్ఞత్వాదముఖ్యః, స్వర్గపదవాచ్యముఖ్యార్థబోధకోఽస్యేత్యర్థః, అన్యత్రైతస్య స్వర్గత్వేనైవ వదేదితి భావః. స్వర్గసమానసౌఖ్యప్రదోఽయమేవేతి పరమార్థః. రథోద్ధతావృత్తం-'రాన్నరావిహ రథోద్ధతా లగౌ' ఇతి లక్షణాత్.

టీ. శిరసి=తలయందు, జృంభణశాలి = పూచుటకు సిద్ధముగానున్న, మాలతీ= జాజిపూవులమాలయును, వపుషి = దేహమునందు, కుంకుమ ఆవిలం = కుంకుమపూవుతోఁ గూడిన, చందనం = గంధమును, వక్షసి=ఱొమ్మున, మదఆలసా = (యౌవన) మదముచే సోలుచున్న, ప్రియతమా=ప్రియురాలు, ఏషః=ఇది (భోగము), పరిశిష్టః = మిగిలినదై, ఆగతః = (ఈలోకమునకు) వచ్చిన, స్వర్గః = స్వర్గము, (స్వర్గమునందలి భోగమే యనుట.)

తా. ఏమానవుఁడు విరిసిన జాజిపూవులమాలను ధరించి కుంకుమపువ్వుతోఁ జేర్చిన చందనము మేని కలఁదుకొని మనోహర యగు ప్రేయసిని ఱొమ్మునఁ జేర్చుకొనుచున్నాఁడో వాఁడీలోకంబుననే స్వర్గసుఖంబు ననుభవించుచున్నాఁడు.

చ. తలపయి మాలతీకుసుమదామము నెమ్మెయిఁ గుంకుమంబుతోఁ
గలిసినకమ్మతావి విరిగందవుఁబూఁత వెసంగ ఱొమ్మునం
దలికులనీలకుంతల మదాలస నీలసరోరుహాక్షియుం
గలుగుట నింద్రభోగ మనఁగాఁ దగదే మఱి వేఱె యున్నదే.

అవ. ఇఁక సాత్త్వికశృంగారమును వర్ణించుచున్నాఁడు:—

శ్లో. ప్రాఙ్మామేతి మనాగనాగతరసం జాతాభిలాషం తతః
సవ్రీడం తదను శ్లథీకృతతను ప్రత్యస్తధైర్యం పునః,
ప్రేమార్ద్రం స్పృహణీయనిర్భరరహఃక్రీడాప్రగల్భం తతో
నిశ్శఙ్కాఙ్గవికర్షణాధికసుఖం రమ్యం కులస్త్రీరతమ్. 24

వ్యా.—అథాభ్యన్తరసంభోగం వర్ణయితుముపక్రమతే—ప్రాగితి—ప్రాక్ ప్రారమ్భే, మనాక్ అల్పం, మా మేతి మాస్తు మాస్త్వితి నిషేధవచనేన, అనాగతః అనుత్పన్నః రసోఽనురాగవిశేషో యస్మింస్తత్, సాధ్వ్యామితి భావః. తతో నిషేధానన్తరం జాతోఽఙ్కురితోఽభిలాషో వాఞ్ఛా యస్మింస్తత్తథోక్తమ్. తదన్వభిలాషానన్తరమ్ * 'అనుర్లక్షణే' ఇతి కర్మప్రవచనీయత్వాద్ద్వితీయా, నీవీవిస్రంసనాదిషు మన్దోద్యమనభావాత్ వ్రీడా తయా సహ సవ్రీడమ్ - * 'తేన సహ-' ఇతి తుల్యయోగే బహువ్రీహిః, * 'వోపసర్జనస్య' ఇతి సహభావస్య సత్వమ్. అథ వ్రీడానన్తరం, శ్లథోద్యమం నిరాకరణే శిథిలప్రయత్నమ్, పునరుద్యమనాభావానన్తరమ్-పునః శబ్దోఽత్రానన్తర్యార్థకః, ప్రధ్వస్తం విగలితం-ధైర్యం ప్రాతిలోమ్యలక్షణమ్ యస్మింస్తత్తథోక్తమ్-ఆ[illegible]కృతాభిముఖ్యమిత్యర్థః. తతః ప్రేమార్ద్రం ప్రణయరసపరిష్కృతమ్. తతః స్పృహణీయా అన్యోన్యమభిలషణీయా-నిర్భరా ఉద్వేలాశ్చ-యా రహఃక్రీడా ఏకాన్తకేలయః విస్రమ్భవిహారా ఇత్యర్థః-తాభిః ప్రగల్భం ప్రౌఢమ్, తతో నిస్సఙ్గేనాప్రతిబన్ధేన - అఙ్గవికర్షణేన కుచాద్యవయవమర్దనేన-అధికం సుఖం పరమానన్దో-యస్మింస్తత్తథోక్తమ్, కులస్త్రీరతం స్వస్త్రీసంభోగః రమ్యం సున్దరమ్-అత్యన్తమనోహరమితి యావత్; ఏతచ్చ ప్రథమసమాగమపరత్వేన ద్రష్టవ్యమ్. అన్యథోక్తవ్యవహారాసంభవాదితి భావః. కులశబ్దవ్యావృత్తసంభోగస్యాదిత ఆరభ్య ప్రాగల్భ్యఘటితత్వేనోక్తవిలక్షణత్వాదస్యాదృశో ద్రష్టవ్యః.

నాయికా తు ముగ్ధా, నాయకస్తూత్తమోఽనుకూలః కామతన్త్రేషు నిపుణః, అన్యథోక్తక్రమసంభోగాసంభవాదితి మన్తవ్యమ్. సంభోగలక్షణముక్తం రతిరహస్యే.—

'అనుకూలౌ నిషేవేతే యత్రాఽన్యోన్యం విలాసినౌ,
దర్శనస్పర్శనాదీని స సంభోగ ఉదాహృతః' ఇతి,

అత్ర మా మేతి వాగారమ్భసూచితైరనుభావైర్జాతాభిలాషమిత్యుక్తేన రత్యాఖ్యస్థాయిభావేన, సవ్రీడమిత్యాదినోపలక్షితైః సంచారిభావైః, అవశిష్టైర్విశేషణైర్యథాయథం ప్రతీయమానైరనుభావాదివిశేషైః కులస్త్రీ ఇత్యుక్తేనాలమ్బనవిభావేన ప్రతీయమానో రససార్వభౌమః శృఙ్గారో నిస్సఙ్గాఙ్గవికర్షణాఽధికసుఖమిత్యనేన పరిపోషాతిశయం ప్రాప్నోతీతి వేదితవ్యమ్. శార్దూలవిక్రీడితమ్.

టీ. ప్రాక్=మొదట, మనాక్ = కొంచెము, మామాఇతి=వలదువలదని, అనాగతరసం = వెలువడని రుచిగలదియు, తతః=తరువాత, జాతఅభిలాషం = పుట్టినకోరికగలదియు, (తదను=పిదప) సవ్రీడం = సిగ్గుతోఁ గూడునట్టు, శ్లథీకృతతను = సడలింపఁబడిన యవయవములుగలదియు, పునః=తరువాత, ప్రత్యస్తధైర్యం=తొలఁగిన దిట్టతనముగలదియు, ప్రేమ ఆర్ద్రం=ప్రీతిచే తడిసినదియు (పూర్ణానురాగము గలదనుట) స్పృహా...

గల్భం-స్పృహణీయ = కోరఁదగిన, నిర్భర=మితిలేని, రహఃక్రీడా=ఏకాంతకేళియందు, ప్రగల్భం = గట్టితనముగలదియు, తతః = అటుతరువాత, నిశ్శంక...సుఖం-నిశ్శంక = భయములేని, అంగ = అవయవములయొక్క, వికర్షణ=రాపిడిచేత, అధిక = ఎక్కువైన, సుఖం=ఆనందముగలదియు, (అగు) కులస్త్రీరతం=కులకాంతపొందు, రమ్యం = మనోహరమైనది.

తా. రతి గలుగకముందు వలదు వలదని యడ్డుబాటుతోఁ గూడినదియు, అనంతర ముదయించినరాగము గలదియు. ఆపైని సిగ్గుతోఁ గూడినదియు, తరువాత వివశమైన శరీరముగలదియు, పిదప విడువఁబడిన ధైర్యముగలదియు, అనురాగముతో నిండినదియు, కమనీయమై గాఢానురాగయుక్తమైన ఏకాంతక్రీడచే ప్రౌఢమైనదియు, అంతనుండి జంకులేక కుచాద్యవయవమర్దనము వలన మించిన సుఖము గలిగిన కుల కామినీసురతమే మనోహరమైనది.

ఉ. ఆది మితాదరంబు తదనంతర ముంచితరాగ మంత ల
జ్జోదయురమ్య మంత శిథిలోద్యమ మంత నితాంత ధైర్యవి
చ్ఛేదము ప్రేమపూరము విశేషవివిక్తవిహార మంత నా
హ్లాదకరాంగసంగము కులప్రమదారత మల్పసౌఖ్యమే.

శ్లో. ఉరసి నిపతితానాం స్రస్తధమ్మిల్లకానాం
ముకులితనయనానాం కించిదున్మీలితానామ్,
ఉపరిసురతఖేదస్విన్నగండస్థలానాం
అధరమధు వధూనాం భాగ్యవన్తః పిబంతి. 25

వ్యా.—అథ యదుక్తమ్ 'నానాకరణకల్పితమ్' ఇతి, తత్ర నానాకరణాని ధైనుకాదిబన్ధవిశేషాః, తేషాం మధ్యే ఏకం బన్ధవిశేషం వివక్షుస్తదనుకూలముపరిసురతమాహ:- ఉరసీతి,—ఉరసి నిపతితానాం పురుషాయితబన్ధవశాద్వక్షఃస్థల మధిష్ఠితానామ్, అత ఏవ స్రస్తధమ్మిల్లకానాం రతిరభసవిశ్లథకచబన్ధానామ్ - ని. 'ధమ్మిల్లాః సంయతాః కచాః' ఇత్యమరః. ముకులితనయనానాం సుఖపారవశ్యాల్లజ్జానుభావానుకరణాద్వా వినిమీలితలోచనానామ్, తథాఽపి కించిదున్మీలితానామ్ ఈషదున్మీలితలోచనానామ్-అన్యథా

ఆనాభిత్వాదితి భావః. అత ఏవ ఉభయసురతే [illegible] శ్రమస్తేన స్విన్నాని స్వేదార్ద్రాణి-గణ్డస్థలాని యాసాం [illegible] స్వేదాదిభూమ కృత్' ఇతి లక్షణాత్, [illegible] వానాం [illegible] అధరమధు అధరామృతం, భాగ్యవన్తః భాగ్యశాలినః, [illegible] నిజం [illegible] ఇత్యర్థః. [illegible] పిబన్తి [illegible] తథా [illegible] విశేషణాపేక్షయా [illegible] కథితమిత్యవగన్తవ్యమ్.

పురుషాయితలక్షణం రతిరహస్యే —

'స్వేచ్ఛయా శ్రమితే [illegible] [illegible] పురుషాయితమ్.' ఇతి.

నాయికాస్తు త్రిధా —

'స్మరవస్త్ర [illegible] ' ఇతి లక్షణాత్.

నాయికా, [illegible] —

'[illegible] ' ఇతి లక్షణాత్.

టీకాప్రక్ష —

[illegible] = [illegible] కలవారును, [illegible] = [illegible] కలవారును, కించిత్ = కొంచెము, ఉన్మీలితానాం = (కన్నులు) [illegible] -ఉపరి సురత=పురుషాయితరతియందు, శ్రమ = అలసటచే [illegible] , గణ్డస్థలానాం = చెక్కిలిప్రదేశములుగలవారును, ([illegible]) [illegible] = [illegible] , అధరమధు = అధరామృతము, భాగ్యవంతః=అదృష్టవంతులు, పిబంతి= పానము చేయుదురు.

తా. సిగపిన [illegible] మూయుని [illegible] పురుషాయిత [illegible] త్రాగు [illegible] .

ఉ. అక్కున [illegible] గన్నువాయుచల్
చక్కగ [illegible] పురుషాయితసంజనితశ్రమంబునం
జెక్కుల ఘర్మబిందువులు [illegible] నిండు [illegible] మే
[illegible] భాగ్యముల్ గల్గువారలల్.

అవ. [illegible] ఫలమని చెప్పుచున్నాడు:—

శ్లో. ఆమీలితనయనానాం యః సురతరసోఽను సంవిదం భాతి,
మిథునైర్మిథోఽవధారితమవితథమిద మేవ కామనిర్వహణమ్. 26

వ్యా.—అథ జ్ఞానపూర్వకమేవ సురతానుభవః సార్థకః, న త్వన్య ఇత్యాహ:— ఆమీలిత ఇతి.—ఆమీలితనయనానాం సుఖపారవశ్యాద్ధరముకుళిత నయనానాం, యూనాం యః సురతరసః సురతాస్వాదః, సంవిదం అను జ్ఞానమనుసృత్య భాతి-అయ మేతాదృశ ఇతి జ్ఞానగోచరతయా ప్రతిభాతీత్యర్థః. ఇద మేవ జ్ఞానపూర్వకసురతానుభవ ప్రతిభాన మేవ, అవితథం అవ్యర్థమ్-సార్థకమిత్యర్థః. కామస్య మన్మథస్య కామపురుషా ర్థస్య వా - నిర్వహణం ప్రతిష్ఠాపనమ్ - ఉజ్జీవనమితి యావత్, న త్వన్యదాభాసత్వాదితి భావః. మిథునైః రసజ్ఞైః స్త్రీపురుషైః - ని. 'స్త్రీపుంసౌ మిథునం ద్వన్ద్వ'మిత్యమరః. మిథోఽన్యోన్యం, అవధారితం నిశ్చితమ్ - అనుభవినామేవార్థనిశ్చయసంభవాదితి భావః; జ్ఞానపూర్వకసురతానుభవ ఏవ కామపురుషార్థ ఇతి ఫలితార్థః. అత ఇత్థంభూతసురత మేవ కర్తవ్యమ్-న త్వన్యాదృశమ్ - తస్య క్లేశమాత్రఫలకత్వాదితి తాత్పర్యమ్. ఆర్యా వృత్తభేదః.

టీ. ఆమీలితనయనానాం=కొంచెము మూసినకన్నులుగలవారి (నాయికానాయకులయొక్క), యః=ఏ, సురతరసః=సంభోగానందము, సంవిదం అను=జ్ఞానము ననుసరించి, భాతి = ప్రకాశించుచున్నదో (అనఁగా ఈసంభోగ మిటువంటిదని తెలియుచు ననుభవింపఁబడుచున్నదో), ఇదమేవ=ఇదియే (ఈజ్ఞాన మే - అనుభవ మే), అవితథం=వ్యర్థము కాని, కామనిర్వహణమ్ - కామ = కామ(పురుషార్థ)మునయొక్క, నిర్వహణం = నెఱవేర్పుట, (అని) మిథునైః = (ఆలుమగల) జంటలచేత, మిథః=పరస్పరము, అవధారితం= నిశ్చయింపఁబడినది.

తా. సురతశ్రమమునఁ గన్ను లరమోడ్చినతరుణు లగుస్త్రీపురుషులు తెలివితోఁ గూడి యేసంభోగ సుఖము ననుభవింతురో, ఆసుఖానుభవమే కామపురుషార్థమునకు సాఫల్యమని యారసజ్ఞులగు స్త్రీపురుషు లొండొరులు నిర్ధారణ చేసియున్నారు.

తే. కన్ను లరమోడ్చి విహరించుచున్నవారి
సురతభోగంబు తెల్వితోఁ బరఁగనేని
రమ్య మగు నది కామనిర్వహణ మనుచు
నాయికానాయకులకు నిర్ణయముగాదె.

అవ. స్త్రీపురుషుల కవస్థాభేదముచే నుచితముగానిని, దోషమును జెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. ఇదమనుచితమక్రమశ్చ పుంసాం
యదిహ జరాస్వపి మాన్మథా వికారాః,

యదపి చ న కృతం నితమ్బినీనాం
స్తనపతనావధి జీవితం రతం వా. 27

వ్యా.—అథ సురతావధిం కథయన్నిగమయతి.—ఇదమితి.—ఇహాస్మిం ల్లోకే, పుంసామిద, మనుచితం అన్యాయ్యమ్, అక్రమో నిర్మర్యాదశ్చ, కిమిదమిత్యాశఙ్కాయామాహ-జరాసు వార్ధకావస్థాస్వపీత్యర్థః. మాన్మథా వికారాః సురతవ్యాసఙ్గాః కృతా ఇతి యత్, ఇదమితి సమ్బన్ధః కిం తు యావత్పరావధికసురతమేవ న్యాయ్యం మర్యాదాగోచరం చేత్యర్థః. తదుపరితనసురతస్యాభాసత్వాదితి భావః. తథా నితమ్బినీనాం స్త్రీణాం చ, ఇదమనుచితమ్; కిం తదిత్యత ఆహ— స్తనపతనమే అవధిః మర్యాదా యస్య తత్తథోక్తం, జీవితం జీవనం వా, రతం వా సురతం వా, న కృతమితి యత్, బ్రహ్మణేతి శేషః, తదితి సమ్బన్ధః, స్త్రీణాం తావత్ స్తనపతనావధికమేవ జీవనం కర్తవ్యం, సురతమపి తదవధికమేవ, అన్యథా 'పఞ్చాశద్వర్షావధి పరతో వృద్ధతామేతి నారీ' ఇతి కామశాస్త్రోక్తేర్వృద్ధానాం సంభోగానర్హత్వాత్ - 'త్యజేద్వృద్ధాం స్తనాఢ్యాం వృద్ధస్త్రీం కన్యకాం త్యజేత్' ఇతి నిషేధస్మరణాత్ - 'అతిగ్గరం లమ్బపయోధరాణాం స్త్రీణాం చ దుఃఖత్రయమేవ భూమా'. ఇతి లమ్బస్తనరితమ్బినీసంభోగస్య దుఃఖరూపత్వాచ్చేతి భావః యథాహ మాఘః—

'ఉదయమపి జరత్యాః ప్రకామమస్యోర్లఘులమ్బపయోధరోపరుద్ధాః,
సతతమసుమతామగమ్యరూపాః పరిణతదిక్కరికాస్తటీర్బిభర్తి.' ఇతి.

అత్ర స్త్రీణాం పురుషాణాం చ యౌవనకృతసురతమేవ రమణీయమితి తాత్పర్యమ్.

పుష్పితాగ్రా వృత్తమ్—'అయుజి నయుగరేఫతో యకారో యుజి చ నజౌ జరగాశ్చ పుష్పితాగ్రా.' ఇతి లక్షణాత్.

టీ. ఇహ=ఇప్పుడు (ఈలోకమునందు), పుంసాం = మగవారికి, జరాసు అపి=ముదిదశయందును, మాన్మథాః = మన్మథసంబంధములయిన, వికారాః = చేష్టలు, (ఇతి) యత్=అనునదియేదియో, నితమ్బినీనాం = స్త్రీలకును, స్త...ధి- స్తన=చనులయొక్క, పతన=జారుట, అవధిః=హద్దుగా, జీవితం వా=బ్రదుకుగాని, రతం వా=సంభోగముగాని, న కృతం=చేయబడలేదు. (ఇతి) యత్=అనునదియేదియో, ఇదం=ఇది, అనుచితం=తగనిది, అక్రమశ్చ = క్రమములేనిదియును, (అన్యాయ్యమనుట.)

తా. ఈపురుషులు ముసలివారైయున్న పిదప గూడ మన్మథవికారంబు గలిగియుండునట్లొనర్చుట యు స్త్రీలు కుచములు జారిపోవునంత

వఱకే బ్రతికియుండునట్లుగాని, సురతము సలుపునట్లుగాని యుండవలె నని యేర్పాటు చేయకపోవుటయు మిక్కిలి యనాగరికముగాను, న్యాయవిరుద్ధముగాను నున్నది.

చ. ఇది యుచితంబు గానిపని యిమ్మహిలో మగవారికెంతయున్
మదనసుఖాభిలాషములు మానక యున్కి జరాభరంబునం
గొదకుమిటారిముద్దుచనుగుబ్బలు జాఱిన వెన్క బోంట్లకున్
మదనసుఖంబు జీవితము మాన్పఁడు తామరచూలి జాణయే.

అవ. సుఖానుభవమునకు జవ్వనము ముఖ్యమని మూఁడుశ్లోకములచే వర్ణింపుచున్నాఁడు—(దేశాంతరమునఁ గొల్వఁగొల్వ ప్రాయపువారి వచనము.)

శ్లో. రాజం స్తృష్ణామ్బురాశేర్న హి జగతి గతః కశ్చిదేవావసానం
కో వార్థోఽర్థైః ప్రభూతైః స్వవపుషి గలితే యౌవనే సానురాగే
గచ్ఛామః సద్మ యావద్వికసితనయనేన్దీవరాలోకినీనా [నామ్.
మాక్రమ్యాక్రమ్య రూపం ఝటితి న జరయా లుప్యతే ప్రేయసీ

వ్యా.—యదుక్తం సురతానుభవస్య యౌవనస్యాత్యన్తావశ్యకత్వం త్రిభిర్వర్ణయతి. తత్రాదౌ చిరప్రవాసనిర్విణ్ణానాం రాజసేవాతత్పరాణాం యూనాం వచనమేతత్—రాజన్నితి.—హే రాజన్, జగతి అస్మిన్ లోకే, కశ్చిదేవ కశ్చిదపి పురుషః, తృష్ణా ధనలిప్సా - సైవామ్బురాశిః సముద్రస్తస్య అవసానం పారం, న గతో హి న ప్రాప్తః ఖలు; కిన్తు మగ్న ఏవేత్యర్థః తృష్ణాయా అపరిచ్ఛిన్నత్వాదమ్బురాశిత్వరూపణమ్, అథ యావత్కాఙ్క్షితార్థలాభేఽపి న తైః ప్రయోజనసిద్ధిరిత్యాహుః - ప్రభూతైః ప్రచురైః - ని. 'ప్రభూతం ప్రచురం ప్రాజ్యమ్' ఇత్యమరః. అర్థైర్ధనైః, కో వార్థః ం ప్రయోజనమ్? న కిమపీత్యర్థః. అకిఞ్చిత్కరత్వాదితి భావః. ని. 'అర్థోఽభిధేయరైవస్తుప్రయోజననివృత్తిషు' ఇత్యమరః. కస్మిన్ కథంభూతే సతి? స్వవపుషి నిజశరీరే (అధికరణే). సానురాగే సంభోగేచ్ఛాజనకే అనురాగసహితే వా యౌవనే, గలితే సతి-కోఽర్థ ఇతి సంబన్ధః - ధనలాభాదపి యౌవనమేవాస్మాకం బలీయ ఇత్యర్థః. అతస్తావత్తత్పూర్వమేవ, సద్మ స్వగృహం ప్రతి, గచ్ఛామో యాస్యామః, యావత్ యదా, వికసితాని ఉత్ఫుల్లాని - కుముదాని కైరవాణి - ఇన్దీవరాణి నీలోత్పలాని చ తత్సదృశా ఆలోకా నేత్రాణి - ఆసాం సన్తీతి తథోక్తానామ్ - సితాసితోభయవలమనోహరనయనానామిత్యర్థః. ని, 'సితే కుముదకైరవే'- 'ఇన్దీవరం చ నీలేఽస్మిన్' ఇత్యుభయత్రాప్య

మరః. ప్రేయసీనాం ప్రియతమానాం సంబన్ధి, రూపం యౌవనప్రయుక్తసౌన్దర్యం జరయా, ఆక్రమ్యాక్రమ్య అభీక్ష్ణమాక్రమ్య, ఝుషితి అఞ్జసా. ని. 'ప్రాగ్ఘుటిత్యఞ్జసాఽహ్నాయ' ఇత్యమరః. న లుప్యతే న హ్రియతే, తావదితి సంబన్ధః - అన్యథా తత్తదా పాయే విలక్షణసవద్ధమనస్వైవ్యత్యాద్వృద్ధస్త్రీగమననిషేధాచ్చేతి భావః. ని. 'యావత్తావచ్చ సాకల్యేఽవధౌ మానేఽవధారణే' ఇత్యమరః.

టీ. రాజన్=ఓరాజా! జగతి = లోకములో, కశ్చిత్ ఏవ = ఎవ్వఁడును, తృష్ణాంబురాశేః=ఆశయనెడి సముద్రముయొక్క, పారం=అవలిగట్టును, న గతః హి=పొందఁడాయెఁగదా? స్వవపుషి = తనదేహమునుండి, సఅనురాగే = అనురాగముతోఁగూడిన, యౌవనే = జవ్వనము, గళితే=జాఱఁగా, ప్రభూతైః = గొప్పవైన, అర్థైః=ధనములతో, అర్థః=ప్రయోజనము, కః వా = ఏమి? వికసి...నీనాం - వికసిత = విప్పారిన, నయనఇందీవర=నల్లగలువలవంటి కన్నులతో, ఆలోకినీనాం=మాచునట్టి, ప్రేయసీనాం=ప్రియురాండ్రయొక్క, రూపం=రూపము, జరయా = ముసలితనముచే, ఆక్రమ్యఆక్రమ్య = పైకొనిపైకొని, ఝుషితి = తటాలున, యావత్ = ఎంతలో, న లుప్యతే = చెడఁగొట్టఁబడదో, (తావత్ = అంతలో,) సద్మ=ఇంటికి, గచ్ఛామః=వెళ్లెదము.

తా. ఓరాజా! ఆశ యనునది సముద్రముం బోలినది. లోకంబున నాసముద్రపు దరిఁజూచినవాఁడొక్కఁడయినను లేఁడు. మాదేహమున జవ్వనంబు జారకయుండునప్పుడే సుఖంబుల ననుభవింపవలయును, యౌవన ముడిగిన పిదప నీయపారధనమున్న నేమి యుపయోగము? కావునఁ బుడమితేఁడా! విరిసిన కలువలంబోలు కన్నులతోఁ జూచు మాప్రియురాండ్రయొక్క రూపంబు ముదిమిచేఁ జెడిపోకమునుపే మా యిండ్లకుఁ బోయి సుఖంబుల ననుభవింప నుత్తరు వొసఁగుము.

శా. ఆశాసాగరపార మేరికిని శక్యంబౌనె చేరంగ భో
గాశాయుక్తము జవ్వనంబు గళితం బైనన్ ధనం బేల ధా
త్రీశా! యింటికిఁ బోదుమే ప్రియసుధాకహ్లారదోల్లసద్రూపరే
ఖాశోభాతిశయంబు దుర్భరజరాక్రాంతంబు గాకుండఁగన్.

అవ. సర్వానర్థములకు జవ్వనము మూలమని చెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. రాగస్యాగారమేకం నరకశతమహాదుఃఖసంప్రాప్తిహేతు
ర్మోహస్యోత్పత్తిబీజం జలధరపటలం జ్ఞానతారాధిపస్య,

కన్దర్పస్యైకమిత్రం ప్రకటితవివిధస్పష్టదోషప్రబన్ధం
లోకేఽస్మిన్నహ్యనర్థవ్రజకులభవనం యౌవనాదన్యదస్తి. 29

వ్యా.—అథానర్థమూలమాహ—రాగస్యేతి,—రాగస్య మాత్సర్యస్య, ఏకమ్ అగారం ముఖ్యాయతనమ్ అనురాగైకస్థానమితి వా, తథా, నరకశతేషు నిరయపరమ్పరాసు-యాని మహాదుఃఖాని తీవ్రయాతనాస్తేషాం సంప్రాప్తిహేతుః ప్రాప్తిసాధనమ్-అగమ్యాగమనాదిదుష్కర్మ ప్రవర్తకత్వాదితి భావః. మోహస్య స్త్ర్యాసక్తిరూపస్య, ఉత్పత్తిబీజం జన్మకారణమ్.ని. 'హేతుర్నా కారణం బీజమ్'ఇత్యమరః. జ్ఞానతారాధిపస్య ప్రబోధచన్ద్రస్య, జలధరపటలమ్ అభ్రబృన్దం-జ్ఞానప్రకాశ ప్రతిబన్ధకమిత్యర్థః. కన్దర్పస్య కామదేవస్య, ఏకం మిత్రం ముఖ్యబన్ధుః, ప్రకటితో-వివిధో నానావిధః - స్పష్టః ప్రకాశశ్చ - దోషప్రబన్ధః పాతకసంబన్ధో-యస్య తత్తథోక్తమ్-యద్యౌవనమితి శేషః, అతో ఽస్మిన్ లోకే; తస్మాద్యౌవనాదన్యత్ ఇతరత్, అనర్థానాముక్తవిధానాం - వ్రజస్య సమూహస్య-కులభవనమ్ ఉత్పత్తినికేతనం, నాస్తి హి, ఇదమేవాత్యన్తానర్థమూలమిత్యర్థః; తదుక్తమ్,—

'యౌవనం ధనసంపత్తిః ప్రభుత్వమవివేకితా,
ఏకైకమప్యనర్థాయ కిము యత్ర చతుష్టయమ్!'' ఇతి.

టీ. రాగస్య = అనురాగమునకు (లేక, మాత్సర్యమునకు), ఏకం = ముఖ్యమైన, అగారం=ఇల్లు, నర...హేతుః-నరకశత = నరకముల నూఱులయందలి, మహాదుఃఖ = గొప్పదుఃఖములయొక్క, సంప్రాప్తి=రాకకు, హేతుః = కారణము, మోహస్య=అజ్ఞానమునకు, ఉత్పత్తిబీజం=జన్మకారణము, జ్ఞానతారాధిపస్య = తెలివియను చంద్రునకు, జలధరపటలం=మొయిళులమొత్తము, కందర్పస్య = మన్మథునకు, ఏకమిత్రం=ముఖ్యస్నేహితుడు, ప్రక...బంధం-ప్రకటిత = వెలిపుచ్చఁబడిన, వివిధ = అనేకప్రకారములగు, స్పష్ట=స్ఫుటమైన, దోషప్రబంధం = తప్పులు కుప్పలుగలదియు, అస్మిన్ = ఈ, లోకే= లోకమందు, అనర్థ...భవనం-అనర్థ=కీడులయొక్క, వ్రజ=సమూహమునకు, కులభవనం= వంశపరంపరగవచ్చిన యిల్లు, (అగునట్టిది) యౌవనాత్ = యౌవనముకంటె, అన్యత్ = మఱియొకటి, నాస్తిహి=లేదుగదా!

తా. యౌవన మనునది యాశకుఁ బ్రధానస్థానము. పెక్కుపాపములను, తీరని వ్యసనంబులను బొందుటకుఁ గారణ మైనది. మోహమును గలిగించు విత్తనము. జ్ఞానమను చంద్రునికి మొయిళుల గుంపు వంటిది. (మొయిళుల గుంపు చంద్రమండలమును గ్రమ్మునట్లు జ్ఞాన

ము (గ్రమ్మునది.) మరునికి విడువని నెచ్చెలి. పెక్కులైన పాపములను నిశ్చయముగాఁ జేయించునది. మంచిపనులకుఁ బ్రతిబంధకమైయున్నది. ఇట్లు చేటులకుఁ బుట్టినింటి వంటిది జవ్వనమునకు మించినది మఱొక్కటి యీభూలోకమునందే లేదు.

చ. రతిపతిచేతివాలు ఘనరాగనివాసము నీతివైరి దు
గ్గతికతదర్గళము మోహజనిస్థాన ముజ్జ్వలబోధతారకా
పతినిబిడాభ్రబృందము శుభప్రతిబంధము దోషసంగసం
గత మగు నేగి జవ్వనముకన్న జగంబున వేఱె యున్నదే.

అవ. ఇట్టి సర్వానర్థమూలమయిన యౌవనమున వికారము నొందని పురుషుఁడు ధన్యుఁడని చెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. శృఙ్గారద్రుమనీరదే ప్రసృమరక్రీడారసస్రోతసి
ప్రద్యుమ్నప్రియబాన్ధవే చతురవాఙ్ముక్తాఫలోదన్వతి,
తన్వీనేత్రచకోరపార్వణవిధౌ సౌభాగ్యలక్ష్మీనిధౌ
ధన్యః కోఽపి న విక్రియాం కలయతే ప్రాప్తే నవే యౌవనే. 3)

వ్యా.—ఇత్థం భూతే యౌవనే కశ్చిదేవ నిర్వికృతిః ఇత్యాహ—శృఙ్గార ఇతి.—శృఙ్గారః సంభోగవిప్రలమ్భరూపః శృఙ్గారరస ఏవ ద్రుమో వృక్షః - తస్య నీరదే అమ్బువాహే - ఉత్ఫుల్లకలికాకిసలయపల్లవస్తబకాదిరూపావస్థాభిః పరిపోషావహ ఇత్యర్థః, ప్రసృమరో వ్యాపనశీలః - యః క్రీడారసో మన్మథకేలి- స్తస్య స్రోతసి ప్రవాహే - అవిచ్ఛేదేన ప్రవర్తక ఇత్యర్థః. అథవా ప్రసృమరక్రీడానాం రసస్రోతసి రసప్రవాహే - యథేచ్ఛాసంచారావకాశ ఇత్యర్థః. ప్రసృమరేత్యత్ర *సృఘస్యదః క్మరచ్' ప్రద్యుమ్నస్య కన్దర్పస్య-ప్రియబాన్ధవే ఆప్తబన్ధౌ * స్వార్థేఽణ్ ప్రత్యయః. వి, 'ప్రద్యుమ్నో మీనకేతనః, కన్దర్పో దర్పకోఽనఙ్గః' ఇత్యమరః. చతురవాచాం నిపుణవాక్యానామేవ - ముక్తాఫలాని మౌక్తికమణయః- తేషాముదన్వతి సముద్రే- సరససంలాపోత్పత్తిదేశస్థానే ఇత్యర్థః - 'ఉదన్వానుదధౌ చ' ఇతి నిపాతనాత్సాధుః. సముద్రస్య ముక్తాకరత్వముక్తం రత్నశాస్త్రే—

'ద్విపేన్ద్రజీమూతవరాహశఙ్ఖమత్స్యాహిశుక్త్యుద్భవవేణుజాని,
ముక్తాఫలాని ప్రథితాని లోకే తేషాం తు శుక్త్యుద్భవమేవ భూరి.' ఇతి.

తన్వీనాం విలాసినీనాం - నేత్రాణ్యేవ చకోరాః పక్షివిశేషాః తేషాం పార్వణవిధౌ పూర్ణచన్ద్రే-తద్వదుల్లాసక ఇత్యర్థః. *పర్వణి భవః పార్వణ ఇతి విగ్రహః-వి,

'విధురివ్యాష్టా చన్ద్రమసి' ఇత్యమరః. సౌభాగ్యలక్ష్మ్యాః సౌన్దర్యసంపదో - నిధౌ నిధానే - కదాచిదపి స్వావస్థానదశాయాం సౌన్దర్యలక్ష్మీర్న క్షీయత ఇత్యర్థః. నవే యౌవనే నూతనే వయసి, ప్రాప్తే సతి, కోఽపి ధన్యః కశ్చిదేవ సుకృతీ, విక్రియాం మన్మథవికారం, న కలయతే న ప్రాప్నోతి; ఈదృశస్తు విరల ఇతి భావః.

శ్లోకద్వయేఽపి నిరవయవరూపకాలంకారః. శార్దూలవిక్రీడితమ్.

టీ. శృంగా...జే-శృంగార = శృంగారమనెడి, ద్రుమ = వృక్షమునకు, నీరదే = మేఘమయినదియును, ప్రసృ...స్రోతసి-ప్రసృమర = వ్యాపించునట్టి, క్రీడా = సంభోగమందలి, రస=రస (అభిలాష)మనెడి రస (జల)మునకు, స్రోతసి = ప్రవాహమయినదియును, ప్రద్యుమ్నప్రియబాంధవే = మన్మథునకు నెయ్యంపుచుట్టమయినదియును, చతు...స్వతి- చతుర = చిత్రములైన, వాక్ = మాటలనెడి, ముక్తాఫల = ముత్యాలపూసలకు, ఉదన్వతి = సముద్రమైనదియును, తన్వీ...విధౌ-తన్వీ = కృశాంగులయొక్క, నేత్ర = కన్నులనెడి, చకోర = వెన్నెలపులుఁగులకు, పార్వణవిధౌ=పున్నమచందురుఁడైనదియుఁ, సౌభాగ్యలక్ష్మీనిధౌ=సౌందర్యసంపదకు గనియైనదియుం, (అగు) నవే యౌవనే = క్రొత్తప్రాయము, ప్రాప్తే (సతి) = రాఁగా, కోఽపి ధన్యః = ఎవఁడో పుణ్యవంతుఁడు, విక్రియాం = (మనో)వికారమును, న కలయతే = పొందఁడు. (తఱచుగా నందఱుఁ బొందుదురనుట.)

తా. మేఘంబు వర్షించి చెట్లను పెంపొందించునట్లు, శృంగారరసమును పెంచునదియు, పాలుపంచు క్రీడారసం బనెడి యుదకప్రవాహమువంటిదియు, మరుని కనుఁగుబంటు వైనదియు (ప్రియబంధువుమాడ్కి మన్మథునికిఁ బ్రేమగూర్చునదియు), జాణపలుకు లనెడి ముత్తెములకు సంద్రముమాడ్కి నునికిపట్టును, చకోరపక్షులను బున్నమచందురుఁడు సంతోషపెట్టునట్లు లేఁగెంబోఁడుల కన్నుల కింపొదవునదియు, సౌందర్యసంపదకు నునికియు నైన యౌవనము దేహమున నెలకొన్నయప్పుడు పుణ్యాత్ముఁ డెవ్వఁడో యొక్కఁడు చిత్తవికారంబు నొందఁడుగాని తక్కిన యందఱు చపలు లగుదురు.

ఉ. మారునికూర్మిచుట్టము సుఖంచితకేళిరసప్రవాహంబు శృం
గారమహీజనీరదము కంజముఖీజనదృక్చకోరరా
కారజనీశమండలము కాంతవచోమణివార్ధి యౌవనం
బారయఁ బొందుచో వికృతి నందనివాఁడె కృతార్థుఁ డిమ్మహిన్.

అవ. యౌవనమనర్థమూలము గనుక, కామినులను విడిచినయెడల నాయౌవన మనర్థమూలముఁ గారణముగాదు గదా యని శోకించి, మగువల విడుచుట కష్టమని మూఁడు శ్లోకములచే వర్ణించుచున్నాఁడు:—

శ్లో. సంసారేఽస్మిన్నసారే కునృపతిభవనద్వారసేవాకళఙ్క-
వ్యాసఙ్గవ్యస్తధైర్యం కథమమలధియో మానసం సంనిదధ్యుః,
యద్యేతాః ప్రోద్యదిన్దుద్యుతిసిచయభృతో న స్యురమ్భోజనేత్రాః
ప్రేఙ్ఖత్కాఞ్చీకలాపాః స్తనభరవినమన్మధ్యభాజస్తరుణ్యః. 31

వ్యా.—యదుక్తం యౌవనస్యానర్థమూలత్వం తత్ కామినీపరిత్యాగేఽత్యన్త దూరాపాస్తమిత్యాశఙ్క్య తాసామపరిత్యాజ్యతాం త్రిభిర్వర్ణయతి.—సంసార ఇతి.- అమలధియో నిర్మలమతయో మహాన్తః, మానసం నిజం మనః, అసారే నిస్సారే, అస్మిన్ పరివర్తమానే, సంసారే కలత్రాదిపోషణవ్యాసఙ్గరూపే, కునృపతిభవనద్వారస్య కుత్సిత రాజమన్దిరప్రతిహారస్య-సేవా అనువర్తనమేవ - కలఙ్కః-అపవాదః - తత్ర యో వ్యాసఙ్గః - అత్యాసక్తిస్తేన వ్యస్తం - ధైర్యం ధీరత్వం యస్య తత్తథోక్తమ్, ఈదృక్కష్ట కర్మాసక్తమలినమిత్యర్థః. కథం సంనిదధ్యుః సమాదధ్యుః, న కథంచిదపీత్యర్థః. కిం న స్యాచ్చేదిత్యత ఆహ—ప్రోద్యన్ ఉదిత్వరో-య ఇన్దుః తస్య ద్యుతిరివ ద్యుతిర్యేషాం తాని చన్ద్రధవలాని మాణిక్యాని వా - ఉద్యద్విశేషణసామర్థ్యాత్ - తాని సిచయాని అంశుకాని-బిభ్రతీతి తథోక్తాః, అమ్భోజే ఇవ నేత్రే యాసాం తాః పద్మపలాశవిశాలలోచనా ఇత్యర్థః. ప్రేఙ్ఖత్యః కాఞ్చ్యః క్వణద్రశనా ఏవ - కలాపా భూషణాని - యాసాం తాః - యద్వా కాఞ్చ్యేవ భూషణాని యాసాం తాః, ని. 'కలాపో భూషణే బర్హే' ఇత్యమరః. స్తనభరేణ కుచకుమ్భగౌరవేణ - వినమన్తి అవనతాని - మధ్యాని వలగ్నాని - భజన్తీతి తథోక్తాః - పీవరకుచాః కృశోదర్యశ్చ ఇత్యర్థః. ఏతేన సౌన్దర్యాతిశయ ఉక్తః. ఏతాః ప్రసిద్ధాః తరుణ్యో యువతయః - న స్యుర్యది న భవేయుర్యది - తర్హి కథం సంనిదధ్యురితి సంబన్ధః; అతో ఏతత్తరుణీనాం విద్యమానత్వాదేవ సుధియామప్యేవంభూతా భవస్థితిరిత్యర్థః. తస్మాత్తరుణ్యో దుష్పరిహారా ఇతి భావః. తదుక్తమ్ —

'అసారాదిహ సంసారే సర్వాసారే మకరధ్వజే,
సతే చ కామినీమూలే కా వా స్యాత్పరికల్పనా!'

అత్రోత్తరవాక్యార్థస్య పూర్వవాక్యార్థం ప్రతి హేతుత్వాత్కావ్యలిఙ్గభేదః. స్రగ్ధరా.

టీ. ప్రోద్య—భృతః- ప్రోద్యత్ =ఉదయించుచున్న, ఇందు=చంద్రునియొక్క-ద్యుతి=(కాంతివంటి) కాంతిగల, సిచయ = చీరలను (చందురకావివలిపెపుచీరలనుట), భృతః=ధరించువారును, అంభోజనేత్రాః=తామరలవంటి కన్నులుగలవారును, ప్రేంఖత్... లాపాః- ప్రేంఖత్ = కదలుచున్న, కాంచీ=ఓడ్డాణము నెడు, కలాపాః = సొమ్ములుగలవారును, స్తన...భాజః- స్తనభర = చనులబరువుచే, వినమత్ =వ్రాలుచున్న, మధ్య=నడుమును, భాజః=పొందినవారును, (అగు), ఏతాః తరుణ్యః = ఈ(ప్రసిద్ధలగు) యువతులు, స్యుఃయది = ఉండరేని, అమలధియః = నిర్మలబుద్ధిగలవారలు, అసారే = సారములేని, అస్మిన్ =ఈ, సంసారే=సంసారమునందు, దు...ధైర్యం-దున్నృపతి = దుష్టరాజులయొక్క, భవనద్వార = దేవిడీవాకారములయందలి, సేవా = కొలువుయొక్క, కళంక = దోషముయొక్క, వ్యాసంగ=సంబంధముచేత, వ్యస్త=చెదరిన, ధైర్యం = ధీమసముగల, మానసం=మనస్సును, కథం=ఎట్లు, సన్నిదధ్యుః=కుదుర్చుకొందురు?

తా. ఈ నిస్సారమయిన సంసారమునందుఁ జక్కఁగా నుదయించిన చంద్రునికాంతిసమూహమువంటి కాంతిగలవలువలు దాల్చినవారును, కమలనేత్రలును, ఘణిల్లుఘణిల్లుమని రవణించు చిరుగజ్జెలయొడ్డాణములు ధరించినవారును, గబ్బిగుబ్బలబరువుచేఁ గొంచెమువంగిన నడుము గలవారునైన యీ ప్రమదలుండరేని నిర్మలమనస్సుగల పండితులు చెడ్డరాజులవాకిళ్లయందుఁ గొలువుకొలుచుటయందలవాటుచే ధైర్యమువీడిన తమ మనసుల నెట్లు ధరింపఁగలరు? (చెడుదొరల కొలువువలని దుఃఖముచేఁ గలవరము నొందినవారయినను పురుషులు పైఁజెప్పినగుణములుగల స్త్రీలను బొందుటచేత నిలుకడగల మనస్సు కలవారగుదురు.

చ. జలజవిలోచనంబులును సన్నపుఁజందుర కావిచీరెలుం
గులుకు మెఱుంగుఁజన్నులును గొంచెపుఁగౌనులు రత్నకింకిణీ
కలరశనాగుణంబులును గల్గినకాంతలు గల్గరేని గా
సిలి మతిమంతు లేటికి వసింతురు రాజగృహాంగణంబులన్

అవ. స్త్రీలపైనియాశ పురుషులను మ్రొక్కనట్లు నేయునని చెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. సిద్ధాధ్యాసితకన్దరే హరవృషస్కన్ధావరుగ్ణద్రుమే
గఙ్గాధౌతశిలాతలే హిమవతః సానౌ స్థితే శ్రేయసి,
కః కుర్వీత శిరఃప్రణామమలినం మ్లానం మనస్వీ జనో
యద్విత్రస్తకురఙ్గశాబనయనా న స్యుః స్మరాస్త్రం స్త్రియః. ౩౬

వ్యా.—సిద్ధేతి = సిద్ధైర్యోగిభిః - అధ్యాసితా అధిష్ఠితా - కన్దరా గుహా-యస్మిం స్తత్తథోక్తే ఏతేన తపస్సిద్ధిహేతుత్వం సూచ్యతే, హరస్య నిత్యసన్నిహితస్య-యో వృషో వాహనభూతో మహోక్షస్తస్య స్కన్ధేన హంసపీఠేన - కకుదేతి యావత్ - అవరుగ్ణాః భగ్నాః-ద్రుమా యస్మిన్ తత్తథోక్తమ్. * 'రుజో భఙ్గే' కర్మణి క్తః. * 'ఓదితశ్చ' ఇతి నిష్ఠానత్వే ణత్వమ్. ఏతేనాఽఖిలశ్రేయఃప్రదశివసాన్నిధ్యముక్తమ్, గఙ్గాధౌతాని గఙ్గాప్రక్షాలితాని - శిలాతలాని, యస్మిన్ తత్తథోక్తే - ఏతేనాఽత్యన్తపవిత్రత్వ ముక్తమ్. అత ఏవ శ్రేయసి శ్రేష్ఠే-శ్రేయస్కరే - వా, హిమవతో గిరేః సంబన్ధిని స్థానే ప్రదేశే స్థితే సతి, కో వా మనస్వీ సుమేధాః ధీరో జనః * 'ప్రశంసాయామినిః, శిరో నిజోన్నతమూర్ధానం, ప్రణామేన తన్నృపతిపాదపతనేన - మలినం కలుషితమ్, అత ఏవ మ్లానం ఉత్కర్షహీనం, కుర్వీత, 'మలినం మానమ్' ఇతి పాఠే - మానం నిజాభిమానం (కర్మ) - శిరఃప్రణామేన నిజోన్నతమూర్ధనమనేన-మలినం ప్రతిష్ఠాహీనం-కుర్వీత, నకో ఽపీత్యర్థః. కుతః? యద్యస్మాత్కారణాత్, విత్రస్తకురఙ్గశాలనయనాః పద్మినీజాతిత్వా చ్చకితబాలహరిణేక్షణాః, అత ఏవ, స్మరాస్త్రం మహావీరస్య స్మరస్య జగద్విజయసాధన భూతబాణ ఇత్యర్థః. * లిఙ్గవచనవ్యత్యయో నిత్యనపుంసకత్వేన జాత్యభిప్రాయేణ వా 'వేదాః ప్రమాణమ్' ఇత్యాదివద్ద్రష్టవ్యః ఇత్యుక్తం ప్రాక్, స్త్రియః న స్యుశ్చేత్, అతః అమోఘమదనశస్త్రభూతస్త్రీణామపరిత్యాజ్యతయా విద్యమానత్వే నైవ మనస్వినామపివృ గ్ధనవస్థాపత్తిరితి భావః. వృత్తముక్తమ్.

టీ. విత్రస్త...నయనాః - విత్రస్త=బెదరిన, కురంగశాల = లేడిపిల్లలయొక్క, నయనాః = (కన్నులవంటి) కన్నులుగలవారును, స్మరఅస్త్రం=మన్మథబాణమును. (అగు) స్త్రియః = ఆడువాండ్రు, న స్యుః యత్ = లేరేని, సిద్ధా...కందరే-సిద్ధ=యోగులచే, అధ్యాసిత = ఉండఁబడిన, (యోగుల కాఁపురమైన,) కందరే = చరియలుగలదియు, హర...ద్రుమే - హర = శివునియొక్క, వృష=ఎద్దుయొక్క, స్కంధ=మూఁపురముచే, అవరుగ్ణ=విఱువఁబడిన, ద్రుమే = చెట్లుగలదియు, గంగా...తలే - గంగా = గంగచేత, ధౌత=కడుగఁబడిన, శిలాతలే = రాతిప్రదేశములుగలదియు, (అగు) హిమవతః = హిమవంతముయొక్క, సానౌ = చరియయందు, శ్రేయసి = పుణ్యమును లేక మోక్షము, స్థితే సతి = సిద్ధముగానుండఁగా, కః మనస్వీ = ఏబుద్ధిమంతుఁడు, శిరః=(తన)తలను, ప్రణామ మలినం = (ఒకరికి) వంగుటచేత మాసినదిగాను, మ్లానం = వాడినదిగాను, కుర్వీత = చేసికొనును.

తా. వెఱచిన జింకకూనల కన్నులంబోలిన కన్నులుగల యంగనలు మన్మథుని తూఁపులుగారేని, సిద్ధులు వసించెడి గుహలతోఁ గూడి,

ఈశ్వరుని వాహనంబగు నందికేశుని దేహముచే విఱువఁబడిన చెట్లచే వెలయుచు గంగాజలముచేఁ బావనంబగు ఱాతిప్రదేశముగలిగి యుండు నుపద్రవము లేని హిమవంతముయొక్క ప్రదేశమున్నప్పుడు, వధీరుఁడగు మానవుఁడు రాజులకు సాష్టాంగముగాఁ బ్రణమిల్లి తనశిరస్సును మలినమయి వాడునట్లు చేసికొనును? లోకంబున స్త్రీలు మన్మథవికారంబుఁ గలిగింపఁజాలనివా రయినయెడల, మనుజులు సంసారములఁ బాసి, హిమవంతమున కేగి తపస్సు చేయుచుందురు. అట్లుగాక మన్మథవికారమునకు వారు కారణభూతులై యున్నందుననే పురుషులు రాజుల యడుగులకు మడుగులొత్తుచు వారిచుట్టును దిరుగుచుందురు.

శా. గంగాధౌతశిలాతలంబు హరగోస్కంధప్రదేశాహతో
త్తుంగక్ష్మాజము సిద్ధసేవితగుహాస్తోమంబు శీతాచలో
త్సంగంబుండఁగ నెవ్వఁడో వృపపాదంబుల్ దలందాల్ప సా
రంగీశాబవిలోచనల్ మనసిజాస్త్రంబుల్ లేనిచోఁ న్.

అవ. స్త్రీలే బంధహేతువులని చెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. సంసార! తవ పర్యన్తపదవీ న దవీయసీ,
అన్తరా దుస్తరా న స్యుర్యది రే మదిరేక్షణాః. 33

వ్యా.—సంసార ఇతి.—హే సంసార, తవ, పర్యన్తపదవీ అవసానసీమా, న దవీయసీ న దవిష్ఠా భవతి - న దూరతరేతి యావత్ - కిన్తు నేదీయస్యేవేత్యర్థః. * 'దూరశబ్దాదీయసుని 'ఉగితశ్చ' ఇతి జీప్ * 'స్థూలదూర-' ఇత్యాదినా యణాదిపరలోపః పూర్వగుణౌ, కుతః? తే తవ, అన్తరా మధ్యే, దుస్తరా మహానద్య ఇవ తరితుమశక్యాః * 'ఉపసర్గః—' ఇత్యాదినా ఖల్ప్రత్యయః. మదిరేక్షణాః స్త్రియః, న స్యుర్యది న సంభావితాశ్చేత్, న దవీయసీతి సంబన్ధః, సంభావితత్వాదేవ దవీయసీత్యర్థః; ఏతేన సంసారపారగమనప్రతిబన్ధిన్యః స్త్రియ ఇత్యుక్తమ్, తత్పరిత్యాగే తు శ్రేయస్సంభవ ఇతి భావః. పూర్వశ్లోకేఽప్యత్రాఽపి చ పూర్వతరశ్లోకవత్కార్యమున్నేయమ్. అనుష్టుప్.

టీ. రేసంసార = ఓసి సంసారమా! అంతరా=నడుమ, దుస్తరాః=దాఁటరాని, మదిరేక్షణాః=మదించిన కన్నులుగలవారు (సుందరీమణులు) న స్యుః యది=లేకుండురేని, తవ=నీయొక్క, పర్యంతపదవీ = తుదకుదారి, దవీయసీ=దూరమైనది, న=కాదు.

తా. ఓసంసారసముద్రమా! నడుమ దాఁట నశక్యలయినయతివ లుండరేని; నీయావలిగట్టునకుఁ బోవుదారి యంతదవ్వుగాదు. ప్రమదల మూలమున యీసంసారమునకుఁ గట్టువడి యుండవలసినది కాని, వారు లేనిచో సంసారము విడుచుట యంతకష్టము గాకయుండును

తే. అమితసంసార! నీదుపర్యంతపదవి
గతి దలంప దవీయసి గాదు సూవె
యర్థి నీలోనఁ గడచంగ రానలవిగాని
ఖంజరీటాయతాక్షులు గలుగరేని.

పక్షద్వయనిరూపణము

అవ. స్త్రీలయం దనురాగముగలుగునిమిత్తము సంభోగశృంగారమును వర్ణించి మరల వారిని వదలుట బుద్ధిమంతులకు నసాధ్యముగావున నందఱు వారియందే తగులు గలిగియుందురు. అట్టిసంసారులకు శ్రేయస్సు గలుగు టెట్లని యాక్షేపించి స్త్రీలను ప్రేమతోఁ జూచువారి కిహలోకసౌఖ్యములును, స్త్రీలను వదలినవిరాగులకుఁ బరలోకసౌఖ్యములును గలుగునని తెలుపుటకై యనురక్తి, విరక్తియనురెండుపక్షములను ఇంక నేను శ్లోకములచేఁ జెప్పుచున్నాఁడను:—

శ్లో. దిశ వనహరిణీభ్యో వంశకాణ్డచ్ఛవీనాం
కబళముపలకోటిచ్ఛిన్నమూలం కుశానామ్,
శుకయువతికపోలాపాణ్డుతామ్బూలవల్లీ
దళమరుణనఖాగ్రైః పాటితం వా వధూభ్యః. 34

వ్యా.—ఇత్థం స్త్రీణాం పరిహర్తుమశక్యత్వే తదాసక్తస్య పరతః శ్రేయఃప్రాప్తిరిత్యాశఙ్కాయాం తదత్యన్తాత్యాజ్యయోరప్యైహికాముష్మికఫలసాధనత్వమేవేతి మనసి కృత్వా తదుభయమిదానీం తావన్నిరూపయితుం ప్రతిజానీతే—'అథ పక్షద్వయనిరూపణమితి' - అథ స్త్రీణాం పరిత్యాజ్యత్వకథనానన్తరం పక్షయోః విరక్త్యనురక్తిరూపపక్షయోః ద్వయస్య నిరూపణం క్రియతే, తత్ప్రకారమాదిశతి సమాప్తైర్వర్ణయతి.—దిశేతి.—హే జనేత్యధ్యాహార్యమ్. వనే పుణ్యారణ్యే, హరిణీభ్యః మృగస్త్రీభ్యః-తపః ప్రసక్త్యా నిర్భీకత్వేన తేషాం సమీపవర్తిత్వాదితి భావః. ఉపలకోట్యా నిశితపాషాణప్రాన్తేన - ఛిన్నాని లూనాని మూలాని - యస్య తథోక్తమ్ - తత్ర

లవిత్రాదిసాధనా న్తరాసంభవాన్మూలానాముపలకోటిచ్ఛిన్నత్వము క్తమ్, వంశకాణ్డస్య వంశకరీరస్య-ఛవిరివ ఛవిర్యేషాం తేషామ్ సరసానామిత్యర్థః, కుశానాం, కబళం గ్రాసం వా-దిశ, తదుశ్చరణసమయ ఇతి శేషః; అథవా, వధూభ్యః ప్రియతమాభ్యోఽరుణనఖానామగ్రైః-పాటితం శకలితం-శకయువతీనాం శకాఖ్యదేశీయతరుణీనాం-కపోలవదాపాణ్డు-ఆసమన్తాద్ధవలం, యత్తామ్బూలవల్లీదలం నాగవల్లీపత్త్రం, తద్వా దిశ, సంసరణసమయ ఇతి శేషః; ఉభయోభయమేవ పరమసౌఖ్యనిదానమ్ ఉభయత్ర, నాన్యదితి భావః. ఏవముత్తరత్రాపి యథాయోగమూహనీయమ్.

అత్ర నఖానామారుణ్యగ్రహణం మహాభాగ్యలక్షణత్వేన సుఖిత్వద్యోతనార్థమ్. తదుక్తమ్ సాముద్రికైః—

'పాణీ పాదతలే రక్తే నేత్రాన్తశ్చ నఖస్తథా,
తాలు జిహ్వాఽధరోష్ఠం చ సప్తరక్తస్సుఖీ భవేత్.' ఇతి.

మాలినీ.

టీ. వనహరిణేభ్యః = అడవిజింకలకు, వంశ...వీనాం-వంశకాండ=వెదురుమోసు యొక్క, ఛవీనాం = (కాంతివంటి) కాంతిగల, కుశానాం = దర్భలయొక్క, ఉపల... మూలం-ఉపలకోటి = రాతియంచులచే, ఛిన్న = కోయఁబడిన, మూలం = వేరులుగల, కబళం (వా)=గ్రాసము(కడి)ను (గాని), వధూభ్యః = స్త్రీలకు, అరుణనఖాగ్రైః = ఎఱ్ఱని గోరుకొనలచే, పాటితం = చీల్పఁబడిన, శక...దళం-శకయువతి = శకదేశస్త్రీలయొక్క కపోల=చెక్కిళ్లవలె, ఆపాండు=కొంచెము తెల్లనైన (గోధుమవన్నెగల), తాంబూలవల్లీదళం వా=తమలపాకునుగాని, దిశ=ఇమ్ము.

తా. ఓమనుజుఁడా! నీవు పావనమయిన యరణ్యమున బెదరులేక దగ్గఱకేతెంచిన జింకలకు వెదురుమొలకలవలెఁ బసరుగల దర్భలను కత్తెరవాళ్ల యంచులతో నఱికి మేతపెట్టుము. (విరక్తుఁడవేని యడవియందు వసింపుము. అనిభావము) లేదా: శకదేశపుఁటతివల చెక్కిళ్లవలె నంతటఁ దెల్లనైన తమలపాకులను నీయెఱ్ఱని గోళ్లకొనలతోఁ జీల్చి యింతుల కిమ్ము. (అనురక్తుఁడవేని యింటనుండి స్త్రీలంగూడి విహరింపుము అనుట.)

చ. శిలమొన మూలముల్ చిదిమి కె చెన్నుగ వేణుకరీరకాంతిచే
లలితములైనదర్భకబళంబులు లేళ్లకు నిమ్ము కానలోఁ
గలితశకాంగనావిపులకగండవిపాండురనాగవల్లికా
దళముల గోళ్లఁ ద్రుంచి వనితాతతికైన నొసంగుమిమ్ములన్.

శ్లో. అసారాః సన్త్వేతే విరతివిరసా వాథ విషయా
జుగుప్స్యన్తాం యద్వా నను సకలదోషాస్పదమితి,
తథాఽప్యేతద్భూమౌ న హి పరహితాత్పుణ్యమధికం
న చాస్మిన్ సంసారే కువలయదృశో రమ్యమపరమ్. 35

వ్యా.—అసారా ఇతి.—ఏతే ప్రసిద్ధాః, సర్వే, పాపహేతుత్వాత్పాపాః-విషయాః శబ్దాదయః-ప్రత్యక్షపరిదృశ్యమానా వా, అసారాః అస్థిరాః - నిస్సారా ఇతి వా. 'సారో బలే స్థిరాంశే చ' ఇత్యభిధానాత్, తథా, విరతౌ పరిణతిసమయే-విరసాః అనర్థకరా ఇతి వా, యద్వా సకలదోషాస్పదం రాగద్వేషమోహాద్యశేషదోషప్రతిష్ఠాపకమ్ ఇతి హా* 'ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాయామ్' ఇతి నిపాతనాత్సుడాగమః-లిఙ్గవచనవ్యత్యయస్తు పూర్వవద్ద్రష్టవ్యః, జుగుప్స్యన్తాం పరిత్యజ్యన్తామ్ - పరిత్యాగే పరమసుఖలాభాదితి భావః. తథా చ వక్ష్యతి—'స్వయం త్యక్తా హ్యేతే శమసుఖమనన్తం విదధతి' ఇతి* 'గుపేర్నిన్దాయామ్' ఇతి సన్నన్తాత్ కర్మణి యకి కృతే లోటి తఙ్; తథాఽప్యుక్తప్రకారో విషయాణాం జుగుప్స్యత్వేఽప్యేతద్భూమౌ అస్యాం భువి, పరహితాత్ పరోపకారకరణాత్, అధికం అతిరిక్తం, పుణ్యం, న హి నాస్తి ఖలు.

'శ్లోకార్ధేన ప్రవక్ష్యామి యదుక్తం గ్రన్థకోటిభిః,
పరోపకారః పుణ్యాయ పాపాయ పరపీడనమ్.'

ఇతి వచనాదిదమేవాత్యన్తపుణ్యమిత్యర్థః. అథాస్మిన్సంసారే చ, కువలయదృశః ఉత్పలాక్ష్యాః * 'అన్యారాదితరర్తే-' ఇత్యాదినా పఞ్చమీ, అపరం అన్యత్, రమ్యం వస్తు నాస్తి-ఇయమేవాత్యన్తం మనోహరేత్యర్థః. అతో దోషదృష్ట్యా విషయాన్పరిత్యజ్య శమసుఖానుభవతాత్పర్యేణ వా స్థాతవ్యమ్, అన్యథా పరహితాచరణతత్పరేణ సాంసారికతయా వా వర్తితవ్యం, న తు ప్రకారాన్తరేణేతి భావః. శిఖరిణీ.

టీ. ఏతే=ఈ, విషయాః=(ప్రత్యక్షముగా పరిదృశ్యమానములగు) విషయములు, అసారాః=సారములేనివియు, విరతివిరసాః=పరిణామమునందు చప్పనైనవియును, సంతు=అగుగాక! యద్వా=లేక, నను=ఓయీ, సకల...స్పదం-సకల=సమస్తములైన, దోష=పాతకములకు, ఆస్పదం=పుట్టిల్లు, ఇతి=అని, జుగుప్స్యంతాం=నిందింపబడునుగాక! తథాపి=అయినను, ఏతద్భూమౌ=ఈభూమియందు, పరహితాత్=పరోపకారముకంటె, అధికం=గొప్పదయిన, పుణ్యం=పుణ్యము, న=లేదు. అస్మిన్ సంసారే=ఈసంసారమునందు, కువలయదృశః=కలువకంటికంటె, అపరం=మరియొకటి, రమ్యంచ=ఇంపైనదియు, న=లేదు.

తా. ఈసంసారములు (శబ్దాదివిషయములు లేక పుష్పచందన వనితాదులు) సారహీనములుగానైనను, మొదట మనసున కింపుగ నున్నను గొనను నీరసములుగా నుండిన నుండుఁగాక. లేక చెలువులె న్నిటి కిర వని యంద ఆవిషయముల నేవగింతురుగాక. అయినను భువిని పరోపకారమునకంటె మించినపుణ్యములేదు. ఈసంసారమున నెలువకంటులకంటె సొబగయినవస్తు వేదియులేదు.

వ. దురితనివాసముల్ సకలదోషగృహంబులు సారహీనముల్
పరిణతిఘోరముల్ విషయసద్ధతు లెంతయుఁ గుత్సితంబు లి
ద్ధరను బరోపకారసుకృతంబునుఁ బోలవు పుణ్యముల్ మనో
హరతరవస్తువుల్ కువలయాక్షులకన్నను గల్గ వెవ్వియున్.

అవ. పర్వతనితంబ స్త్రీనితంబములలో సేవ యాశ్రయింపఁదగినదని యడుగు చున్నాఁడు:—

శ్లో. మాత్సర్యముత్సార్య విచార్య కార్య
మార్యాః సమర్యాదమిదం వదన్తు,
సేవ్యా నితమ్బాః కిము భూధరాణా
ముత స్మరస్మేరవిలాసినీనామ్. 36

వ్యా.—మాత్సర్యమితి.—ఆర్యాః పణ్డితాః మాత్సర్యమ్ అసూయాం పక్షపాతమితి యావత్, ఉత్సార్య నిరాకృత్య - తస్య యథార్థకథనప్రతిబన్ధకత్వాదితి భావః. కార్యం కర్తుం యోగ్యమ్ - విధేయమిత్యర్థః. విచార్య ఊహాపోహాభ్యాం సమ్యగాలోచ్య, తతః, సమర్యాదం మర్యాదయా సన్మార్గానతిక్రమణేన సహితం యథా భవతి తథా, ఇదం ఏతత్, వదన్తు కథయన్తు, కిమిదమిత్యత ఆహ-ధరన్తీతి ధరాః *పచాద్యచ్-భువో ధరా భూధరాస్తేషాం భూధరాణాం, నితమ్బాః కటకప్రదేశాః, సేవ్యాః కిము శ్రయణీయా వా, ఉత ఆథవా,స్మరస్మేరాః స్మరోల్లసితాః-మదనమదోత్కటా ఇత్యర్థః. యద్వా స్మరేణ మన్మథావేశేన హేతునా-స్మేరాః సంభోగౌత్సుక్యసూచకమన్దస్మితసున్దరవదనారవిన్దా ఇత్యర్థః. * 'ష్మిఙ్ ఈషద్ధసనే' ఇతి ధాతోః * 'నమికమ్పి-' ఇత్యాదినా ప్రత్యయః. అథవా విషయమాత్రవిశ్రాన్తిరహితా విశృఙ్ఖలవృత్తిత్వమదమన్థరత్వాది నిశితకటాక్షవీక్షణాని స్మేరశబ్దగివక్షితాని. తదుక్తం భావప్రకాశే—

'అపరిచ్ఛిన్నవిషయం మదమన్థరమీలితమ్,

స్ఫురద్భ్రూపక్షతాయాముక్తం తత్ స్మేరమితి కథ్యతే.' ఇతి.

తాని చ స్మరప్రభావాని యాసాం తాసాం స్మరస్మేరాణాం-విలాసినీనాం విలసనశీలానాం తరుణీనామ్ 'హా కమలస-' ఇత్యాదినా ఘుసృణప్రియయః. నితమ్బాః కటిప్రదేశాః ఆశ్రయణీయా వా, ఇదం వదన్త్వితి సంబన్ధః; యది వైరాగ్యం స్యాత్తర్హి గిరినితమ్బాః సేవ్యాః, అన్యథా విలాసినీనితమ్బా ఇతి త్వదీయప్రశ్నస్యేదముత్తరం న త్వన్యదస్తీతి భావః. ని. 'కటకోఽస్త్రీ నితమ్బోఽద్రేః' - 'పశ్చాన్నితమ్బః స్త్రీకట్యాః' ఇతి చోభయత్రాప్యమరః.

అత్ర పూర్వార్ధే ఏకవర్ణస్య పునఃపునరావృత్తేర్వృత్త్యనుప్రాసః శబ్దాలంకారః—

'ఏకద్విప్రభృతీనాం చ వర్ణానాం తు యదా భవేత్,
పునరుక్తిరసౌ నామ వృత్త్యనుప్రాస ఇష్యతే.' ఇతి లక్షణాత్.

అయం చ నితమ్బా ఇత్యత్ర ద్వయోరపి నితమ్బానాం ప్రకృతత్వాత్కేవల ప్రకృతత్వగోచరేణ ఏకనాలావలమ్బిపదద్వయవాచకశబ్దాదర్థద్వయప్రతీతేః కేవలార్థప్రవణేన విజాతీయేనోత్తరవాక్యస్థేన శ్లేషేణ తిలతణ్డులవత్ పరస్పరనైరపేక్ష్యాత్ సంసృష్టః కించిచ్చమత్కారాతిశయమావహతీతి కావ్యస్య మహానుత్కర్షః ప్రతిపాదిత ఇతి రహస్యమ్. వృత్తముపజాతిః.

టీ. ఆర్యాః=పెద్దలు, మాత్సర్యం=మచ్చరమును, ఉత్సార్య=తొలఁగించి, కార్యం =చేయఁదగినదానిని, విచార్య = ఆలోచించి, సమర్యాదం=మర్యాదతోఁ గూడునట్లు (న్యాయ్యముగా), ఇదం = దీనిని, వదంతు=చెప్పుదురుగాక; (దేనిననఁగా:) సేవ్యాః = ఆశ్రయింపఁదగినవి, భూధరాణాం=కొండలయొక్క, నితంబాః కిము=కొత్తములా? ఉత= లేక, స్మర...విలాసినీనాం-స్మర=మన్మథునిచే (కామముచే), స్మేర=చిఱునవ్వుగల (లేక, వికసించిన), విలాసినీనాం=సెరజాణలయొక్క, నితమ్బాః కిము=పిఱుఁదులా ?

తా. కార్యాకార్యములనెఱుఁగఁగల యోపండితులారా! మీరు మచ్చరంబుమాని, శాస్త్రానుసారంబుగ నే నడుగఁబోవుదానిలో నేది చేయఁదగినదో చెప్పుఁడు. పర్వతనితంబములు (మధ్యభాగములు) ఆశ్రయింపవలెనా! మదనవికారంబును చిఱునగవును గల స్త్రీలనితంబములు (కటిపశ్చాద్భాగములు) ఆశ్రయింపవలెనా?

ఉ. అరయ మత్సరంబు విడనాడి సముంచితకార్యనిశ్చయా
దారవిచారులై సరసత న్వచియింతురు గాక సజ్జనుల్

ఘారణి సేవ్యముల్ గిరినికేతంబములో మఱి కాక మన్మథ
స్మేరవిలాసినీజనవిశేషనితంబములో తలంపఁగన్.

అవ. ఈసంసారమునఁ బండితులకు రెండువిధములుగాఁ గాలంబు గడచుచున్నది యని చెప్పుచున్నాఁడు;—

శ్లో. సంసారే స్వప్నసారే పరిణతితరలే ద్వే గతీ పణ్డితానాం
తత్త్వజ్ఞానామృతాంభఃప్లవలలితధియాం యాతు కాలః కథఞ్చిత్,
నో చేన్ముగ్ధాఙ్గనానాం స్తనజఘనఘనాభోగసంభోగినీనాం
‡స్థూలోపస్థస్థలీషు స్థగితకరతలస్పర్శలీలోద్యతానామ్. 37

వ్యా.—సంసార ఇతి.—స్వప్నస్య సార ఇవ సారో యస్మిన్ సః - మిథ్యాభూత ఇత్యర్థః. * 'సప్తమ్యుపమానే' ఇత్యాదినా బహువ్రీహిః. తథా పరిణత్యాం పరిణామావస్థాయాం - తరలే అస్థిరే - అశాశ్వత ఇత్యర్థః. సంసారే సంసృతౌ, పణ్డితానాం పరిజ్ఞాతృణాం, ద్వే, గతీ అవస్థే, విద్యేతే ఇతి శేషః. కే ద్వే ఇత్యాకాఙ్క్షాయామాహ—తత్త్వజ్ఞానమేవ - అమృతామ్భః అమృతప్రాయజలం - తత్ర ప్లవ ఇవ-లలితా రుచిరా - యద్వా తత్త్వజ్ఞానామృతామ్భసి - ప్లవః ప్లవనమ్- క్రీడేతి యావత్ - తత్ర లలితా ఉల్లాసవతీ - ధీర్యేషాం తత్త్వజ్ఞానోల్లసితబుద్ధీనామ్ సతామిత్యర్థః, కథంచిదతిప్రయత్నేన, కాలో, యాతు గచ్ఛతు అతిక్రామత్విత్యర్థః.-నీ. 'కథమాది తథాప్యన్తః యత్నగౌరవబాధయోః' ఇత్యమరః. 'కాలః కదాచిత్' ఇత్యపపాఠః, ఇయమేకావస్థా; నోచేదేవం న స్యాచ్చేత్తర్హి, స్తనయోర్ఘనజఘనే విపులకటిపురోభాగే చ-ఆభోగసంభోగినీనాం విస్తృతసంభోగేచ్ఛావతీనామ్ - యద్వా స్తనయోర్ఘనజఘనస్య నిబిడతరజఘనస్య చ-య ఆభోగో విస్తార-స్తత్ర సంభోగినీనామ్ కుచమర్దన - నిధువన రూపబాహ్యాభ్యన్తర సంభోగాకాఙ్క్షిణీనామిత్యర్థః. ఏతేన సమానురాగిత్వముక్తమ్. అన్యథా అభాసప్రసఙ్గాత్, తదుక్తమ్—

'ఏకత్రైవానురాగశ్చేత్తిర్యఙ్మ్లేచ్ఛగతోఽపి వా,
యోషితో బహుసక్తిశ్చ రసాభాసస్త్రిధా మతః,' ఇతి,

ముగ్ధాఙ్గనానాం సున్దరస్త్రీణాం నవయౌవనానాం వా, 'ఉదయద్యౌవనా ముగ్ధా' ఇతి లక్షణాత్. ‡స్థూలోపస్థస్థలీషు విస్తృతోపస్థభాగప్రదేశేషు, *'జానపద-' ఇత్యాదినా అకృత్రిమార్థే ఙీష్, స్థగితమాచ్ఛాదితం - యత్కరతలం - తస్య స్పర్శః సంపర్కః-ఏవ లీలా తత్ర-ఉద్యతః ఉద్యోగో యేషాం తేషాం సతామ్ - కామినీమోహానోపస్థ

స్పర్శసుఖమనుభవతాం సతామేవేత్యర్థః. కాలో యాతు, ఇయం చైకావస్థా; ఇమే ద్వే ఏవో త్తమే గతీ, న త్వేతద్వ్యతిరిక్తం గత్యన్తరముస్తీత్యర్థః, సర్వదా జ్ఞాననిష్ఠయా వా కామగోష్ఠ్యా వా పణ్డితానాం కాలో యాపయితవ్యః, న త్వన్యథేతి భావః. స్థూలస్తనత్వేన ఆసాం చిత్రిణీజాతిత్వం సూచితమ్, తదుక్తం రతిరహస్యే—

'మదనసదనమస్యా వర్తులో చ్చాచరమున్న
ర్మృదు మదనజలాఢ్యం రోమభిర్నాతిసాన్ద్రైః,
ప్రకృతిచపలదృష్టిర్బాహ్యసంభోగసక్తా
రసయతి మధురాల్పం చిత్రిణీ చిత్రరక్తా.'

ఏతజ్జాత్యనుకూలసురతనియతయామోఽపి తత్రైవోక్తః
'వ్రజతి రతిసుఖార్థీ చిత్రిణీం ప్రథమయామే
భజతి దినరజన్యోర్హస్తినీం చ ద్వితీయే,
గమయతి చ తృతీయే శఙ్ఖినీమార్ద్రభావాం
రమయతి రమణీనాం పద్మినీం తుర్యయామే.'

మతాన్తరే తు ద్వితీయయామ ఇత్యుక్తమ్—
'ఘనకుచనఖభేదైర్దృష్టిసూత్రైశ్చ మధ్యే
రతినియతకరైశ్చ ప్రీతిసంస్కైర్వచోభిః,
అనృతతరకథాభిస్తత్ర యామే ద్వితీయే
సుగుణసహితమన్తశ్చిత్రిణీం సంలభేత.'

స్రగ్ధరా.

టీ. స్వచ్ఛసారే = కలయొక్క సత్తవంటి సత్తగలదియు (అనగా; కలవలెనె యసత్యమయినదనుట), పరి...రసే-పరిణతి = పరిణామమునందు, తరసే = నిలుకడలేనిదియు, (అగు) సంసారే=సంసారమునందు. పండితానాం = తెలివిగలవారికి, ద్వేగతీ = రెండుదోవలు: (అవియేవన)తత్త్వ...ధియాం - తత్త్వజ్ఞాన= పరమాత్మవిజ్ఞానమనెడి అమృతఓఘ = అమృతప్రవాహములో, మగ్న= తేలుటయందు, లలిత = ఉత్సాహముగల, ధియాం=బుద్ధిగలవారికి, కాలః = కాలము, కథంచిత్ = అతికష్టముగా, యాతు = కడచునుగాక; [illegible] చేత్ = లేకున్న, స్తన...నీనాం - స్తన=చన్నులయు, జఘన=మొలయు, ఘన=గొప్ప, ఆభోగ = విరివియొక్క, సంభోగినీనాం = అనుభవముగలవారై, స్ఫార = పెద్దదయిన, ఊరః = రొమ్ముమీద, శాయినీనాం = పరుండునట్టి, ముగ్ధ అంగనానాం= ముద్దరాండ్రగు స్త్రీలకు, స్మరసదర = సంభోగముయొక్క, కళా = విద్యయందలి, కౌశలీ = నేర్పుయొక్క, జేతౄణాం = అచార్యులగువారికి, (కాలః, యాతు.)

తా. ఈయస్థిరమయిన సారములేని సంసారమునందుఁ దిరుగు పండితులు పరబ్రహ్మవిచార మనెడి యమృతమునందు మునుఁగుటయను తెప్పయందుఁ బొరలుచుండు తెలివిగలవారై కాలంబుపుచ్చెదరు. కాదేని గబ్బిగుబ్బలును, వెడఁదలగు పిఱుఁదులును గలవారగు చక్కని మగువల మరుగీములం దాళతోడఁ దమచేతులను దడవుచుండుట యందు మక్కువగలిగి కాలంబుపుచ్చెదరు. (సంసారమునఁ దత్త్వజ్ఞాన మొక్కగతి. స్త్రీలనితంబములందుఁ జేతులనుంచుకొని యుండుట రెండవగతి. ఈ రెంటిలో మొదటిదగు తత్త్వజ్ఞానము లేనపుడు, స్త్రీ నితంబసేవనమే తత్త్వజ్ఞానమువలె సుఖదాయకమని భావము)

శా. సారం బెక్కడలేక మిథ్య యగుసంసారంబునన్ మార్గముల్
బారం జూచిన రెండు పండితులకున్ బ్రహ్మానుసంధానయో
గారూఢత్వము రూపవద్యువతిరమ్యస్థూలమీనధ్వజా
గారన్యస్తకరారవిందకృతయోగ్యస్పర్శలీలా ప్తియున్.

శ్లో. ఆవాసః క్రియతాం గాఙ్గే పాపహారిణి వారిణి,
స్తనద్వయే తరుణ్యా వా మనోహారిణి హారిణి. 33

వ్యా.—ఆవాస ఇతి.—పాపాని హరత్యభీక్ష్ణమితి పాపహారి-
'గాఙ్గం వారి మనోహారి మురారిచరణచ్యుతం,
త్రిపురారిశిరశ్చారి పాపహారి పునాతు మామ్.'
'పాపాపహారి దురితారితరఙ్గధారి దూరప్రచారి గిరిరాజగుహావిహారి,
ఝఙ్కారకారి హరిపాదరజోవిహారి గాఙ్గం పునాతు సతతశ్శుభకారి వారి.'
ఇత్యాదినా సమస్తపాపక్షయకర ఇత్యర్థః. * 'బహులమాభీక్ష్ణ్యే' ణినిః, గాఙ్గే గఙ్గాసంబ న్ధిని, * 'తస్యేదమ్, ఇత్యణ్ప్రత్యయః, వారిణి, ఆవాసః క్రియతామ్, స్నానపానాదినా బాహ్యాభ్యన్తరశుద్ధిసంపాదనద్వారా స్వర్గాపవర్గప్రాప్త్యర్థం తత్ర నివాసో విధీయతా మిత్యర్థః. తథా చ శ్రుతిః—
'సితాసితే సరితే యత్ర సంగతే తత్రాప్లుతాసో దివముత్పతన్తి,
యే వై తన్వాం విసృజన్తి ధీరాస్తేజనాసో అమృతత్వం భజన్తే.' ఇతి-
స్మృతిశ్చ—
'గఙ్గా తుఙ్గతరఙ్గిణీ భవభయక్లేశాపహా సర్వదా,

మర్త్యానామవగాహనాత్సకృదపి స్వర్గేఽపి సంస్థాపినీ.' ఇత్యాది.

అథవా మనోహారిణి అత్యన్తమనోహరే * పూర్వవణ్ణిరిః, కుతః? హారిణి ముక్తాహారవతి *అత్ర మత్వర్థీయ ఇని ప్రత్యయః, తరుణ్యా నవయౌవనాయాః, స్తనద్వయే ఆవాసః పరిశీలనతాత్పర్యం క్రియతామ్, తరుణీస్తనాశ్రయస్యైవ నిరతిశయసుఖహేతుత్వాదితి భావః.

అత్ర తరుణీగ్రహణం స్తనద్వయస్య కఠినాభావేన పాటవాతిశయద్యోతనార్థమ్, అన్యథాఽభాసప్రసఙ్గాత్; ఏతేన మణిహిరణ్మయకుచయోరివ స్తనద్వయహారయో రప్యన్యోన్యరామణీయకప్రకాశకపరిపోషావహత్వేన విశిష్టస్తనద్వయస్యాశ్రయణయోగ్యత్వం సూచితమిత్యవగన్తవ్యమ్, యథాహ శ్రీహర్షః—'తరుణీస్తన ఏవ దీవ్యతే మణిహారావలిరామణీయకమ్' ఇతి.

అత్ర పూర్వోత్తరవాక్యస్థయోరుపమానయోః శబ్దాలఙ్కారయోః సంసృష్టిః స్పష్టా. అనుష్టుప్.

టీ. పాపహారిణి = పాపములను పోఁగొట్టు, గాఙ్గే=గంగదైన, వారిణి (వా) = నీటియందుఁ (గాని), హారిణి = ముత్యాలపేరులుగల, మనోహారిణి=ఇంపైన, తరుణ్యాః= జవరాలియొక్క, స్తనద్వయే = చనుదోయియందుఁగాని, ఆవాసః = కాఁపురము, క్రియతాం= చేయఁబడుఁగాక!

తా. విరక్తుఁడగువాఁడు సకలపాపంబులఁ బోఁగొట్టి పుణ్యముల నొసఁగెడి గంగానదీతీరంబునఁ గాశి మొదలగు పుణ్యక్షేత్రములందు వసింపఁదగును. అట్లు వసించి మోక్షము నొందవలయుననుట. లేదా, ముత్యాలహారములచే నొప్పెడి జవరాలి గబ్బిగుబ్బలదోయియందు రమించి యిహలోకసౌఖ్యములం గనుఁగొనవలయును.

తే. అఖిలపాతకభయహారి యైనగాంగ
వారియందైన యువమనోహారి యగుచు
హారి యగుకల్కిగుబ్బమిటారిచన్ను
దోయియందైన వాసంబు సేయవలయు.

అథ. కవి తానే స్వైప్రశ్నోత్తర మిత్యుపపాదయతి—

శ్లో. కిమిహ బహుభిరుక్తైర్యుక్తిశూన్యైః ప్రలాపై
ర్ద్వయమిహ పురుషాణాం సర్వదా సేవనీయం,

అభినవమదలీలాలాలసం సున్దరీణాం
స్తనభరపరిఖిన్నం యౌవనం వా వనం వా. 39

వ్యా.—అథ ద్వాభ్యాం నిగమయతి—కిమితి.—ఇహాస్మిన్నర్థే, బహుభిరపరిమితైర్యుక్తిశూన్యైః నిస్సారైరుక్తైరుక్తైః, ప్రలాపైరనర్థకవచనైః, కిం ఫలమితి శేషః. వాచోవిజ్ఞాపనం వినా న కిఞ్చిత్ఫలమస్తీత్యర్థః. ని. 'ప్రలాపోఽనర్థకం వచః' ఇత్యమరః. కింత్విహాస్మిం లోకే, పురుషాణాం ద్వయం, సర్వదా నిరన్తరమ్-'సర్వథా' ఇతివా పాఠః, సేవనీయమ్, కిం తద్ద్వయమత ఆహ—అభినవా నూతనా-యా మదలీలా మన్మథావేశ జనితవిలాసాస్తాసు లాలసం లోలుపమ్, అత్యాసక్తమిత్యర్థః. స్తనభరేణ కుచకలశభారేణ-పరిఖిన్నం పరిశ్రాన్తమ్, ఉభయత్రాఽపి యౌవనవతీధర్మో యౌవన ఉపచర్యతే, సున్దరీణాం యౌవనం వా, న త్వసున్దరీణామితి భావః, ఉత వనం పుణ్యారణ్యం వా, సేవనీయమితి సంబన్ధః, ఏతయోరేవ పరమసుఖనిదానత్వాదితి భావః.

మాలినీ.

టీ. ఇహ=ఈవిషయములో, యుక్తిశూన్యైః=యుక్తిలేని, ఉక్తైః=చెప్పఁబడు, బహుభిః ప్రలాపైః=పెక్కుకూఁతలచే, కిం=ఏమి (లాభము)? ఇహ=ఈలోకములో, సర్వదా = ఎల్లప్రుడు (లేక, సర్వథా=సర్వప్రకారములచే), పురుషాణాం=పురుషులకు, ద్వయం సేవనీయం=రెండుసేవింపఁదగినవి, (ఏవన) అభి...లసం - అభినవ=క్రొత్తయైన, మద=(మన్మథ) మదముయొక్క, లీలా=విలాసములయందు, లాలసం=ఆసక్తిగలదియు, స్తనభరపరిఖిన్నం=చనులబరువుచేనలసిన, సుందరీణాం = అందకత్తెలయొక్క, యౌవనం వా=ప్రాయముగాని, వనం వా=అడవిగాని.

తా. ఆయ్యలారా! పొందికలేకుండఁ జెప్పిన పలుతెఱంగులగు వట్టిమాటలతో నేమియుపయోగము? ప్రపంచమున మానవులు జన్మసంపుఱుచ్చరములవలని వేడుకతోఁ గులుకుచుండువారును, స్తనభారముచేఁ గొంచెము ముందుకు వంగినవారు నైన చెలువల యౌవనమునైనను, వనంబునైనను సేవింపవచ్చును. (వైరాగ్యము గలుగనప్పుడు జవరాండ్రను గొలువవలయును, వైరాగ్యగలిగిన పదంపడి యరణ్యమున నుండవలయునని భావము.)

చ. కనుఁగొన యుక్తియుక్తములుగా నివి మాటలు వేయునేటికిం
గొనబుగ రెండు మానవులకుం భజనార్హము లైనవస్తువుల్
వినుతనవీనచారుమదవిభ్రమలాలససుందరీజన
స్తనభరఖిన్నమై యమరు యౌవనముం వనముం వసుంధరన్.

అవ. అతివయే సుఖదుఃఖములకుఁ బ్రధానహేతువు, మఱొక్కటి కాదని చెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. సత్యం జనా వచ్మి న పక్షపాతాల్లోకేషు సప్తస్వపి తథ్యమేతత్,
నాన్యన్మనోహారి నితమ్బినీభ్యో దుఃఖైకహేతుర్న చ కశ్చిదన్యః.

వ్యా.—ఇదానీం నిష్కృష్టమర్థమాహ—సత్యమితి.—కిం బహునా, హే జనాః, సత్యం వచ్మి యథార్థం బ్రవీమి, పక్షపాతాత్ వైషమ్యాన్న వచ్మి, సప్తసు లోకేష్వప్యేతదేవ తథ్యమిత్యర్థః. కిమేతదిత్యత ఆహ—నితమ్బినీభ్యస్తరుణీభ్యః, మనోహారి మనోహరం వస్తు, నాస్తి, తథా తాభ్యోఽన్య ఇతరః, దుఃఖానామేకహేతుర్ముఖ్యకారణం చ నాస్తి - 'కో భోగో రమణీం వినే'త్యాదినా భోగైకసాధనత్వాత్ - 'బద్ధమూలస్య మూలం హి మహావైరతరోః స్త్రియః' ఇత్యనర్థకమూలత్వాచ్చ నితమ్బినీనామేవ పరమసుఖదుఃఖైకనిదానత్వాదితి భావః.

అత్ర సప్తశ్లోక్యా పక్షద్వయనిరూపణస్యాయమభిప్రాయః—అఖణ్డనిరతిశయానన్దావాప్తిలక్షణత్వేనాభ్యర్హితత్వాన్మోక్షః పురుషార్థ ఇతి సకలమతసిద్ధాన్తః, ప్రమాణభాజో విశ్వస్య స్త్రీపుంసాభ్యామేవ నిష్పన్నత్వాత్కామస్య పితృఋణవిమోచనహేతుభూతతయా సతతం మహాపురుషపరిగ్రహాత్పురుషార్థత్వమితి నన్దికేశ్వరశ్వేతకేతుపాఞ్చాలవాత్స్యాయనాదిపూర్వసిద్ధాన్తః; ఏవం చ సతి పూర్వాలాభే పరః పర ఇతి న్యాయాత్ ముఖ్యకల్పాలాభేఽనుకల్పస్యాపి విహితత్వాన్మోక్షపురుషార్థసాధనప్రవృత్త్యలాభే కామపురుషార్థసాధనేషు వా అవశ్యం ప్రవృత్తిః కర్తవ్యేత్యనుసంధానాయైవముపన్యస్తమితి.

తత్ర నితమ్బిన్యతిరిక్తరమ్యవస్త్వనర్థహేత్వోర్వస్తుత్వేఽపి సంబన్ధేఽప్యసంబన్ధోక్తేరతిశయోక్తిభేదః. ఇన్ద్రవజ్రా—'స్యాదిన్ద్రవజ్రా యది తౌ జగౌ గః, ఉపేన్ద్రవజ్రా జతజాస్తతో గౌ' ఇతి లక్షణాత్.

టీ. జనాః=ఓజనులారా! సత్యం = నిజమును, వచ్మి = చెప్పుచున్నాను. పక్షపాతాత్ = పక్షపాతమువలన, న=కాదు. సప్తసు లోకేషు అపి=ఏడులోకములయందును, ఏతత్=ఇది, తథ్యం=నిజము. (ఏదియన) నితంబినీభ్యః = (గొప్పపిఱుదులుగల) సుందరులకంటెను, మనోహారి=ఇంపైనది, అన్యత్=మఱియొకటి, న=లేదు; దుఃఖైకహేతుః చ = దుఃఖమునకు ముఖ్యకారణమును, అన్యః = మఱియొకటి, కశ్చిత్ = ఒకటియు, న=లేదు.

తా. ఓజనులారా! నేను పక్షపాతములేక నిక్కువముఁ జెప్పెదను. లోకంబులయం దన్నిటియందును ఇదే యథార్థమైనసంగతి. వైరాగ్యము గలుగనప్పుడు స్త్రీకంటె సుఖప్రదమైనది మఱొక్కటి లేదు. విరక్తి గలిగినపిదప స్త్రీకంటె దుఃఖహేతువు మఱొక్కటిలేదు.

తే. తథ్యము వచింతుఁ బక్షపాతమునఁ గాదు
నిఖిలజగములయం దిది యె నిక్కువంబు
తొయ్యలులకన్న రమ్యవస్తువులు లేవు
వారలే కష్టముల కెల్లఁ గారణములు.

ఇది శృంగారశతకమునందు సంభోగవర్ణన మను
రెండవవింశతి.

కామినీగర్హణము

అవ. విద్వాంసుఁడును స్త్రీలనుజూచి మోహించుచున్నాఁడని చెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. కాన్తేత్యుత్పలలోచనేతి విపులశ్రోణీభరేత్యున్నమ
త్పీనోత్తుఙ్గపయోధరేతి సుముఖామ్భోజేతి సుభ్రూరితి,
దృష్ట్వా ముహ్యతి మోదతేఽభిరమతే ప్రస్తౌతి విద్వానపి
ప్రత్యక్షాశుచిభస్త్రికాం స్త్రియమహో మోహస్య దుశ్చేష్టితమ్.41

వ్యా.—యదుక్తం 'దుఃఖైకహేతుర్న చ కశ్చిదన్య' ఇతి తదేవ ప్రపఞ్చయితుమిదానీం కామినీగర్హణమారభతే—అథ కామినీగర్హణమితి—అథ సంభోగనిరూపణానన్తరం కామినీగర్హణం కామినీనిన్దా ఆవింశతిసమాప్తి క్రియత ఇతి శేషః. నను శృఙ్గారాలమ్బనత్వేన ప్రసిద్ధానాం కామినీనాం గర్హణే శృఙ్గారవర్ణనప్రతిజ్ఞాభఙ్గః ప్రసజ్యేతేతి చేన్న, శిశుపాలాదికృతభగవద్గర్హణస్య పురుషార్థపర్యవసానవత్కామినీగర్హణస్యాపి యథాకథంచిచ్ఛృఙ్గారవర్ణన ఏవ పర్యవసానాన్న కోఽపి విరోధ ఇతి మన్తవ్యమ్. తత్ప్రకారమేవ వివృణోతి.—కాన్తేతి—నేత్రీతి విద్వాన్ సారాసారవిచారచతురః. జ్ఞానవానపీత్యర్థః - కిము తాన్య ఇతి భావః * 'విదేశ్శతుర్వసుః' ఇతి వస్వాదేశః, ప్రత్యక్షేణాశుచిభస్త్రికాం అపవిత్రచర్మపుటం * స్వార్థే కః * 'ప్రత్యయస్థాత్కాత్పూర్వస్య' ఇత్యాదినా ఇకారాదేశః. * 'భస్త్రైషాజాజ్ఞా' ఇత్యాదినా వైకల్పికః - 'పుత్త్రికా'మితి పాఠే - అశుచిపాఞ్చాలికాం అత్యన్తజుగుప్సితరూపామిత్యర్థః. తదుక్తమ్—

హాసో౽స్థిసందర్శనమక్షియుగ్మమత్యుజ్జ్వలం తత్కలుషావసాయాః,

స్తనౌ చ పీనౌ పిశితాస్రపిణ్డౌ స్థానాన్తరే కిం నరకో న యోషిత్.' ఇతి, ఇత్థం భూతాం స్త్రియం*'వామ్యసో గ్ని' ఇతి విద్వానపీయసాదేశః, దృష్ట్వా, కాన్తా కమనీయేతి మనోహారేతి వా-ని. 'కాన్తం మనోహరం రుచ్యమ్' ఇత్యమరః, ఉత్పలే ఇన్దీవరే ఇవ లోచనే యస్యాస్సా తథోక్తేతి, విపులశ్రోణీభరా పృథులకటితటభరితేతి, ఉన్నమన్తౌ పూర్ధ్వముత్పతన్తావివ స్థితౌ-కుతః? పీనౌ పీవరౌ ఉత్తుఙ్గౌ ఉన్నతౌ చ- పయోధరౌ స్తనౌ-యస్యాస్సా తథోక్తేతి-ని. 'స్త్రీస్తనాబ్దౌ పయోధరౌ' ఇత్యమరః, సుముఖామ్భోజా సున్దరవదనారవిన్దేతి, శోభనే మదనచాపరుచిరే-భ్రువౌ యస్యాస్సా తథోక్తేతి చ, మాద్యతి మత్తో భవతి, మోదతే హృష్యతి, అభిరమతే క్రీడతి *అభిపూర్వాద్రమతేర్లటి తఙ్*వ్యాఙ్పరిపూర్వస్యైవ పరస్మైపదిత్వనియమాత్, ప్రస్తౌతి ఉక్తప్రకారేణ ప్రకారాన్తరేణ వా అభిష్టౌతి, అతః, మోహస్యావిద్యాయాః, దుశ్చేష్టితం దుర్విలసితం, అహో విద్వాంసమపీదృగవస్థాపన్నం కరోతీత్యాశ్చర్యమిత్యర్థః. ఏతత్సర్వం వ్యామోహమూలమేవ, తస్య దురుచ్ఛేదత్వాదితి భావః; యదుక్తమ్-

'అమేధ్యపూర్ణం క్రిమిజన్తుసంకులం స్వభావదుర్గన్ధమశౌచమధ్రువం,
కళేబరే మూత్రపురీషభాజనే రమేత మూఢో న రమేత పణ్డితః.'

ఇతి వచనాత్పణ్డితస్యేత్థం జుగుప్సితకామినీకళేబరే రమణమేవ నాస్తి, తథాపి మోహస్యాత్యన్తప్రాబల్యప్రకటనార్థమిత్థముక్తమిత్యవగన్తవ్యమ్.

అత్ర క్రియాణాం బహ్వీనాం సముచ్చితత్వాత్క్రియాసముచ్చయాలంకారః-ఏక విషయః—'గుణక్రియాయౌగపద్యమలంకారస్సముచ్చయః' ఇతి లక్షణాత్.

శార్దూలవిక్రీడితమ్—'సూర్యాశ్వైర్మసజస్తతాస్సగురవః శార్దూలవిక్రీడితమ్,'

టీ. విద్వాన్ అపి=పండితుఁడు సైతము, ప్రత్య...స్త్రికాం-ప్రత్యక్ష=ప్రత్యక్షముగా, అశుచి=అపవిత్రమైన, భస్త్రికాం=(తోలు) తిత్తియైన, స్త్రియం=ఆఁడుదానిని, దృష్ట్వా=చూచి, కాంతా ఇతి=మనోహారిణియనియును, ఉత్పలలోచనా ఇతి=కలువలవంటి కన్నులుగలదనియు, విపులశ్రోణీభరా ఇతి=విశాలమగు పిఱుఁదుల బరువుగలదియనియు, ఉన్న...ధరా ఇతి-ఉన్నమత్=పైకుబుకుచున్న, పీన=బలిసిన, ఉత్తుంగ=ఎత్తయిన, పయోధరా ఇతి=పాలిండ్లుగలదని యు, సుముఖఅంభోజా ఇతి=చక్కని మోముదామరగలది యనియు, సుభ్రూః ఇతి = మంచికనుబొమలుగలదియనియు, మాద్యతి = మోహించును, మోదతే=సంతసించును, అభిరమతే=క్రీడించును. ప్రస్తౌతి=పొగడును, మోహస్య=మోహముయొక్క, దుశ్చేష్టితం=దుండగము, అహో=ఆశ్చర్యము.

తా. లోకమున విద్వాంసుఁడు సైతము తనకంటికి బాగుగాఁ గనఁబడుచుండు తోలుబొమ్మవంటి కాంతను జూచి మోహించుచున్నాఁడు. ఇట్టి యానంద మొందుచున్నాఁడు. కోరఁదగినది యనియు, కలువకంటియనియు, వెడఁదపిఱుఁదులభారంబు గలదనియు, నుత్సాహముతోఁ గూడిన గబ్బిగుబ్బలుగలదనియు, తమ్మివంటిమోము గలదనియు, సొగసుబొమలుగలది యనియుఁ గొనియాడుచు రమించుచున్నాఁడు. ఆహా! మోహముయొక్క చెడ్డవ్యాపార మేమని చెప్ప వచ్చును?

మ. మలభూయిష్ఠపుఁదోలుబొమ్మ యగుకొమ్మం జూచి విద్వాంసుఁడుం
బులినశ్రోణి మనోహరస్తని నవాంభోజాస్య నీలోత్పలా
క్షీ లతాంతస్వీయటంచు మత్తుఁడగు హాశ్లించుఁగా రమించుఁగా బల్కీ
బలియించుఁగా విసులించు మోహవికృతుల్ శోభావింపఁగా జిత్రముల్.

అవ. మూఁడు శ్లోకములచే స్త్రీస్వరూపమును దూషించుచున్నాఁడు.—

శ్లో. స్మృతా భవతి తాపాయ దృష్టా చోన్మాదకారిణీ,
స్పృష్టా భవతి మోహాయ సా నామ దయితా కథమ్. 42

వ్యా. అత్ర త్రిభిరానుష్టుభైః స్వరూపం దూషయతి—స్మృతేతి—యా స్మృతా సదృశదృష్టిచిన్తాదిస్మృతిబీజోద్బోధకసద్భావవశాత్ప్రియసేకదాచిత్స్మరణవిషయీకృతా సతీ, తాపాయ భవతీత్యర్థః, తతః దృష్టా సతీ, ఉన్మాదకారిణీ చిత్తవిభ్రమకరీ భవతి, స్పృష్టా, ఆశ్లిష్టా సతీ, మోహాయ భవతి బహిః ప్రపఞ్చవిస్మరణకారిణీ భవతి,అతస్సా వధూః కథం నామ కుతో వా - దయితా ప్రియతమా న కథంచిదపీత్యర్థః, కింతు ఉక్త బహ్వనర్థహేతుభూతత్వాత్ అప్రియతమైవేతి భావః.

అత్ర స్మృతా భవతి తాపాయేతి పదార్థానాం విశేషణగత్యా తురీయపాదస్థ పదార్థం ప్రతి హేతుత్వాత్కావ్యలిఙ్గభేదః.

టీ. స్మృతా = తలఁపఁబడినదై, తాపాయ = తాపముకొఱకు, భవతి = అగును. దృష్టాచ = చూడఁబడినదై, ఉన్మాదకారిణీ (భవతి) = పిచ్చియెత్తించునది (యగును). స్పృష్టా = తాఁకఁబడినదై, మోహాయ = మోహముకొఱకు, భవతి=అగును. సా=అటువంటిది, కథంనామ=ఎట్లుగా, దయితా=ప్రియురాలు (అగును)?

తా. తలఁచినమాత్రమున వేండ్రముగలిగించును. చూచినంత మాత్రమున వెఱ్ఱిని గలుగఁజేయును. తాఁకినంతమాత్రమున సొక్కించును. అట్టిమగువ నెట్లు ప్రియురా లనవచ్చును?

క. తనుఁ దలఁచినఁ బరితాపముఁ
గనుఁగొనఁ జిత్తభ్రమంబుఁ గడుఁ వేడుక ము
ట్టిన మోహంబు నొసంగెడు
వనిత దయిత యనుచుఁ బలుకనేవచ్చునె జగతిన్.

శ్లో. తావదేవామృతమయీ యావల్లోచనగోచరా,
చక్షుష్పథాదతీతా తు విషాదప్యతిరిచ్యతే. 43

వ్యా.—తావదితి—తావదేవ తావత్పర్యన్తమేవామృతమయీ అమృతస్వరూపా-తద్వన్మధురతరేత్యర్థః, వరనారీతి శేషః. * 'తత్ప్రకృతవచనే మయట్' * 'టిడ్ఢాణఞ్' ఇత్యాదినా ఙీప్, కియత్పర్యన్తమిత్యత ఆహ—యావద్యావత్పర్యన్తం, లోచనగోచరా చక్షుర్విషయా భవతి తావదితి సంబన్ధః, వ్యతిరేకే తు నైవమిత్యాహ—చక్షుష్పథాత్ లోచనమార్గాత్ * 'ఋక్పూరి' త్యాదినా సమాసాన్తః, అతీతా తు అతిక్రాన్తా చేద్విషాత్ కాలకూటాదపి, వ్యతిరిచ్యతే అతిరిక్తా భవతి-తద్వత్ప్రాణప్రయాణకారిణీ భవతీత్యర్థః.

అత్ర వధ్వా అమృతమయత్వవిషాతిరిచ్యమానత్వాసంబన్ధేఽపి తత్సంబన్ధాభిధానాదసంబన్ధే సంబన్ధరూపాఽతిశయోక్తిః.

టీ. యావత్ = ఎంతవఱకు, లోచనగోచరా = కన్నులకుఁ గనఁబడునది (అగునో), తావత్ ఏవ = అందాఁక నే, అమృతమయీ = అమృతరూపమైనది. చక్షుష్పథాత్ = నేత్రమార్గమునుండి, అతీతా తు = గడచినదైనచో, విషాత్ అపి = విషముకంటెను, అతిరిచ్యతే = గొప్ప దగుచున్నది. (విషమువలె బాధించి ప్రాణమును దీయునను మాట.)

తా. సుందరి కంటికిఁ గనఁబడు నంతవఱకే యమృతమువలెఁ నింపు గలిగించుచుండును. కంటికిఁ గనఁబడకున్న నాసుందరియే విషమునుమించినదై ప్రాణముల కుపద్రవము గలిగించును. సుందరాంగుల వియోగము సైఁచుట దుష్కరమని భావము.

తే. ఎంతలో నింతి కన్నులకెదుట నిలుచు
నంతలో నింపు వాటించు నమృతమట్లు
కాక లోచనమార్గంబుఁ గడచెనేని
గరళమునకన్నఁ బ్రాణసంకటముఁ జేయు.

అవ. స్త్రీయొక్క మంచిచెడ్డలఁ దెల్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. నామృతం న విషం కించిదేకాం ముక్త్వా నితమ్బినీం,
సైవామృతలతా యుక్తా వియుక్తా విషవల్లరీ. 44

వ్యా — ఉక్తమేవార్థం భఙ్గ్యన్తరేణాహ — నేతి — ఏకాం నితమ్బినీం, ముక్త్వా విహాయ, అమృతమమృతశబ్దవాచ్యం, కించిద్వస్తు నాస్తి, విషం విషశబ్దవాచ్యమపి కించి న్నాస్తి. ఇయ మేవామృతప్రాయా విషప్రాయా చేత్యర్థః, తత ఏతదిత్యాశఙ్క్య తత్త్వం సాధయతి — రక్తానురాగవతీ చేత్, సైన నితమ్బిన్యేవ, అమృతలతా సంజీవనీ భవతీత్యర్థః, విరక్తా అనురాగరహితా చేద్విషవల్లరీ విషలతామఞ్జరీ - ని. 'వల్లరీ మఞ్జరీ స్త్రియా మి' త్యమరః - ప్రాణాపహారిణీ భవతీత్యర్థః.

అత్ర నితమ్బినీవ్యతిరేకేణామృతవిషయోర స్తిత్వసంబన్ధేఽప్యసంబన్ధకథనాత్ సం బన్ధే అసంబన్ధరూపాతిశయోక్తిః. తథోత్తరార్థే తస్యా మోహామృతలతాత్వవిషవల్లరీత్వ రూపణాద్రూపకాలంకారః, స చ రక్తత్వవిరక్తత్వపదార్థహేతుకకావ్యలిఙ్గోత్థితః సమ్పూర్వాతిశయోక్తిముజ్జీవయతీతి సంకరః.

ప్రాయేణైకార్థమప్యనేకం శ్లోకముక్తివిశేషలోభాల్లిఖన్తి కవయః - యథా నైషధే- ఆదావేవ నిపీయానీ శ్లోకద్వయం, యథా చ మాఘే - ప్రసాధికస్యేత్యాది శ్లోకద్వయ మిత్యాది.

టీ. నితంబినీం = గొప్పపిఱుఁదులుగల, ఏకాం = ఒక్కతెను, ముక్త్వా = వదలి, (సుందరితక్క అనుట) కించిత్ = ఏదైనను, అమృతం = అమృతము, న = కాదు. విషం = విషమును, న = లేదు. యుక్తా(యది) = కూడినదైన, సాఏవ = ఆనితంబినియే, అమృతలతా = అమృతపుఁదీఁగ, వియుక్తా(యది) = ఎడఁబాసినదైన. విషవల్లరీ = విషపుఁదీగ (అగును).

తా. చక్కనిపిఱుఁదులుగల స్త్రీయొక్కటితప్ప వేఱొక్క విషము గాని యమృతముగాని లేదు. ప్రేమగలస్త్రీయే యమృతలత ప్రేమలేని కాంతయే విసపుఁదీఁగె. అనురాగముఁగల స్త్రీ యమృతలతవలెఁ బ్రాణముల నొసఁగును. అనురాగము లేనియతివయే విసపుఁదీఁగెవలెఁ బ్రాణముల దీయునని భావము.

ఆ. పడఁతి నొక్కదాని విడిచి యించుక యమృ
తంబు లేదు భువి విషంబు లేదు
అమృతలత లతాంగి యనురాగవతి యైనఁ
గాక మెలఁగెనేని గరళవల్లి.

అవ. స్త్రీ యనుయంత్రమును జేసిన సృష్టికర్తను నిందించుచున్నాఁడు:—

శ్లో. ఆవర్తః సంశయానామవినయభవనం పట్టణం సాహసానాం
దోషాణాం సన్నిధానం కపటశతమయం క్షేత్రమప్రత్యయానాం,

స్వర్గద్వారస్య విఘ్నో నరకపురముఖం సర్వమాయాకరణ్డం
స్త్రీయన్త్రం కేన సృష్టం విషమమృతమయం ప్రాణిలోకస్య పాశః.

వ్యా.— అథ స్త్రీయన్త్రప్రస్తారం సూచయతి — ఆవర్త ఇతి — సంశయానాం సందేహానామావర్తః జలభ్రమః-సకలసందేహోత్పత్తిభూమిరిత్యర్థః, అవినయానాం, భువనం లోకః, సాహసానాం, పట్టణం నగరం, దోషాణాం రాగద్వేషాదీనాం, సన్నిధానమక్షయనిధిః - కదాచిదప్యత్ర దోషా న క్షీయన్త ఇతి భావః, కపటశతమయమనేకకైతవప్రచురం - బహువిధకైతవాన్యత్రైవ ప్రాచుర్యేణ వర్తన్త ఇతి భావః, * ప్రాచుర్యే మయట్, అప్రత్యయానామవిశ్వాసానాం-చి. 'ప్రత్యయో ... జ్ఞాన విశ్వాసహేతు' ష్విత్యమరః, క్షేత్రముత్పత్తిభూమిః - అనేకాప్రత్యయోత్పాదకమిత్యర్థః, స్వర్గద్వారస్య స్వర్గలోకప్రాప్తిసాధనస్య, విఘ్నః ప్రతిబన్ధః. నరకపురముఖం యమలోకద్వారం-తత్ప్రాపకమిత్యర్థః-చి. 'ముఖం తు వదనే ముఖ్యే ... ద్వారాభ్యుపాయయోః' ఇతి యాదవః, సర్వమాయాకరణ్డమశేషశాఠ్యరీతిస్థానం ... ఇత్యర్థః, అమృతమయం సుధారూపం - విషం ... విషప్రాయమిత్యర్థః లోకస్య జనసముదాయస్య, పాశః బన్ధనసాధనం, స్త్రీయన్త్రం స్త్రీరూపకీలకం, కేన సృష్టం నిర్మితమ్, ఈదృగనర్థావహయన్త్రనిర్మాతృత్వేన అస్య దుష్కృతస్యైవేత్యర్థః-అత ఏవ కేనేత్యుక్తం, యద్వా యద్యపి బ్రహ్మణైవ సృష్టం తథాపి ఈదృశస్యాస్త్రనిర్మాతృత్వేన తస్య నామోచ్చారణమపి కర్తుం న యోగ్యమ్ ఇతి కేనేత్యుక్తమ్.

అత్ర స్త్రీయన్త్రే పట్టణాదిరూపణాన్నిరవయవరూపకాలంకారః - తదుక్తమ్—
'అశేషవిషయస్యాపి ... రూపిణః,
... తత్ప్రాహుః ...' ఇతి. స్రగ్ధరావృత్తమ్,

టీ. సంశయానాం = సందేహములయొక్క, ఆవర్తః = సుడి, అవినయభవనం = అవినయమునకునిల్లు, సాహసానాం = తెగువలకు, పట్టణం=పట్టణము, దోషాణాం=దోషములకు, సన్నిధానం=మంచినిధి, కపటశతమయం=కపటములు వందలుగలది, అప్రత్యయానాం = అవిశ్వాసములకు, క్షేత్రం = పొలము, స్వర్గద్వారస్య = స్వర్గపువాకిటికి, విఘ్నః = అడ్డము. నరకపురముఖం = నరకపట్టణములకు హజారము, సర్వమాయాకరండం = ఎల్ల మోసములకు బరిణె, అమృతమయం = అమృతరూపమగు, విషం=విషము, ప్రాణిలోకస్య = ప్రాణిసమూహమునకు, పాశః = (ఉరి) త్రాడు, (అగు) స్త్రీయంత్రమ్= స్త్రీయనెడి యంత్రము, కేన=ఎవరిచేత, సృష్టం=చేయఁబడినది?

తా. సంశయములకునికిపట్టును, అడఁకువలేమికిఁ బుట్టినిల్లును, తెంపులకు వీడును, పాపములకుఁ బెన్నిధియు, పెక్కువంచనలే మేనుగఁ గలదియు, అపనమ్మికలకుఁ బుట్టుచోటును, స్వర్గపువాకిలి నడ్డగించు గడియమ్రానును, నరకపట్టణమునకు వాకిలియుఁ, మాయలకన్నింటికిఁ బెట్టియయు, ప్రాణులకుఁ గట్టుత్రాడును, అమృతమువలెఁ గాన్పించు విషమునైన యీ స్త్రీయంత్రము నేమాయకాఁడు సృజించెనో! తెలియకున్నది.

మ. నరకద్వారము సాహసాకరము పుణ్యస్వర్గవిఘ్నంబు దు
స్తరమాయాశతపేటి దంభనిధి దోషస్థానము ప్రత్యయో
త్కరసుక్షేత్రము కాలకూటమమృతాకారంబు స్త్రీయంత్రముం
ధర నెవ్వాఁడు సృజించెఁ బూనుచు గళోద్బద్ధక్రియాపాశమున్.

అవ. కవులపలుకులకు మోసపోయిన యొకనివచనము:—

శ్లో. నో సత్యేన మృగాఙ్క ఏష వదనీభూతో న చేన్దీవర
ద్వన్ద్వం లోచనతాం గతం న కనకైరప్యఙ్గయష్టిః కృతా,
కిం త్వేవం కవిభిః ప్రతారితమనాస్తత్త్వం విజానన్నపి
త్వఙ్మాంసాస్థిమయం వపుర్మృగదృశాం మన్దో జనః సేవతే. 46

వ్యా.—ఇత్థమనర్థైకతన్త్రమపి స్త్రీయన్త్రం కవివాక్ప్రపఞ్చవఞ్చితో మూఢో జను వర్తత ఇత్యాహ—నో ఇతి.—ఏష పరిదృశ్యమానో, మృగాఙ్కశ్చన్ద్రస్సత్యేన యథార్థేన, అవదనం వదనం సంపద్యమానో వదనీభూతః వదనత్వేన పరిణత ఇత్యర్థః నో న భవతీతి శేషః. * అభూతతద్భావే చ్వి: * 'ఊర్యాదిచ్విడాచశ్చే'తి గతిసంజ్ఞాయాం* 'కుగతిప్రాదయ' ఇతి సమాసః, తథా ఇన్దీవరద్వన్ద్వం నీలోత్పలయుగళం*'ద్వన్ద్వం రహస్యే' త్యాదినా నిపాతః, లోచనతాం లోచనభావం చ-నగతం 'తస్య భావస్త్వతలౌ' ఇతి తల్ ప్రత్యయః, తథా కనకైస్సువర్ణదళైః-యథాచామ్పేయప్రసూనైరిత్యర్థః- 'కాఞ్చి చామ్పేయగౌరీ'తి పద్మినీస్వరూపనిరూపణాత్-ని. 'అథ చామ్పేయశ్చమ్పకో హేమపుష్పక' ఇత్యమరః *'పుష్పమూలేషు బహుళమి'తి లుక్, అఙ్గయష్టిర్గాత్రయష్టిరపి, న కృతా న నిర్మితా, కిం త్వేవముక్తప్రకారేణ వదనం చన్ద్ర ఇత్యాద్యాకారేణేత్యర్థః, కవిభిః ప్రగల్భవచనైః కవీశ్వరైః, ప్రతారితమనాః వఞ్చితచిత్తః-విమోహితస్సన్నితి యావత్, మన్దో మూఢజనః తత్త్వం జానన్నపి న త్విదం చన్ద్రః కిం తు తత్సామ్యేన తథా వ్యపదిశ్యత ఇతి విజానన్నపీత్యర్థః, త్వఙ్మాంసాస్థిమయమపవిత్రమాసుప్రిత

మహీత్యర్థః, మృగదృశాం స్త్రీణాం వపుః కళేబరం, సేవతే సంభోగార్థమాశ్రయతే, విద్వాంస్తు నైవమితి భావః.

అత్ర ప్రతారితమనసపదార్థస్య జుగుప్సితవపురాశ్రయణపదార్థం ప్రతి హేతుత్వాత్కావ్యలింగభేదః. శార్దూలవిక్రీడితమ్

టీ. ఏషః మృగాంకః=ఈచంద్రుఁడు, సత్యేన=నిశ్చయముగా, వదనీభూతః= ముఖమైన వాఁడు, నో=కాఁడు; ఇందీవరద్వంద్వం = నల్లకలువలజత, లోచనతాం= కన్నులగుటను, గతం న = పొందినదియుంగాదు; కనకైః అపి=బంగారుపూవులచేతను, అంగయష్టిః=చేతికఱ్ఱవంటి (సన్నమైన) దేహము, కృతా న=చేయఁబడినదిగాదు; కింతు= మఱియేమన, ఏవం=ఇట్లు (చంద్రముఖు ముఖాదులుగానైనవని), కవిభిః=కవులచేత, ప్రతారితమనాః = మోసగింపఁబడిన మనస్సుగలవాఁడై, మందః జనః = తెలివిలేని పామరుఁడు, తత్త్వం=నిజమును, విజానన్ అపి=తెలిసినవాఁడయ్యును, మృగదృశాం= లేడికన్నులుగలవారియొక్క, త్వక్మాంసాస్థిమయం = తోలు మాంసము ఎముక - వీనిరూపమయిన, వపుః=శరీరము, సేవతే=సేవించును.

తా. నిజము పరికించి చూడఁ జందురుఁడే యీ మృగాక్షుల మోముగాఁ గాలేదు. కలువలజంటయే దానికన్నుదోయిగాఁ గాలేదు. దాని మెయిదీఁగ పసిఁడితోఁ జేయఁబడలేదు. అయినను, కవులు చంద్రముఖి, కలువకంటి, కనకాంగి యని వర్ణించుటచే వివేకియుఁ దాను వస్తుతత్త్వము నెఱిఁగినవాఁడయ్యుఁ గవులమాటలకు మోసపోయి, మూఢుఁడయి చర్మము మాంసము నెముకలుగ నుండు నీమృగాక్షులశరీరమును గొలుచుచున్నాఁడు.

చ. అల నెల కామినీవదనకమ్మై జనియింపఁగ లేదు కల్వలుఁగా
నెలఁతకుఁ గన్నులై యునికికి నిక్కము గాదు కడాని చే నొడల్
వలనుగఁ జేయలేదు కవిసంచితమానసుఁడై వివేకియుఁ
మలమలినాంగనాతనుసమాశ్రయుఁడై విహరించు మందతన్.

అవ. స్త్రీలయు స్వాభావికములైనవిలాసవిభ్రమములు మొదలగునవి కన్నుఁ గూర్చి యువతి భ్రమసి పురుషుఁడు మోసపోవుచున్నాఁడని గుర్తించ దృష్టాంతముచేఁ జెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. లీలావతీనాం సహజా విలాసా
స్త ఏవ మూఢస్య హృది స్ఫురన్తి,

రాగో నళినాహి నిసర్గసిద్ధ
స్తత్ర భ్రమత్యేవ ముధా షడఙ్ఘ్రిః. 47

వ్యా.—అథ పురుషాణాం భ్రాన్తిం సదృష్టాన్తమాహ—లీలావతీనామితి.—లీలావతీనాం విలాసినీనాం, విలాసాః విభ్రమాస్సహజా నైసర్గికాః, అత ఏవ, తే విలాసాః, మూఢస్యాజ్ఞస్య, హృది స్ఫురన్తి అస్మద్గోచరా ఇమే విలాసా ఇతి బుద్ధ్యా సర్వదా హృదయపరిస్ఫురితా భవన్తీత్యర్థః ఏతచ్చ వృథైవేతి భావః; తథాహి—నళినాహి, రాగో రక్తిమా-అనురాగశ్చ, నిసర్గసిద్ధః, కింతు, షడఙ్ఘ్రిః షట్పదః విటశ్చ భ్రమ్యతే, వృథా వ్యర్థమేవ, తత్ర నళిన్యాం, భ్రమతి రాగోఽయం మద్గోచర ఇతిభ్రాన్త్యా పర్యటతి-వస్తుతస్తు న తథా, అతో వ్యర్థమస్య భ్రమణమితి భావః.

అత్ర వాక్యద్వయే బిమ్బప్రతిబిమ్బభావేన సామ్యనిర్దేశాద్దృష్టాన్తాలంకారః.

'యత్ర వాక్యద్వయే బిమ్బప్రతిబిమ్బతయోచ్యతే.
సామాన్యధర్మో వాక్యజ్ఞైస్స దృష్టాన్తో నిగద్యతే.' ఇతి లక్షణాత్;

అయం చ రాగయోర్ద్వయోర్భేదేఽపి శ్లేషభిత్తికాభేదాధ్యవసాయమూలాతిశయోక్తి నిర్వాహ్యభ్రాన్తిమదుజ్జీవితయా ప్రస్తుతనళినీషట్పదవిశేషేణ సామ్యాదప్రస్తుతకామినీవిటప్రతీతిగోచరసమాసోక్త్యాఽప్యేవ సంకీర్యతే. వృత్తముపజాతిః.

టీ. లీలావతీనాం=విలాసవతులకు, విలాసాః=వియ్యారములు, సహజాః=తోడఁబుట్టినవి; తేఏవ=అవియే, మూఢస్య=మూఢునియొక్క, హృది=మనస్సునందు, స్ఫురన్తి=ప్రకాశించును. నళిన్యాః=తామరతీఁగకు, రాగః=ప్రేమ (ఎఱుపు అని వాస్తవార్థము.), నిసర్గసిద్ధః=స్వభావముచే నేర్పడినది. (అయినను), తత్ర=అచ్చట, షడంఘ్రిః=తుమ్మెద, (విటుఁడనియు ధ్వని.) ముధాఏవ=వ్యర్థముగానే, తత్ర=దానియందు (అతీఁగయందు), భ్రమతి=తిరుగును.

తా. ఎఱ్ఱగలుసకు రాగము (రక్తవర్ణముండుట) స్వాభావికమైనను, భ్రమరము వ్యర్థముగా దానిచుట్టును దిరుగునట్లు వేడుకకత్తెలగు జవరాండ్రకు కడగంటిచూపులు మొదలగుచేష్టలు స్వాభావికములుగా నున్నను మూఢు లగుపురుషు లాచేష్టలన్నియుఁ దమ్ముఁ గూర్చియె వారు చేయుచున్నారని యనుకొందురు. వా రట్టియభిమానము గలిగియుండుట వ్యర్థము.

తే. లలిత మైనట్టిలీల లీలావతులకు
సహజ మది మూఢునకు మదిసందడించుః

బద్ధునికి రాగగరిదు స్వాభావికంబు
తేఁటి పని లేక దానిలోఁ దిరుగుచుండు.

అవ. చెలువల మోము మోహజనకముగా నున్నను, అంత్యమునఁ గష్టప్రదమగును గాన దానిం జూచి మోహమందరాదని చెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో॥ యదేతత్పూర్ణేన్దుద్యుతిహరముదారాకృతి వరం
ముఖాబ్జం తన్వఙ్గ్యాః కిల వసతి యత్రాధరమధు,
ఇదం తత్కింపాకద్రుమఫలమిదానీమతిరసం
వ్యతీతేఽస్మిన్ కాలే విషమివ భవిష్యత్యసుఖదమ్. 43

వ్యా.—అథ సాతరమణీయరమణీముఖాబ్జస్య నాశనం మోహితత్వమిత్యాహ—యదితి.—యదేతద్వర్ణనీయం తన్వఙ్గ్యాః కృశాఙ్గ్యాః, ముఖానబ్జమివ ముఖాబ్జం వక్త్రపద్మం కర్తృ, పూర్ణేన్దోః పూర్ణచన్ద్రస్య-ద్యుతిహారి కాన్తిహారకం - తత్తుల్యమిత్యర్థః-అబ్జస్య పూర్ణేన్దుద్యుతిహారకత్వం విరుద్ధమితి ధ్వనిః, తథా, వరముత్కృష్టముదారా రమ్యా - ఆకృతిరాకారో-యస్య తత్తథోక్తం, కిం చ, యత్ర ముఖాబ్జే, అధరమధు అధరసంబన్ధి-మధు మకరన్దః-అమృతం వా, వసతి అస్తి కిల - ఇతి వార్తామాత్రం న తు కదాఽప్యనుభూతమిత్యర్థః - ప్రసిద్ధ్యర్థేతు మకరన్దో వర్తతే - ముఖాబ్జే తు వార్తామాత్రమేవ న తు వస్తుతస్తదస్తీతి భావః, తదిదం వక్త్రపద్మమిదానీం అస్మిన్ సమయే ప్రారంభకాల ఇత్యర్థః, అతిరసమతిశయితమాధుర్యగుణయుక్తం రసవదిమితి యావత్, కిం చేదమస్యనిర్వాచ్యమిత్యర్థః, కింపాకద్రుమస్య కాలకూటాఖ్యవృక్షస్య-ఫలమివ-అతిమధురాస్వాదఫలస్యైవాత్యైకదేశః-ని. 'కింతు కింపాకఃస్యాత్' ఇత్యమరః. ముఖాబ్జం కింపాకద్రుమఫలం వదేతితి వృక్షవిశేషఫలమిత్యర్థః - తథాభూతస్యైవాస్య ఫలవత్త్వాదితి భావః, యద్వా-కింపాకమివ కింపాకద్రుమఫలం-తథాభూతస్యైవ ఫలవిశేషాస్వాదత్వాదితి భావః, అథవా కింపాకాఖ్యో ద్రుమః యస్య ఫలమాపాతమధురం పరిణామేవిషమం చ తస్య కింపాకద్రుమస్య - ఫలం తత్తుల్యమిత్యర్థః, కింపాకస్య నిష్ఫలత్వ వ్యవహారేషు ప్రసిద్ధ్యా, తస్య రసాదివృత్తివిశేషవాచకత్వే తు కవేరేవ ప్రయోగాః, అస్మిన్ ప్రవర్తమానే కాలే, వ్యతీతే అతిక్రాన్తే సతి, విషమివ గరళమివ, అసుఖదం స్వకాన్త్యావర్జితజనితమోహేన వివేకశూన్యతే విహితాకరణాకృత్యకరణాదివాయిదుఃఖప్రదమిత్యర్థః, భవిష్యతి కథా చ

కాలాన్తరేఽవశ్యం దుఃఖజనకత్వాత్తాదాత్వికసుఖలోభేన తరుణీవదనపద్మం న విశ్వసనీయ మితిభావః. శిఖరిణీవృత్తమ్.

[కింపాకశబ్దశ్చ 'విషముష్టౌ నిరర్థకే చే'తి శబ్దరత్నకోశే వర్తతే, తస్మాత్ రసాలాదివృక్షాన్తఃపాతిత్వం న సంభవతీతి మన్తవ్యమ్.]

టీ. యత్ ఏతత్=ఏయిది, పూర్ణ...హరం - పూర్ణ ఇందు = నిండు చందురుని యొక్క, ద్యుతి = కాంతిని, హరం = అపహరించునదియు, వరం = మిక్కిలి, ఉదార ఆకృతిః=మంచిరూపుముగలదియు, యత్ర=ఎందు, అధరమధు=అధరామృతము, వసతి=ఉన్నదంటయో, తన్వఙ్గ్యాః=కృశాంగియొక్క, తత్ ఇదం ముఖ అబ్జం=అయీ మోముఁదామర; కింపాకద్రుమఫలం = ముష్టిచెట్టు పండు, ఇదానీం = ఇప్పుడు, (అనుభవించునపుడు) అతిరస = మిక్కిలి రుచిగలదియై, ఆస్మిన్ కాలే = ఈకాలము, అతీతే = గడువఁగా, విషమివ=విషమువలె, అసుఖదం=సుఖమునీయనిది, భవిష్యతి=అగును.

తా. తీఁగెబోడియొక్క మోముదమ్మి పున్నమచందురు మెఱుఁగు నపహరించునదియు, మిక్కిలి యొప్పుగల రూపుగలదియు, మోవియందుఁ దీపిగలదియునై యౌవనసమయంబున ముష్టిపండువలె నెంతయు సౌఖ్యకరంబుగాఁ దోఁచినను, యౌవనకాలము మీఱినతర్వాత విషమువలె దుఃఖప్రదమగును.

శా. రాకాకైరవమిత్త్రకాంతిహరమై కరమ్యాధరోష్ఠామృతా
స్తోకం బై విలసిల్లుచున్న రమణీశుంభన్ముఖాబ్జంబు కిం
పాకక్ష్మాజఫలం బగుఁ రుచిర మైప్రారంభకాలంబునం
గాఁ కాలంబు తెఱంగునకా నవులకుం గష్టం బొసంగుం దుదిన్.

అవ. స్త్రీపరిత్యాగము చేసినవానికి సంసారమే లేదని చెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. ఉన్మీలత్త్రివలీతరఙ్గనిలయా ప్రోత్తుఙ్గపీనస్తన
ద్వన్ద్వేనోద్యతచక్రవాకయుగళా వక్త్రామ్బుజోద్భాసినీ,
కాన్తాకారధరా నదీయమభితః క్రూరాశయా నేష్యతే
సంసారార్ణవమజ్జనం యది తదా దూరేణ సన్త్యజ్యతామ్. 49

వ్యా —అథాస్యా అనర్థహేతుభూతనదీత్వనిరూపణేన పరిత్యాజ్యత్వమాహ— ఉన్మీలదితి,—తిస్రశ్చతాః వళ్యశ్చ త్రివళ్య ఇతి ద్విగుసమాసః-యథాఽహ వామనః—'త్రివళీశబ్దః సిద్ధః సంజ్ఞా చే'దితి సూత్రేణ నప్రర్షయ ఇతివ 'ద్విక్సంఖ్యే సంజ్ఞాయామి'తి సంజ్ఞాయాం ద్విగుః. ఉన్మీలన్త్య ఉత్పద్యమానా స్త్రివళ్యో వళిత్రయమేవ తరఙ్గాః -

త్రిత్వసంఖ్యా వళ్యస్త్రివళ్యః *ఉత్తరపదలోపిసమాసః. తా ఏవ తరఙ్గా ఊర్మయస్తేషాం - నిలయా, ప్రోత్తుఙ్గావత్యున్నతౌ - పీనౌ పీవరౌ చ - యౌ స్తనౌ తయోర్ద్వన్ద్వేన యుగళేన హేతునా, ఉద్గతముచ్చలత్ చక్రవాకయుగళం చక్రవాకాఖ్యపక్షివిశేషయుగ్మం - యస్యాః - స్తనరూపచక్రవాకయుగ్మవత్యర్థః, వక్త్రమేవామ్బుజం-తేనోద్భాసతే అభీష్టమితి తదుద్భాసినీ * 'బహులమాభీక్ష్ణ్యే' ఇతిణినిః, అభితస్సమన్తాత్, క్రూరా కుటిలహృదయా - నదీపక్షే క్రూరా నక్రగ్రాహప్రచురా - అథవా - అభితస్సర్వతః ప్రవర్తమానాః - క్రూరా నక్రాదిగ్రాహజన్తవో, యస్యాస్సా, కాన్తాకారధరా - కాన్తారూపధారిణీ, ఇయం పరిదృశ్యమానా నదీకల్పా, అత్రాస్మిన్ లోకే సంసారమహార్ణవః తత్ర మజ్జనం - నాపేక్షతే నాభిలష్యతే యది, తదా అనపేక్షితం - దూరేణ సంత్యజ్యతాం దూరతర ఏవ విసృజ్యతాం * 'దూరాన్తికార్థేభ్యో ద్వితీయా చ' ఇతి వికల్పాత్తృతీయా, అన్యథా తత్సమాశ్రయేణ అర్ణవనిమజ్జనమేవ సిద్ధం స్యాదితి భావః.

అత్ర సమస్తవస్తువర్తి సావయవరూపకాలంకారః. శార్దూలవిక్రీడితమ్.

టీ. ఉన్మీ...లయా-ఉన్మీలత్ = కనబడుచున్నట్టి, త్రివళీ=(కడుపుమీఁది) మూఁడు ముడుతలనెడి, తరంగ=అలలయొక్క, నిలయా = పుట్టినిల్లైనదియు, ప్రో...ద్వంద్వేన - ప్రోత్తుంగ = మిక్కిలినిక్కి పొడుచుకొనినవి, పీన=బలిసినవియగునట్టి, స్తనద్వంద్వేన = చనుదోయి (అనుమిషు) చేత, ఉద్గ...యుగళా - ఉద్గత = నిక్కిన, చక్రవాకయుగళా = జక్కవలజంటగలదియు, వక్త్రా...సినీ-వక్త్రాంబుజ = ముఖమనెడి తామరచే, ఉద్భాసినీ= ప్రకాశించునదియు, అభితః=అంతట, క్రూరాశయా = కఠినమైన హృదయముగలదియు (మొసళ్లు మున్నగు క్రూరజలజంతువులకు స్థానమైనదియు), (అగు) కాంతా ఆకారధరా=ప్రియురాలి (కాంతయనెడి స్త్రీయొక్క) రూపమును ధరించిన, ఇయంనదీ=ఈయేఱు, సంసారార్ణవమజ్జనం = సంసారసముద్రమునఁ మునుఁగుట, అపేక్ష్యతే యది = పొందించునేని, తదా=అప్పుడు, దూరేణ=దూరముగా, సంత్యజ్యతాం=విడువఁబడునుగాక!

తా. త్రివళులనెడి యలలును, నిక్కినచనుఁగవలనెడి జక్కవ కవలును, మోమనెడి తమ్మియుఁ గలిగి యంతటఁ గ్రూరాశయముగల (కఠినమనస్సుగల యని స్త్రీపరముగ నర్థము. మొసళ్లు మొదలగు క్రూర జంతువుల కునికిపట్టయిన యని నదీపరముగ నర్థము.) స్త్రీయను నేఱు సంసార మను సముద్రమునకుఁ గొనిపోవునది కావున సంసారసముద్రమున మునుఁగఁ గోరనివారు స్త్రీనదిని చాలదూరముననే విడువవలయును.

ఉ. చన్నులు చక్రవాకములు ౹ చక్కనిమోముఁ గరంబు లబ్జముల్
గన్నులు మీలు నాభి సుడి ౹ గాఢనితంబము సైకతంబుగా
నెన్నికఁ గన్నబోటి యను ౹ నేటికి దవ్వుల నుండి చాల మే
లెన్న భవాబ్ధిమజ్జన మొనర్చుటఁ గోరనివారి కిష్టమౌన్.

అవ. స్త్రీలను నమ్మరా దనుటకుఁ గారణములు చెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. జల్పన్తి సార్ధమన్యేన పశ్యన్త్యన్యం సవిభ్రమాః,
హృద్గతం చిన్తయన్త్యన్యం ప్రియః కో నామ యోషితామ్? 50

వ్యా.—ఇతోఽపి న విశ్వాసార్హాః స్త్రియ ఇత్యాహ ద్వాభ్యాం—జల్పన్తీతి—అన్యేన సార్ధమేకేన పురుషేణ సహ, జల్పన్తి సల్లపన్తి, సవిభ్రమాస్సవిలాసాస్సత్యః, అన్యం పురుషం, పశ్యన్తి, హృద్గతం హృదయస్థమన్యం చిన్తయన్తి, అతో యోషితాం స్త్రీణాం, ప్రియతమః నియత ఇతి శేషః, కో నామ? న కోఽపీత్యర్థః.

టీ. (స్త్రీలు) అన్యేన సార్ధం = ఒకనితోఁగూడ, జల్పన్తి = మాటాడుచుందురు, (అప్పుడే) సవిభ్రమాః=విలాసముతోఁ గూడినవారై, అన్యం = మఱియొకని, పశ్యన్తి = చూచుచుందురు; (అప్పుడే), హృద్గతం = మనసునందున్న, అన్యం = వేఱొకనిని, చింతయంతి = తలఁచుచుందురు; యోషితాం = స్త్రీలకు, ప్రియః=ఇష్టుఁడు, కో నామ= ఎవఁడు ?

తా. స్త్రీ లొక్కనితోఁ బ్రేమ మీఱ మాటాడుదురు. మఱి యొకనిఁ దళుకుబెళుకు నడతలతోఁ జూతురు. మనసున మఱొక్కనిని దలఁచుచుందురు. కావున వారి కిష్టుఁ డొక్కఁడనుట లేదు.

తే. ఒకనితోఁ గూడి భాషింతు ౹ రొక్కనరునిఁ
జూతురు విలాససంపద ౹ సొంపు గులుక
మఱియు నొక్కనిఁ దలఁతురు ౹ మనసులోనఁ
గూర్చుప్రియుఁ డెవ్వఁడో ముద్దు ౹ గుమ్మలకును.

అవ. స్త్రీలకడఁ జేరరా దనుచున్నాఁడు:—

శ్లో. అపసర సఖే! దూరాదస్మాత్కటాక్షవిషానలాత్
ప్రకృతివిషమాద్యోషిత్సర్పాద్విలాసఫణాభృతః,
ఇతరఫణినా దష్టశ్శక్యశ్చికిత్సితుమౌషధై
శ్చతురవనితాభోగిగ్రస్తం త్యజన్తి హి మన్త్రిణః. 51

వ్యా.—అథ యోషితస్సర్పస్వరూపేణ సఖాయం భీషయన్ దూరాదపసర్పణ ముపదిశతి—ఆపసరేతి,—హే సఖే బన్ధో, కటాక్షా అపాఙ్గవీక్షణాన్యేవ - విషానలా విషాగ్నిజ్వాలా - యస్య తస్మాత్, ప్రకృత్యా విషమాత్ స్వభావత ఏవ కుటిలాత్ * 'ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్' ఇతి తృతీయా చేతి (?) తృతీయాసమాసః, విలాసా విభ్రమా-ఏవఫణాః స్ఫటాస్తా బిభర్తీతి తథోక్తాత్ - ని. 'స్ఫటాయాం తు ఫణా ద్వయో రి' త్యమరః, తస్మాత్, యోషిత్సర్పాత్కామినీరూపవ్యాళాత్, దూరాదపసర దూరం గచ్ఛ - యోషిత్సర్ప సమాగమం మా కుర్విత్యర్థః, అన్యథా తత్సమాగమేన దంశనప్రసక్తౌ చికిత్సాయా దుష్కరత్వాదితి భావః. * 'దూరాన్తికార్థేభ్యో ద్వితీయా చే' తి చకారాత్పఞ్చమీ, తదేవ ప్రకటయతి ఇతరేతి—ఇతరఫణినా ప్రసిద్ధసర్పేణ, దష్టః పుమాన్, ఔషధైః మూలికామణిమన్త్రాదిభిరిత్యర్థః, చికిత్సితుం విషాపహరణేనోజ్జీవయితుం, శక్యః, చతుర వనితాభోగినా నిపుణతరుణీసర్పేణ - గ్రస్తం దష్టం సమాక్రాన్తం చ పురుషంతు, మన్త్రిణో మాన్త్రికా విషవైద్యాః త్యజన్తి విసృజన్తిహి; తద్గ్రాహకస్యాసాధ్యత్వాదితి భావః.

అత్రాపి సమస్తవస్తువర్తి సావయవరూపకాలంకారః; తేన ప్రతీపమాత్రప్రసిద్ధ సర్పాదుపమేయస్య యోషిత్సర్పస్యాధిక్యప్రతీతేర్వ్యతిరేకో వ్యజ్యత ఇత్యలంకారే ణాలంకారధ్వనిః. హారిణీవృత్తమ్ - లక్షణం తూక్తమ్.

టీ. సఖే=చెలికాడా! కటాక్షవిష అనలాత్ = క్రేగంటిచూపులనెడివిషాగ్నులు గలదియు, ప్ర...మాత్ - ప్రకృతి=స్వభావముచేతనే, విషమాత్=కుటిలమయినదియు (సర్పజాతమందు పుట్టినది మొదలు వంకరగాపోవుచు), విలాస...భృతః - విలాస=శృంగార చేష్టలనెడి, ఫణా=పడగలను, భృతః = పొందినదియు, (అను) అస్మాత్ = ఈ, యోషిత్ సర్పాత్=స్త్రీయనెడి పామునుండి, దూరాత్ = దూరముగా, అపసర=తొలఁగుము, హి=ఏలయన; ఇతరఫణినా = మఱియొకపాముచే, దష్టః=కఱవఁబడినవాఁడు, ఔషధైః= మందులచేత, చికిత్సితుం = కుదుర్చుటకు, శక్యః=సాధ్యుఁడు; చతు...గ్రస్తం - చతుర= నేర్పరియైన, వనితా=స్త్రీయనెడి, భోగి=పాముచేత. గ్రస్తం = పట్టఁబడిన (కఱవఁబడిన) వానిని, మంత్రిణః=అలాచన చెప్పువారు, (విషవైద్యులు) త్యజన్తిహి=విడుచుచుదురుగదా!

తా. చెలికాఁడా ! కడఁగంటిచూపులనెడి విసపునిప్పులు గ్రక్కు నదియు, స్వభావ వక్రమైనదియు, వంపు లనెడి పడగలను దాల్చినదియు నైన యాఁడుది యను పాముకడఁ జేరక దవ్వునకుఁ బరుగెత్తుము తక్కినపాములు గఱచినయెడల మంత్రజ్ఞులు మూలికలు దెచ్చి చికిత్స

చేసి, విషవేగము తగ్గించి మాన్పుదురు. జాణయగు నెలఁతుక యను పాముచేఁ గఱవఁబడినవానిని గుదుర్చుట యసాధ్యమని తలంచి మంత్రజ్ఞులు విడిచి వేయుదురు.

ఉ. చూపు విషంబు విభ్రమము సొంపు ఫణాఫలకంబుగా వధూ
రూపము దాల్చుభోగికిని కరూక్షిగ దూరముగాఁ దొలంగుమీ
దాపుగ సర్పదష్టునకుఁ దప్పు విషంబు మహౌషధంబులం
బాప వధూభుజంగవిషభగ్నుని చెంతకుఁ బోరు మాంత్రికుల్.

శ్లో. విస్తారితం మకరకేతనధీవరేణ
స్త్రీసంజ్ఞితం బడిశమత్ర భవామ్బురాశౌ,
యేనాచిరాత్తదధరామిషలోలమర్త్య
మత్స్యాన్వికృష్య స పచత్యనురాగవహ్నౌ. 52

వ్యా.—పునః ప్రకారాన్తరేణ భీషయతి—విస్తారితమితి—మకరకేతనో మదన ఏవ ధీవరః కైవర్తస్తేన - కర్త్రా - ని. 'కైవర్తే ధాశధీవరా' విత్యమరః, అత్రాస్మిన్, భవామ్బురాశౌ సంసారసాగరే; స్త్రీసంజ్ఞాఽస్య సంజాతా స్త్రీసంజ్ఞితం-యోషిద్రూప మిత్యర్థః - తారకాదిత్వాదితచ్, బడిశం మత్స్యవేధనం మత్స్యగళగ్రాహకసామిష వక్రాయోయన్త్రమిత్యర్థః. ని. 'బడిశం మత్స్యవేధన మి'త్యమరః, విస్తారితం ప్రవర్తితం, యేన స్త్రీబడిశేన, తస్య స్త్రీబడిశస్యాధర ఏవామిషం మాంసఖణ్డం-తత్ర లోలా సతృష్ణా- యే మర్త్యా మనుజాస్త ఏవ-మత్స్యా మీనా స్తాననురాగ ఏవ వహ్నిస్తత్ర, విపచతి విశేషేణ పక్వాన్ కరోతి - అత్యన్తం సంతాపయతీత్యర్థః, మన్మథధీవర ఏవేతి శేషః, సోఽప్యేతద్వ్యాజేనైవ మనుజాన్పరిపీడయతీతి భావః. అత్రాపి పూర్వవద్రూపకాలంకారః. వసన్తతిలకా.

టీ. అత్ర=ఈ, భవఆంబురాశౌ = సంసారమనెడి సముద్రమందు, మకరకేతనధీవరేణ=మన్మథుఁడనెడి జాలరిచేత, స్త్రీసంజ్ఞితం = అంబుడియనెడి, బడిశం=గాలము, విస్తారితం=చాఁచఁబడినది; యేన = ఆగాలముతో, సః = ఆమన్మథుఁడు, అచిరాత్ = త్వరగా, త...మత్స్యాన్ - తత్ = ఆస్త్రీయొక్క, అధర = పెదవియనెడి, ఆమిష=మాంసమునందు, లోల =ఆశగల, మర్త్య=మనుష్యులనెడి, మత్స్యాన్=చేఁపలను, వికృష్య = లాగి, అనురాగవహ్నౌ = ప్రేమయనెడి నిప్పునందు, పచతి = వండు చున్నాఁడు.

తా. మరుఁడను జాలరి యీ సంసారమను సముద్రమున నాఁటి

యను గాలమును విసరివైచియున్నాఁడు. ఆగాలమున మోవియను యెర యున్నది. ఆరుచిరయం దాశపడి యీగాలమునకుఁ జిక్కుకొన్న పురుషు లనెడి చేపలను లాగి యాజాలరి వలపనెడి నిప్పునందుఁ బచనము చేయును. కావున నాగాలమునకుఁ జిక్కుకొనకుఁడు.

ఉ. చేరి మనోజధీవరుని చేత భవాంబుధిలోన నంగనా
కారముఁ బూని యున్న వెనుగాలము చిమ్ముఁగనయ్యె దానిచే
భీరుజనాధరామిషముఁ జేర్చి భుజించున గాండజంబులన్
వారక సారెసం దిగిచి వండు మనుం డనురాగవహ్నిలోన్.

శ్లో. కామినీకాయకాన్తారే కుచపర్వతదుర్గమే,
మా సఞ్చర మనఃపాన్థ! తత్రాస్తే స్మరతస్కరః. 53

వ్యా.—అథ మానసం భీషయతి—కామినీతి—పన్థానం గచ్ఛతినిత్యమితి పాన్థో నిత్యపథికః * 'పన్థో ణ నిత్య'మితి ణప్రత్యయః. పన్థాదేశశ్చ - మన ఏవ పాన్థః తస్య సంబుద్ధిః - హే మనఃపాన్థ, కుచావేవ పర్వతౌ తాభ్యాం-దుర్గమే గన్తుమశక్యే, కామిన్యాః-కాయో దేహస్స ఏవ కాన్తారమరణ్యం - తత్ర, మా సంచర సంచారం మా కురు-న ప్రవర్తస్వ ఇత్యర్థః. కుతస్తత్ర కాన్తారే స్మర ఏవ తస్కరః చోరః, ఆస్తే వర్తతే, స చ మానసర్వస్వమపహరిష్యతీతి భావః. ని. 'చోరైకాగారికస్తేనదస్యుతస్కరమోషకా' ఇత్యమరః. * 'తద్బృహతోః కరపత్యోశ్చోరదేవతయోస్సుట్తలోప శ్చే'తి సుడాగమత లోపౌ. అలంకారస్తు పూర్వవత్.

టీ. హేమనఃపాంథ = మనసనెడి బాటసారీ, కుచపర్వతదుర్గమే = చనుగొండలచేఁ బోవరాని, కామినీకాయకాంతారే = స్త్రీయొక్క శరీరమనెడి యడవియందు, మా సంచర=తిరుగకుము. తత్ర = అచ్చట (అడవిలో), స్మరతస్కరః = మన్మథుఁడనెడి దొంగ, ఆస్తే=కలఁడు.

తా. ఓ మనసనెడి బాటసారీ! బలితంపు గుబ్బలనెడి గట్టులచేఁ జొచ్చుటకు వీలుకాకయున్న క్రొత్తంటి మేననెడి యడవియందుఁ దిరుగకుము. అచ్చట మరుఁ డనెడి దొంగయున్నాఁడు. అతఁడు నిన్నిద్దు కొని పోవును సుమీ.

క. స్తనపర్వతదుర్గము మై
ఘన మగు కాంతాశరీరకాంతారమునం

జనఁ బోకు మనగపాంథుఁడ
కనలుచు మరుఁడనెడిదొంగ కీగలఁ డచ్చోటన్.

అవ. ఒక కాముకుఁడు విరక్తుఁడై స్వానుభవముఁ దెల్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. వ్యాదీర్ఘేణ చలేన వక్రగతినా తేజస్వినా భోగినా
నీలాబ్జద్యుతినాహినా వరమహం దష్టో న తచ్చక్షుషా,
దష్టే సన్తి చికిత్సకా దిశి దిశి ప్రాయేణ ధర్మార్థినో
ముగ్ధాక్షీక్షణవీక్షితస్య న హి మే వైద్యో న వాప్యౌషధమ్. 54

వ్యా:— అథ త్రిభిః కస్యచిదనుభవమాలక్ష్యాహ—వ్యాదీర్ఘేణేతి.—వ్యాదీర్ఘేణ ఆత్యాయతేన - అన్యత్ర కర్ణాన్తవిశ్రాన్తేన, చలేన చఞ్చలప్రకృతినా, వక్రగతినా నిసర్గకుటిలసంచారేణ, సమానమేతద్విశేషణద్వయం, తేజస్వినా బలవతా అత్యుజ్జ్వలేన చ* ప్రశంసాయాం వినిః, భోగినా ఫణవతా- ని. 'భోగస్సుఖే స్త్ర్యాదిభృతావహేశ్చ ఫణకాయయో' రిత్యమరః. అన్యత్రాభోగినేతి చ్ఛేదః - విశాలేనేత్యర్థః, నీలాబ్జస్య నీలోత్పలస్య - ద్యుతిరివ ద్యుతిర్యస్య తేన - ఏకత్ర తద్వర్ణేన - అన్యత్ర తత్సదృశేనేత్యర్థః, అహినా సర్పేణ, వరమత్యన్తమ్-అహం దష్టః, కిం తు తచ్చక్షుషా తస్యాః కామిన్యాః చక్షుషా ఉక్తవిశేషణేన, న దష్ట ఇత్యర్థః, చికిత్సకాః వైద్యా, ధర్మార్థినః పరోపకారఏవ ప్రయోజనమేషామస్తీ త్యాధారాస్సన్తః, దిశి దిశి ప్రతిదిశం * 'నిత్యవీప్సయో'రితి వీప్సాయాం ద్విర్భావః, ప్రాయేణ భూమ్నా-సన్తి సర్వత్ర సన్తీత్యర్థః. కిం తు, ముగ్ధాయాః ముగ్ధాఙ్గనాయాః-యదక్షీ - యద్వా ముగ్ధాక్షీ సున్దరావలోకనం - తేన సర్పరూపేణ - క్షణం క్షణమాత్రం - వీక్షితస్య దృష్టస్య గ్రస్తస్యేత్యర్థః - విక్షతస్యేతి పాఠే దష్టస్యేత్యర్థః, మే మమ తు, వైద్యో న హి చికిత్సకో నాస్తి హి, ఔషధం విషహరభేషజమపి చ, నాస్తీత్యర్థః, అతో మహామోహార్ణవనిమజ్జనమేవ న తు తత్పారగమనమితి భావః.

అత్ర ప్రసిద్ధాహ్యపేక్షయా చక్షూరూపాహేరాధిక్యకథనాద్వ్యతిరేకాలంకారః - 'ఉపమానాద్యదన్యస్య వ్యతిరేకస్స ఏవ స' ఇతి లక్షణాత్.

టీ. వ్యాదీర్ఘేణ=మిక్కిలి పొడవైనదియు,చలేన=చంచలమైనదియు,వక్రగతినా=వంకరనడకగలదియు, తేజస్వినా=కాంతిగలదియు, (ఇంతవఱకు సర్పమునకును, నేత్రమునకును విశేషణములు సాధారణములు.) భోగినా=పడగగలదియు (సర్పపరము.) ఆభోగినా=వెడల్పైనదియు (అని నేత్రపరము.), నీల అబ్జద్యుతినా=నల్లగలువ కాంతిగలదియు, (అగు), అహినా=సర్పముచేత, అహం = నేను, దష్టః=కఱవఁబడినవాఁడను;

(అగుట), వరం=కొంతమేలు. (కాని, అటువంటిదేయగు), తత్ చక్షుషా=అటువంటి కంటిచేత, (కలుగఁబడినవాఁడనగుట) న = (కొంచెముమేలు) కాదు; (ఏలయన:) దష్టే (సతి)=(పాముచేత) కఱవఁబడినయెడల, దిశిదిశి=ప్రతిదిక్కునందును, ప్రాయేణ=తఱచుగా, ధర్మార్థినః=పుణ్యమునుకోరునట్టి, చికిత్సకాః=(విష)వైద్యులు, సన్తి=కలరు; (కాని), ముగ్ధా...తస్య-ముగ్ధాక్షీ = అందమైన కన్నులుగలవారి (జవరాండ్ర) యొక్క, ఈక్షణ=చూపుచేత, వీక్షితస్య=చూడఁబడినట్టి (లేక, ముగ్ధాక్షీ = యౌవతులచే, క్షణ=క్షణకాలము, వీక్షితస్య=చూడఁబడినట్టి), మే=నాకు, వైద్యోవా=చికిత్సచేయు వాఁడు, నహి=లేఁడుకదా? ఔషధంవా-అపి=మందుగాని, న=లేదు.

తా. మిక్కిలి నిడుపై కదలుచు వంకరగాఁ బోవునదియు, బలిమి గలదియునై పడగ గలిగి, నల్లగలువవంటి వన్నెగల సర్పము నన్నుఁ గఱచినను హానిలేదు. అయితే చెవివఱకు నిడుపై యదురుచు, వంకరగాఁబోవుచు మెఱుఁగుగలిగి విఱవిగలిగియుండు నల్లగలువను సాటి వచ్చు నాతలువకంటియొక్క చూపులను పాముగఱచినఁ గీడు తప్పక వచ్చును. అది కొంచెమైనను మేలుగాదు. సాధారణము లగుపాములు గఱచినఁ జికిత్స చేయుపుణ్యాత్ములు మూలమూలకు నెందఱో యున్నారు. ముగ్ధమూడ్కులుగలక్రాల్గంటిచూపు తగిలెనా చికిత్సచేయు వైద్యులును లేరు. మందును లేదు.

చ. ఉరగము ముట్టినా నటుల కున్విని వెజ్జులు ధర్మశీలురై
గరళము నెక్కడింతు రధికంబుగ నాయతమేచకోత్పల
స్ఫురణ వహించి వక్రగతిఁ గ్రూనినమానినిచూపు సోఁకినం
బురమున లేఁపు మందులును గొంకప్రఁ బొందరువెజ్జు లెవ్వరున్.

శ్లో. ఇహ హి మధురగీతం నృత్తమేతద్రసో౽యం
స్ఫురతి పరిమళో౽సౌ స్పర్శ ఏష స్తనానామ్,
ఇతి హతపరమార్థైరిన్ద్రియైర్భ్రామ్యమాణః
స్వహితకరణధూర్తైః పఞ్చభిర్వఞ్చితో౽స్మి. 55

వ్యా.—ఇహేతి.—ఇహ హి తత్రసీష్వేవేత్యర్థః - హిరవ్యావధారణార్థకః - చ. 'హి హేతావవధారణ' ఇత్యమరః, మధురం సంతాపహరం శ్రోత్రసుఖావహమిత్యర్థః,—'కర్ణ్యోయతే తాపో యేన తన్మధురం స్మృత' మితి వచనాత్ -

తత్-గీతం గానం స్ఫురతి, ఏతన్నయనానన్దకరం, నృత్తం నాట్యం, స్ఫురతి అయం రస నేన్ద్రియస్వాదాతిశయప్రదః రసః అధరామృతం, స్ఫురతి అసౌ ఘ్రాణతర్పణః, పరిమళః పద్మినీజాతినిమిత్తగన్ధవిశేషః ఘనసారగన్ధసారాదిలేపనప్రయుక్తామోదవిశేషోవా, స్ఫురతి, ఏవ త్వగిన్ద్రియసౌఖ్యావహః స్తనానాం స్పర్శః, స్ఫురతి, * 'స్తనాదీనాం ద్విత్వవిశిష్టా జాతిః ప్రాయేణే'తి వామనసూత్రే ప్రాయగ్రహణాద్బహువచనప్రయోగః, ఇత్యేవం ప్రకారేణ, హతో వినష్టః-పరమార్థ స్తత్త్వార్థో - యేషాం తైః-విషయపరతన్త్రైరిత్యర్థః, అత ఏవ, స్వహితకరణే - ధూర్తైః కితవై - ఆత్మహితాచరణతత్పరై రివ స్థితైరిత్యర్థః, పఞ్చభిరిన్ద్రియైః శ్రోత్రాదిభిః, భ్రామ్యమాణ స్తత్తద్విషయేష్వాసజ్యమానస్సన్వఞ్చితః ప్రతారితోఽస్మి, నచైతత్తత్త్వతః ప్రాగేవాజ్ఞాసిషమిత్యర్థః. హరిణీవృత్తమ్.

టీ. ఇహ హి = ఇచ్చటఁగదా (యువతులయందుఁగదాయనుట), మధురగీతం = తీయనిపాట, స్ఫురతి = ప్రకాశించుచున్నది; ఏతత్ = ఇదిగో, నృత్తం = నాట్యము (ప్రకాశించుచున్నది.); అయం = ఇదిగో, రసః = ఆస్వాదము (అధరమాధుర్యమనుట.) (ప్రకాశించుచున్నది); అసౌ = ఇదిగో, పరిమళః = (మైపూఁత) తావి (ప్రకాశించుచున్నది.); ఏషః=ఇదిగో, స్తనానాం = చనులయొక్క, స్పర్శః=తాఁకుడు (ప్రకాశించుచున్నది.); ఇతి=ఇట్లు, హతపరమార్థైః - హత = చెఱుపఁబడిన, పరమ=శ్రేష్ఠములయిన, అర్థైః=ప్రయోజనములుగలదియు, స్వ...ధూర్తైః - స్వహిత = తనకు మేలును, కరణ= చేసికొనుట నేత, ధూర్తైః=మోసగించునవియగు, పంచభిః ఇంద్రియైః=అయిదుఇంద్రియములచేతను, భ్రామ్యమాణః = (గిరిగిర) త్రిప్పఁబడుచున్నవాఁడనై, వంచితః = మోసగింపఁబడినవాఁడను, అస్మి=అయితిని.

తా. ఈకాంతయందే యింపయినపాట లున్నవి వినవచ్చునని నాచెవులును, దీనియందె నాట్యమున్నది చూడవచ్చునని నాకన్నులును, దీనికెమ్మోవియందే తీపియున్నది చవిగొనవచ్చునని నానాలుకయు, దీని నోటియందలి తావియె మూర్కొనవచ్చునని నానాసికయు, దీనిచను మొనలరాయిడియె చాలునని నాయొడలును తలఁచి పరతత్త్వవిచారము మాని, తనమే లొడఁగూర్చుటయందు శ్రద్ధలేకుండి యీపంచేంద్రియములు నన్ను విషయములందుఁ జొప్పించి మైమఱపు గలిగించి మోసపుచ్చినవి. ఆహా! ఇప్పుడే వీనిటక్కు దెలిసికొంటిని.

ఉ. ఈమృదుగాన మీనటన మీకుచమర్దన మీసుధారసం
బీపటీయసౌరభము నింతులయందుఁ దనర్చునంచు న

న్నేమఱఁజేసి యాత్మహితకమిచ్చినభంగి మెలంగి యింద్రియ
గ్రామము మోసపుచ్చె హితకార్యవిహీనుఁడ నైతి నక్కటా!

అవ. మన్మథదూషణము సేయుచున్నాఁడు:—

శ్లో. న గమ్యో మన్త్రాణాం న చ భవతి భైషజ్యవిషయో
న చాపి ప్రధ్వంసం వ్రజతి వివిధైః శాన్తికశతైః,
భ్రమావేశాదఙ్గే కమపి విదధద్భఙ్గమసకృత్
స్మరాపస్మారోఽయం భ్రమయతి దృశం ఘూర్ణయతి చ. 56

వ్యా.—అథాఙ్గనావ్యామోహజనకం మన్మథం దూషయతి—నేతి.—మన్త్రాణాం గమ్యో మన్త్రసాధ్యః, న భవతి, భైషజ్యవిషయః ఔషధసాధ్యః అపి నభవతి- భేషజమేవ భైషజ్యమితి విగ్రహః *స్వార్థేష్యఞ్ప్రత్యయః. 'భేషజౌషధభైషజ్యాని' ఇత్యమరః, తథా వివిధైః నానాప్రకారైః శాన్తికశతైః శాన్తికర్మభిః, ప్రధ్వంసం వినాశం చాపి, న వ్రజతి న గచ్ఛతి-

'పూర్వజన్మకృతం పాపం వ్యాధిరూపేణ బాధతే,
తచ్ఛాన్తిరౌషధైర్దానైర్జపహోమార్చనాదిభిః' ఇతి స్మరణాత్,

ప్రసిద్ధస్తు జపాదిభిః శామ్యతి న త్వయమితి భావః, కిం తు భ్రమావేశాన్మోహోత్పాదనాత్, అఙ్గే శరీరే, కమప్యనిర్వాచ్యం, భఙ్గం బాధ్యం, యద్వా. భ్రమావేశాన్మతిభ్రంశాపాదనాత్, అఙ్గే కరచరణాద్యవయవేష్వఙ్గస్థం, కమపి భఙ్గం వక్రీభావాదివికార, మసకృద్బహువారం, విదధత్కుర్వన్ *[illegible] ప్రత్యయః. * సాధ్యస్తు చ్ఛతురితి సమభావః, స్మరాపస్మారః స్మర ఏవ [illegible] వ్యామోహరూపాపస్మారరోగః, దృశం [illegible] భ్రమయతి వ్యత్యాసయతి-అతస్మిన్ తద్ జ్ఞానం కరోతీత్యర్థః, తథా, ఘూర్ణయతి చక్రవద్భ్రామయతి చ, కిమత్ర కరోమి కథమయం చికిత్స్య ఇతి భావః, యదాహుర్వైద్యాదికాః—

'[illegible]రాగుభిరాహతే చ మనసి [illegible] తమస్యాదికమ్
దన్తాన్ ఖాదతి [illegible] [illegible] మూఢధీః
పశ్యన్ రూపమసన్తి [illegible] కరోతి [illegible],
[illegible] స్వయమేవ శామ్యతి గతే [illegible] స్వపస్మారకమ్.'

వ్యతిరేకాలంకారః. లక్షణం ఉక్తమ్. శిఖరిణీవృత్తమ్.

టీ. అయం = ఈస్మరాపస్మారః = మన్మథుఁడను నీ యపస్మారరోగము, మన్త్రాణాం = మంత్రములకు, న గమ్యః = విషయము (గోచరము) గాదు. (మంత్రములచేఁ గుదురదు

అనుట.) భైషజ్యవిషయః చ=మందులకు విషయమును, నభవతి=కాదు; వివిధైః=అనేకములగు, శాంతికశతైః = శాంతికర్మలపందలచేతను, ప్రధ్వంసం = నాశమును, న ప్రజతి పొందదు; భ్రమఆవేశాత్ = భ్రాంతిపట్టుటవలన, అంగే = దేహమునందు, అసకృత్ = మాటిమాటికి, కమపి=ఒకానొక (చెప్పనలవికాని) భంగం=విఱుపును, విదధత్=చేయుచు, దృశం=చూపును, భ్రమయతి=తిరుగుచున్నది; ఘూర్ణయతిచ=గిరగిరత్రిప్పుచున్నది.

తా. ఈమోహమనెడి యపస్మారరోగము మంత్రముల కుండునది కాదు. ఔషధముచేఁ గుదురునది. కాదు. ఎన్ని శాంతికర్మములు చేసినను నయము కాదు. పలుమాఱు మనస్సునకు భ్రమను గలిగించి చేతులు కాళ్లు. మొదలగు నంగములు వంకరపోవునట్లు చేసి కన్నులు గిరగిర త్రిప్పి భ్రమ గప్పునట్లు చేయుచున్నది. ఈరోగమునకు నేవియుఁ జికిత్స గనుపడ లేదు. ఏమి చేయుదును.

ఉ. ఆరయ మంత్రగమ్యమును నౌషధసాధ్యముఁ గాదు శాంతికా
చారశతంబులం జెడదు చండతరభ్రమకల్పనోద్ధతిన్
భూరివికారమంగములఁ బూన్చుచు మన్మథజన్య మీయప
స్మారము లోచనద్వయము సారెకుఁ ద్రిప్పెడుఁ జక్రముంబలెన్.

అవ. మూఁడుశ్లోకములచే వేశ్యాదూషణము చేయుచున్నాఁడు:—

శ్లో. జాత్యంధాయ చ దుర్ముఖాయ చ జరాజీర్ణాఖిలాఙ్గాయ చ
గ్రామీణాయ చ దుష్కులాయ గళత్కుష్ఠాభిభూతాయ చ,
యచ్ఛన్తీషు మనోహరం నిజవపుర్లక్ష్మీలవశ్రద్ధయా
పణ్యస్త్రీషు వివేకకల్పలతికాశస్త్రీషు రజ్యేత కః? 57

వ్యా.—అథ త్రిభిః పణ్యాఙ్గనాగర్హణాంకుర్వన్నిగమయతి.—జాత్యంధాయేతి.—జాత్యంధాయ జన్మప్రభృత్యవసన్నదృశే పురుషాయ చ, దుష్కులాయ చ, దుర్ముఖాయ ముఖరాయ బహుగర్హ్యభాషణదూషితవదనాయేత్యర్థః-ని. 'దుర్ముఖే ముఖరాబద్ధముఖౌ' ఇత్యమరః, యద్వా-దుష్టం వ్యాధ్యాదినా జుగుప్సితం-దుర్గన్ధయుక్తం వా-ముఖం యస్య తస్మై, జరయా విస్రసయా-జీర్ణాని శిథిలాని కృశాని విశ్లథసన్ధిబన్ధాని చ-అఖిలాఙ్గాని కరచరణాద్యశేషావయవా-యస్య తస్మై చ, గ్రామీణాయ గ్రామాన్తరాదాగతాయ-అజ్ఞాతకులగోత్రాయ పాన్థాయ చేత్యర్థః. కింబహునా? గళత్ స్రంసమానం - కుష్ఠం కుష్ఠజనిత

పూయరక్తాది - తేనాభిభూతాయ-గ్లపితాయ చ, లక్ష్మీలవశ్రద్ధయా సంపల్లేశప్రాప్త్యాశయా. మనోహరమతిసున్దరం, నిజవపుః స్వశరీరం, యచ్ఛన్తీష్వర్పయన్తీషు - చుమ్బనాశ్లేషణదన్తనఖప్రహారాదిసంభోగార్థం తదధీనం కుర్వతీష్విత్యర్థః. * వదాతే 'గ్లాఙ్ దానే' ఇత్యస్మాద్ధాతోశ్శతరి * 'ఉగితశ్చే'తి ఙీప్. * 'పాఘ్రాధ్మా' ఇత్యాదినా దాణో యచ్ఛాదేశః' తథా, వివేకః కర్తవ్యాకర్తవ్యవిచారస్స ఏవ కల్పలతికా - తస్యాః శస్త్రీషు ఛురికాసు - వివేకవిచ్ఛేదకరీష్విత్యర్థః. - వివేకస్యాభీష్టఫలార్థప్రదాయకత్వాత్కల్పలతికారూపణమవగన్తవ్యం - వి. 'స్యాచ్ఛస్త్రీ చాసిపుత్రీ చ ఛురికా చాసిధేను' రిత్యమరః. * 'బహ్వాదిభ్యశ్చే'తి ఙీష్. పణ్యస్త్రీషు వేశ్యాఙ్గనాసు, కః పుమాన్ వివేకరహితోఽపీత్యర్థః, రజ్యేత తాసురక్తో భవేన్న కోఽపీత్యర్థః. వి. 'వారస్త్రీ గణికా వేశ్యా రూపాజీవాఙ్గనాఽపి' చేతి వైజయన్తీ. శార్దూలవిక్రీడితమ్.

టీ. జాత్యంధాయచ = పుట్టంధునకును, దుర్ముఖాయచ = రోతమొగముగల వానికిని, జ...గ్లాయ చ-జరా = ముసలితనముచే, జీర్ణ =సడలిన, అఖిల=సమస్తములయిన, అంగాయ చ=అవయవములు (కీళ్లు)గలవానికిని, గ్రామీణాయ చ = పల్లెటూరివారికిని, దుష్కులాయచ = చెడుకులమువానికిని, గళ...తాయచ - గళత్ =(చీము) కారుచుండు, కుష్ఠ = పెద్దరోగముచేత, అభిభూతాయ = తిరస్కరింపఁబడినవానికిని (కుష్ఠరోగపీడితున కనుట), లక్ష్మీ...యా-లక్ష్మీ = సంపదయొక్క, లవ = కొంచెమునందలి, శ్రద్ధయా = మక్కువచేత, మనోహరం=అందమైన, నిజవపుః = తమదేహమును, యచ్ఛంతీషు=ఇచ్చువారును, వివేక...స్త్రీషు—వివేక = (మంచిచెడుగుల నేర్పఱుచు) తెలివియనెడు, కల్పలతికా=కల్పలతకు, శస్త్రీషు=చురకత్తులును, (అగు), పణ్యస్త్రీషు = భోగముకసుబుల యందు, కః=ఎవఁడు, రజ్యేత=వలపుగొనును.

తా. వెలయాండ్రు కొంచెము డబ్బునకాసపడి పుట్టుగ్రుడ్డికేనియు, వదరుఁబోతునకేనియు, ముసలిమిచే నన్నియంగములు సడలినవానికేనియు, పల్లెటూరివానికేనియు, చెడుకులంబునఁ బుట్టినవానికేనియు, కుష్ఠుచేఁ గాళ్లు చేతులు తినిపోవుచుండ నసహ్యపడఁదగినవానికేనియుఁ దనసొంపు మేనిని సంభోగమునకై యప్పగింతురు. జ్ఞానమనుకల్పలతకుఁ జాకత్తులయిన యిట్టి వెలయాండ్రయం దేవివేకి మోహము నుంచును? ఎవఁడును వెలయాండ్ర నడతలఁ దెలిసినవాఁడు వారిఁ జూడఁడు.

చ. విడువక పుట్టుగ్రుడ్డునకు వృద్ధశరీరికిఁ గుష్ఠరోగికిన్
జడునకు జాతిహీనునకుఁ జారునిజాంగము లోకు రూకకై
కడువడి నిచ్చువారి గుణకల్పలతల్ విదళించుకత్తులం
బడుపుంబడంతులం దనదు భావముఁ జేర్చునె యొప్పుఁడేనియున్.

శ్లో. వేశ్యాసౌ మదనజ్వాలా రూపేన్ధనసమేధితా,
కామిభిర్యత్ర హూయన్తే యౌవనాని ధనాని చ. 58

వ్యా.—వేశ్యేతి—అసౌ వేశ్యా, రూపం సౌన్దర్యమేవేన్ధనాని - తైః సమిద్భి స్సమేధితా-మన్మథజ్వాలా మన్మథాగ్నిజ్వాలా-ని. 'ఇన్ధనం త్వేధ ఇధ్మ మేధ స్సమిత్స్త్రియా' మిత్యమరః, యత్ర మదనజ్వాలారూపవేశ్యాయాం, కామిభిః కాముకైః, యౌవనాని నూతనవయాంసి, *మాంసాదిత్వాదణ్ప్రత్యయః, ధనాని చ, హూయన్తే మాహుతిరూపేణ త్యజ్యన్తే-విలుప్యన్త ఇత్యర్థః, స్వర్గాదిఫలకాఙ్క్షిభిరాహవనీయాగ్నిజ్వాలాయాం హవింషీవేతి భావః.

అత్ర వేశ్యాయామారోప్యమాణస్య జ్వాలాత్వస్య, ప్రకృతహవనోపయోగిత్వాత్పరిణామాలఙ్కారః - 'ఆరోప్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగిత్వే పరిణామ' ఇతి లక్షణాత్, స చ రూపేన్ధనేతి రూపకేణ సంకీర్యతే; రూపకత్వారోపణస్యోపకారకమాత్రమేవేతి వివేకః.

టీ. అసౌ=ఈ, వేశ్యా=భోగముది, రూపే... తా-రూపా=అందమనెడి,ఇంధన=కట్టెలచే, సమేధితా=బాగుగ రగుల్పఁబడిన, మదనజ్వాలా=మన్మథుఁడనెడి యగ్నిశిఖ; యత్ర=దేనియందు, కామిభిః=విటులచే, యౌవనాని=ప్రాయములు, ధనానిచ=రూకలును, హూయన్తే=హోమింపఁబడుచున్నవో.

తా. ఈ వెలయాలు మదనాగ్ని జ్వాలయైనది. ఇది రూపమనెడిసమిధలచేఁ బెంపొందునది. ఈయగ్నిజ్వాలయందుఁ గాముకులో జవ్వనములు, రూకలు ననుహవిస్సులను వ్రేల్చుదురు.

క. రూపేంధనవర్ధితవే
శ్యాపంచశరాగ్నికీలయం దంగజపూ
జాపరతంత్రులు వేల్తురు
దాపుగఁ దమజవ్వనములు ధనములుఁ గడఁకన్.

శ్లో. కశ్చుమ్బతి కులపురుషో వేశ్యాధరపల్లవం మనోజ్ఞమపి,
చారభటచోరచేటకనటవిటనిష్ఠీవనశరావమ్. 59